

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

DERDE
JAARGANG
1934

[MET REGISTER OP HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND EN
OP HET OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK 1899—1931.]

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

REDACTIE: PROF. DR. A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR. J. J. DE GELDER,
SECRETARIS; JONKVR. C. ENGELN; DR. G. C. LABOUCHÈRE; DR. ELISABETH
NEURDENBURG; DR. M. D. OZINGA; DR. H. SCHNEIDER;
PROF. DR. W. VOGELSANG

INHOUD

Het voormalig klooster Ter Apel, door Dr. M. D. Ozinga, met 24 afbeeldingen	1
Zur Niederländischen Skulptur des 15. Jahrhunderts, von Prof. Dr. K. Gerstenberg, met 6 afbeeldingen	12
Hendrick de Keyser Beeldhouwer, door Dr. E. Neurdenburg	15
Het Mauritshuis onder het Directeurschap van Prof. Dr. W. Martin 30 Juni 1909— 30 Juni 1934	23
De Nederlandsche Oudheidkundige Bond 1899—1934, door Prof. Willem van der Pluym, Voorzitter N. O. B., met 10 portretten	37
Geschiedenis van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899—1909, door den Secretaris Dr. J. C. Overvoorde †	38
Herinneringen van een Secretaris, door Dr. H. E. van Gelder, Secretaris 1908—1913	39
De Excursies van den Oudheidkundigen Bond, door Clara Engelen, met 6 afbeeldingen	46
Afwerking van gebouwen in vroeger tijd, door Dr. E. H. ter Kuile, met 1 afbeelding	51
De Rijksmonumentenzorg over de jaren 1918—1933, door Dr. E. H. ter Kuile, met 14 afbeeldingen en 1 kaart	58
Monumentenzorg in Nederlandsch-Indië (1924—1934), door Dr. F. D. K. Bosch, met 5 afbeeldingen	66
Het Tijdschrift uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899—1934, door Prof. Dr. W. Vogelsang	72
Kroniek van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899—1934, door A. W. B(yvanck) en D. P. M. G(raswinkel)	76
Uitgaven van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond	88
Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen	89
Vereeniging „Het Topographisch Repertorium van Nederland” opgericht in 1928, door J. Q. van Regteren Altena	90
De Nederlandsche Klokken- en Orgelraad	92
Commissie voor de vrijwaring van monumenten tegen gevaren van den oorlog	93
Verslag van de Commissie ter bestudeering van het vraagstuk van een foto- grafisch archief, door A. W. Byvanck, F. W. Hudig, W. P. Jorissen, W. A. van Leer	94
Directeurendag, zijn ontstaan en werkwijze, door M. A. Evelein	97
De Commissie voor den monumentendag, door A. W. Byvanck	99
Commissie voor de carteerling van voor- en vroeghistorische monumenten in Nederland	100
Commissie tot aankoop van een reservaat	100
De Kasteelen-Commissie, door A. W. Byvanck	101
Commissie voor het ontwerpen van een regeling van het bodemonderzoek in Nederland	103
Register op het Bulletin van den N. O. B. en het Oudheidkundig Jaarboek, 1899—1931, volgt, met afzonderlijke paginatuur, na 120.	

Officieele berichten:

Buitengewone Vergadering van den N. O. B. te 's Gravenhage op 20 Januari 1934: Verslag door den Secretaris; Rede van den Voorzitter	27
Algemeene Vergadering van den N. O. B. te Groningen op 12 Juli 1934: Verslag door den Secretaris 106; Rede van den Voorzitter 107; Jaarverslag van den Secretaris 109; Verslag van de Commissie voor de Carteering van de vóór- en vroeghistorische monumenten in Nederland 110; Verslag der Vereeniging Topografisch Repertorium van Nederland over 1933—1934	111
Rede van den Voorzitter bij de uitreiking van den Gouden Penning aan Dr. Jan Kalf . . .	111
Monumenten in Nederland, door Dr. M. D. Ozinga	32, 112
Boekbesprekingen	35, 116
Deutscher Verein für Kunstwissenschaft	115
Mededeeling der Redactie	120

[Afbeeldingen: I—XXII]

Bladz. 37—120 (aflevering 2—3) vormen het Jubileumnummer ter herdenking van het 35-jarig bestaan van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

DERDE JAARGANG
AFLEVERING 1
JULI 1934

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESCHERMHEER: Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.

BESTUUR:

Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Mr. Dr. A. B. G. M. VAN
RIJCKEVORSEL; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 9, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

HET VOORMALIG KLOOSTER TER APEL

DOOR DR. M. D. OZINGA.

De Hervorming betekende uitteraard het einde der ook in de Noordelijke Nederlanden talrijke kloosters, als geestelijke stichtingen, maar niet altijd de verdwijning der kloostergebouwen. Dit geldt met name voor de steden, waar hun voortbestaan zin bleef houden ten behoeve van allerlei wereldlijke doeleinden en, wat de kerken of kapellen betreft, van den Protestantschen eeredienst. Toch bleven weinige dezer geuzen kloostercomplexen tot op onze dagen min of meer gaaf in wezen. Te noemen vallen eigenlijk slechts die der grootsche abdij te Middelburg, van het St. Agathaconvent te Delft, van het tot de Revolutie bestaan hebbende Kruisheerenconvent in het ten halve Staatsche Maastricht en het St. Catharinaconvent in de vroeger aan geestelijke gestichten rijke bisschopstad Utrecht. Geen van die voor geheel andere doeleinden in gebruik genomen kloosters roept echter zoozeer de sfeer op van eertijds als de bewaarde gebouwen van het afgelegen landelijk convent in Ter Apel. Zijn geschiedenis verdient daarom een nauwgezetter bestudeering dan tot heden plaats vond, waartoe bovendien, na eeuwen van langzaam voortschrijdend verval, de welgeslaagde restauratie in 1931—'33 onder de toegewijde leiding van Ir. C. L. de Vos tot Nederveen Cappel alle aanleiding geeft.

Het voormalig „*Domus Novae Lucis*” was een prioraat van den noordelijken tak der Kruisheeren, in hoofdzaak den regel van den H. Augustinus volgende reguliere kanunniken, die zich ook op ziekenverpleging toededen. De orde ontstond aanvang 13^e eeuw in het Walenland en geraakte allengs, in het bijzonder gedurende de 15^e eeuw, verbreid over de noordelijker gelegen Nederlandsche Gewesten en aangrenzende Duitsche gebieden. De bekende Brabantsche historicus uit het midden der 19^e eeuw C. R. Hermans heeft in zijn „*Annales Ordinis S. Crucis*”¹⁾ vrijwel alle wetenswaardigs over hare geschiedenis en daaronder, in extenso of regest vele oorkonden betreffende de afzonderlijke kloosters bijeengebracht. Voor de op Ter Apel betrekking hebbende charters werd Hermans terzijde gestaan door den Groningschen archivaris H. O. Feith; eene verbeterde uitgave van diens artikel „Het Klooster Ter Apel”, verschenen in den Groninger Volksalmanak van 1842, werd mede opgenomen. Dit vangt aan met een voorgeschiedenis der kloosterstichting, welke, in tegenstelling tot wat de naam van den schrijver doet verwachten, op oppervlakkige wijze blijkt te zijn samengesteld.

Volgens de „*Vitae et res gestae abbatum in Lidlum*” van den 16^e eeuwschen Frieschen Praemonstratenser Sibrandus Leo en de in 1743 verschenen „*Kronyk van Groningen ende Ommelanden*” zou in Ter Apel in 1216 een Praemonstratenser klooster „*Domus Lucis*” gesticht zijn, dat bij opeenvolgende watervloeden in 1277 en 1287 respectievelijk zeventig en verscheidene kloosterlingen verloor, en dientengevolge in 1290 slechts eveneens zeventig bewoners telde. Feith wijst op de gedeeltelijke onjuistheid van den verderen inhoud van Leo's bericht en gelooft de beide overstromingen tot één vloed te kunnen terugbrengen.

Vrijwel alle bekende Cistercienser en Praemonstratenser kloosters der Friesche circariae lagen in de vruchtbare kleistreken; de totstandkoming van het eerste Praemonstratenser

(¹) *Silvae-Ducis MDCCCLVIII*. De mededeelingen over Ter Apel, waarvan in deze studie is gebruik gemaakt, in dl. I, eerste stuk, blz. 127—129; dl. II, blz. 474—526; dl. III, blz. 6 en 12.

klooster van belang in Groningerland, dat te Wittewierum, kreeg feitelijk niet voor 1209 haar beslag¹⁾. Het schijnt daarom al dadelijk eigenaardig, dat in het uiterste Zuiden van het zandige en weinig toegankelijke Westerwolde reeds zoo spoedig daarna een abdij der orde zou zijn opgericht. Tevens is het ondenkbaar, dat de overstroomingen van den Dollard ooit het hooggelegen Ter Apel hebben bereikt.

Leo deelt dan ook slechts mede, bij de vermelding van een onderzoek in 1290 op last van den abt van Premontre naar de overgebleven bevolking der ten deele door den watersnood van 1287 geteisterde Friesche kloosters zijner orde „... in Apelscha der Apel septuaginta [„comperti sunt” en niet: „perierunt inundatione”, zooals Feith den schrijver laat zeggen]. Illud monasterium auctoritate Praepositi in Schilvolda anno Domini MCCCC de non [demum] certo pretio transfertur Cruciferis in Scarmer, aliquando Domus Lucis dictum²⁾.”

Schotanus, Outhof en andere geschiedschrijvers maken, terecht of ten onrechte, melding van twee verschillende watervloeden in 1277 en 1287. Het verhaal der Groninger Kroniek van 1743 is echter eenvoudig een verkeerd begrepen of slordige weergave van Leo's zinsneden omtrent de genoemde visitatie, waarbij 1287 in 1278 is veranderd!

Ter staving van het bestaan van een, aan het Kruisheerenklooster voorafgaand Praemonstratenser convent in Ter Apel haalt Feith eene verhandeling door A. Ypey aan³⁾, die zich op zijn beurt beroept op Cornelius Adami⁴⁾ en H. H. Brucherus⁵⁾. Beiden schrijven echter, dat het klooster er een geweest is naar de orde of regel der Kruisdragers, die in 1216 zou zijn ontstaan en de Pauselijke goedkeuring verkreeg. De hooggeleerde Ypey interpreteerde dit aldus, dat het zoogenaamde eerste of oudste klooster Ter Apel anno 1216 is gesticht, welke opvatting sindsdien in de literatuur algemeen ingang heeft gevonden!

Het eenige oude bericht dienaangaande is de vermelde passage bij Sibrandus Leo, die overigens omtrent Ter Apel slecht was ingelicht. Het Praemonstratessenklooster te Schildwolde toch verkocht niet in 1400 en niet aan de Kruisheeren in Scharmer — wier klooster eerst in 1489 werd gesticht — doch in 1458 aan den Garrelswerder pastoor Jacobus Wiltinck hare „verwoestede erve, und guet, geheten van oldes Apel, mit siner toebehoere, als dat gelegen is in lande, sande, holte, weide, torve, vene, watere und met alle siner slachten nutte und sinen alingen toebehoer”, etc. Wiltinck schonk deze bezitting in 1464 aan den toenmaals juist opgetreden magister-generaal der Kruisheeren Peregrinus van Campen ter stichting van een klooster. Uit de acte van bevestiging en vermeerdering dezer schenking in 1465 blijkt, dat het inderdaad totstandgekomen klooster met een prior, drie priesters en leekbroeders uit het nabij Rheine aan de Eems, ten Z. van Lingen, gelegen convent der orde was bezet.

(¹) Aem. W. Wybrands, De abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw, blz. 47 e.v. in *Verhandelingen Kon. Acad. van Wetenschappen*, 15e deel, Amsterdam 1883.

(²) Anton. Matthaeus, *Veteris aevi Analecta*, VI, Lugduni-Batavorum MDCCIV, blz. 183. Leo verwacht vermoedelijk het Praemonstratessenklooster „Lux mundi” nabij het Friesche Appelscha en de bezittingen in Ter Apel van het Praemonstratessenklooster „Gracia Sanctae Mariae” te Schildwolde.

(³) Nader onderzoek betreffende de brug of het houten voetpad, ontdekt op de grenzen van Drenthe en Westerwolde in *Verhandelingen der Tweede Klasse van het Kon. Nederl. Instituut [de latere Kon. Acad. van Wet.]*, Amsterdam 1821, blz. 82/3.

(⁴) Naamlijste der predikanten in de Provincie van stad Groningen en Ommelanden, Groningen 1745, blz. 141.

(⁵) Gedenkboek van Stad en Lande, Groningen MDCCXCII, blz. 211.

In een oorkonde van 10 Febr. 1469 werd de exemptie van het klooster Ter Apel uit de parochie Sellingen vastgelegd. De nieuwe stichting had reeds in 1476 van een brand te lijden, waarbij het „vorss. kopes bewijs, und breve mit mer cleynoden, und guederen, op deselve stede Apel, inder capelle und slaephuse leyder verbrant sint.” Het klooster te Schildwolde erkende daarom nog eens de geschiedde transactie, waarbij zij haar vroeger bezit omschreef als „ene voerwoestede stede ofte erve, gehieten Apel in Westerwolde, van welcken erve onse convente voirsz geen profit off nutticheit in menschen levne gecomen en was, noch oick hoepe was daeraff vordel toe krigen.

Bij dit alles is dus van een vroeger Praemonstratenser klooster Ter Apel geen sprake. Een uitspraak van 1466 in een geschil over grondbezit tusschen het klooster Ter Apel en landlieden uit de omgeving, waarop Feith zich beroept, noch een charter van 1472, behelzende afstand van grond door de bewoners van Weerdinge aan het klooster¹⁾, behoeven in dien zin te worden uitgelegd. Het Praemonstratessenconvent te Schildwolde kan hier echter een uithof gehad hebben, al dan niet met een kapel.

Op historisch terrein bevinden wij ons eerst met de stichting van het Kruisheerenklooster, welks gebouwen bij den brand in 1476 vermoedelijk uit niet veel meer zullen hebben bestaan dan de genoemde kapel en dormter.

De groei van het klooster schijnt door dit onheil weinig te zijn belemmerd. Want op 3 Oct. 1501 wijdde de vicaris van den Munsterschen bisschop — die toen tevens het bisdom Osnabrück bestuurde — zijn nieuw-gestichte kerk met zeven altaren en het kerkhof. Den 14^{en} en 15^{en} Sept. 1509 geschiedde hetzelfde met twee reliquiën bevattende altaarsteenen, twee retabels, een Marianum, een beeld van den H. Antonius eremita, verscheidene beelden van mannelijke en vrouwelijke heiligen, de groote en de kleine klok. De kerkmeubelen en de nog bestaande kloostergebouwen in engeren zin moeten, zooals zoo straks nader zal blijken, uit de volgende decennien dateeren.

De latere oorkonden in het chartularium van het klooster,²⁾ welke bijna alle op landbezit, renten e. d. betrekking hebben, geven weinig licht over zijn verdere geschiedenis. Slechts zijdelings blijkt, dat de troebelen van den beginnenden tachtigjarigen oorlog niet geheel en al aan het klooster voorbijgingen. Een kapitein van een vendel voetknechten verklaarde namelijk in 1579 van de heeren van het klooster Ter Apel tweehonderd gulden te hebben ontvangen om daarvoor proviand en munitie voor dit huis of deze forteresse te koopen. Alles zal op den ouden voet zijn voortgegaan tot 1594, het jaar waarin de Staten-Generaal het gezag over Westerwolde aan zich trokken. Zij vergunden 22 Oct. 1603 aan den beheerder en gewezen prior van het klooster Johannes Emmen — die de eerste predikant ter plaatse werd! — te trouwen. De bemoeiingen der Algemeene Staten eindigden behalve ten aanzien der fortificatiën echter practisch, nadat de stad Groningen in 1619 de heerlijke rechten over Westerwolde had aangekocht; ofschoon de Staten in rechte niet van hunne aanspraken, ook op het klooster, afzagen.³⁾

De stad, die aanvankelijk de sinds 1568 bestaande bestemming tot gasthuis van het klooster had bestendigd, besloot in 1637 hieraan een einde te maken en de inkomsten ad (alios) pios usus te bestemmen.

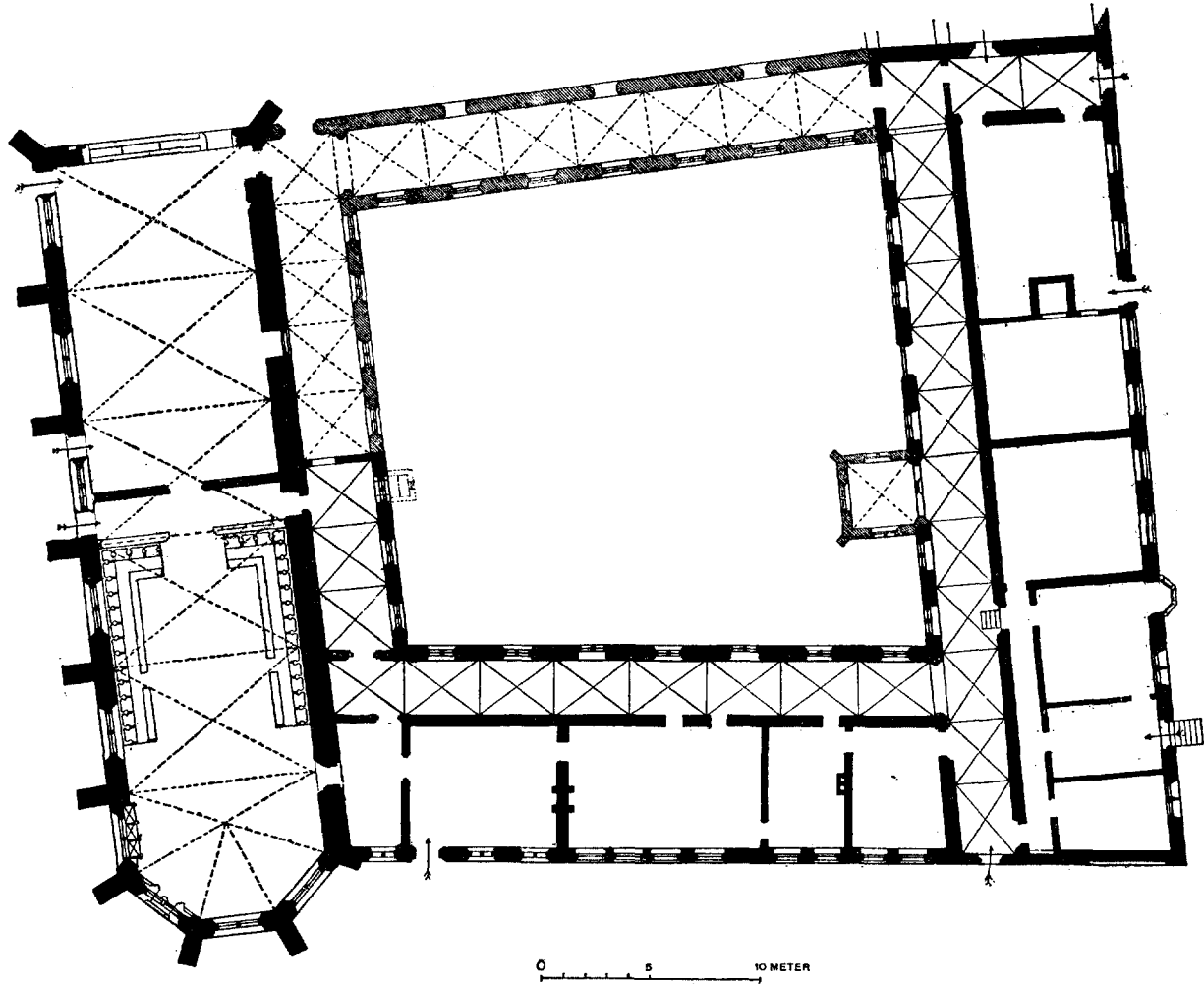
De kloostergebouwen dienden voortaan slechts tot Hervormde kerk, pastorie, school, meesters- en kosterwoning, en bergplaats. Dientengevolge verdwenen volledig

(¹) Ypey, t.a.p., blz. 59.

(²) In het Rijksarchief te Groningen.

(³) Vgl. H. O. Feith, Het regt der stad Groningen op het klooster Ter Apel, Groningen 1851.

de niet meer bruikbare economie-gebouwen van het klooster, dat grootendeels in eigen behoeften had voorzien. Hun vroegere aanwezigheid blijkt uit een 28 Febr. 1637 ten behoeve van den Raad van State opgemaakten inventaris der goederen van het „hospital Ter Apell” (stadsarchief Groningen). Dit bestond toen allereerst uit „dat upgehuerde huesz mit koeken, keller, rempter, stoevene, warmhuesz, gastkammer, kercken, capittelhuesz, transen under und boven”, blijkbaar het voornaamste en, grootendeels, alleen

Afb. 1. Plattegrond van het klooster vóór de restauratie (arceering beteekent reconstructie).

bewaarde complex; met daarbij „Boldewinhuesz, kueperskamer in ein off under einen dack. Item dat seyckenhuesz, noch darbuten op den hoff dat gemene gasthuesz mit 3 gemacken”¹⁾). Voorts is o.m. sprake van het bak- en brouwhuis, het poortgebouw

(¹⁾ De „Beschrijvinge der goederen int Convent ofte Gasthuis ter Apell den 25 July 1614 unt volgende dagen by die Edelen Edsert Rengers ten Posten Droste en Coppen Jarges Rentemeistern gedaen van alle Conventsgoederen soo mobilen als immobiliën gelijk in Spetie hijrna volgt”, op last der Staten-Generaal, (copie in het stadsarchief te Groningen) vermeldt huisraad eveneens in gastkamer, Boldewijnskamer, kuiperskamer „buiten dat vierkant”, warmhuis, trans, reventer, stoeve en voorts onder andere in boven gelegen cellen, bibliotheek, priorskamer en -schlappkamer; ze eindigt met een specificatie van den zeer uitgebreiden veestapel.

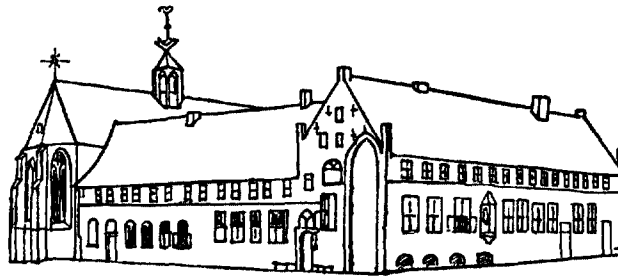
met ruimten voor den smid, den schoenmaker en portier, twee als graan- en oliemolen dienende watermolens, verscheidene stallen en schuren voor een veelzijdig landbouwbedrijf.

Thans is de ombouwing van den, eertijds geheel door den kruisgang omgeven pandhof aan de drie voornaamste zijden over: de kerk aan de zuidzijde¹⁾ met een gedeelte van den voorgelegen kruisgangsarm benevens de oostelijke en de ten deele onderkelderde noordvleugel van het eigenlijke klooster, welke gelijkvloers op den kruisgang uitkomende zalen of vertrekken van gelijke diepte bevatten (zie plattegrond).

Zulks was reeds het geval in 1794, zooals blijkt uit de mededeelingen omtrent Ter Apel in den „Tegenwoordige Staat” van Stad en Lande. De beide vleugels hadden toen echter nog hunne lage verdieping met langwerpige-smalle venstertjes aan de buiten- en vermoedelijk ook aan de hofzijde, en werden afgesloten door zadeldaken, waarvan dat van den ietwat hooger opgetrokken noordelijken vleugel besloten was tusschen puntgevels. De massa van dezen laatste vormde zodoende een tegenwicht voor die der kerk aan de zuidzijde (zie afb. 2). Bij de vernieuwing der bekapping in 1834 werden de vleugels verlaagd, waardoor de verdieping kwam te vervallen. Moeten op den noorder koormuur, ongeveer 1 M. boven het huidige zadeldak van den oostvleugel, geven de hoogte van het vroegere dak aan (afb. 3 en 4). De oorspronkelijk grootere hoogte van den noordvleugel is ter plaatse af te leiden uit het spitsboogvenster boven in zijn alleen nog bestaanden westelijken topgevel. Den ouden toestand geven verschillende voor de afbraak gemaakte teekeningen en schilderijen; de duidelijkste voorstelling is hierbij gereproduceerd.

Op de verdieping(en) lagen de cellen der monniken. In den Juli 1614 opgemaakten inventaris van het gewezen klooster worden enkele dier cellen met name genoemd. De uitvoerige toelichting op een omstreeks 1834 vervaardigde schetsmatige oostelijke opstand van het gebouw, in het archief van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, houdt o. m. in, dat op de eerste verdieping van de 13 vroegere cellen nog 6 van 10 voeten in 't vierkant, op eene tweede verdieping van de 10 cellen nog 4 gelijke grootte aanwezig waren; hun wanden bestonden uit gevlochten rijswerk, met van leem bepleisterd, en overgewit met kalk. Met de leemen wanden worden vermoedelijk de zijwanden der cellen bedoeld, die zeer licht moesten zijn, daar de benedenverdieping slechts weinige, de zolderingen schragende tusschenmuren bezit; leemwanden kwamen ook voor bij het verdwenen klooster van Albergen²⁾ in Twente.

De vloerhoogte der verdieping van den zuiderkruisgangsarm, van den oostelijken vleugel en den kruisarm van den noordelijken vleugel wordt waarschijnlijk aangegeven door de omgaande waterlijst in den pandhof en de waterlijst in den gevel van den oostelijken vleugel, alsmede door een langwerpige smal venstertje in den westelijken

Afb. 2. Klooster Ter Apel uit het N.O., naar een vóór 1837 gemaakte tekening (foto Kramer).

(¹) Deze eigenaardig schijnende ligging komt meer voor, o.a. bij de Praemonstratenserabdij te Middelburg. Het gaat echter niet aan hieruit te besluiten — zooals C. H. Peters in zijne uitvoerige studie over het klooster Ter Apel in den Drentschen Volksalmanak voor 1898 deed (blz. 77) —, dat de Kruisheeren hun klooster op de grondslagen van een ouder der Praemonstratensen bouwden.

(²) Zie: Het voormalig Klooster van Albergen, III, door Mr. G. J. ter Kuile Sr. in Het Nieuwsblad van het Oosten (Twentsch Zondagsblad) van 22 Jan. 1934.

zijgevel van den noordervleugel (afb. 3, 4, 6 en 8). De verdieping van het overige gedeelte van laatstgenoemden vleugel moet, terwille van het onderkelderde oostelijk gedeelte, in haar geheel hooger gelegen hebben, naar op de vorengenoemde oude teekening te zien is en trouwens in den zij-topgevel een venster en stukken waterlijst schijnen aan te geven (afb. 8). Een schilderij uit het begin der 19de eeuw met een gezicht op het klooster uit het N.W. laat in overeenstemming hiermede het zuidelijke dakschild van den noordvleugel op lager hoogte aanvangen dan het noordelijke schild. Op welke wijze de verbinding tusschen beneden- en bovenverdieping(en) tot stand kwam, is, tengevolge van de verbouwing van 1834, of de daaraan voorafgaande verdwijning van deelen van het klooster nu niet langer na te gaan.

De bedoelde wijziging heeft derhalve zoowel silhouet als het karakter van klooster van het geheele complex geschaad. Het laatste geldt, in meerdere of mindere mate, ook voor de verdwijning van enkele gedeelten, van welker omvang wij ons eenigszins een indruk kunnen vormen door overgebleven sporen bovengronds en bij de restauratie gevonden fundeeringen.

De kruisgang heeft langs de geheele kerk doorgelopen, naar reeds de aanleg zonder beeren en vensters van den zwaren noordmuur der kerk waarschijnlijk maakt en bovendien de kalksporen, en de ribaanzet boven het poortje in de westelijke travee aanwijzen. Deze kerkmuur wordt ter hoogte van de zandsteen waterlijst der beide intacte kruisarmen verlicht door ondiepe spaarvelden, welker benedendorpels thans met gelijke stukken lijst zijn afgedekt; de lijststukken zullen echter deelen der ook langs den zuiderkruisgangsarm omgaande waterlijst geweest zijn. De overhoeksche beeren van den westgevel der kerk, waarvan de noordelijke een beletsel schijnt voor het doorloopen van den kruisgang, zijn later aangebracht.

Van den westelijken kruisarm teekenden zich in en tegen het westelijke vak van den noordvleugel af: de gedichte spitsbogige doorgang met te weerszijden de aanzetten der zijmuren en, boven, de oostelijke aansluiting van de verdieping (afb. 8). Aangezien het westelijke stuk muur smaller was dan het oostelijke en den aansluitenden zijgevel van den noordvleugel, mogen wij vermoedelijk daarin het begin van een binnenmuur zien en, mede om deze reden, aannemen, dat niet slechts een westerkruisarm doch een westelijke kloostervleugel aanwezig is geweest. Het is intusschen niet uit te maken, hoe deze kruisarm en vleugel aansloten bij den zuider kruisarm en de kerk. Want de gebouwen van het klooster zijn, zooals veelal bij oude bouwwerken het geval is, blijkbaar niet met angstvallige nauwkeurigheid aangelegd. De verschillende vleugels staan geenszins volkomen loodrecht op elkander, waardoor bijvoorbeeld geen enkel vertrek precies rechthoekig is en de gewelfvakken der kruisarmen in afmeting verschillen. De fundeering van den westelijken vleugel moet bovendien in later tijd vrijwel zijn weggebroken. Men heeft echter niettemin bij de restauratie den vroegeren westerkruisarm door lage muurtjes, evenwijdig aan den oostarm, aangegeven en het overgebleven noordwestelijke muurfragment een eindweegs opgetrokken, teneinde eenigermate een afsluiting van den kloosterhof naar het Westen te verkrijgen en het leekebegrip tegemoet te komen.

De grondslagen van een ander, bij den oosthoek van den noordelijken vleugel aansluitend gedeelte van het klooster zijn daarentegen bij de restauratie wel aan het licht gekomen¹⁾. Het scheen reeds duidelijk, dat de kelder onder het oostelijk

(¹) Vgl. den plattegrond op blz. 8 in „Geschiedenis en beschrijving van het voormalig Klooster Ter Apel”, Groningen 1933 door den architect der restauratie. In en op den muur van den noordelijken kruisgangsarm teekenen zich voorts de spitsbogige toegang tot en de dakmoet van een verdwene aanbouw af, vermoedelijk van een vroeger lavatorium, waarvan de vorm niet nauwkeurig meer is vast te stellen.

vleugelgedeelte zich verder in oostelijke richting had uitgestrekt; de betrekkelijk lichte muur, welke het benedendeel der vroegere spitsboognis in zijn oostelijken zijgevel dichtte, was vermoedelijk niet als buitenmuur bedoeld (afb. 6). Men trof op deze plaats overblijfselen van een eveneens onderkelderd en oost-west gericht gebouw aan, binnenwerks 15.35 M. lang en ongeveer 8 M. diep.

Te weerszijden van dit gebouw bevinden zich oude waterputten. De veronderstelling is daarom geopperd, dat we te maken hebben met de vroegere kloosterkeuken. De aansluitende zaal van den oostvleugel met de beide ondiepe nissen in den achterwand en den bekenden arkel zou met het, uitteraard niet ver van de keuken verwijderde refter te vereenzelvigen zijn. Het refter ligt inderdaad bij een dergelijken kloosteraanleg meestal in den vleugel tegenover de kerk en ook de ligging van de keuken buiten de gebouwen om den hof komt meermalen voor. Het treft echter, dat de arkel — die dan het gestoelte van den voorlezer zou bevat hebben — in een hoek van de tegenwoordige zaal is aangebracht; anderzijds valt nauwelijks aan te nemen, dat de hoofdverdieping van het geheele onderkelderde noordvleugelgedeelte als refter diende. De woorden Jhesus, Maria en Johannes in de medaillons op de buitenkant van deze laatste schijnen ook eer aan te geven, dat er zich een altaar in bevond, zooals bij een priorswoning van een klooster meermalen voorkomt.

Het niet onderkelderde noordervleugelgedeelte bestaat uit twee vertrekken, die resp. de eenige nog aanwezige oude schouw en oven bezitten; het laatste vertrek gold daarom vroeger soms als de kloosterkeuken¹⁾. Deze ruimten zouden het genoemde „warmhuesz” en wellicht de „stove” gevormd kunnen hebben.

Ietwat grooter zekerheid bestaat omtrent de vroegere bestemming van den oostvleugel. In het bij de kerk aansluitende grootste gedeelte met spitsboogvensters zullen zich de sacristie en de kapittelzaal bevonden hebben, zooals welhaast steeds het geval was.

Over den stijl en de dateering der nog bestaande kloostergebouwen en het overgeblevene hunner inrichting valt meer te zeggen dan over hunne indeeling.

De rijzige, naar wij zagen in 1509 gewijde, kerk met zijn hooge spitsboogvensters en forsche steunbeeren zou men ook zonder die wetenschap stellig omstreeks het begin der 16de eeuw dateeren (afb. 5). Het gebouw is met de rest van het klooster, evenals de oude bouwwerken uit de streek op Nederlandsch en Duitsch grondgebied, opgetrokken van baksteen onder toepassing van Bentheimer steen voor lijsten, afdekkingen, imposten en traceeringen of kozijnen. Algeheele bekleeding met of samenstelling van het muurwerk uit dien steen, zooals in Twente door de nabijheid van Bentheim voorkomt, zou bij dit voor transporten vrijwel alleen langs A en wellicht Mussel bereikbare klooster te bezwaarlijk geweest zijn. Het materiaal voor den baksteen was te vinden in de omgeving, waar in het reeds aangehaalde charter van 1472 leemkuilen genoemd worden.

De koppen van twee koorvensters hebben bij de restauratie hun flamboyante traceeringen herkrepen, welke Ir. De Vos zoo gelukkig was in de fundeering van een naburige afgebroken boerderij terug te vinden. De overige, onderling gelijke traceeringen der in 1837 bij het schipgedeelte der kerk gedichte en bij het voor den Hervormden eeredienst gebruikte koorgedeelte van houten ramen voorziene vensters moesten nieuw aangebracht worden. Een moderne toevoeging is ook het open houten portaal van

(¹⁾ In dit vertrek zijn tevens overblijfselen van een soortgelijke, ruggelings tegen die in het naastgelegen vertrek staande gothische schouw teruggevonden, blijkens mededeeling van Ir. C. L. de Vos tot Nederveen Cappel, wien ik ook enkele andere inlichtingen dank.

landelijke vormgeving tegen den westgevel der kerk, waar de oude toestand niet duidelijk was (afb. 8). Het werd uitgevoerd naar een ontwerp van het lid der Monumentencommissie, den architect H. van Heeswijk, die in het algemeen de vernieuwingen en toevoegingen heeft ontworpen.

Inwendig was de kerk tot 1837 overdekt door gewelven, met figurale beschildering, blijkens een aanteekening van den vorengenoemden teekenaar en de mededeeling van H. O. Feith, die ze eveneens persoonlijk heeft gekend. Het gebouw kon bij de restauratie zonder bezwaar opnieuw overweld worden, daar de inkassingen in de muren, de meeste sluitstenen en stukken rib aanwezig waren (afb. 12). De gewelfschelpen zijn daarbij van lichte IJsselsteentjes gemetseld, aangezien de muren niet het vereischte theoretische surplus aan weerstand tegen den druk der gewelven bezitten. Ook de kerkwanden, die tevoren waren gepleisterd — mede blijkens een onbeduidend en daarom niet behouden fragment eener muurschildering boven het poortje aan de noordzijde van het koor — heeft men bij de restauratie als schoon werk behandeld. De thans door den aanblik der kerk gewekte indruk is dus ten aanzien der kleur en toonwaarden een geheel andere dan de oorspronkelijke; temeer waar ook de natuursteen en het eikenhout van het kerkmeubilair, althans ten deele, beschilderd moeten zijn geweest.

Bij deze kerk eener orde van tot veel koordienst verplichte kanunniken is uiteraard het voor de priesters bestemde gedeelte grooter dan dat voor de leeken. Aan dien aard der orde danken wij ook de aanwezigheid der gesneden koorbanken, en wellicht ook der rijke gebeeldhouwde borstweringen van het oxaal, sedilia en omlijsting van het, ietwat eigenaardig en dus vermoedelijk eenigen tijd na den bouw der kerk, ingebouwde sacramentshuisje. Het oxaal is met dat in de Groote Kerk te Amersfoort het enig-overgeblevene gothische van beteekenis in ons land, evenals de sedilia met de minder volledig bewaarde in de Bovenkerk te Kampen en de eenvoudige te Oldenzaal.

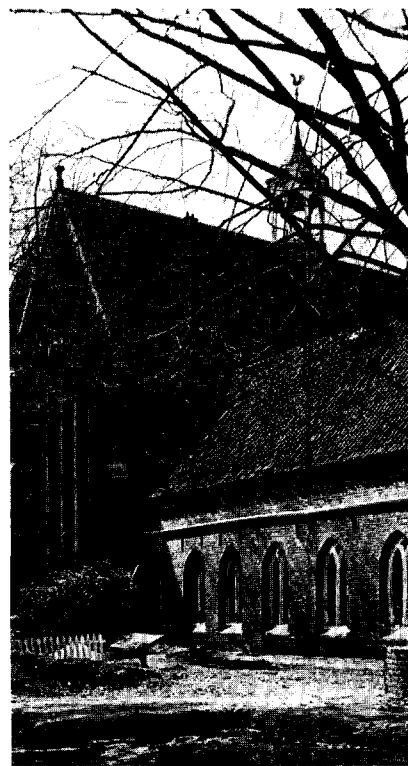
De decoratie in engeren zin van de genoemde fijn-gedetailleerde onderdeelen der kerkinrichting, het staafachtige hunner ten deele gewonden kolonnetjes als ook de vershraling der profileeringen, en in 't algemeen hun opbouw, waarbij men de constructieve elementen eer decoratief dan organisch heeft opgevat, zijn zeer karakteristiek voor de allerlaatste periode der Gothiek. Men versta een en ander echter niet in den zin van een geringere aesthetische waardeering.

Het gebeeldhouwde bovendeel van het oxaal aan de koorzijde is vrij gaaf tot ons gekomen (afb. 13). De eigenlijke, uitgekraagde, borstwering bestaat uit een middenvak met ovalen stralenkrans, waartegen op een kraagsteen een Madonnabeeld moet gestaan hebben, geflankeerd door zes vakken met maaswerk onder ezelsrugbogen; de vakken werden alle gescheiden door beelden, waarvan de deze vroeger dragende getorste zuiltjes en pinakel-baldakijnen nog over zijn. Op het ovaal vond de rijksbeeldhouwer Van der Schaft — die practische leiding gaf bij de herstelling van het beeldhouwwerk — sporen van polychromie. Het vroegere Madonnabeeld werd, naar niet van den grond naar wel op het oxaal goed te zien is, door een grooten baldakijn bekroond. Onder de plintlijst zijn een rand van puntig en ijl rankwerk met pijnappels en een fries van in kruisbloemen eindigende hangboogjes met driepassen aangebracht, waaronder zich tegen den oxaalmuur een vrij breed fries met flamboyante traceeringen en wederom een hollijst en fries als eerstbedoeld afteekenen.

Aan de schipzijde waren alleen de versieringen onder de plint der borstwering grootendeels over, waarvan met name het hoofdfries Forscher is gedetailleerd; van de

Afb. 3. Ter Apel; Oostvleugel en kerk voor de restauratie (foto bureau Mulder).

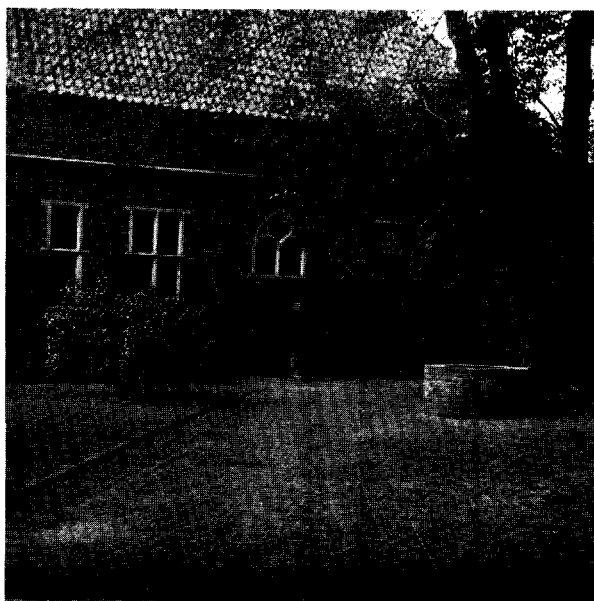
Afb. 4. Ter Apel; Oostvleugel en kerk na de restauratie (foto Folkers)

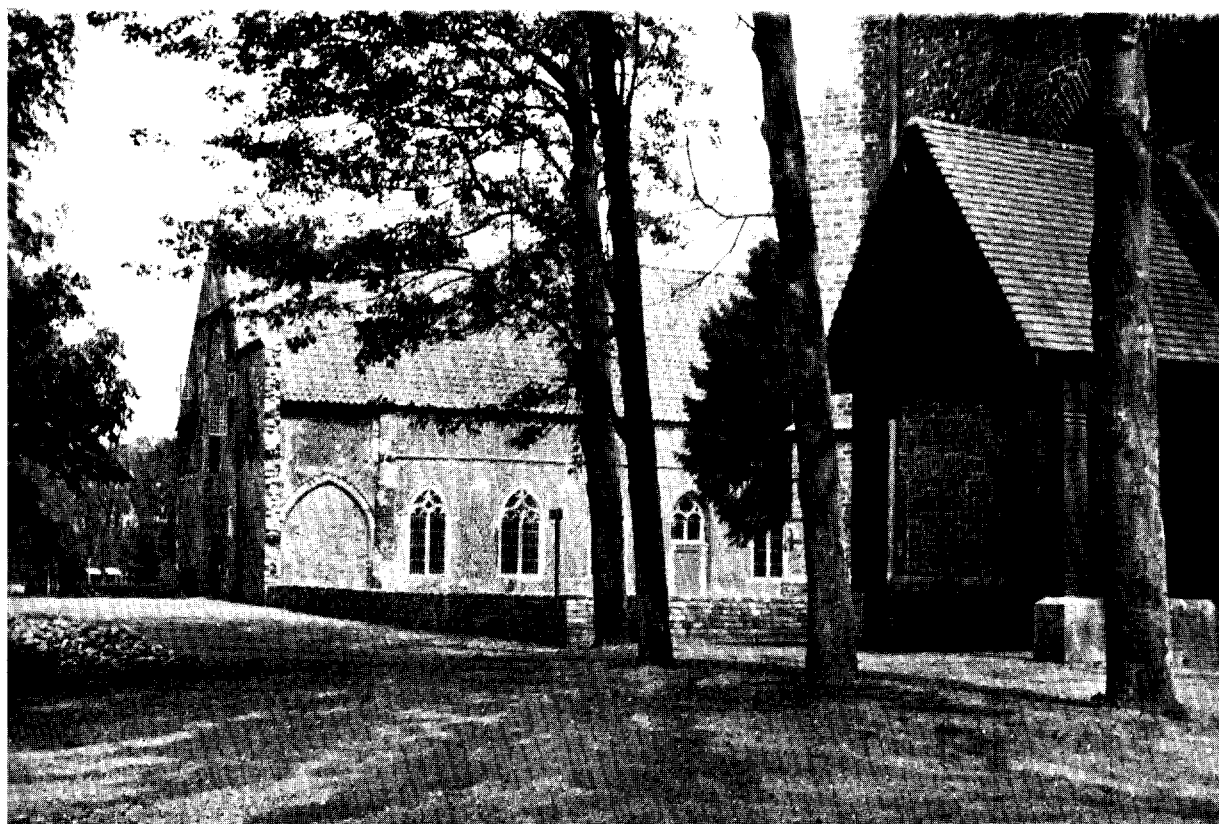
Afb. 5. Ter Apel; kloosterkerk uit het Z.O., na de restauratie (foto Lunow).

Afb. 6. Ter Apel; Noordoosthoek van den pandhof voor de restauratie (foto bureau Mulder).

Afb. 7. Ter Apel; Noordelijk deel van den Oostgevel na de restauratie (foto Folkers).

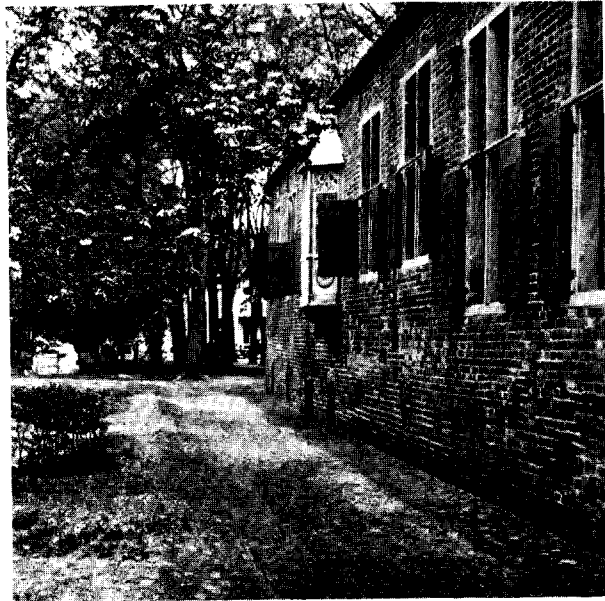

Afb. 8. Ter Apel; pandhof uit het Z.W. na de restauratie (foto Folkers).

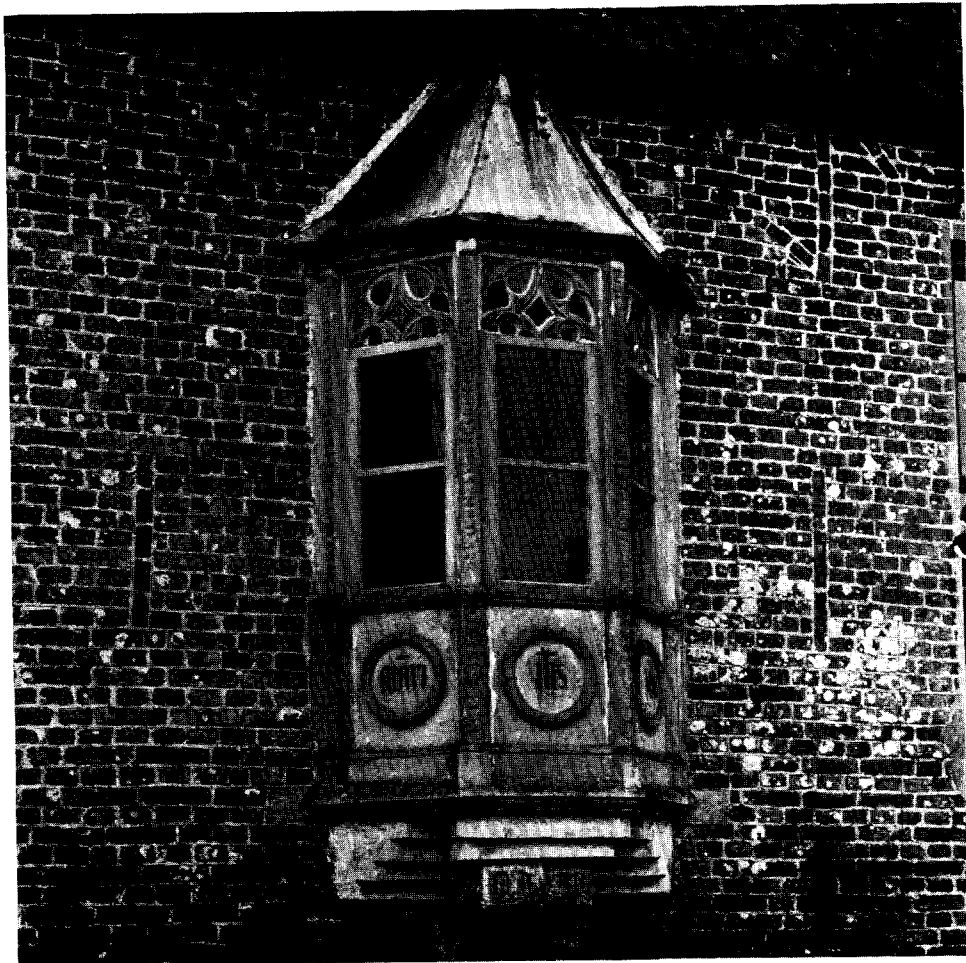

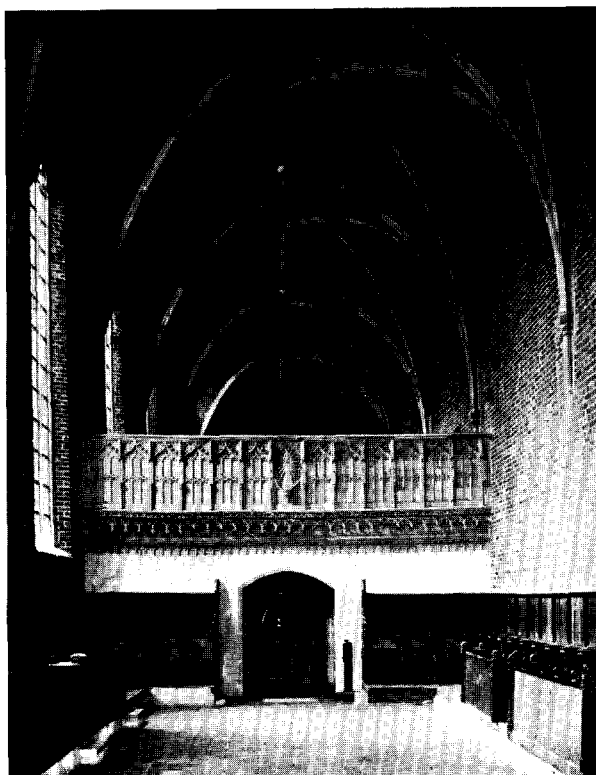
Afb. 9. Ter Apel; Noordvleugel voor de restauratie (foto bureau Mulder).

Afb. 10. Ter Apel; Oostelijk gedeelte van den Noordvleugel na de restauratie (foto Folkers).

Afb. 11. Ter Apel; arkel in den Noordgevel (foto bureau Mulder).

Afb. 12. Ter Apel; het inwendige van de kerk naar het W., na de restauratie (foto Folkers).

Afb. 13. Ter Apel; Zuidelijk deel der borstwering van het oxaal aan de koorzijde, voor de restauratie (foto bureau Mulder).

hangboogjes restten slechts enkele fragmenten aan de noordzijde. Dit beeldhouwwerk is terwille van het aspect der preekkerk — als hoedanig het schip voortaan in de plaats van het koor dienst doet — aangevuld, zonder dat zulks tot verwarring van oude en nieuwe deelen aanleiding kan geven. Merkw aardig zijn voorts de zeer vrij samengestelde omlijstingen der vaatwerk- (?) en beeldnisjes tusschen den rechthoekigen geprofileerden doorgang in den oxaalwand en de plaatsen voor de altaria pro populo.

Bij de sedilia, die tijdens plechtige missen presbyter, diaken en subdiaken tusschen Gloria en Credo gelegenheid boden tot zitten, valt het meest op, hoe de constructieve opbouw feitelijk is opgelost in decoratieve elementen (afb. 14 en 16). Wij zien hier en in de omlijsting van het sacramentshuisje (afb. 17), overeenkomstige motieven en dezelfde werkwijze toegepast als bij het oxaal. Al dit in Baumberger kalksteen uitgevoerd beeldhouwwerk is vermoedelijk uit één atelier afkomstig, dat ten Z.W. over de grens zal gelegen hebben. De in 1883 door brand verwoeste kerk van het verlaten Augustijner koorheerenklooster Frenswegen aan de Vecht in Lingen, waaraan het klooster Ter Apel ook in andere opzichten doet denken, moet gelijksoortige sedilia bezeten hebben¹⁾.

De eiken koorbanken zijn in verhouding tot het behandelde natuursteen kerkmeubilair een werk van veel geringer kunstvaardigheid (afb. 19). Desniettemin bekoren zowel hun rustige samenstelling als hun boersch snijwerk, welks toepassing wederom het verloren gaan van het decoratief-constructieve begrip in de laatste periode der Gothiek illustreert. In het bijzonder toonen zulks de optisch los op de zijschotten der lezenaars aangebrachte spiraalknoppen, welke bij vroegere banken als ombuigingen van de einden der deklijsten zijn opgevat; alsmede de zijwangen van het achtergedeelte der banken, waarbij geen verband bestaat tusschen de spitsbogige maaswerkpaneelen beneden en de voluutachtige afsluitende motieven der bovenstukken, welke laatste flauw herinneren aan spiralen gelijk reeds vroeger bijvoorbeeld bij de wangen der koorbanken in Den Bosch en Breda voorkomen. De beeldsnijder of kistenmaker is echter zeer gelukkig geweest in de misericordes, waar hij de zittingen als het ware heeft laten dienen als hoofddeksels der koppen, die grootendeels als caricaturen van monniken aandoen (afb. 15 en 20). Op de voorschotten van alle banken kwamen bij het schoonmaken sporen van een beschildering met roode verf voor den dag, die blijkbaar bedoelt kostbaarder snijwerk te vervangen. De versiering van het oostelijk gedeelte der noorderlijke bank — een negendeelige arcature, welker bogen met laatgothisch maaswerk waren gevuld — was volledig genoeg bewaard om door den schilder Jacob Por geconserveerd te kunnen worden. De eigenlijke teekening is hoofdzakelijk uitgevoerd in rood, waarbij licht en schaduw door gele en zwarte lijnen zijn aangegeven; de achtergrond is met groene kleur ingevuld.

Opgemerkt zij nog, dat men bij de herstellingswerkzaamheden gelegenheid vond een in de bevoering geraakten altaarsteen met opening voor het inbrengen van reliquiën (vgl. blz. 3) op een daartoe gemetselde verhooging in de koorsluiting te plaatsen, ter herinnering aan het vroegere hoofdaltaar (afb. 14).

De overige gebouwen van het klooster zullen vermoedelijk ietwat later dan de kerk hun definitieven vorm gekregen hebben. Hun stijl karakter is niet anders dan zeer laat-gothisch te noemen, zonder dat hieruit valt te besluiten of de bouwdatum bijvoorbeeld ongeveer 1520 of ongeveer 1540 was.

(¹) Cf. *Kunstdenkmäler Hannover IV, 4 Die Kreise Lingen und Grafschaft Bentheim*, bearbeitet von Arnold Nöldeke, Hannover 1919, S. 13 u. 140 ff.; Hermans, a. w., II, blz. 501.

De kloostergang wordt overdekt door kruisribgewelven met, van zandsteen en kraagstukken opgaande en van een eenvoudig hol profiel voorziene, baksteenribben en scheibogen. Een eigenlijke travee-indeeling, gelijk de vroegere Gothiek gewoonlijk toepaste, bestaat dientengevolge in den gang evenmin als in de kerk.

Gedeelten zijner wanden bleken tijdens de herstellingswerkzaamheden oudtijds als schoon werk te zijn behandeld. Dit heeft er toe geleid, dat de wanden in hun geheel zijn gevoegd. Bij de overwelling zijn de gewelwingschelpen doch niet de ribben gepleisterd, welke toestand in den noordelijken kruisarm reeds bestond (afb. 23—24). De gebeeldhouwde sluitstenen der gewelven vertoonen bijna alle een eenigszins verschillende detaillering.

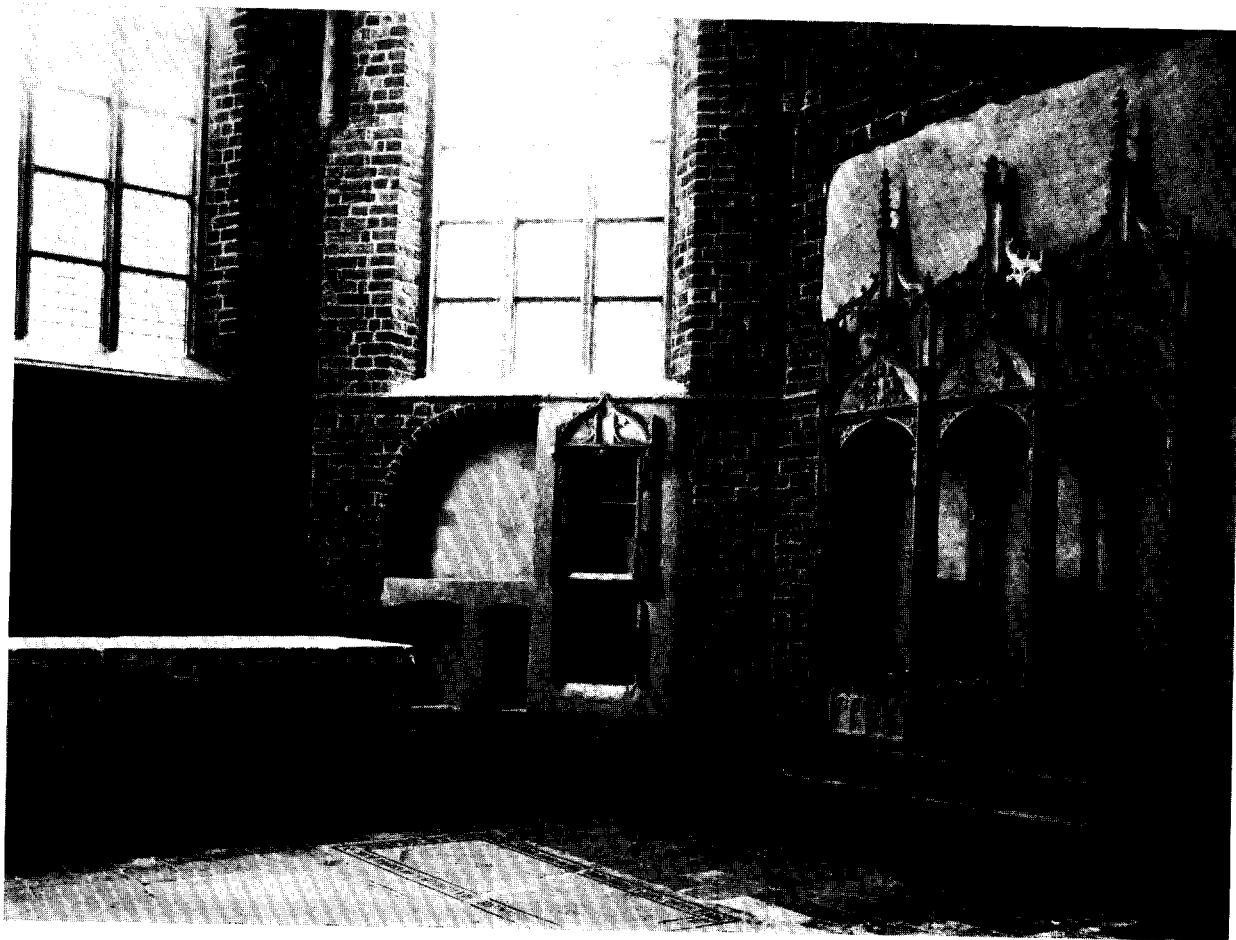
Die afwisseling en schijnbare onregelmatigheid, welke juist oude bouwwerken veelal mede aantrekkelijkheid verleent, spreekt nog sterker bij de traceeringen der spitsbogige kruisgangsvensteren (afb. 6). Er zijn vier, alle eenvoudige en late typen daarvan aan te wijzen en bovendien toonen in motief gelijke traceeringen onderling verschillen in verhouding. De zandsteen traceeringen liggen evenals die van de bovenlichten der poort in den oostgevel en het topvenster van den westelijken zijgevel in het vlak der baksteen muren (afb. 6—8); een uitzondering vormen twee vensters en de beide ingangsnissen aan den pandhof met een schuinen dagkant of kwart-hol profiel. Deze eigenaardigheid, welke den hof een eenigszins gesloten karakter verleent, komt ook voor bij een laatgothischen natuursteen kruisgangarm van het bovengenoemde klooster Frenswegen ¹⁾.

Een ietwat nadere tijdsbepaling voor den bouw van den kloostergang leveren zijn vroegere gebrandgeschilderde glazen, welke blijkbaar door de bestuurders van Westerwolde waren geschonken. Het bijschrift der vroeg-19^e eeuwse teekening bij Monumentenzorg vermeldt namelijk, dat in den kruisgang geschilderde glazen met figuren aanwezig waren, op een waarvan „Hans Hesse Drost tho; Wedde 1541” te lezen stond, met daarboven een geslachtswapen. Die op zichzelf betrouwbare mededeeling wordt bevestigd door twee nog niet herplaatste andere, typisch-Renaissancistische glazen, David en Mozes voorstellende; het eerste met onderschrift in cartouche „Johan tho Lellens Elly[tzen syn huysvrou]uw A° 1561”, het tweede, vollediger bewaarde en voorloopig herstelde met onderschrift „Johan de Mepsche Rentmeester, Rath und Lieutenant der stadt und lande van Groningen prouest to Loppersum Agnes sijn huysvrouw A° 1561” en in de bovenhoeken de wapens van De Mepsche en van Van Munster.

Aan den pandhof was de herstelling der, voor zoover zij nog bestonden, weinig gewijzigde gevels (afb. 6) van eenvoudigen aard. De in 1883 gecemente voorgevel van den oostvleugel, waarin de drie noordelijke der zeven spitsboogvensters en vier kruisvensters door 19^e eeuwse woonhuisramen waren vervangen, is daarentegen na verwijdering der pleisterlaag naar de te voorschijn gekomen aanwijzingen in den ouden staat gereconstrueerd (afb. 3—4).

De opmerkelijkste ruimte in dezen vleugel is die achter de drie noordelijke spitsboogvensters, welke de eeuwen door voor eenigszins representatief gebruik moet zijn gebezigd. Ze bezit namelijk een zoldering, die uit den bouwtijd nog een tiental paneelen met nauwelijks meer geheel gothisch te noemen maaswerk aan de einden kan aanwijzen, en voorts 18^e eeuwse versieringen. De laat-Lod. XIV stuc-boezem van den schoorsteen vertoont het wapen van den eigenaar van het gebouw, de

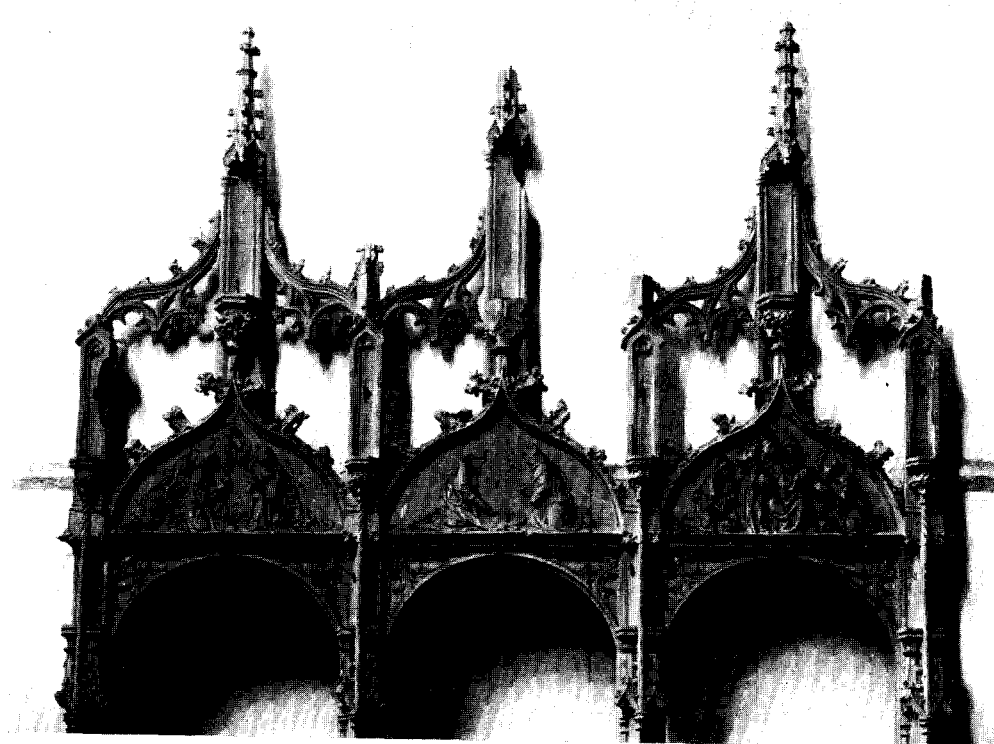
(¹⁾ Vgl. Oudheidkundig Jaarboek VIII (1928), blz. 202.

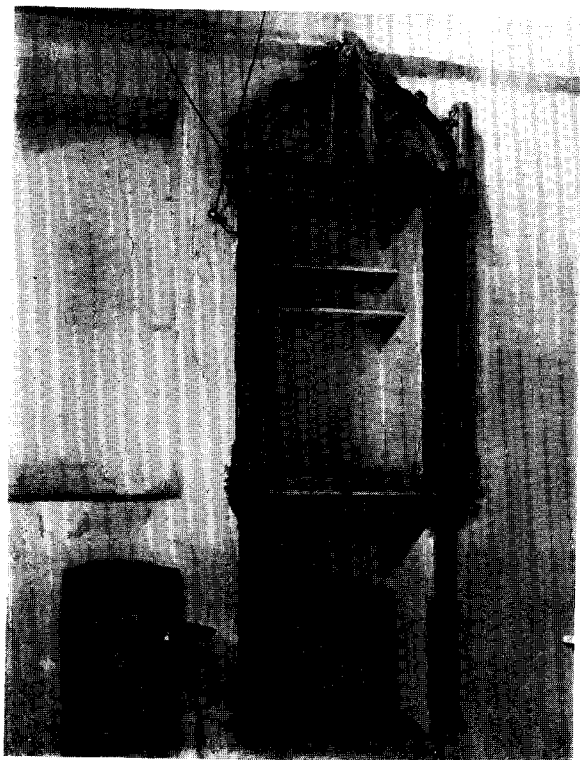
Afb. 14. Ter Apel; het inwendige der Koorsluiting uit het N.W. (foto Folkers).

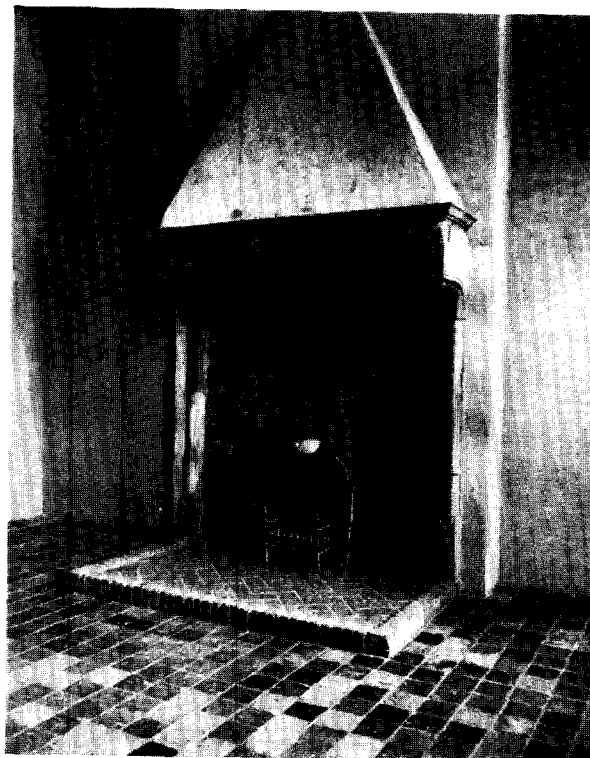
Afb. 15. Ter Apel; rustklamp van een koorbank (foto Lunow).

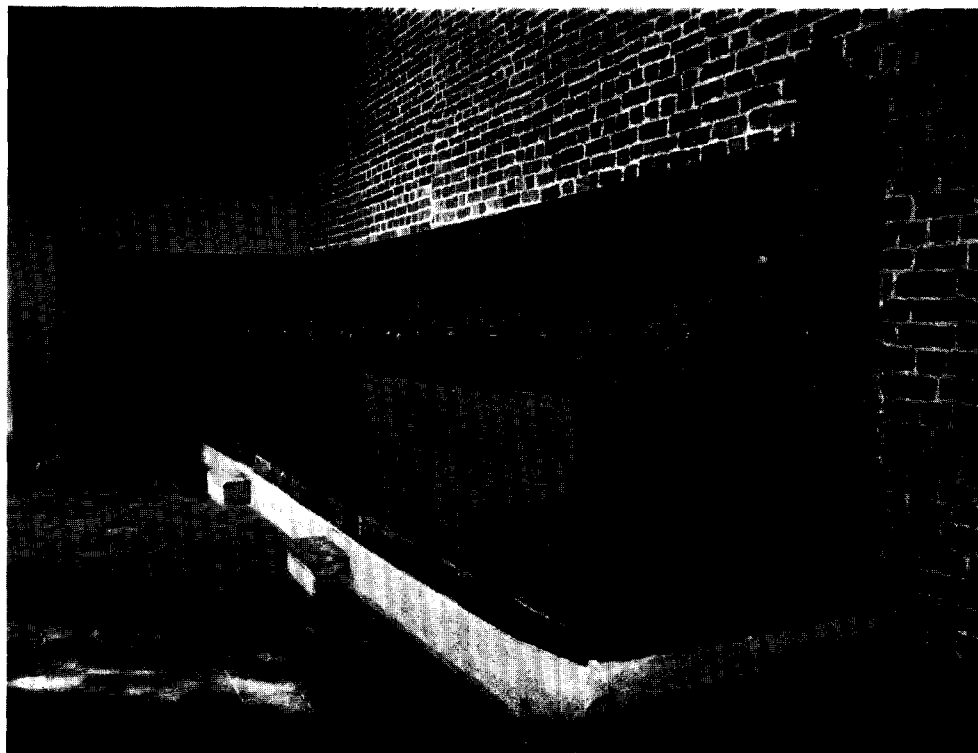
Afb. 16. Ter Apel; bovengedeelte van het zandsteenen priestergeroelste in het koor, vóór de restauratie (foto bureau Mulder).

Afb. 17. Ter Apel; sacramentshuisje vóór de restauratie (foto bureau Mulder).

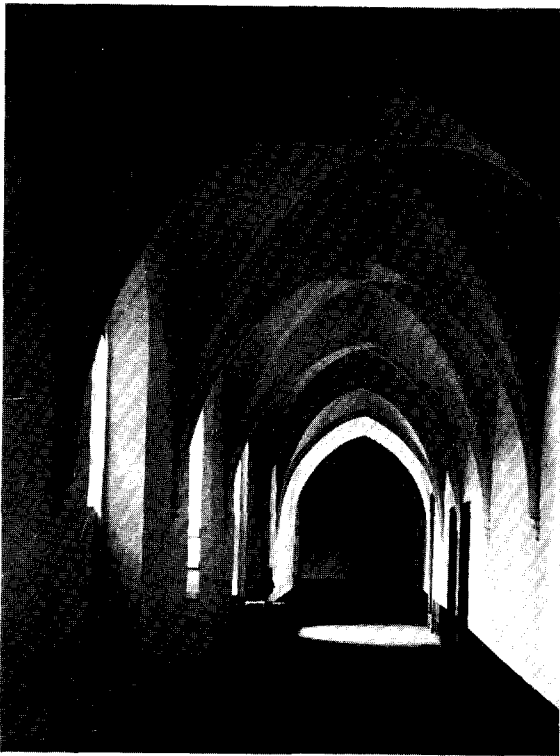
Afb. 18. Ter Apel; gothische schoorsteen in de Noordvleugel, na herstelling (foto Folkers).

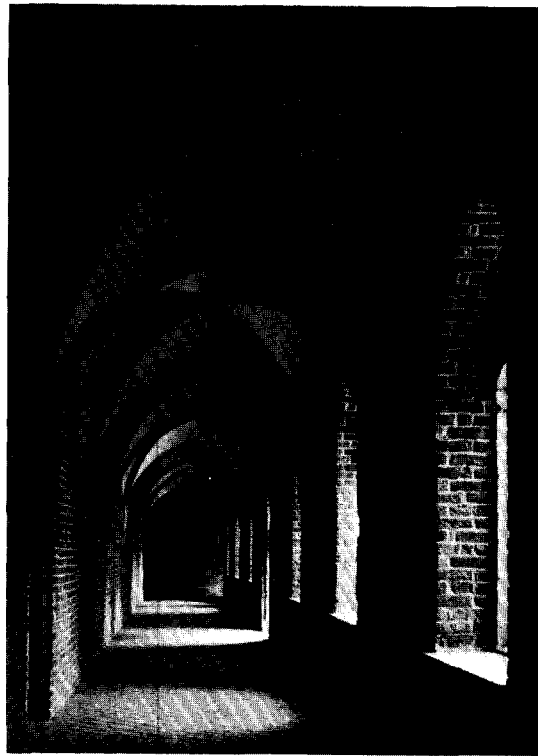
Afb. 19. Ter Apel; Noordelijke koorbank na de restauratie (foto Folkers).

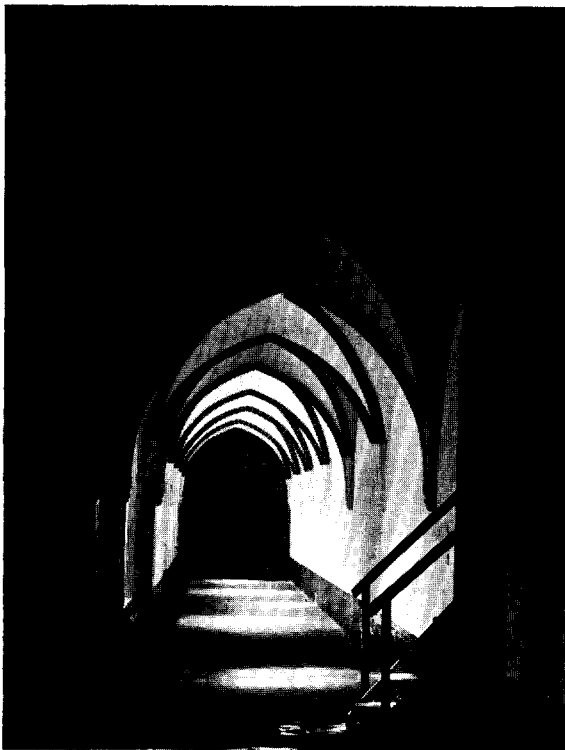
Afb. 20. Ter Apel; rustklamp van een koorbank (foto Folkers).

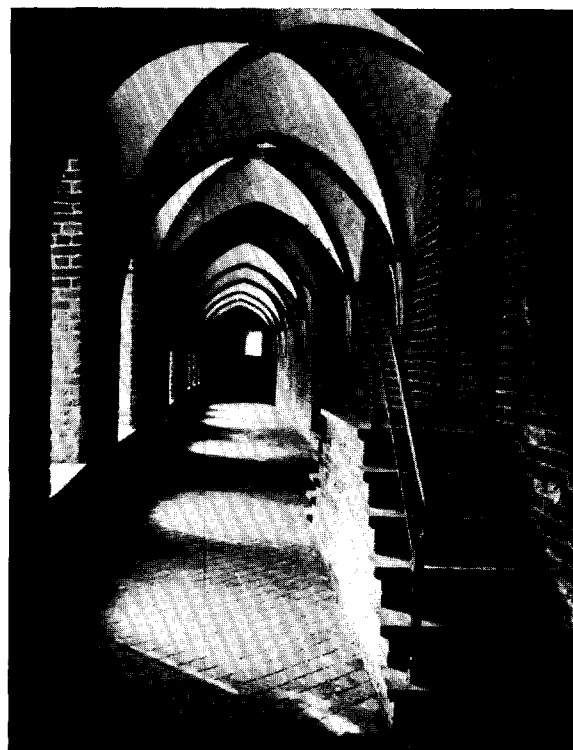
Afb. 21. Ter Apel; Oosterkruisarm uit het Z.
voor de restauratie (foto bureau Mulder).

Afb. 22. Ter Apel; Oosterkruisarm uit het N.
na de restauratie (foto Lunow).

Afb. 23. Ter Apel; Noorderkruisarm uit het O.
voor de restauratie (foto bureau Mulder).

Afb. 24. Ter Apel; Noorderkruisarm uit het O.
na de restauratie (foto Folkers).

stad Groningen. Een uittermate bij het bovendeele van den schoorsteen passende marmeren haardomlijsting kon bij een Haagsch antiquair verkregen worden. Aan de tegenoverliggende zijde vindt men een rijkgesneden Rococo-tusschenwand in den voor Groningen karakteristieken zwaren en grilligen trant, gelijk men er in die provincie als bedstede of buffetniswand nog verscheidene van zeer veel eenvoudiger aard in de Lodewijkstijlen aantreft.

Ook het aspect van den noordgevel is bij de restauratie zeer veranderd (afb. 9—10). Naar het voorbeeld der drie (een voor de helft) bewaard gebleven zandsteenen kruisvensters zijn de overige, welke plaats nog door hun gekoppelde ontlastingsboogjes werd aangegeven, weer aangebracht.

Het interessantste stuk van den noordvleugel is het onderkelderde gedeelte.

De van groot formaat steen gemetselde gordelbogen der riblooze kruisgewelven van den kelder zouden een oogenblik het vermoeden kunnen wekken, dat we hier staan voor een overblijfsel van een veel ouder gebouw. De weinig organische geboorte dezer bogen en de afgeschuinde kanten der korte pijlers, welke de gewelven dragen, wijzen echter op de laatgothische periode. Groote baksteen is ook op andere plaatsen, door de kleinere heen, aan het klooster verwerkt. Ze werd in Friesland en Groningen ook na de 13de en 14de eeuw veel gebakken; tenslotte zou men begin 16de eeuw in deze streek ook zeer wel over de afbraak van oudere, uit moppen opgetrokken gebouwen beschikt kunnen hebben.

Boven den kelder ligt de zaal met den arkel; ten W. op gelijk niveau een vertrek met keldertoegang. Een door Ir. De Vos ontworpen gemetselde trap leidt thans uit den kruisgang naar eerstbedoelde ruimte, welke zoldering nog eenige paneelen met geschilderd laatgothisch bladwerk aan de einden bezit.

De arkel van Baumberger kalksteen veraanschouwelijkt den overgang van Gothiek naar Renaissance (afb. 11). De rondboogvensters hebben vischblaastraceeringen, doch de pilasterachtige stijlen Renaissance-ornament en de velden onder de vensters medaillons. Deze vensters hebben onlangs, voor rekening der Rijkscommissie van advies voor opdrachten aan beeldende kunstenaars, verdienstelijke gebrandschilderde glazen met bijbelsche voorstellingen gekregen naar ontwerp van den schilder H. A. Bijvoet.

Het jaartal 1554 op den voet van den arkel heeft C. H. Peters doen veronderstellen¹⁾, dat toenmaals de noordelijke kloostergevel vernieuwd is. Men zou in het licht van het bovenstaande echter eer de algeheele voltooiing van den noordervleugel omstreeks dien tijd willen stellen. Op de reeds meermalen genoemde oude teekening staat vermeld, dat dit gedeelte van het klooster twee glazen bezat met het jaartal 1545; op den zuidgevel(?) zou evenals op den noordgevel het jaartal 1554 gestaan hebben. In den bovendorpel van het poortje in het niet-onderkelderde vleugelgedeelte is een steenhouwersmerk en 1560 gehakt.

De laatgothische zandsteenen schouw, welke bij de restauratie in dit westelijk gedeelte onder een schoorsteenmantel van 1871 voor den dag kwam en daarna in eere hersteld werd, mag tenslotte niet onvermeld blijven (afb. 18). De leemen vloer van het vertrek, waarin ze zich bevindt, is bij de restauratie betegeld.

De schoonheid van oude bouwwerken is gewoonlijk zoowel van zuiver architectonischen als van pittoresken aard. Eene restauratie bedoelt uitteraard den oorspronkelijken aanleg weer te doen spreken; picturale waarden, welke uit verval voortkomen of het werk zijn van den tijd — „ce grand sculpteur” volgens Rodin — worden daarbij

(¹) Drentsche Volksalmanak 1898, blz. 68.

noodzakelijkerwijze veelal aangetast. Het aanzien van het voormalig klooster Ter Apel nu was vóór de herstelling in 't algemeen, vooral wat het uitwendige en de vertrekken der vleugels betrof, eer rommelig dan schilderachtig te noemen, zoodat in dit opzicht niet veel verloren is gegaan (afb. 2, 6, 9).

Inwendig is daar echter bij de restauratie, in tegenstelling tot den vroegeren architectonischen opzet, een overmaat van schoon metselwerk ontstaan, welke warmte en kleur wil geven, doch m. i. kelderachtig aandoet. Men kan anderzijds daartegen aanvoeren, dat de bepleistering van gewelven en wanden eigenlijk het aanbrengen van schilderijen of soms ook verlevendiging door kerkelijke of gebruiksvoorwerpen vooronderstelde, waartoe de moderne restaurator niet meer in staat is. En de bekoring van oude witsellagen — zooals die in den kruisgang, welke blijkbaar niet te behouden waren (afb. 21) — kan men niet ineens te voorschijn tooveren.

Wie den verregaanden staat van verwaarloozing van alle kloostergebouwen, en in het bijzonder der leekenkerk en vertrekken van den noordvleugel heeft gekend, zal begrijpen, welk een prijzenswaardige arbeid onder de belangelooze leiding van den ingenieur der Groninger stadsbezittingen C. L. de Vos tot Nederveen Cappel in voortdurend overleg met de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg is tot stand gekomen. De aankoop der heerlijkheid Westerwolde door Groningen is de oorzaak geweest, dat het klooster althans ten deele bleef bestaan. Aan de samenwerking der Stad met het Rijk, de Provincie, de Gemeente Vlachtwedde, de Synode der Ned. Herv. kerk en particulieren is het te danken, dat deze restauratie mogelijk werd, welke het behoud van het overgeblevene, menschelijkerwijze gesproken, wederom voor eeuwen verzekert.

ZUR NIEDERLÄNDISCHEN SKULPTUR DES 15. JAHRHUNDERTS

VON PROF. DR. KURT GERSTENBERG.

Die Entwicklung der niederländischen Steinplastik der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts gehört zu denjenigen Problemen der Kunstgeschichte, die man nur mit spitzen Fingern anfasst. Es liegt nicht nur am Mangel an erhaltenen Denkmälern in den Niederlanden selbst, was die Beschäftigung mit dieser Epoche der Skulptur zunächst als unfruchtbar erscheinen lässt, sondern es liegt auch an dem Vorurteil, als ob alle niederländische Skulptur in den ersten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts von dem Stil Claus Sluters abhängig sei. Hinzukommt, dass die Anschauungen über den Ursprung der Kunst Sluters noch in den neusten Werken sich schroff gegenüberstehen. Während Georg Troesch¹⁾ in dem Bildhauer einen deutschen Meister sieht, der von der französischen Kunst um die Mitte des 14. Jhs. entscheidende Anregungen aufnahm, betont Marguerite Devigne²⁾, dass es weder in Deutschland noch in Belgien Werke gibt, die denen Sluters völlig gleichen, und dass man daher genötigt sei, holländische Abstammung, aber brabantische Schulung anzunehmen. Devigne folgt Pit³⁾ in dem

⁽¹⁾ Claus Sluter und die burgundische Plastik um die Wende des 14. Jhs. Freiburg 1932.

⁽²⁾ La Sculpture Mosane du 12e au 16e siècle. Paris et Bruxelles 1932. ⁽³⁾ L'Art flamand et hollandais. 1908. p. 19 f.

Hinweis auf die Grabmäler Jans van Polanen in Breda und Adolfs VI. von Cleve als den Voraussetzungen der Kunst Sluters, während mir doch auch die Marienkrönung in Lüttich mit ihrer monumentalen Auffassung und dem saftig quellenden Massenstil zum Wurzelgebiet seiner Kunst zu gehören scheint. Sicherlich zog Sluter letzte Folgerungen auch aus Stil und Auffassung der brabantischen Steinplastik, wie sie besonders in ihrem führenden Zentrum, in Tournai, vorgebildet waren, aber die traditionsstarke Kunst dieser Stadt hat auch weiterhin unabhängig von Sluter, wenn auch, durch den Zeitstil verbunden, in verwandter Richtung gearbeitet.

Das Erzbischöfliche Museum in Utrecht besitzt seit 1931 eine Maria mit dem Kinde (Abb. 1), die höchstwahrscheinlich aus der spätgotischen Kirche in Doesburg stammt (Sandstein. Höhe 1.20 m.)¹⁾ Die Sandsteinfigur ist auf der Rückseite unbearbeitet geblieben. Die Finger der Maria, die Zehen des Kindes und die Nasenspitzen sind ergänzt.

Wie aus schwingendem Schreiten ist die Jungfrau herangetreten. In weicher Kurve durchströmt die Bewegung den Körper und läßt den schleifend zur Seite gesetzten Fusz und den geneigten Kopf zusammenklingen. Sie trägt auf ihrem rechten Unterarm das im langen Hemd artig sitzende Bübchen, das den Kopf in gleicher Richtung, aber noch stärker geneigt hält als die Mutter. Obwohl die Ausdrucksorgane des Gesichts klein und von den breiten Flächen an Stirn und Wangen umgeben sind, will der Ausdruck der Köpfe doch mehr geben als sanfte Müdigkeit, denn ein leicht schalkhaftes Lächeln keimt um die Augen. Stirn und Wangen sind absatzlos in milden Kurven modelliert. Eigenwillen betont das kleine, aber spitze Kinn, das dem Kopf die Eiform gibt. Die Augen, flach gebettet und aus der geraden Achse leicht herabgewinkelt, schmale Schlitze mit hängenden breiten Lidern, Unter der eingesattelten Nase dringt ein geschürztes Mündchen vor. Um die flachovale Maske dieses Antlitzes steht wie eine quellende Aureole das weichmassige Haar, das rücklingsfallend im Mantel verschwindet.

Zu dieser Marienfigur in Utrecht gibt es eine Schwester in Ludgo, Södermanland, Schweden (Abb. 2)²⁾. Sie verhalten sich zueinander wie die Knospe zur erschlossenen Blüte. Das Volumengefühl ist massiger, die Figur breiter entwickelt. Die Schüsselfalten runden vor in teigiger Schwere. Der Mantelfall ist bereichert und nach den Bewegungsreizen gesteigert. Spiralg eingewickelte Säume mit dem reizvollen Wechselspiel von lichten Rändern und Schattenhöhlen lockern die früher festen Mantelschichten mit luftefüllten Hohlröhren. Die Körperbewegung der Maria ist freier, der Rhythmus zügiger. Die frei vorgehaltene Hand mit verlorenem Attribut balanciert den hohen Sitz des Kindes aus. Seine Kopfhaltung und Blickrichtung stärken nun durch Kontrast die Haltung der Mutter. Die Kopfotypen der Marien sind die gleichen nach Form und Ausdruck, nur in jedem Zug in Ludgo aufgeschlossener, aus dem Dumpfen herausentwickelt. Beim schalkhaften Bübchen nun reizvolle naturalistische Einzelheiten in Blumenkranz,

¹⁾ Die Angaben über Herkunft und Maasz verdanke ich Herrn Konservator Jan-Eloy Brom.

²⁾ Für die Photographie danke ich auch an dieser Stelle Herrn Baron Carl R. af Ugglas in Stockholm, der diese Madonnenfigur und die stilgleiche Statue Johannes des Täufers in Ludgo zuerst in die Literatur eingeführt hat: Utställningen af äldre kyrklig Konst i Strangnäs 1910. Stockholm 1913, Bd. II. S. 51 ff. Ausserdem: C. R. af Ugglas, L'exposition d'art religieux ancien de Strangnäs (Suède), Rev. de l'Art Chrétien 1911 p. 470. Curt V. Habicht, Hanseatische Malerei und Plastik in Skandinavien. Berlin 1926. S. 28, hält die beiden Werke irrig für lübeckisch und schreibt sie sogar dem Meister der Steinplastiken des Bergenfahreraltars zu. Das ist mit Recht schon von Walter Paatz, Die lübeckische Steinskulptur der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Lübeck 1929 S. 88 zurückgewiesen worden. Paatz hat auch den Zusammenhang mit den Skulpturen in Wever und Nienborg gesehen, irrt aber in der Annahme ihres westfälischen Ursprungs.

Ketten und Beutel. Die Uebereinstimmung in einzelnen, etwa die stumpfbreiten Füzchen des Kindes, die wie Flossen wirken, die Steinbehandlung und der Meissel-schlag, der in gleicher Weise bei beiden Figuren eine Charakterisierung der Gewandstoffe erzielt, lassen auf die gleiche Werkstatt, wenn nicht auf die gleiche Hand schlieszen. Der Mantel der Marienfigur in Ludgo steht in Motiv- und Faltenbehandlung dem der Maria auf dem Grabrelief des Lancelot de Bertaymond † 1418 (Mons, St. Waudru) sehr nahe¹⁾.

Die Marienfigur in Ludgo geht in Typ und Anlage zusammen mit der Muttergottes auf dem Altaraufsatz in Rouvres, der eine Wiederholung des verloren gegangenen Altarwerks von Sluter in der herzoglichen Kapelle in Dijon ist²⁾, Dennoch sind die Muttergottesfiguren in Utrecht und Ludgo nicht als unmittelbare Schulnachfolge Sluters anzusehen, sondern wurzeln bereits in einer um eine Generation späteren Schicht, nämlich der Tournaiser Skulptur, wie sie durch Jan Lomme in seinem Grabmal in Pamplona und durch den Meister des Kanzlergrabmals in Tudela (Abb. 3), der Sluters Kunst gekannt haben musz, repräsentiert wird³⁾. Eine trauernd sitzende Maria von einer Reliefszene mit der mystischen Erscheinung des Schmerzensmannes an der Rückwand des Nischengrabes des Kanzlers von Navarra Mosén Francisco de Villaespesa und seiner Gattin in Tudela, das um 1420 entstand, gibt die wichtige Stilauslage. Bei einem Umrisz von sackmäsziger Geschlossenheit lebt die Figur von der rhythmischen Schönheit der Mantelfalten, die in weichen Kurven mit fast parallelen Abständen ziehen. Der über den Kopf gezogene Mantel hängt schattend tief ins Gesicht. Die gelösten Locken wirken stofflich und fließend. Nun musz man damit die Maria aus dem Vesperbilde in Frankfurt (Abb. 4) vergleichen, das Troescher überzeugend als eine Wiederholung des Sluterwerks von 1390 im Kapitelsaal der Kartause von Dijon nachgewiesen hat⁴⁾, um die besonderen dekorativen Elemente dieser tournaiser Kunst zu erkennen. Das Motiv des vom Mantelüberschlag überschatteten Kopfes ist die einzige Uebereinstimmung, denn Gewandbehandlung und Stoffcharakteristik weichen voneinander ab. Vor allem aber ist bei dem Sluterwerk das Sitzmotiv trotz allem Reichtum der Mantelummhüllung klar entwickelt.

Die stilistische Fortsetzung nicht Sluters, sondern der durch Jan Lomme und seine Schule vertretenen tournaiser Skulptur um 1420 ist in dem Vesperbild in Nienborg (Abb. 5), Kreis Ahaus, Westfalen, enthalten. Die malerische Gesamtauffassung wird hier noch gesteigert. Das Kopftuch umrahmt mit seinen gewellten Rändern symmetrisch das Gesicht, das im Typus mit der vorspringenden Nasenkuppe und dem kleinen, aber betonten Kinn sich der tournaiser Maria-Relieffigur von 1420 in Tudela nahe verwandt zeigt. Alle dekorativen Elemente sind gehäuft. Die Wellenränder laufen lebhafter, die Falten rollen sich stärker ein und das wagerecht stauende Mantelende sackt mit breit ausgreifender Falte. Die zeitliche Entstehung wird daher um 1430 anzusetzen sein⁵⁾.

Der Meister dieses Vesperbildes muss einen lebhaften Werkstattbetrieb unterhalten

(¹⁾ Vgl. Grete Ring, Beitr. z. Plastik von Tournai im 15. Jahrh. In: Belg. Kunstdenkmäler, hrsgb. von Paul Clemen, 1922 I Abb. 288. Ring S. 283 datiert dies Relief auf 1420—33.

(²⁾ Vgl. die Abbildung bei Troescher, Claus Sluter etc. Taf. VI. (³⁾ Vgl. Bertaux, Gazette des Beaux Arts 1908 II, p. 89. Weiteres über diese wichtigen Grabmäler bei: Gerstenberg, Die niederländische Plastik des 15. Jahrhunderts in ihrer europäischen Auswirkung. Actes du XIIIe Congrès international d'Histoire de l'Art. Stockholm 1933. S. 164 f.

(⁴⁾ G. Troescher, Claus Sluter etc. 1932, S. 62 ff.

(⁵⁾ Anni Pescatore, Der Meister der bemalten Kreuzigungsreliefs. Stud. z. dtsch. Kunstgesch. Heft 206, Strassburg 1918. Ueber die Pietà in Nienborg S. 89—102. Pescatore weist mit Recht auf den Stilzusammenhang einer Verkündigung Mariä auf der Glocke in Coesfeld hin, die 1428 von „johan smit vt henegaven“ gegossen wurde.

{ Abb. 1. Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum.

Abb. 2. Ludgo, Södermanland.

Abb. 3. Tudela, tombe van de Villaespesa.

Abb. 4. Frankfurt.

Abb. 5. Nienborg.

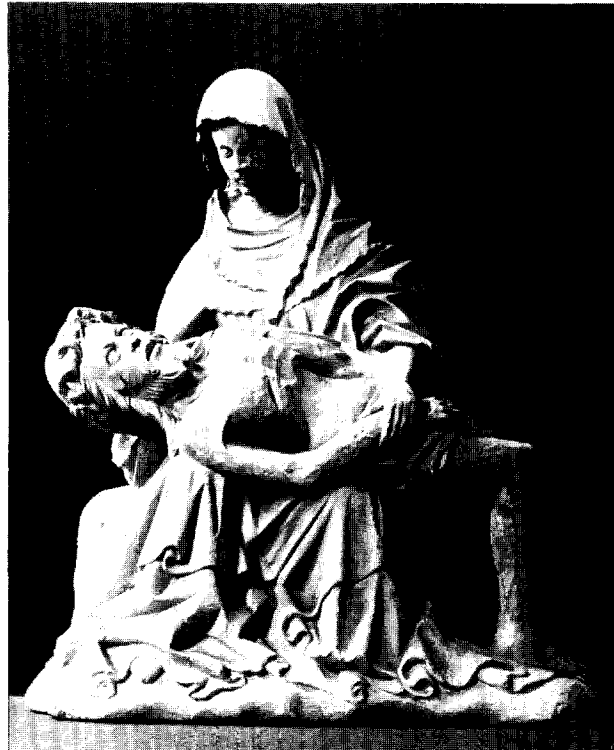

Abb. 6. Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum.

haben. Von seiner Hand selber stammen die beiden kleinen Muttergottesstatuen aus Marienfeld und aus Wewer im Landesmuseum zu Münster¹⁾. Bei beiden Figuren ist der Zusammenhang mit dem Meister der Steinmadonnen in Utrecht und Ludgo mit Händen zu greifen, besonders im ovalen Kopftyp, dessen Ausdruck aber zu naivem Staunen verniedlicht ist. Schwach sind die steifen, allzu kleinen Hände. Dagegen überrascht wieder bei der Madonna aus Marienfeld die lebenswahre Beobachtung des munteren Kindes, das in den drollig-kindlichen Gesten wie in der speckigen Schwere an Kinder von tournaiser Madonnen wie der auf dem Grabstein der Familie Seclin um 1400—1410 in der Kathedrale zu Tournai erinnert. Für die Schulung des Meisters aber ist die sehr sorgfältige Meisseltechnik von entscheidender Bedeutung, die nach Art der realistischen Tendenz zahlreicher tournaiser Skulpturen auf stoffliche Charakteristik der verschiedenen Gewebe bei den Gewändern bedacht ist.

In den Kreis dieser westfälischen, von tournaiser Kunst beeinflussten Skulpturen gehört auch ein unbeachtetes Vesperbild (Abb. 6) im Erzbischöflichen Museum zu Utrecht²⁾ mit der ikonographischen Merkwürdigkeit der Wundmale in den Ellenbogen. Der Kopftuchrand ist um das Gesicht herum abgebrochen und in einer der Nienborger Gruppe verwandten Art zu ergänzen. Die Lagerung des Leichnams Christi, besonders auch das behutsame Halten des Hauptes ist verwandt, aber den in Nienborg leblos hängenden Arm hat Maria hochgenommen. Mit der empfindungsvollen Auffassung kontrastiert die derbe Formbehandlung. Alle stilistischen Einzelheiten, das Wenden und Schlingeln der Falten, die straffe spitzwinklige Faltensackung zwischen den Knien weisen auf eine spätere Entstehung, die die Gruppe gegen die Mitte des 15. Jahrhunderts rückt.

HENDRICK DE KEYSER BEELDHOUSER³⁾

DOOR DR. ELISABETH NEURDENBURG.

Allen die zich met leven en werken van Hendrick de Keyser hebben bezig gehouden, hetzij zij een overzicht van de kunst van 16de en 17de eeuw samenstelden, hetzij ze zich meer in het bijzonder voor den meester interesseerden, — Galland, Weissman, Six, Brinckmann, Vermeulen, schrijfster dezes en De Beaufort⁴⁾, — allen hebben zich voor dezelfde moeilijkheden geplaatst gezien. Het gelukte niet een geleidelijken overgang van beeldhouwer-voorgangers tot Hendrick aan te wijzen. In 1930 heb ik mijn monografie in het licht gegeven, mij bewust dat de vraag naar De Keyser's

(¹⁾ Vgl. Robert Nissen, Zwei Neuerwerbungen des Landesmuseums. Zeitschrift Westfalen. XV. Jahrgang 1930 S. 51. (²⁾ Inv. Nr. 616. Vermutlich baumberger Sandstein.

(³⁾ In korte samenvatting gegeven als „communication” op het „XIIIe Congrès international d'histoire de l'art” te Stockholm 4—7 Sept. 1933: „Die internationalen Einflüsse in der Skulptur des Hendrick de Keyser”. Ik laat het artikel hier zonder afbeeldingen afdrukken, omdat de opgesomde beeldhouwwerken alle reeds elders zijn gepubliceerd en te vinden op de in de noten aangegeven plaatsen, terwijl mijn betoog bovendien voor een groot gedeelte uitgaat van werk van H. de Keyser dat — helaas — verloren is gegaan.

(⁴⁾ Georg Galland, Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei 1890, blz. 257 e. v.; A. W. Weissman in Amsterdam in de 17de eeuw 3, blz. 71, hoofdstuk II, de Beeldhouwkunst; A. E. Brinckmann, Barockskulptur I blz. 176 (Handbuch der Kunstwissenschaft); F. A. J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst II; J. Six, Hendrik de Keyser als beeldhouwer, Verslag K. O. G. Amst. 1910; E. Neurdenburg, Hendrick de Keyser, Beeldhouwer en Bouwmeester van Amsterdam (1930); R. F. P. de Beaufort, Het Mausoleum der Oranjes te Delft, 1931.

afkomst als beeldhouwer nog niet voldoende was beantwoord, maar evenzeer overtuigd dat het boek anders wellicht nooit zou verschijnen. Het was dan ook vrijwel toevallig, terwijl ik mij met de beeldhouwkunst van de 16de eeuw in Duitschland had bezig te houden, dat op eens veel duidelijk werd, dat vroeger geen verklaring vond, terwijl wat mij wèl bekend was, andere, krachtiger beteekenis kreeg. Want sterker dan te voren trof het mij hoe veelzeggend het is, dat in de Duitsche beeldhouwkunst van dien tijd in een tijdperk van grooten bloei zooveel Nederlandsche meesters worden genoemd¹⁾. Peter Candid heeft als beeldhouwer afgedaan, maar achter elkaar volgen de namen van Johann Gregor van der Schardt uit Nijmegen, Hubert Gerhard uit 's Hertogenbosch, Adriaen de Vries uit 's-Gravenhage.

Maar waarom gingen die Nederlanders naar Duitschland? Reeds eerder werkten Frans Floris en zijn leerlingen voor Duitsche en andere hoven. Toen beteekende dit veelal voorziening van het buitenland met de overvloedige krachten, die de Antwerpsche beeldhouwkunst te dien tijde opleverde. Voor de Noordelijke provincies gold dit in de latere 16de eeuw niet. Wie van hier naar de Duitsche hoven trokken, deden dit niet, omdat het eigen land een overvloed van meesters opleverde, niet omdat een volle boomgaard de vruchten zoo overvloedig afwierp, dat voor een te veel door export een afzetgebied moest worden gezocht. In de Noordelijke Nederlanden bloeide in de 2de helft der 16de eeuw geen beeldhouwkunst.

Hendrick de Keyser, die langs den weg der beeldhouwkunst tot bouwmeester zal worden, is nog maar nauwelijks zijn wieg ontgroeid, dan breekt in de verschillende Hollandsche steden de Beeldenstorm los en de Tachtig-jarige oorlog gaat beginnen. Wanneer Hendrick ongeveer 15 jaar later, vermoedelijk wel eerst in de meubelmakerswerkplaats van zijn vader — waar volgens de eischen des tijds aan de meubelen veel beeldhouwwerk zal zijn verricht — aan het werk gaat, zoo omstreeks 1580, dan is de rust in den lande nog niet voldoende teruggekeerd en is de tijd nog niet gekomen, dat de opdrachten voor beeldhouwers overvloedig vloeien.

Wel was de meubelmakerszoon in gunstige omstandigheden, omdat hij van geboorte een Utrechenaar was. In Utrecht, waar de De Nole's²⁾ werken, zal hij ten slotte geen plaats als beeldhouwer innemen, maar hij is toch opgegroeid in een stad, waar een goede beeldhouwerstraditie werd hooggehouden. Hooggehouden, voor zoover dat in die woelige jaren mogelijk was. Want wanneer in 1568—69 aan Mr. Jacob de Nole betaald is voor een Sacramentshuisje in de Buurkerk, dan zwijgen verder de Utrechtsche rekeningen over elke soortgelijke betaling. In 1580 verricht dezelfde Jacob de Nole ingenieurswerk voor de stad. Van beeldhouwwerk lezen wij niet. In die jaren heeft hij nog een graftombe ontworpen³⁾, en kort vóór 1585 maakte hij een tombe voor Goort van Reede om in de kerk te Amerongen te plaatsen. Maar dat is ook al. Toch bleef de familie De Nole te Utrecht, zij was er blijkbaar ingeburgerd en de zonen vonden er toen en later werk⁴⁾.

Wat er overigens aan beeldhouwwerk van grootere afmetingen in den lande werd gemaakt, zooals in Deventer de allegorische figuren, die het omtrent 1583 voor Herman Penninck gebouwde huis versierden⁵⁾, is zoo afwijkend van stijl, dat alleen iemand met een zeer moderne opvatting in die beelden meer kan zien dan de overigens kostelijke en haast stijlvolle pogingen van een eenvoudig steenhouwer om op eigen

(1) Verg. bijv. Adolf Feulner, Die Deutsche Plastik des siebzehnten Jahrhunderts.

(2) Zie R. Ligtenberg O. F. M. Materialen voor een studie over de beeldhouwers De Nole en hun werken, Oud Holland 1918, 36ste Jaargang, blz. 53 e. v. (3) Dodt, Archief IV 48. (4) Ligtenberg t. a. p.

(5) Thans in het Rijksmuseum te Amsterdam in het noordelijke trappenhuis geplaatst.

wijze — waarschijnlijk naar prenten — allegorische figuren te scheppen. En vermoedelijk was deze beeldhouwer geen Hollander, maar afkomstig uit Westfalen ¹⁾.

Beeldhouwwerk van beteekenis kan men in die jaren dan ook niet aanwijzen. Maar er waren immers, behalve in Utrecht, toen geen beeldhouwers in ons land, want zij die, Giovanni da Bologna volgend, naar Italië trokken, zijn na afloop van hun reis als gevolg van de tijdsomstandigheden niet meer in hun land teruggekeerd.

Zoo de oudere kunstenaar Johann Gregor van der Schardt ²⁾, genaamd de Zar, (ongeveer 1530 geboren), die invloed van Giovanni da Bologna onderging, terwijl hij na 1560 in Rome en Florence werkte en sinds 1568 in Venetië. Na een langdurig verblijf in Italië is hij van 1570—80 in Nürnberg werkzaam. Behalve portretbusten heeft hij antieke onderwerpen als Mercurius en Pallas in beeld gebracht. Hij krijgt in 1572 samen met Wenzel Jamnitzer een opdracht van Keizer Maximiliaan, waarschijnlijk voor de „Lustbrunnen” in Praag, waarvoor hij de figuren Lente, Zomer en Herfst, thans in Weenen in het museum, moet hebben gemaakt. In Holland keerde hij niet terug.

Maar ook Hubert Gerhard, geboren omstreeks 1550 ³⁾, vermoedelijk afkomstig uit 's Hertogenbosch, wellicht van Amsterdamsche afkomst, en Adriaen de Vries, geboren in den Haag in 1560, dus 5 jaar vóór De Keyser, verlieten hun vaderland en vonden in de Duitsche landen niet alleen hun brood, maar werden er tot Duitsche beeldhouwers van naam, ja tot de beeldhouwers van hun tijd.

Hubert Gerhard, die invloed van Giovanni da Bologna, maar ook van Benvenuto Cellini, onderging, om Michel Angelo nu maar niet te noemen, was sinds 1581 en tot zijn dood in 1620 werkzaam in de Duitsche landen ⁴⁾. Voordien zal hij wel naar Italië zijn gereisd, maar daarover is niets bekend. Hij werkt achtereenvolgens voor de Fuggers in Augsburg, voor Willem V van Beyeren en voor Aartshertog Maximiliaan, tot hij in 1613 om zijn leeftijd ontslag kreeg. Voor een aanbod om aan het hof van den keizer in Praag te komen bedankte hij in 1604. Sinds 1590 bezat hij een huis in München en in zijn laatste jaren heeft hij waarschijnlijk daar gewoond. Van zijn werken noem ik hier, behalve zijn allegorische figuren aan de Augustusfontein in Augsburg, zijn heiligen Michael met Lucifer, zijn Bavaria, zijn Mars- en Venusgroep.

Evenals Van der Schardt en Hubert Gerhard onderging ook Adriaen de Vries ⁵⁾ den invloed van Giovanni da Bologna; in Florence en Rome was hij werkzaam. In 1588 kwam hij in dienst van hertog Karel Emanuel I van Savoye. In 1593 maakte hij voor Keizer Rudolf II in Praag een bronzen groep van Mercurius en Psyche ⁶⁾. Toen woonde hij blijkbaar in Rome, maar in 1596 treedt hij in 's keizers dienst en neemt meteen de uitvoering van twee fonteynen in Augsburg op zich. En groot is de reeks van werken, die sinds dien tijd in Deutschland zijn signatuur dragen, terwijl hij, sinds 1601 keizerlijk „Kammerbildhauer”, in Praag woont, waar hij ook na den dood van Rudolf II in 1612 bleef. Hij werkte van daar uit ook voor andere vorsten, o. a. voor Koning Christiaan IV van Denemarken. Al noemde hij zich steeds „Hagiensis”, hij keerde toch niet meer in zijn geboortestad terug. Zijn portretbusten van Rudolf II,

(¹) Vermeulen t. a. p. II blz. 343/344. (²) Feulner t. a. p. blz. 12 e. v. en pl. 4—6. — Zie ook Simon Meller, Die deutschen Bronzestatuetten der Renaissance pl. 49. — Brinckmann t. a. p. I blz. 179 verwijst naar Peltzer, Münchner Jahrbuch 1916/17. (³) Volgens R. A. Peltzer in Thieme Becker, Künstlerlexicon, omtrent 1540—50 geboren, omdat hij in 1605 een oud man wordt genoemd. Mij lijkt het beter het geboortjaar omtrent 1550 te stellen. — Verg. ook Feulner t. a. p. blz. 16 en Brinckmann t. a. p. blz. 154. (⁴) Zie o. a. Feulner t. a. p. pl. 8, 9, 11, 12 en 15. (⁵) Verg. Wurzbach i. v.

en Dr. Conrad Buchwald, Adriaen de Vries, 1899 (Beiträge zur Kunstgeschichte Neue Folge XXV) en Brinckmann t. a. p. I blz. 167 e. v. (⁶) Feulner t. a. p. pl. 10. Zie ook pl. 16, 17 en 24 en de afbeeldingen bij Buchwald t. a. p.

zijn werk aan de fonteynen voor Frederiksborg en Praag (nu in het park van Drottningholm), zijn Psyche e. a. werken in het Nationaal museum te Stockholm, zijn nog eenige voorbeelden van zijn groote werkzaamheid. En ook hij heeft een Venus met Amor, een Farnesische stier, bronzen paarden, Laocoon en Hercules naast bijbelsche tafereelen in beeld gebracht.

Ook Paulus van Vianen, de goudsmid, afkomstig uit Utrecht, die vóór 1596 in Italië was, werkte vervolgens in München, werd in 1603 „Kammergoldschmid” van Rudolf II en stierf in Praag in 1613¹⁾.

Uit Utrecht was reeds de bouwmeester-beeldhouwer Philip Brandin weggetrokken. Sinds 1563 was hij werkzaam in Mecklenburg. Hij stierf in 1594 in Denemarken, waar hij een werk had te volvoeren voor den koning²⁾.

Maar ook Willem Danielsz van Tetrode was buitenslands gegaan, al werkte hij ook niet in keizerlijken of koninklijken dienst. Afkomstig uit Delft, studeerde hij in Italië en werkte in Keulen. Voor de Oude kerk van zijn geboortestad maakte hij van 1568—1571 een bekend geworden, thans verloren hoogaltaar, om het oude in den Beeldenstorm vernielde te vervangen. Ondertusschen was hij echter in dienst van den Aartsbisschop en Keurvorst van Keulen, Salentin van Isenburg³⁾. Een Jupiter, een Mercurius, een Venus met Amor, een Minerva, een Neptunus heeft hij, getuige de signatuur op gravuren, gemaakt.

De minder bekende beeldhouwers, Gerrit Hendricksz van Amsterdam, die in 1585 in Dantzig overleed en misschien verwant was aan Hubert Gerhard, en (of) Heinrich Gerhard en Gerhard Heinrich⁴⁾ kunnen wij slechts in het voorbijgaan noemen om tenminste de vele namen en eenige van de werken hier op te tellen van al de beeldhouwers, die als jongelieden, veelal op de gewone reis naar Italië, uit Holland waren weggetrokken, en niet meer in hun onrustig vaderland zijn teruggekeerd, maar voornamelijk voor Duitsche vorstenhoven werkzaam zijn geweest, waar zij als geroepen kwamen, aangezien de Duitsche landen toen geen beeldhouwers van zoo algemeene beteekenis opleverden. In den tijd, dat zij over terugkeeren hadden kunnen denken, was dáár werk in overvloed, in Holland slechts onrust en bijgevolg gebrek aan opdrachten. En niet vóór de laatste jaren der 16de eeuw, zoo ongeveer toen Hendrick de Keyser 30 jaren telde, is al het nieuw beleefde in den lande voldoende verwerkt, is men tot genoegzame, nieuwe krachten, is men als 't ware op adem gekomen. Dan pas kan de beeldhouwkunst weer naast en met de bouwkunst een plaats in het land gaan innemen, dan pas weer kunnen beeldhouwers hun krachten met succes in eigen land beproeven.

En dit verklaart voldoende, waarom men feitelijk niets van voorgangers van Hendrick de Keyser weet en wij geen werk van wezenlijke leermeesters en onmiddellijke voorgangers kunnen aanwijzen en ons tevreden — of eigenlijk niet tevreden — hebben moeten stellen met een fantastisch samengesteld of slechts aangeduid oeuvre van Cornelis Bloemaert, omdat we nu eenmaal weten dat hij De Keyser's leermeester was. Wij zullen echter moeten bedenken dat Bloemaert geen eigenlijk beeldhouwer was, maar bouwmeester, en ons de verhouding van de twee bij dat leermeesterschap

(¹⁾ Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexicon* i. v. In 1610 moet hij een kort bezoek aan Utrecht gebracht hebben en daar in het huwelijk zijn getreden. (²⁾ Thieme Becker t. a. p. i. v.

(³⁾ E. W. C. Six, *Willem Danielsz van Tetrode*, *Bulletin Ned. Oudheidkundigen Bond* 1917 blz. 125.

(⁴⁾ De artikelen in Thieme Becker i. v. Gerrit Hendricksz en Hubert Gerhard over Heinrich Gerhard en Gerhard Heinrich stemmen niet overeen. Voor ons betoog doet dit niets ter zake. Men vergelijk eventueel ook Brinckmann t. a. p. blz. 154.

vermoedelijk zoo hebben te denken dat Bloemaert den bekwamen meubelmakerszoon bij het beeldhouwwerk in steen aan zijn bouwwerken betrokken heeft en hem zoo van houtsnijden tot beeldhouwen in steen zal hebben gebracht.

Hendrick de Keyser is 5 jaar na Adriaen de Vries in 1565 geboren in Utrecht, de stad, die in de 16de eeuw goede beeldhouwers heeft gehuisvest. En hij is in zijn land gebleven. Of de latere geboortedatum of de geboorteplaats of het meubelmakersvak van zijn vader den doorslag hebben gegeven, is natuurlijk niet met zekerheid te zeggen, evenmin of in het milieu, waaruit De Keyser voortkwam, wel de gewoonte bestond een reis naar Italië te ondernemen. Hoe het zij, hij blijkt op den juisten tijd, op de juiste plaats, in het juiste milieu te zijn geboren om in eigen land niet alleen de beeldhouwershamer te hanteeren, maar er een beeldhouwer en bouwmeester van groote beteekenis te worden met een vermaardheid, die naar alle zijden over de landgrenzen straalde.

Terwijl wij in de voorafgaande regels den trek der beeldhouwers naar vreemde landen volgden, is het ons reeds duidelijk geworden dat dit wegtrekken van de goede krachten onzer beeldhouwkunst, die elders naam zijn gaan maken, niet zonder invloed kan zijn gebleven op de Nederlandsche kunst, evenmin als het dit op de Duitsche sculptuur is geweest. Het is niet gemakkelijk zich een voorstelling van dien invloed te maken. Immers het gaat hier niet slechts om een aantal beeldhouwers, die voor hun kostwinning aan Duitsche vorstenhoven werken, waar de rust en het geld te vinden zijn, die te dien tijde in ons land ontbreken, en als gevolg daarvan het ontbreken van die krachten in eigen land; het beteekent tegelijkertijd — om een modern woord te gebruiken — internationaliseering van die kunst. Het is immers al begonnen met de reizen van de noordelijke kunstenaars naar Italië, eigenlijk al sinds de 15de eeuw, en daarna van Italianen naar Frankrijk, met de daaruit voortkomende École de Fontainebleau, waar uit Italië overgebrachte laatantieke invloeden werden verwerkt.

Ik kan hier niet uitvoerig spreken over den trek uit noordelijke landen naar Italië en over de Italianen en Zuid-Nederlanders in Frankrijk. Evenmin over de beteekenis van de gravure voor de uitwisseling van de kunstgedachte, welke vooral voor het ornament zeer groot is geweest. Ik denk hier o. a. aan den meestentijds in Italië levenden Cornelis Bos en aan Cornelis Floris, de oudere bemiddelaars tusschen Zuid en Noord. Adriaen de Vries, Hubert Gerhard e. a. vertoonen een jongere vermenging van laatantieke en Italiaansche elementen en noordelijken inslag, manierisme, en beginnend barok, die bij elk van hen meer of minder overeenstemmende, toch steeds weer genuanceerde, resultaten opleveren. In de uitbeelding van groote en kleinere figuren naar antieke voorbeelden en andere allegorische voorstellingen hebben deze mannen uit noordelijke landen en in de eerste plaats Giovanni da Bologna de Italiaansche kunst om zoo te zeggen overgenomen. En zij zijn in dit genre de voornaamste dragers geworden van een kunst, waar noordelijke elementen zich met de zuidelijke vermengden, internationaal op Italiaansche en antieke basis.

De vader van Hendrick de Keyser heeft stellig de voorbeelden bezeten, de prenten en boeken met ornament, die toen in omloop waren bij de meubelmakers. Wanneer Hendrick als jongen aan het werk gaat, dan zullen zijn voorbeelden vooral voor het ornament wel uit de Bos-Florisschool en van Vredeman de Vries afkomstig geweest zijn, om van den ouderen Pieter Coecke van Aelst nu maar niet te spreken. Want dergelijke prenten waren toen stellig overal in de Nederlanden in omloop ¹⁾. Voor

(¹) W. K. Zülch, Entstehung des Ohrmuschelstils, Heidelberg 1932, vestigt op deze prentenhandel nog weer eens in het bijzonder de aandacht.

zijn beelden, of figuren, zoowel naar antiek voorbeeld als voor allegorische voorstellingen, die Hendrick in zijn jonge jaren en later modelleerde — helaas is veel daarvan verloren gegaan — zullen niet alleen prenten, maar voornamelijk kleine modellen tot voorbeeld hebben gediend, bijv. naar werken van Giovanni da Bologna en ook wel van Adriaen de Vries en evenzeer naar antieke beelden, waarvan kleine bronsjes uit Italië werden meegebracht. Ik wil dit thans nader bewijzen en trachten deze invloeden op de Keyser's beeldhouwkunst na te gaan.

Giovanni da Bologna, die in Italië aan het hof der Medici is gebleven, en als zoodanig als rechtstreeksch voortzetter der Italiaansche kunst is te beschouwen, was wel zeker overtuigd, dat hij op de „Antieken” voortbouwde, als vrijwel alle klassicistische kunstenaars van alle tijden. Ook zijn onderwerpen wijzen geheel en al in die richting. Invloed heeft hij gehad op Van der Schardt, op Hubert Gerhard, op Adriaen de Vries e. a. en eveneens op De Keyser, maar het ligt voor de hand dat ook deze beeldhouwers weer zelf naar de ware „Antieken” zochten en daar naar werkten. Adriaen de Vries bijv. heeft nog meer speciaal het oog op de antieke kunst gericht als Hubert Gerhard¹⁾. Deze is beweeglijker en minder tot het klassieke geneigd. De Vries heeft, overigens ook onder invloed van den schilder Barth. Spranger, vooral de laat-antieke kunst bewonderd, de zwaar bewogene, die met zijn stemming meer overeenkwam, de kunst die trouwens toen als de klassieke gold, ook voor Rubens en ook voor Hendrick de Keyser — vooral in diens lateren tijd. De copieën en ook prenten van de Laocöongroep waren in die jaren in aller beeldhouwers handen; Cornelis Bos graveerde reeds in 1548 een Laocöon²⁾; een onderwerp als de Farnesische stier werd minstens tweemaal door De Vries behandeld, terwijl hij van den Laocöon een eigen visie gaf. Ook Hendrick de Keyser bezat een Laocöon.

Wij mogen immers wel aannemen dat de „beelden” die in De Keyser's bezit waren, ons eenigszins kunnen inlichten over zijn smaak en de kunst die hij bewonderde. Ja, misschien nog wel beter dan de werken, die hij in opdracht gemaakt heeft. Wij weten slechts van eenige weinige stukken, die in den boedel waren, toen zijn weduwe haar testament maakte. Maar die enkele stukken wijzen in de richting van de antieke kunst via Giovanni da Bologna c. s. Voor de duidelijkheid neem ik den geheelen zin uit het bekende testament nog even over: „Ende voorts mede gewilt ende geordonneert, om redenen haer daer toe moverende so sy verclaerd, dat haren sone Pieter de Keyser zal voor uyt hebben, ende behouden, sonder eenighe teghendeelinghe alle de modellen, patroonen, papieren, teyckeningen ende *bootseersels*, met het gereetschap daer toe behoorende, by sal: Heyndrick de Keyser, zyn vader, nagelaten, uytgeseyt de navolgende beelden als den *Cupido met de Psyche*, het conterfeytsele van zyn Excie den Prince van Oraignen, h.m., vyff gebootseerde kinderkes, den *Mercurius*, een *paertken*, den *Laocöon*, drye gebootseerde Anathomien van Menschen”³⁾, en 't model van het Delftsche grafmonument. — Jammer dat hier alleen de uitzonderingen worden opgeteld, het testament verder over alle andere modellen, voorbeelden, teeken- en modelleerwerk zwijgt. —

Ook uit den inventaris van den Delftschen zilversmid Thomas Cruse van 1624⁴⁾ kunnen wij nog iets over den smaak van Hendrick de Keyser en zijn tijdgenooten te weten komen. Naast zeer veel modellen of kleine beeldhouwwerken van Giovanni da Bologna, naast een satyr en een Hercules van Willem Tetrode en een paard van Michelangelo vinden wij er werken van Hendrick de Keyser, d. w. z. „*twee paerden*

(¹⁾ Verg. ook Feulner t. a. p. blz. 23. (²⁾ Zülch t. a. p. (³⁾ Cursiveering van mij. (⁴⁾ A. Bredius Künstler-inventare IV 1457 en 1458. Vergelijk ook „Hendrick de Keyser” t. a. p. blz. 95, 96.

van Mr. H. K., een *Orveus* met een hont met drie hoofden van Mr. H. K., een form (giervorm) mit de hunt mit 3 houvden mit den *Orpheus* by Mr. d. K., de form van den *Apollo* van Mr. H. de Keyser, en noch ein form van den *Mercurius* van de Keyser, noch een form van en *klen perdt* van de Keyser" enz.

Nu wij deze „beelden" opsommen, ¹⁾ herinneren wij ons meteen dat wij soortgelijke onderwerpen wel bij Giovanni da Bologna, Adriaen de Vries e. a. vinden, niet echter bij Cornelis Floris c. s. Naaktfiguren, vaak ook als hermen, voorts putti, een Neptunus, komen in het rolwerk en grotesken-ornament van Floris voor, maar zijn beelden zijn steeds zwaar bekleede allegorische vrouwenfiguren, zonder élan, die als caryatiden een jonisch kapiteel op het hoofd torsen, of met een helm getooide, zwaar gewapende krijgslieden, die o. a. om de bekende graftomben ²⁾ staan. En al deze figuren evenals de beelden der dooden toonen een stijl, die duidelijk een oudere generatie vertegenwoordigt dan waartoe Hendrick de Keyser behoort. Een Cupido met Psyche, een Mercurius, een Laocoon, een paardje ³⁾ treft men bij de Florisgroep niet aan.

„Oudere stijl" dat is de indruk, die de werken van Cornelis Floris c. s. maken niet alleen tegenover het werk van Adriaen de Vries, Hubert Gerhard e. a. maar ook naast de werken van Hendrick de Keyser. De plaats, die Hendrick de Keyser inneemt, ligt eenigszins in het midden tusschen de oudere en de jongere groep. Van beiden heeft hij den invloed ondergaan, wat niet vreemd is, aangezien hij zijn jeugd in Utrecht doorbracht, waar de stijl van Floris in de De Nole's voortleefde, terwijl hij bovendien in zijn jonge jaren naar Antwerpen is geweest. Maar de invloed van Floris heeft zich naast dien van Vredeman de Vries hoofdzakelijk beperkt tot het ornament en andere details en wordt op den duur met Deutsche en andere invloeden vermengd en o. a. tusschen de jaren 1606—1609 door dien van Adam van Vianen, den zilversmid, geheel verdrongen ⁴⁾.

Wanneer wij thans het Delftsche monument, dat tot de latere werken van De Keyser behoort, nog eens bekijken, dan treft ons wel eenige overeenkomst met de graftombe van Christiaan III van Cornelis Floris te Roskilde ⁵⁾ en met die van Frederik II van Gert van Egen aldaar, maar we vinden er niet de beweeglijkheid van het ornament van Floris en geheel anders, rustiger en niet zoo tot grimassen vertrokken ⁶⁾ zijn de mascarons aan het graf van Prins Willem I. Bovendien kan men in den architectonischen opzet en in den stand en de kleeding der allegorische figuren den Franschen invloed niet ontkennen, den invloed, dien men ook in De Keyser's bouwwerken van die jaren heeft aangewezen. Het monument van Henri II en Catherina de Medicis ⁷⁾, met de reeds veel meer in den architectonischen opbouw opgenomen allegorische vrouwenfiguren, e. a. Fransche werken komen ons toch weer in de gedachten ⁸⁾. Maar ook

(¹.) Zie ook het naaktfiguurtje dat op het titelblad van de „Architectura Moderna" De Keysers beeldhouwkunst vertegenwoordigt (verg. „H. d. K." t. a. p. blz. 96). (²) Zie Robert Hedicke, Cornelis Floris und die Florisdekoration, Pl. XXIII, XXIV, XXV en XLIII e. a.

(³) Ook Adriaen de Vries maakte zijn paardjes, zie Buchwald t. a. p. pl. IV en blz. 53.

(⁴) Dit punt zou nog nader uitgewerkt kunnen worden. Dat zou ons hier echter te ver voeren. Overigens schreef ik over het ornament aan de gevels van H. d. K. in „Hendrick de Keyser" blz. 83 e. v., hoofdstuk X.

(⁵) 1568—1575. — Verg. R. F. P. de Beaufort, t. a. p. blz. 53 en 77. — Zie ook mijn boekbespreking in Oudheidkundig Jaarboek 1933 blz. 68/69. — Verg. Robert Hedicke t. a. p. pl. XXIII e. v. en XLIII. (⁶) Zie Hedicke t. a. p. pl. X en XI. (⁷) 1563—1570. Op dezen invloed wees

reeds Prof. Six, t. a. p. Zie Jean Babelon, Germain Pilon pl. IV e. v. (⁸) Om de beide tomben te Roskilde staan vier soldaten, als het ware vrij van het eigenlijke monument, als ter bewaking van den doode, opgesteld. Terwijl de overhuiving van de tombe van Christiaan III op de hoeken engeltjes draagt, zijn op het grafmonument van Frederik II allegorische vrouwenfiguren zittend of hurkend op de vier hoeken geplaatst (Charitas, Spes, Justicia, Fides).

overigens is het Delftsche monument, evenals het Fransche, veel klassieker in 17de eeuwschen zin. En ook realistischer in dezelfde beteekenis van het woord. Men zie het portret van Prins Willem en het mooie fijne model van den liggenden prins in het Rijksmuseum te Amsterdam en denke aan de andere portretbusten van De Keyser. In de allegorische figuren staat intusschen de stijl van Hendrick de Keyser en ook zijn smaak veel dichter bij de jongere groep van de Duitsch-Nederlandsche op Italiaansche en antieke basis staande kunstenaars, die wij boven hebben besproken¹⁾. En ook in leeftijd staat hij daar dichter bij. Hij is immers maar 5 jaar jonger dan Adriaen de Vries, terwijl deze, die reeds vóór 1590, dus vóór De Keyser, werkte, nog een aantal jaren na diens dood werkzaam bleef. En de zoo algemeen bekende Adriaen de Vries was voor den Amsterdamschen meester wel geen onbekende, d. w. z. de alom verspreide werken van De Vries zijn, al evenmin als die van den ouderen Giovanni da Bologna (wiens werk omstreeks 1600 bijzonder in trek was), de aandacht van De Keyser ontgaan, al leefden de meesters in verschillende landen. Daarvoor zorgden prenten en voorbeeldenboeken en misschien nog wel het meest kleine bronsjes en andere modellen, waarvan er nog genoeg zijn overgebleven en uit inventarissen bekend, om ons te vertellen hoe zeer het kleine, gemakkelijk verplaatsbare beeldhouwwerk in de late 16de en het begin der 17de eeuw heeft kunnen medewerken aan de internationaliseering van de kunst.

Evenmin als in den stijl der schilders van alle landen van West-Europa, die van Rome den invloed ondergingen — en evenmin in de prentkunst — kan voor de beeldhouwkunst nauwkeurig worden aangewezen: dat is Italiaansche invloed: Rome of Noord-Italië, dat antieke, vroeg of laat, dat Noordelijke: Fransch, Nederlandsch (Zuid of Noord) of Duitsch. Men zal hoogstens kunnen zeggen, dit is meer Italiaansch getint, meer Fransch, meer Nederlandsch enz. en meer of minder onder den invloed der antieke kunst, terwijl Noord en Zuid wederkeerig en vaak zeer gecompliceerd op elkaar hebben ingewerkt.

Naast deze algemeene 16de en 17de eeuwsche belangstelling treft in Holland, ook bij de schilders, een groote zin voor realiteit en psychologische kijk, welke bij Hendrick de Keyser uit zijn portretbusten tot ons spreekt. Als goed Hollander zag De Keyser zijn modellen iets nuchterder aan. En misschien is het mede daardoor dat hij een zoo eigen stijl heeft ontwikkeld.

De plaats die Hendrick de Keyser heeft ingenomen in de ontwikkeling der beeldhouwkunst hebben wij op deze wijze iets meer kunnen benaderen dan te voren mogelijk was. Geen rechtstreeksche voorgangers, geen verre reizen, maar een opleiding van eerste klas handwerksman, gepaard met een echte kunstenaarsaanleg, waardoor hij scheppen kon, wanneer prenten, voorbeeldenboeken en modellen hem slechts een motief aan de hand deden, voorts aanraking met de bouwkunst door Cornelis Bloemaert en zoo van beeldhouwen in hout tot steen gekomen, en daarbij een internationale belangstelling, die vermoedelijk gevoed is door een bezoek in zijn jonge jaren aan Antwerpen, waarvandaan misschien zijn familie stamde; voorts sterke indrukken van de werkzaamheid van de kunstenaars in Italië, Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden — in zijn lateren tijd ook van Rubens — en vooral van de Duitsch-Nederlandsch-Italiaansche kunstenaars en in het bijzonder van Giovanni da Bologna en Adriaen de Vries. Maar ook van

(¹⁾ De kleeding, die de meeste figuren van H. d. K. dragen, staat met de drukke plooiën het onmiddellijk herkennen van dien invloed eenigszins in den weg.

de kunst der oudheid, waarbij wij zijn contact met een klassiek gevormd man als Pieter Corn.z. Hooft niet moeten vergeten.

Met genoeg karakter om een zelfstandig werker van beteekenis te zijn, heeft De Keyser als Noord-Nederlander zijn eigen stijl ontwikkeld en zijn zin voor realisme en zijn psychologische uitdrukkingskracht hebben het hunne daartoe bijgedragen. Veel ontvangen heeft hij echter uit de algemeene bronnen van zijn tijd, waar de antieke onderstroom zich door den bovenstroom mengde, zoodat soms meer uit den onderstroom, elders meer van het in minder diepe lagen gewonnen water werd gedronken, totdat — maar dat is na De Keyser's tijd — de wateren der bronnen tot een gelijkmatigen stroom zijn ineengevloeid.

HET MAURITSHUIS ONDER HET DIRECTEURSCHAP

VAN PROF. DR. W. MARTIN 30 JUNI 1909—30 JUNI 1934

DOOR DR. E. H. TER KUILE.

Toen Dr. A. Bredius op 30 Juni 1909 na een ambtstijd van ruim 20 jaren het directeurschap van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen aan zijn opvolger had overgedragen, achtte de toenmalige redactie van het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond het gewenscht een overzicht te geven van de luisterrijke werkzaamheid door den afgetredene ten bate van de hem toevertrouwde verzameling aangewend. Martin nam de taak op zich den ambtstijd van zijn voorganger te herdenken¹⁾.

Vijf en twintig jaren zijn sindsdien verlopen, en nog steeds staat Bredius' onmiddellijke opvolger onvermoeid aan het hoofd van het Koninklijk Kabinet. Hoewel er nog geen sprake van is dat hij zijn directeursambt zal neerleggen, achtte de redactie het op zijn plaats, dat ook nu weer in dit tijdschrift de afgelopen periode wordt herdacht.

Inderdaad is er reden voor zulk een herdenking, niet, omdat het viere van ambtsperioden tot de gewoonte behoort, maar omdat deze vijf en twintig jaren weer een zool niet afgesloten, dan toch een duidelijk omlijnd tijdperk van ontwikkeling zijn geweest voor het unieke museum, dat uit de kunstverzamelingen van Prins Willem V is opgegroeid.

Nadat onder Bredius' beheer de schilderijenverzameling met deskundige hand was opgewerkt in kwantiteit, en vooral in kwaliteit, was het voor Martin weggelegd op het voetspoor van zijn voorganger de collectie te verrijken, nieuw te ordenen, en voorts het gebouw, waarin zij gehuisvest was, het oude Paleis van Maurits den Braziliaan met beleid te herstellen en te restaureeren, zoodat, meer nog dan voorheen, verzamelingen en gebouw één geheel uitmaken van ongemeene bekoring.

Huisvesting van kunstverzamelingen in eeuwenoude paleizen is in veel opzichten bedenkelijk, maar kan tevens voordeelen opleveren van onschatbare waarde. Ook ten aanzien van het Mauritshuis gelden beide overwegingen. Naar algemeen wordt erkend, wegen in dit geval de voordeelen ruimschoots op tegen de nadeelen. Dat deze meening ook in den modernen tijd wordt aanvaard, kan in menig opzicht Martin als een verdienste worden aangerekend.

(¹⁾ Bulletin Oudheidkundige Bond 1909 blz. 109.

Het Mauritshuis, zooals Martin het in 1909 aan zijn zorgen zag toevertrouwd, was een veelszins ontluisterd gebouw. Zijn verschillende bestemmingen onder het langdurig bewind der schuldeischers van den bouwheer, zijn gebruik als Koninklijke Bibliotheek, als Kabinet van Zeldzaamheden, zijn inwendige verbouwingen bij het inrichten tot schilderijenmuseum in het begin van de vorige eeuw, hadden weinig ontzien en veel vernield. De catalogus van het museum en een kort overzicht door Martin in dit tijdschrift gepubliceerd¹⁾ geven hieromtrent nadere gegevens.

Nadat reeds onder Bredius' bewind de parketvloeren waren gelegd, vatte Martin terstond bij zijn optreden de verbetering der huisvesting met kracht ter hand. Allereerst werd een aanvang gemaakt met het aanbrengen van openslaande ramen om de schilderijen in geval van brand snel naar buiten te kunnen brengen. Een reeks andere maatregelen op dit gebied volgde in den loop der jaren.

Gedurende de jaren 1910—1912 werd de groote bovenzaal van zijn leege vlakke 19de eeuwse plafond bevrijd, en dit vervangen door een nieuw plafond, dat in rijke omljstingen de decoratieve allegorische plafondschilderingen van Jacob de Wit omvat, die, afkomstig uit een huis te Leiden, in 1910 waren aangekocht.

Door het aanbrengen van rookgeleidingen tusschen de vensters dezer zaal werd het mogelijk de kachel, die in het midden stond, en de kachelpijpen, die boven den Stier van Potter door de lucht kronkelden, te verwijderen. In de groote benedenzaal verdwenen de afschuwelijke schotwerken voor de monumentale schoorsteen. De verschillende aan de betimmeringen vastgehechte schilderijenschotten maakten plaats voor losse schotten, die de ruimtewerking zoo weinig mogelijk hinderen.

De lambrizeeringen, waarvan slechts enkele stukken waren overgebleven, werden allerwege aangevuld en hersteld. Alle houtwerk werd van de chocoladebruine verflagen ontdaan, het stucwerk van de vestibule, traphal en zijkabinetten der Potterzaal onderging ingrijpende herstellingen, waarbij de groezelige verflagen door helder wit werden vervangen. De leelijke ingangsdeuren der zalen werden verbouwd in vormen, bij het interieur passend, en voorzien van ijzeren brandschermen, die in een oogwenk kunnen worden neergelaten. De vestibule kreeg in 1913 een nieuwe marmeren vloer. De uniforme roode bespanningen der zalen maakten langzamerhand plaats voor nieuwe van trijp in wijnroode en andere tinten. De voetstukken der beelden werden hersteld, en gedeeltelijk door betere vervangen. Bij al dit werk werd Martin trouw ter zijde gestaan door den toenmaligen concierge G. J. Okhuyzen, van huis uit meubelmaker, en hier dus wel op zijn plaats. Ook verbeteringen van meer technische aard kwamen tot stand; vloeren werden vernieuwd, op den zolder werd een nieuw dépôt gebouwd, in het onderhuis een centrale stofzuigmachine opgesteld.

Terwijl het gebouw aldus werd verjongd, waarschuwde Jan Kalf den directeur in 1912, dat de ontworpen verbouwing van het Departement van Waterstaat het Mauritshuis het licht aan de Binnenhofzijde grootendeels dreigde te onderscheppen.

Met groote moeite gelukte het deze plannen na bewogen discussies in de Staten Generaal te verijdelen, zoodat een lage bebouwing aan deze zijde tot stand kwam, die geen hinder oplevert. Toen later (1928) aan de andere zijde een dergelijk gevaar dreigde door de verbouwing van de Witte Societeit, kon met minnelijk overleg een gunstige oplossing worden gevonden.

De oorlog verlamde de werkzaamheden tot restauratie van het gebouw. Het

(¹) Bulletin Oudheidkundige Bond 1913 blz. 78.

voornaamste, dat in deze jaren tot stand kwam, was een moderniseering van de bliksembeveiliging. Toen gunstiger tijden aanbraken, ging Martin op den eenmaal ingeslagen weg onverdroten voort. In 1923 werden de bekappingen grootendeels vernieuwd. De „zakken” in het midden verdwenen daarbij, waardoor veel ruimte werd gewonnen voor bergplaatsen, boekerij en archief. De pannenbedekking maakte plaats voor een leibedekking, die het uiterlijk zeer ten goede komt. De vier beneden-zijzalen werden ook onder handen genomen en met grijs-groen fluweel behangen. In 1925 werd het primitievenkabinet dat een aantal jaren als bergruimte had gediend, ingericht. Een kleine collectie laat-middeleeuwsche en 16de eeuwsche schilderstukken, om den grooten Rogier van der Weijden gegroepeerd, komt uitstekend tot zijn recht in de intieme sfeer van het met zijdedamast bespannen vertrek.

Aansluitend hierbij kreeg de groote benedenzaal in 1927 een groote beurt. Het houtwerk werd lichtgroen geschilderd met sobere toepassing van verguldsel voor de ornamentiek. De en camaieu geschilderde figuren aan de ingangszijde werden verplaatst naar de Vijverzijde, om meer gelegenheid tot expositie van schilderijen te vinden. In de vakken werd, evenals in het primitievenkabinet was geschied, een bespanning van zijdedamast aangebracht. Onder de trappen werden een achiefbergplaats en een kantoortje voor den administrateur ingericht.

In 1929 kreeg het personeel een schaftlokaal in de benedenruimten. Een groote verbetering onderging het uitwendige, toen in 1932 de voorgevel geheel werd schoongemaakt en terdege in orde gebracht. De houten vensterkozijnen, die de oorspronkelijke steenen kozijnen sinds lang hebben vervangen, kregen bij deze gelegenheid een kleur, die beter bij de zandsteen pilasters, lijsten en ornamenten past dan de vorige. In 1933 volgde de linkerzijgevel. Op den duur zullen de andere gevels ook een dergelijke behandeling ondergaan. Een belangrijke aanwinst was tenslotte de lift, die op vernuftige wijze in 1933 werd aangebracht.

Het zou een al te uitvoerig werk worden al de aanwinsten van tijdelijken of duurzamen aard op te sommen, die de verzameling van het Mauritshuis in de afgelopen 25 jaren kon boeken. Wij zullen ons dan ook beperken tot de voornaamste verrijkingen, die onder Martin tot stand kwamen, en met een enkel woord de reorganisatie der opstelling aanstippen.

Nadat in 1909 Hofstede de Groot het landschapje met avondlicht van Jacob van Ruisdael had geschonken, en vervolgens de plafondschilderingen van Jacob de Wit voor de groote benedenzaal waren aangekocht, wist Martin in 1911 de hand te leggen op de charmante portretten van Cornelis Ploos van Amstel en zijn vrouw Elisabeth Troost door George van der Mijn. In hetzelfde jaar schonk de heer F. Kleinberger te Parijs den Tempelgang door Aert de Gelder. In 1912 kwam de diptiek van Bartel Bruyn als legaat van Mr. W. J. Baron Pabst van Bingerden in het Mauritshuis.

In 1913 wist de directeur gedaan te krijgen, dat het enorme doek „de Godenbruiloft” van Cornelis van Haarlem voor onbepaalden tijd aan het Frans-Halsmuseum werd afgestaan. Bruikleenen op langen termijn waren toen nog iets nieuws. De overige groote Haarlemsche schilderijen, de kindermoord door Cornelis van Haarlem en een drietal werken van Goltzius, volgden in 1917.

Het jaar 1914 was wel bijzonder gedenkwaardig door de onvergelykelijke aanwinsten uit de collectie Steengracht. Met buitengewone medewerking van de Vereeniging „Rembrandt” en groote offervaardigheid van den Staat kon worden bereikt, dat de magistrale Jan Steen „Soo d’ouden songen piepen de jongen”, het grachtje van Berckheijde, de Watermolens van Hobbema, Isaac van Ostade’s Boer met varken en

Terborch's Moeder en kind werden aangekocht en naar het Mauritshuis overgebracht. Bovendien schonk mevrouw Rose het meesterlijk jongensportret door Backer, dat zij op de veiling Steengracht had verworven.

Het jaar 1915 werd besteed om een reeks schilderijen te herstellen. Sindsdien wordt van alle herstellingen een protocol opgemaakt. In 1917 werd het mansportret van een Brugsch Meester van omstreeks 1510 aangekocht. Het verdwijnen der Haarlemsche schilderijen gaf een groote opluchting, en maakte een belangrijke reorganisatie van de verzamelingen mogelijk. Een aantal minder goede stukken verhuisde naar de dépôts, en tevens werd een begin gemaakt met het verbeteren der lijsten, die een zeer vermoeiend-eentonig laat-Empire karakter vertoonden. De heer D. A. J. Kessler schonk in 1918 Aert de Gelder's portret van Boerhaave, welks oorspronkelijke gesneden lijst door de firma Goudstikker werd aangeboden. Tevens werd toen de Slapende Rooker door Harmen Hals aangekocht.

Een onbekende verblijdde den directeur in 1919 met Jan van Goyens vaartgezicht uit de collectie-James Simon, de firma Goudstikker met de Pastorale van Karel Dujardin. De particuliere belangstelling uitte zich door een reeks belangrijke bruikleenen. Met particuliere hulp, een middel, dat voordien ten behoeve van het Mauritshuis niet was aangewend, werd in 1920 de Opstanding van Aelbert Bouts verworven. De reorganisatie werd voortgezet, door steeds meer te schiften, en de werken van verschillende scholen, tijdperken en landen bij elkander te hangen. De portretten der Oranjevorsten werden in voorhal en langs de trappen bijeengebracht, en herinneren zoo den bezoeker onmiddellijk aan den oorsprong der verzameling.

In 1922 werd voor het eerst sinds 1831 weer een niet-Nederlandsch schilderij aangekocht, namelijk het indrukwekkende portret van den Senator Olivazzi door Moroni. In 1924 werd uit de verzameling De Ridder verworven het wintergezicht van Aert van der Neer, een vroeg werk van den meester. De groote „Madonna met Heiligen” van Fogolino verhuisde naar het Rijksmuseum te Amsterdam. Ook met herstellingen werd voortgegaan. De groote Jan Steen uit de collectie Steengracht was al in 1923 verdoekt, het portret van Baltazar Carlos uit Velazquez' atelier werd in 1924 hersteld en kwam als herboren uit de handen van den restaurator. Met hulp van de vereeniging Rembrandt en steun van particulieren kocht de directeur in 1925 Isaac van Ostade's „Voor de Herberg”.

In welk een sympathie Martin zich mocht verheugen bleek duidelijk, toen hij in 1926 een kwarteeuw aan het museum verbonden was. De heer J. H. van Heek schonk het fraaie aan den Meester van Alkmaar toegeschreven paneel, de heer Goudstikker het portret van een grijsaard door Abraham van Dyck, Hofstede de Groot twee Engelsche miniaturen. Een geschenk in geld stelde den directeur in staat een stilleven van Frans Sniijders aan te koopen en de portretten van Isabella Brant en Helène Fourment door Rubens van passende lijsten te voorzien. De Regeering toonde haar belangstelling door het overbrengen van een decoratieve staande klok uit het Departement van Financien naar de vestibule van het Mauritshuis.

In 1927 kon uit een legaat en met steun van particulieren een Mansportret door Ferdinand Bol worden verworven. 1928 bracht twee zeer belangrijke aanwinsten; het Brievenhoofd van Terborch, door Sir Henry Deterding geschonken, en den aankoop van de Luitspelende jonge vrouw door Jan Steen. De groote tentoonstelling van Nederlandsche kunst, in het begin van dat jaar te Londen gehouden, was voor een groot deel door Martin voorbereid, en eischte veel van zijn tijd en werkkraft. Het volgend jaar schonk de heer L. van den Bergh te Berlijn het Landschap door Guiliam

Dubois, de heer C. W. Matthes te Breukelen een schilderij door Gotfried van der Schalcke.

Het jaar 1931 dient herdacht door de verwerving van den prachtigen Vaandrig door Thomas de Keyser; een stuk, dat Martin's aandacht al vroeger in Rusland had getrokken. De prinses de Croy verrijkte de verzamelingen met twee schilderijen door Jacob van Ruysdael; een wintergezicht en een tafereel van het Damrak te Amsterdam. In 1932 werden de Adriaen van Ostade, vroeger in de collectie Steengracht, en een portret door Jan de Bray aangekocht.

Behalve aan al het werk ten bate van het gebouw en de verzamelingen dient tenslotte ook nog te worden herinnerd aan de tweede uitgave van den Catalogue Raisonné, door Martin bewerkt en in 1914 verschenen, gevolgd door een reeks kleine catalogi.

Een blik op al wat in deze afgelopen 25 jaren tot stand kwam, leert duidelijk, hoe goed het Mauritshuis onder het bewind van Martin is gevaren. Buiten beschouwing hebben wij dan nog gelaten de menigte bruikleenen van de beste en merkwaardigste meesters uit verschillende tijden, van Jan van Eyck tot Rembrandt, die de directeur voor zijn museum gedurende lange of korte perioden wist te verwerven, de vele bemoeiingen met tentoonstellingen in den Haag en elders, die met zijn medewerking tot stand kwamen, de reeks publicatiën op het gebied van de schilderkunst, die aan zijn hand te danken is. Belangstelling wist Martin alom te wekken, door woord, daad en geschrift, voor de Nederlandsche schilderkunst en zijn eigen schitterend museum. Belangstelling bij de herdenking van zijn 25-jarige ambtsvervulling en erkenning van het vele, dat hij in die periode tot stand wist te brengen, heeft hij dan ook ruimschoots zelf verdiend bij allen die de oude schilderkunst ter harte gaat.

OFFICIEELE BERICHTEN

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Zaterdag 20 Januari 1934 in het gebouw der Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage.

Verslag der Vergadering door den secretaris van den N. O. B.

Een zeer groot aantal aanwezigen, onder wien vele autoriteiten, waren bijeengekomen, om het 35-jarig bestaan van den Bond op eenigszins plechtige wijze te herdenken. De voorzitter, Professor Van der Pluym, opende de vergadering met een rede, welke hierachter is afgedrukt. Na het uitspreken daarvan ging hij over tot het uitreiken van den gouden eerepenning van den Bond aan doctor Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en oud-bestuurslid van den Bond. De toekenning van dezen penning geschiedde op grond van de bijzondere verdiensten van dr. Kalf jegens de Oudheidkunde in het algemeen en jegens den Bond in het bijzonder.

Nadat de Heer Kalf voor de hem verleende onderscheiding den dank had gebracht, hield hij een hoogst belangrijke causerie over Monumentenzorg, opgeluisterd door lichtbeelden. Deze rede wordt

in een volgende aflevering afgedrukt. De voorzitter was de tolk der vergadering door dr. Kalf hartelijk dank te zeggen voor diens fraaie en leerrijke rede. Daarna sloot de voorzitter de vergadering.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris N.O.B.

Rede van den Voorzitter Prof. Willem van der Pluym, bij de herdenking van het 35-jarig bestaan van den N.O.B. Dames en Heeren.

Beeldt U een oogenblik in, dat ge op een schoonen zomerschen dag den Griekschen Archipel door-klievend, het moment beleeft, in de verte het eeuwen oude Attica te zien opdoemen uit de roerloos liggende zee. Gevoelt wat het zeggen wil, een jaren lang in verbeelding rondgedragen illusie, plotseling in de tastbare werkelijkheid voor U te zien verschijnen. Angstig, alsof het broze beeld U zou ontglippen, volgt ge met ingehouden adem iedere verduidelijking

van het land, dat als weidsche vlakke, omsloten aan drie zijden door het wazige gebergte, de Saronische golf omzoomt.

Daar rijst uit den vaalgrijzen bodem, te midden van een gewirwar van huizengedoe, het onvergetelijke beeld van de gewijde veste der Hellenen — en de Akropolis van Athene heeft zich voor uwen geest gematerialiseerd.

En wanneer ge dan eenmaal aan land zijnde, dien heuvel mocht bereiken nog vóór de alverlichter is weggedoken achter het sombere bergland van den Peloponnesus, dan zult ge in volle extase kunnen genieten van Hellas' pracht.

Nauwelijks toch zijt ge in die heerlijke avondstemming de stoer oprijzende resten der Propylaeën in stille devotie doorschreden, of een aspect zoo wonderschoon doortrilt uw gansche wezen, dat ge waant uit uwe menscheijkheid te worden opgeheven naar een wereld van ideeën, waarvan de omschrijving een profanatie zou zijn. Nog eenmaal zegen de stralen der avondzonne het even-gebruinde marmer van den ontroerende schoonheid opgaanden tempel der Maagdelijke Athena. Eén moment laat dit zwijgende Parthenon in rossen gloed zijn vollen hartstocht uit, om daarna in de sereenheid van den zuidelijken avond te verbleeken, totdat zijn kleuren- en vormenmassa zich uitwisschen in het al van den nacht.

En gij, o mensch, hebt een schouwspel doorleefd, dat uwen geest moet dwingen tot de erkenning van het machtige feit, dat *natuur* en *kunst*, beide openbaringen zijn van „hetzelfde”.

Maar geloof ge, dat het slechts het zuiver waarneembare geweest is, dat ons zoo ontroerde; zou het alleen een feest van schoone vormen en kleuren geweest zijn, dat ons de sensatie gaf, of zou ook de inhoud zijn aandeel hierin gehad hebben? Zullen wij bij het aanschouwen van dit alles niet den fijn griekschen geest beleven en in onze gedachtebeelding dezen visueel zien verschijnen, gelijk de levensuiting der middeleeuwen opdoemt bij het zien van een gothische kathedraal? Ja, is het anders voor een kunstwerk uit welk tijdperk dan ook! Altijd weer zal het concrete waarnemen aanleiding zijn, dat de geest van den tijd waarin de kunstenaar leefde, voor ons opwelt, om ons een beeld te geven van het verleden. Dat verleden projecteert zich achter het heden van onze eigen omgeving in ons eigen land. „De liefde tot zijn land is ieder aangeboren” — zoo zong onze groote 17-eeuwsche dichter. Maar waar hij in hetzelfde drama iets verder zegt: „geen liefde komt Gods liefde nader”, dan erkent hij daarmee, dat er verschillende liefdes bij den mensch zijn. Onder deze is de apenliefde er een, die onafhankelijk van het al of niet aanvaarden van een bepaalde therapie, zoo nu en dan minder uit het hart, dan uit de mouw komt.

In die richting mogen we denken aan een liefde voor het sloopen of laten verwaarloozen van monumenten van geschiedenis en kunst, in de eeuw die achter ons ligt. Naarmate echter de moker lustiger zwaaide, groeide een kleine groep van menschen, wier belangstelling ging naar die oude objecten. Zij vereenigden zich plaatselijk tot genootschappen, vereenigingen of commissies, waarvan er 17 de hoofden bij elkaar staken, om met 9 personen gezamenlijk te stichten den N.O.B. op 17 Januari 1899. Deze nu zou op krachtige wijze opkomen voor die monumenten enz. en tevens in bredere lagen der maatschappij liefde trachten op te wekken voor het oude schoon.

Maar gelijk hij, die eenmaal liefde beleefde, niet voldoende heeft aan het ondergaan der extase of passie, doch het object van zijn toewijding nader wil leeren kennen en begrijpen om het met zijn ganschen geest te bezitten, zoo gaat het ook hier.

Is het nu waar, dat niets geheel vergaat, of het herleeft min of meer in het daarna-komende, dan mag men bij hen, die oude kunst liefhebben en oudheidkunde beoefenen, den zin voor de historie a priori veronderstellen. Het geven van een beschouwing over den N.O.B. en de beteekenis te schetsen, die hij heeft voor onze hedendaagsche samenleving, houdt dus vanzelf in, iets van zijn geschiedenis mede te deelen. Linguïstisch ligt in het woord geschiedenis de wortel: ontstaan of bewegen. Hoe is dus de beweging van den Bond? Merkwaardig is daarbij te constateeren, dat de doelschrijving, een generatie geleden vastgelegd in zijn statuten, nog geheel kon onderschreven worden in 1929, toen opnieuw de koninklijke goedkeuring moest worden aangevraagd.

Een eeresalut moge op dezen dag gebracht worden aan de oprichters voor hun verzienden blik. Het bestuur hoopt, dat zij, die dit thans nog kunnen hooren, deze hulde in ontvangst mogen nemen en wel de heeren: C. P. I. Dommissie, F. A. Hoefer, Dr. J. Kalf, Dr. A. Pit, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Jhr. Mr. F. J. J. M. van Ryckevorsel.

Met weemoed gedenk ik daarbij dat hij, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, de stichter, die bij het 25-jarig feest aanwezig was, thans dit niet meer kan hooren.

Bij die herdenking, nu tien jaren geleden, was het de voorzitter der Feestcommissie, Jhr. Mr. E. A. Van Beresteyn, die op zoo uitstekende wijze het overzicht der werkzaamheden van den Bond tusschen 1899—1924 uiteenzette. Met den hem eigen humor, waarin niet minder het diep menschelijke lag, commandeerde hij op het eind: „Presenteer het geweer” en daarna: „Voorwaarts marsch!” Vergun mij daarom, maar thans met „de looppas”, in enkele omtreklijnen de beweging van den Bond te schetsen na dien schrikkelidag van 1924.

Allereerst moge ik dan gedenken hen, die aan

onze gelederen door den dood ontvielen. Waar het de gewoonte is, hun namen op de jaarvergadering eerbiedig voor te lezen, daarbij memoreerend wat zij, ieder naar hun krachten deden, zal ik mij beperken door hen in stilte te danken voor datgene, wat zij in het belang van den Bond gedaan hebben.

Wat de werkzaamheden in dit decennium betreft, zoo bouwde men allereerst voort op hetgeen te voren reeds was opgezet. Zoo kwam het werk gereed van vroeger begonnen acties, waarvoor ik wijs op:

Het rapport van de commissie tot voorbereiding der samenstelling van een lijst van Afbeeldingen der nog bestaande en der verdwenen Nederlandsche Monumenten. Naar aanleiding hiervan werd gesticht de Vereeniging: Topografisch repertorium van Nederland.

De voltooiing van de beschrijving der Gebouwen van de Oost-Indische en van de West-Indische Compagnie in Nederland.

De verschijning van het 8e supplement van het repertorium van tijdschriftartikels over de jaren 1917—1921.

Niet minder werd nieuw initiatief genomen. Verschillende vraagstukken werden onder oogen gezien om zoo mogelijk tot oplossing te brengen. Immers niet alleen in het verzamelen van gegevens, maar vooral ook door deze met elkaar in verband brengend, tot nieuwe zelfstandigheden op te voeren, ligt een verrijking van 's menschen geest. Vaak werden tot dit doel commissies ingesteld, waaruit veelal nieuwe werkzaamheden voortkwamen, die of door den Bond zelf, of door zijn handeling leidden tot het scheppen van zelfstandige lichamen, waarbij zooveel mogelijk een nauw contact bleef voortbestaan. Hierbij moge ik in chronologische orde wijzen op:

De commissie inzake het nemen van maatregelen tegen bestaande ondeugdelijkheid van fotografieën en negatieven.

De commissie tot voorbereiding van een Directeurendag, waaruit voortkwam in 1926 een zelfstandig genootschap van museumdirecteuren en vakgeleerden, de Vereeniging „Directeurendag”. Zij stelt zich ten doel om door het meer geregeld in contact brengen van de museumleiders, deze over en weer in staat te stellen, met elkander van gedachten te wisselen over de moeilijkheden, welke zich bij hun werk voordoen.

De commissie om tot samenwerking te komen met verschillende bonden en vereenigingen voor het behoud van natuurschoon of van de monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland. Naar aanleiding hiervan werd in 1928 de eerste Monumentendag gehouden, die daarna geregeld plaats vond.

De commissie tot mogelijkheid van aankoop voor reservaat van het heideveld te Zeyen, zijnde een cultuurmonument van de vroegste periode tot den Karolingischen tijd.

De commissie voor de carteerling van de vóór- en vroeghistorische monumenten in Nederland.

De Kasteelencommissie, waarbij bezien zal worden op welke wijze men tegemoet kan komen aan de financiële bezwaren, welke de eigenaars van kasteelen in Nederland ondervinden door den zwaren druk der belastingen, die een bewoning in overeenstemming met het kasteel mocht onmogelijk maken.

Vervolgens mag ik wijzen hoe verscheidene malen een actie op touw gezet werd, hetzij zelfstandig, hetzij in vereeniging met anderen, wanneer het bleek, dat particulieren of Overheid nalatig waren ten opzichte van behoud of — goede verzorging van monumenten e.a. Ook bleef critiek niet achterwege, wanneer op dit gebied cultureele belangen geschaad werden.

Teneinde „het aankweken van den zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij” te bevorderen, gelijk het laatste punt van het eerste artikel der statuten ons voorschrijft, wijs ik er op, dat de traditie ook in deze werd voortgezet. Telkens werd de jaarlijksche vergadering in een andere stad gehouden, daar waar de resten van oude schoonheid belangrijk waren. Deels om de leden van den Bond in kennis te brengen met deze plaatselijke schatten, deels ook om de daar wonenden te toonen, welke erfenis van oude bouw- en andere kunsten zij in hun midden hadden en hiervoor moesten zorg dragen. Zoo werd vanaf 1924 achtereenvolgens vergaderd in de steden met haar omgeving: Bergen op Zoom, Dordrecht, Zwolle, Utrecht, Almelo, Valkenburg, Goes, Gorinchem, Kleef en 's Hertogenbosch.

In onzen wat vluchtigen tijd, waar de waarden vaak als aetherische wezens spoedig wegdwarrelen, heeft de Bond een zekere stabilisatie betracht door het geregeld laten verschijnen van een tijdschrift. Nauwelijks gesticht in Januari 1899, verscheen reeds in Juni van dat jaar het eerste Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. Het bescheiden zakformaat dijde in 1908 uit tot wat men „ware grootte” zou mogen noemen. Als 2e serie beleefde het dertien jaargangen. In 1921 zag dan de 3e serie het licht onder den doopnaam van: Oudheidkundig Jaarboek. Hoewel het formaat weinig gewijzigd werd, zou de inhoud meer dan tot nog toe in twee gedeelten gescheiden worden. Voorop gaan thans kunsthistorische artikels en daarna komen mededeelingen, verslagen, kortom alles wat het begrip annalen zuiver tot zijn recht doet komen. Door verandering van uitgever kon men een nog meer verzorgd uiterlijk verkrijgen en zoo verscheen in 1932 de 4e serie. Niet was het die Lust zu ändern, noch de wil om met zijn tijd meegaande het papier te converteren, maar zuiver de drang naar gestage ontwikkeling was het geheim dezer actie. Daarbij werd de goede traditie voortgezet en de belangrijke stede-

beschrijvingen volgen elkaar nog steeds op, getuige de afleveringen, gewijd aan de bovengenoemde steden. Daarnaast zijn er ook geheele afleveringen gewijd aan een enkele, meestal dan afgeronde studie. Ik denk hierbij aan:

De beschrijving der Gebouwen van de Oost-Indische en van de West-Indische Compagnie in Nederland (1928).

De Genealogie van Christus in de beeldende kunst der Middeleeuwen, voornamelijk van het Westen (1929).

De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Middelburg (1932).

De Iconografie van Prins Willem I van Oranje (1933).

Daarenboven verschenen: De feestbundel Prof. Dr. W. Vogelsang (1932) en: De feestbundel Prof. Dr. W. Martin (1933).

Ook de tweede afdeeling van het jaarboek, de kleine letter druks, is belangrijk voor ons streven. Daar immers wordt de geschiedenis van den dag geschreven om de lotgevallen van onze monumenten en de oude kunst te verankeren.

Overschouwt men thans dit alles, dan mag ik, waar in ons Burgerlijk Wetboek het recht van het onderzoek naar het vaderschap niet meer verboden is, zeker de Redactie van het Jaarboek onze oprechte hulde en dank brengen op dezen dag. In verband daarmee wensch ik haar toe, dat de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bij het indienen van de nieuwe begroting de traditie voortzet ten opzichte van de post subsidie N.O.B., in casu: Oudheidkundig Jaarboek. Mocht daarna in de Staten-Generaal de boeman van „den nood der tijden” opduiken, dan hoop ik, dat Zijne Excellentie een kruier requireert om van zijn Departement de 34 jaargangen te laten halen, opdat het wettig en overtuigend bewijs in deze geleverd moge worden.

Heb ik hier gewezen op den steun, dien wij van het Departement mogen ontvangen, dan denk ik daarbij gelijktijdig aan de Afdeeling Kunsten en Wetenschappen. Met weemoed zijn wij vervuld, dat hij, die met ons 25-jarig feest nog vol levensmoed aan het hoofd stond, nu niet meer te midden van ons is. Wie had toen gedacht dat reeds in den volgenden jaargang van dat Jaarboek een „In memoriam Mr. M. I. Duparc” geschreven moest worden... „Hij heeft zijn taak begrepen en hij heeft ze met veel voorzichtigheid en talent doorgevoerd en verbreed tegelijk... De geschiedenis omkleedt dergelijke figuren niet met het woekerend gewas van legenden en anecdoten... De noeste werkers, die welbeschouwd achteraf de rulle wegen eerst hebben moeten slechten, de bruggen hebben moeten verbreedten en bevestigen, die het nieuw veroverde land eerst bewoonbaar en bruikbaar hebben moeten maken, hen vergeet het nageslacht al te gauw. Nochtans hebben

zij veelal de zwaardere taak gehad...” Ziedaar een paar zinnen uit de hem gewijde woorden — en zoo leeft Duparc bij ons voort. Zijn opvolger, de heer P. Visser, heeft dat werk eerlijk en waardig voortgezet. Reeds te voren was hij de stille kracht, die daar arbeidde, wars van iederen drang om zijn persoon vooruit te schuiven. Moge hij nog lang den stillen en hardwerkenden leider blijven van de afdeeling Kunsten en Wetenschappen.

Onder deze afdeeling ressorteert ook de Rijkscommissie en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Onnoodig hier te gewagen hoe de N.O.B. ons land gelukkig prijst, beide instellingen te bezitten.

Ziedaar eenige feiten, die wij bij de herdenking van het 35-jarig bestaan van den Bond heden mogen constateeren. Maar wat is het heden? Moeten wij het niet begrijpen als een momenteele stremming in de continuïteit — als iets, dat we ervaren, gelijk een pauze tusschen het verleden en het toekomstige? Heb ik U dus een wijle gewezen op het vóór ons liggende, en kon ik daarbij positieve dingen vermelden, dan wil ik thans nog een oogenblik U naar het toekomstige wijzen; gissingen waarin echter vaak onze verlangens schuilgaan. Het zijn juist deze, die ons gespannen houden en actief doen zijn, ook al speelt men soms den cunctator. Maar staat niet op onze eerste groote bouwschepping, die de jonge Hollandsche architectuur der 20e eeuw inluit, de Amsterdamsche beurs, hoog boven het gewoel der menschen: „beidt uw tijd”?

Onder deze verlangens, die de Bond koestert, moge dan genoemd worden het verkrijgen van een Monumentenwet. De noodzakelijkheid hiervan werd reeds meer dan dertig jaar geleden door den Bond uitgesproken. Het wondere spel der associatie doet mij hier herinneren aan een belangrijk proefschrift der Amsterdamsche Universiteit. Een uitgebreid onderzoek was ingesteld naar een boek, dat door de eeuwen heen een vermaardheid bezat en den weidschen titel droeg: de tribus impostoribus. Aan het eind van al dat werk gekomen, wordt dan bewezen... es hat niemals existiert. Nu heeft een Nederlandsche wet, ondanks of liever afgescheiden van haar vrouwelijk-zijn, niets te maken met één, laat staan met drie bedriegers; maar toch hoop ik, dat, wanneer ooit later de wellust zou oplaaien, hierover een proefschrift te pletten, de aanstaande jonge doctor niet tot het besluit moet komen, dat de Nederlandsche Monumentenwet nimmer heeft bestaan.

Als enkele punten van haar groeiproces moge ik op het volgende wijzen. Kort na de oprichting van den Bond is in 1901 een commissie aan het werk gegaan, die een nauwgezette formuleering opmaakte en deze werd als schema aan de Regeering voorgelegd. In den loop der jaren is blijkbaar hieraan gewerkt, maar daar er van Regeeringswege geen wet tot stand kwam, hebben toen verschillende gemeenten, die

ook hart voor de zaak hadden, verordeningen tot bescherming der monumenten gemaakt. Hierbij bleef een bepaalde categorie buiten rekening n.l. de opgravingen. Van verschillende zijden werd op dit cultureel belang gewezen en op het gevaar dat iedereen naar hartelust hier kon grasduinen. Nog op de feestvergadering in 1924 moest gezegd worden: „op de eerste plaats is een wettelijke regeling noodzakelijk, vooral om roofofbouw te voorkomen en het ingrijpen van onbevoegden”.

Wel was onze feestredenaar meer optimistisch als hij zeide: „Intusschen heeft Minister de Visser, onze eerste Minister van Kunsten en Wetenschappen, de voorlichting gevraagd van de Rijksmonumenten-Commissie omtrent een wetsvoorstel. Ben ik wel ingelicht, dan nadert het advies zijn voltooiing en mogen wij dus hopen, dat spoedig de wet het Staatsblad zal bereiken”. Maar in het jaarverslag 1923, dezer commissie, wat eerst daarna bekend werd, bleek het resultaat niet bemoedigend wanneer daar stond: „Het overleg met de kerkelijke autoriteiten over het ontwerp-Monumentenwet kon eerst aangaan, nadat de Subcommissie, met de samenstelling van het ontwerp belast, dit nog op verschillende punten had herzien, welke arbeid eerst tegen het eind van het jaar was voltooid. De beëindiging der Commissie en de indiening van het ontwerp bij den Minister zijn thans uitsluitend afhankelijk van het tijdstip, waarop het overleg met kerkelijke autoriteiten tot een resultaat zal hebben geleid”. Ik laat hier buiten beschouwing hoe de verschillende kerkelijke autoriteiten er over dachten. Slechts wil ik herinneren aan de in 1925 verschenen Pauselijke bepalingen, vastgesteld door de Pauselijke Centrale Commissie voor Gewijde Kunst. Hoewel deze bepalingen in het bijzonder voor Italië gelden, kunnen zij toch zeker tot richtsnoer voor de andere landen dienen. Zij zijn een vervolg op die, welke reeds vroeger voor handschriften, archivalia en zeldzame drukken zijn gemaakt en bevatten, gelijk daar gezegd wordt: „de verstandige bescherming van geheel deze overige schat, die is als het uiterlijke kleed en het stoffelijke spoor van het bovennatuurlijke leven der Kerk: gewijde gebouwen, liturgische meubelen, kelken en reliekschrijnen, gewaden voor den eeredienst en schildertijen”.

Zeker, de opvolgende ministers gaven blijk, dat er steeds aan wettelijke bescherming gedacht wordt. Zoo deed in 1926 de Minister van O. K. en W. de toezegging aan de Eerste Kamer, dat hij zou trachten een oplossing te vinden inzake den niet bevredigenden toestand, die er thans ten opzichte van de bescherming van monumenten bestaat en die binnen afzienbaren tijd moge leiden tot de indiening van de zoo lang begeerde Monumentenwet.

Dat de toestand niet bevredigend was, blijkt wel uit het feit, dat zelfs de eenvoudige bepalingen in

deze niet steeds nageleefd werden. Immers Zijne Excellentie schreef in 1926 aan de Gemeentebesturen:

„Meermalen, laatstelijk bij circulaire van 27 Mei 1918, hebben vorige Ministers van Binnenlandsche Zaken door tusschenkomst van de Commissarissen der Koningin in de provincies tot de Gemeentebesturen het verzoek gericht, kennis te willen geven van voorgenomen slooping, verbouwing of herstelling van oude gebouwen, die als monument van geschiedenis of kunst kunnen worden aangemerkt, alsmede van eventuele besteigering van zoodanige gebouwen, opdat desgewenscht van de steiger gebruik kan worden gemaakt om het bouwwerk van Rijkswegen op te meten en in teekening te brengen. De onderzanding leert, dat verschillende Gemeentebesturen aan deze aanschrijving niet steeds aandacht zijn blijven schenken. . . . Ik vestig er nog de aandacht op, dat mijn verzoek niet alleen geldt gebouwen, die niet aan Uwe Gemeente toebehooren, maar ook Gemeentelijke eigendommen”.

Ook hier: *charité bien ordonnée, commence par soi-même!* Vandaar wellicht, dat de *caritas* vaak op Gemeentelijke bouwwerken praalt.

Intusschen bleek de Monumentenwet haar voltooiing toch te naderen. Even te voren, in Mei 1928, sprak de Minister van O. K. en W. op het Midden Europeesch Congres voor Monumentenzorg, dat in ons land gehouden werd: „De monumentenzorg is naar mijn meening in de eerste plaats de bevordering van den eerbied voor de edelste schatten van een volk, voor zijn nalatenschap aan kunstwerken, en iedere Regeering moet het als haar plicht beschouwen, dezen eerbied te wekken en te bevorderen”. Volkomen juist stelde Z.E. de zaak voor, want iedere Regeering vóór hem, had gedurende een kwart eeuw dezen eerbied gewekt. Thans wachtte het slechts nog op een verwekker.

Gelijk een Dionysos als *conceptio* overgedragen werd, om in realiteit het leven te aanschouwen, zoo werd de langverwachte Monumentenwet in de Troonrede van 1928 aangekondigd. Dithyramben voor de blijde gebeurtenis waren reeds gereed; maar helaas moest de toenmalige voorzitter van den Bond in zijn openingsrede der jaarvergadering 1929 zeggen: „Het is geen geheim, dat de Minister van O. K. en W. gaarne nog in deze parlementaire periode de wet had ingediend. De laatste voorbereiding heeft blijkbaar langer geduurd dan men had vermoed. Moge dit uitstel van korten duur zijn en de wet spoedig tot stand komen”.

Deze woorden waren gesproken op 27 Juni 1929 en op 28 Juni 1929 vermeldden de dagbladen: „De Vereeniging van Directeuren van Hypotheekbanken, de Ned. Vereen. tot bevordering van het Levensverzekeringswezen en de Broederschap der Notarissen heeft een verzoekschrift gericht aan de Ministers van Binnenlandsche Zaken, Landbouw, Justitie,

Financiën, van Arbeid, Handel en Nijverheid en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de Monumentenwet, welke de Regeering voornemens zou zijn bij de Staten-Generaal in behandeling te brengen".

Daarna komt een plechtige stilte. Is het die, welke den storm vooraf gaat? Ik weet het niet; maar wel weet ik dat een Monumentenwet geen overdadige luxe is, hetgeen ook moge blijken uit het feit, dat verscheidene landen ze hebben. In alphabetische volgorde deze opsommende, zou ik met den Balkanstaat Albanië kunnen beginnen. Kort geleden daar vertoevende, bleek het dat men in overheids-kringen een zekere verbazing niet kon weerhouden, toen men hoorde, dat wij zoo'n wet niet hadden. Want tegen Holland zagen zij op, wijl een hunner nationale helden, den daar diep betreurd kolonel Thomson, een zoon van het land was, waar vrijheid, doch niet minder orde

heerschten; twee idealen voor den echten Albanees.

Het zou te veel van uw geduld vergen dit a.b.c. geheel uit te zingen. Bovendien zou men misschien denken dat ik bij de Zoeloes nog niet aan het einde was. Maar genoeg. Wij hebben hoop — en zullen blijven aandringen op het verkrijgen van een Nederlandsche monumentenwet. Best mogelijk dat na het indienen daarvan bezwaren worden geuit. Misschien zelfs rijst een tweede Monsieur Le Grand — Heine zaliger — omhoog. En de taal onzer nationale monumenten niet verstaande, noch minder sprekende, zal hij gaan trommelen: „Wie zal dat betalen, zoete lieve Gerritje!" Dan hoop ik dat de 35 jaren arbeids van den Bond doen beseffen, dat het gaat om een nationaal belang, en hoog boven het dof getrommel van dit smalle levenslied, luide een klaroengeschal davert en over Holland op zijn breedst zal klinken: „... Het Vaderland getrouwe, blijf ik tot in den dood".

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Lotgevallen van Monumenten.

„WERKFONDS 1934". De Bond van Nederl. Architecten (B. N. A.) heeft in een adres onder de aandacht van den Minister van O., K. en W. gebracht, dat het wenschelijk zou zijn uit genoemd fonds niet slechts waterbouwkundige werken maar ook, ter bestrijding der groote werkloosheid in het bouwvak, de dringend noodige restauratie van vele historische monumenten te bestrijden; de laatste jaren is door de vermindering der credieten een groote achterstand ontstaan op het gebied der monumentenherstelling, welke door de groote rol van het handwerk als werkverruiming van groot belang is.

ABBENBROEK. *Toren Ned. Herv. kerk.* De voltooiing der herstelling onder leiding van arch. J. W. Janzen, die in de afgelopen jaren de zeer belangrijke kerk restaureerde, is thans verzekerd.

ALEM. *Ned. Herv. kerk en toren.* Het oude kerkje, en het in 1933 door de burgerlijke aan de kerkelijke gemeente overgedragen torentje op den Oostgevel, zijn, na advies van Monumentenzorg, op kosten der kerkvoogdij uit- en inwendig hersteld.

AMSTERDAM. *De Vijzelgracht is gedempt.*

— De *Paleis-Raadhuiskwestie* zal vermoedelijk tot betere tijden blijven rusten, nu de door de Gemeente ingestelde Commissie wegens de tijdsomstandigheden niet het, voor een onderzoek naar de fundeering noodig geachte bedrag van f40.000 zal kunnen krijgen.

— *St. Catharinakerk* aan het Singel. Het aantrekkelijke meubilair en prachtige zilverwerk dezer kerk is publiek verkocht, meest aan jonge of voor nog op te richten parochies. Het hoofdaltaar met marmeren Genuesch beeldhouwwerk gaat naar een toekomstige kerk in Zuidermeer.

— *De R. K. Kerk van den H. Antonius van Padua*, beter bekend als de Mozes- en Aäronskerk, welke door hare ligging aan het Waterlooplein voor het stadsbeeld evenzeer van belang is als de voorgaande kerk en onder andere, evenals de bijbehorende pastorie, belangrijke werken van Jacob de Wit bezit, zal tengevolge der cityvorming eveneens buiten gebruik gesteld en te koop aangeslagen worden.

— *Runstraat 14—20.* Deze vier vervallen koopmanshuizen worden door nieuwe woon- en winkelhuisen met bergruimte vervangen no. 14 had een halsgevel uit ongeveer 1730 met voluut-vleugelstukken en onder de gebogen afdekking een gebeeldhouwd gevleugeld paard, no. 20 een groote gevelsteen uit denzelfden tijd „De stad Zutphen". Deze sierdeelen zullen door samenwerking van eigenaar, architect en schoonheidscommissie bij den nieuwen bouw weer toepassing vinden.

— *Heerengracht 182*, het in Lodewijk XVI stijl gebouwde voormalige woonhuis der familie Van Brienen en later R. K. Gesticht van Liefdadigheid, wordt betrokken door Groot Noord-Hollandsche Vereeniging van Levensverzekering en Lijfrente van 1845,

die voornemens is het vooraf naar den eisch te laten herstellen.

— „*Meisboom*”. Deze merkwaardige gevelbekroning, die bij de afbraak in 1923 van het huis Heerengracht hoek Heerenstraat bewaard bleef, kon begin van dit jaar worden geplaatst op den gevel van het vernieuwde Keizerstraat 17.

BLARICUM. *Ned. Herv. kerk en toren*. De restauratie van het kerkgebouw door de kerkelijke gemeente, met een rijkssubsidie van 10⁰/₀, en van den toren door de burgerlijke gemeente, hebben tegelijkertijd een aanvang genomen.

BROEKSITTARD (L.). *R. K. Kerk*. Alhier zijn een nieuwe kerk en pastorie gebouwd ter weerszijden van de oude, waarmede bij de plannen geen rekening werd gehouden; de pastorie kwam zodoende ongelukkig te liggen ten opzichte van de oude kerk, die waarschijnlijk zal moeten verdwijnen. Het gebouw is afgezien van een dichtgemetseld 12e eeuwsch venster in een van groote kiezelsteen opgetrokken gedeelte noorderschipmuur van weinig belang, doch heeft het bescheiden en landelijk aspect, dat oude kerken in het dorpsbeeld veelal zoo aantrekkelijk maakt.

DOESBURG. *Oostelijk veldfront*. Deze vermoedelijk door Menno van Coehoorn zelf ontworpen vestingwerken, thans zoowel historisch en militair-technisch als voor het landschapsbeeld van zeer groot belang, waren voor een tiental jaren door Domeinen aan de Gemeente Doesburg verkocht, welke ze nu in werkverschaffing met rijkssteun wilde afgraven; de bedoeling was onder andere een sportterrein te verkrijgen, dat evengoed op andere wijze kon worden aangelegd. De z.g. Contactcommissie inzake Natuurbescherming heeft het bedoelde plan dan ook ten sterkste ontraden.

EDAM. *Damplein 93*. De gevel is door een groote winkelpui onherstelbaar bedorven.

GINNEKEN. De oude *kapellen te Galder en Heusdenhout* worden thans hersteld onder leiding van den architect H. W. Valk.

's-GRAVENHAGE. Het huis *Bezuidenhoutsche weg 17-boek Rijnstraat*, welks verzorgde gevel met Lod. XV versieringen vrijwel de eenige van architectonisch belang is aan het Bezuidenhout, zal worden afgebroken ter wille van een wegverbreding en den bouw van een theater.

— *Toren Ned. Herv. Kerk te Scheveningen*. De Gemeente laat thans in overleg met Monumentenzorg de noodige herstellingen uitvoeren, voor zoover de beschikbare middelen reiken.

Oudheidkundig Jaarboek

GEERVLIET. *Ned. Herv. kerk*. De reeds lang aan de orde zijnde restauratie zal vermoedelijk haar beslag kunnen krijgen.

GRONINGEN. *Poortershuisje*. Het geschorste Raadsbesluit tot demping van het Binnen-Damsterdiep en slooping van het Poortershuisje is bij Kon. Besluit van 6 Febr. 1934 no. 28 vernietigd.

— *Oude Ebbingestraat 40*. De Ver. „Hendrick de Keyser” slaagde er in dit, reeds voor een schendende verbouwing aangewezen, prachtig-gave huis met Lodewijk XV gevel aan te koopen. Het Rijk verleende een bijdrage in de koopsom boven het bedrag waarop een loonende exploitatie mogelijk is.

HAAMSTED. De „*Plompetoren*” te Koudekerke wordt eindelijk hersteld.

HAARLEM. Het zoojuist gerestaureerde *Houtmarkt 17* is in eigendom overgegaan aan de Ver. „Hendrick de Keyser”.

HARKSTED. (Gr.). *Ned. Herv. kerk*. Het gerestaureerde gebouw is weer in gebruik genomen.

HATTEM. *Allersboek A 31*. Aan dit z.g. „*Pand der Liefde*”, waarvoor enkele jaren geleden voorloopige, onvoldoende gebleken voorzieningen waren getroffen, worden thans de noodige herstellingen uitgevoerd, zoodat in het bijzonder de fraaie arkel behouden blijft.

IJSELSTEIN. *Brandspuithuisje*. Het Raadsbesluit tot afbraak van dit aardige huisje aan de IJselpoort is op voordracht van Gedeputeerden van Utrecht bij Kon. Besluit van 15 Maart j.l. vernietigd.

KAMPEN. *Raadhuis*. In den gevel is een tweede nieuw beeld geplaatst, evenals het vorige van de hand van den beeldhouwer Johan Polet.

— *Betlehemsvergadering*. De restauratie van het oude geveltje — welke wordt uitgevoerd onder leiding van den onvermoeiden verdediger der Kampensche monumenten, Arch. A. J. Reyers — is aanbesteed.

KROMMENIE. Het huis „*In Alicante*” is afgebroken.

LEIDEN. *Aalmarkt 24* met laat 17-eeuwshen trapgevel wordt afgebroken.

MAASTRICHT. *Maasbrug*. Bij de herstelling is een deel van den oorspronkelijken, in de veertiger jaren der 17e eeuw bedolven geraakten, eersten boog met pijler aan den kant van Maastricht teruggevonden. Deze overblijfselen kunnen bewaard blijven.

MEERLOO (L.). *R. K. Kerk*. De toren van het 15e eeuwse kerkje is op 8 April j.l. door brand geteisterd. Reeds voor den brand bestonden plannen het schilderachtige gebouw door een grooter te vervangen; getracht wordt een oplossing voor de bestaande moeilijkheden te vinden door een vergrootingsplan aan de hand te doen.

MIDDELBURG. Het laatste stuk der *oude vesting-gracht* bij den Veerscheweg zal gedempt worden.

— „*De Gouden Sonne*”. De vereeniging „Hendrick de Keyser” heeft, dank zij financieelen steun ter plaatse, dit huis met zeer belangrijken Renaissance-gevel (1635) kunnen aankopen.

MONNIKENDAM. *Grachten*. Aanvankelijk zou bij wijze van *compromis* het Bloemendaal niet doch de Niesenoorts burgwal wel gedempt worden. Ook de demping van laatstgenoemde gracht zal achterwege blijven als gevolg van een protest der bewoners, die hierin een ongerief zagen voor hun bedrijf.

MUIDERBERG. *Ned. Herv. kerk*. Het door brand geteisterde gebouw wordt in den ouden vorm hersteld.

NAALDWIJK. *Kapel*. — De Gemeente richt de voor eenigen tijd gerestaureerde 16de eeuwse kapel van het Hofje bij de Ned. Herv. Kerk in tot Museum. Zij heeft in verband daarmee de in 1884 voor vijftig jaar aan het Rijksmuseum te Amsterdam in bruikleen gegeven zes 15de eeuwse pottretten der heeren en vrouwe van Naaldwijk teruggevraagd.

OOSTVOORNE. *Afgraving burcht*. De Gemeente wil de reeds aangevangen afgraving van den heuvel achter het raadhuis, welke overblijfselen bevat van den voormaligen burcht, als werkverschaffing onder toezicht van Monumentenzorg voortzetten.

OUDERKERK a. d. AMSTEL. *Brug*. De tweedeelige houten ophaalbrug over den Amstel zal ten slotte niet te redden zijn, omdat de groote brug in den nieuwen hoofdverkeersweg er vlak bij komt.

PURMEREND. *Weerwal 12* (vroeger D 93). Deze deftige gevel wordt onder leiding van Arch. A. A. Kok hersteld. De Min. van Ond., K. en W. verleende eene subsidie van 40⁰/₀ in de kosten ten bedrage van f 800.

ROERMOND. *Ned. Herv. kerk*. Voor eenigen tijd zijn in de Groote Kerk te Haarlem proeven genomen met een door Ir. J. P. Fokker B.N.A. te Wassenaar naar de berekening van Prof. Dr. A. D. Fokker te Haarlem gebouwd schelpvormig spreekgestoelte, wat de grootste acoustische bezwaren bleek te kunnen opheffen. Het is thans, en met

volkomen succes, geplaatst in het koor dezer gothische kerk, welke wegens de gebrekkige acoustiek voor den kerkdienst eigenlijk ongeschikt was.

UTRECHT. *Opgraving Domplein*. De najaar 1929 en zomer 1930 uitgevoerde succesvolle ontgraving, waarbij de fundeering der in de 19e eeuw gesloopte H. Kruiskapel en zeer belangrijke Romeinsche overblijfselen van Romeinsche legerkampen werden gevonden, worden voortgezet aan de westzijde van het plein ten N. en Z. van de ten vorigen jare doorzochte strook. Het werk wordt, evenals tevoren, onder leiding van het Prov. Genootschap voor Kunsten en Wet. hoofdzakelijk voor rekening der Gemeente en met steun van het Rijk in werkverschaffing uitgevoerd.

— „*Werven*”. De herstelling van het gedeelte Viebrug—Jansbrug der goeddeels in slechten toestand verkeerende, voor het Utrechtsche stadsbeeld uiterst karakteristieke, grachtwerven is door samenwerking van Gemeente en eigenaren verzekerd; de kosten zijn berekend op ongeveer f 3900 voor de stad en f 1360 voor de betrokken particulieren gezamenlijk.

— *Boothstraat 12*. Het leegstaande huis wordt bij de Talbot-garage getrokken, doch de gevel met statige zandsteenen Lod. XIV ingangspartij zal uwendig niettemin zooveel mogelijk in den ouden staat worden hersteld.

VENHUIZEN (N. H.). Het *Raadhuis* uit 1662 is wegens ongeschiktheid buiten gebruik gesteld.

VLISSINGEN. *Beeldenhuis*. De vroegere gevel wordt opgetrokken voor een in aanbouw zijnd huis aan de Hendrikstraat.

WAALWIJK. *Ned. Herv. kerk*. De algeheele restauratie dezer groote laatgothische kruiskerk is voorloopig van de baan, doch met de zeer noodige herstelling der daken kan binnenkort worden aangevangen.

WESTSTELLINGWERF. *Monumentenverordening*. De gemeenteraad heeft ingevolge de desbetreffende aanschrijving van het Provinciaal Bestuur een monumentenverordening vastgesteld, waarop, in deze vele kerkdorpen omvattende gemeente, echter slechts de kerk te Peperga en het landhuis „Lindenoord” te Wolvega zijn geplaatst.

WIJK-AAN-ZEE. *Gemeentetoren*. De Gemeente heeft in afwachting eener toekomstige restauratie eenige beveiligingsmaatregelen getroffen.

WOUW. *Overblijfselen Kasteel*. Monumentenzorg,

gewaarschuwd door belangstellenden, heeft van werkzaamheden op het terrein van het voormalige grootsche middeleeuwsche kasteel gebruik gemaakt om de grondslagen in tekening te brengen; het gebouwencomplex bleek binnen een ringmuur besloten en op eenigen afstand door ronde torens omgeven.

ZEIST. *Slot*. De inrichting tot Zendingsmuseum is op de ongunst van den tijd afgestuit.

ZUILEN. *Brug*. De oude klapbrug over de Vecht dreigt door een moderne hefbrug te worden vervangen.
M. D. OZINGA.

BOEKBESPREKINGEN.

Jo de Jong. *Weef- en Borduurkunst*, met 67 figuren en 179 afbeeldingen; uitg. W. L. en J. Brusse, Rotterdam 1933.

Na de 50 Eeuwen Costuum over ongeveer hetzelfde tijdsverloop een geschiedenis der weef- en borduurkunst. Deze zelfs nog in uitgebreideren vorm door er Amerika, Indië en het verre Oosten in te betrekken. Toch kan dit boek de vergelijking met het vorige met goed gevolg doorstaan, doordat de schrijfster meer zelfbeheersching aan den dag heeft gelegd. Het werk is vlotter en minder schoolsch geschreven en daardoor is het niet hinderlijk, dat men op sommige momenten sprongen moet doen over vele eeuwen van primitieve naar moderne werkwijzen en in gedachten moet reizen van Amerika naar Indië en vandaar weer naar China; Leipziger Bauhausstof en het Voorschotensche Paapje worden eveneens een bespreking waard geacht. Ook in dit boek is er weer de moeilijke combinatie van een historische en een technische uiteenzetting, die evenwel hier tot een betere oplossing is gekomen, omdat de schrijfster haar stof beter heeft overzien. Het behandelen van zeer oude technieken in verband met moderne geeft aan het technische gedeelte iets levendigs; iedereen, die zelf weeft zal deze vergelijkingen waardeeren en de kunsthistoricus leert er weer uit, dat er niets nieuws onder de zon is. Men krijgt vergelijkingen van de weeftechniek van 2400 v. Chr., het hedendaagsche weven in Marokko en het nomaden toestel in Belgisch Kongo. De trekweefstoel van 600 v. Chr. in China wordt vergeleken met het Jacquarttoestel van 1815; de weefmethode uit de Hallstatt periode is dezelfde als die in oud-Griekenland en wordt heden ten dage nog toegepast op de Faröer en bij de Tinklit Indianen. Moet dit aan toeval worden toegeschreven? De schrijfster laat er zich niet over uit.

Na een korte, duidelijke uiteenzetting van de constructie der verschillende weeftoestellen worden de technische besproken. Mejuffrouw de Jong gaat van het standpunt uit, dat het vlechten van mandenwerk de basis is geweest van het weven. In haar schema, dat met eenige moeite in het geheugen geprent kan worden (p. 24), staat dit met groote letters boven aan. Men zou er over kunnen twisten of het juist gezien is het naaldwerk in de geschiedenis der weefkunst te betrekken, reeds technisch

is het daarvan zoowel als van het vlechtwerk onderscheiden; zooals in het begrip van het woord is uitgedrukt, werkt men hier met behulp van een of andere naald, wat bij de beide andere technieken niet het geval is. Kantwerk vormt een overgang evenals het knopen, waarbij men niet altijd een helpend instrument nodig heeft zooals bij naaien, haken en breien. De schrijfster moet zelf deze tweeslachtigheid gevoeld hebben, waarom zij dan ook in het schema een duidelijk zichtbare afscheidingslijn trekt tusschen het naaldwerk eenerzijds en het weven en vlechten anderzijds. De hier gevolgde combinatie doet wel eenige schade aan het aaneensluiten van de ontwikkelingsgeschiedenis der weefkunst.

Na de behandeling van het ornament, waarin te veel plaats is gegeven aan voorbeelden uit de ceramiek, die door haar vast materiaal immers een tegenstelling vormt met de soepele stoffen, begint de eigenlijke geschiedenis der weef- en borduurkunst. Goed en levendig beschreven is het hoofdstuk over laat-Antieke, Oostersche, Byzantijnsche en Islamitische kunst, deze in verband gebracht met Perzië, Indië en China. Men krijgt een duidelijke voorstelling van de handelswegen van het Oosten naar het Westen en van het Aziatische Westen naar China. In de 13e en 14e eeuw gaan er Chineesche invloeden Westwaarts, hetgeen blijkt uit Italiaansche stoffen in dien tijd (p. 62 en 82). Ziedaar de oplossing, waarnaar men in het Costuumboek onder de rubriek stoffen (p. 49) te vergeefs zoekt. Eveneens is het juist, dat de schrijfster wees op de beteekenis van den ouden verkeersweg over den Brennerpas. De verandering van techniek tusschen de 8e en 13e eeuw in Byzantium wordt met goede voorbeelden aange-toond.

Hierna valt dan weer tegen, dat op andere plaatsen techniek en geschiedenis te veel door elkaar worden behandeld en korte hoofdstukjes den tekst tot annotaties maken. De schrijfster stapt te gauw van het eene onderwerp naar het andere over; gelukkig zijn er voor de technische termen, die men niet zoo gemakkelijk in zich op kan nemen, verwijzingen naar de eerste beschrijving der technieken.

Met de beschrijving van de stoffen voor het priestergewaad komt de oude liefde voor het costuum weer boven en verschijnen er zelfs afbeeldingen van de ontwikkeling van het pallium en den kazuifel.

Dergelijke uitstapjes naar het costuumgebied en ook naar de meubelmakerij en de ceramiek geven het korte bestek een bijna te groote veelzijdigheid. Daarentegen had het voor de hand gelegen de ontwikkeling van het granaatappelpatroon nauwkeurig te demonstreeren van de Middeleeuwen af tot den Barok toe. De „ateliers” (p. 85) leiden naar de Manufacture royale, welke de schrijfster er toe brengt de rubriek „interieurs” in te voegen, die later zelfs „interieur als woonkamer” wordt, hetgeen weer te ver van den kern van het onderwerp weg voert en op het terrein der binnenhuiskunst thuis behoort. Hierbij vindt men tal van afbeeldingen van meubels en costumes, die meer het gebruik der stoffen duidelijk maken dan de techniek van het weefsel.

De moderne weefkunst vormt een goed verband van het hedendaagsche met het oude. De rubriek „borduurselfs der 18e en 19e eeuw is daarachter niet heel decoratief. Dit bewijst, dat de indeeling van den tekst geen vaste lijn heeft, hetgeen men ook aan de inhoudsopgave kan zien. Het is evenwel moeilijk een zoo uitgebreid thema een bevredigende indeeling te geven; zou niet de historie de duidelijkste zijn? Een andere opmerking is nog, dat een overeenkomst van termen voor hetzelfde begrip niet genoeg betracht is; zoo wordt figuur en figuraal op verschillende wijze gebruikt: op p. 52 is het figurale patroon geometrisch, op p. 58 en 63 en 65, is figuur de menschelijke vorm, op p. 67 en 70 weer een ornament. Patroon is een goede synoniem van ornament, maar is gepatroond (p. 52) wel een aannemelijk woord; onduidelijker van beteekenis en gezocht is echter het woord figuurwil op p. 63.

De afbeeldingen en „figuren” in den tekst zijn over het algemeen beter uitgevoerd, dan in het costuumboek, hier en daar laten de meestal geteekende „figuren” iets te wenschen over, onder andere de demonstratie van het constructieve ornament, fig. 22.

Eigenlijk zou men dit boek twee of driemaal moeten lezen om er zich geheel in te werken en de technische woorden voldoende te leeren. Men kan ook volstaan met den algemeenen inhoud in zich op te nemen om bij voorkomende gelegenheid de details te bestudeeren, het zal met de minutieuse indeeling geen moeite kosten het gewenschte gedeelte te vinden. De beste beschrijvingen en afbeeldingen kunnen echter niet alles duidelijk maken; het gevoel voor de techniek kan alleen ontstaan als men zelf de hand aan de ploeg slaat, in dit geval, gaat weven. Het werk van Meuffrouw de Jong zal voor velen daartoe de aanleiding zijn.

C. E.

A. P. A. Vorenkamp, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Hollandsche stilleven in de zeventiende eeuw*. N. V. Leidsche Uitg. Mij., Leiden 1933.

Met bijzonder genoegen hebben wij Vorenkamp's rap geschreven dissertatie gelezen. Schier al onze

17de-eeuwsche schilders, die een stilleven geschilderd hebben, zijn vermeld; het rijke materiaal leverde vele nieuwe attributies op, zoodat een aantal schilders thans voor het eerst in een grooter algemeen verband kon worden gegroepeerd. Vorenkamp heeft zijn stof, na eenige inleidende hoofdstukken over de compositie, het ontstaan van het stilleven als zelfstandige schilderkunst, het keuken- en marktstuk etc. in zes hoofdtypen nog eens onderverdeeld. Achtereenvolgens worden behandeld: De resten van den maaltijd en het tabakstilleven; het vruchtenstuk; het vischstuk; de jachtbuit; de Vanitas en het bedriegertje en tot slot, wat het begin had moeten zijn: het bloemstuk. Een wel wat al te korte beschouwing besluit het boek, dat, behalve van een register, voorzien is van een tabel, waarin een indeeling naar plaatsen (Antwerpen, Haarlem, Utrecht etc.) en decennien uit den aard der zaak een geheel andere groepeerings van de stof in het leven heeft geroepen. De door Vorenkamp gekozen indeeling is een onderkenning van de eigenlijke wezenlijke kenmerken van deze zeer gedifferentieerde stof niet ten goede gekomen. Hoewel wij liever een indeeling hadden gezien naar de verschillende kunststromingen met hun parallele of elkaar afwisselende tendenzen, al of niet gestuwd door een leiding gevende persoonlijkheid of een algemeen dwingend principe, zoo willen wij het den schrijver niet euvel duiden, dat het hem tenslotte meer ging om het juist attribueeren en schiften van het bijeengebrachte materiaal, dan om de problemen en de diepere oorzaken die aan de geschiedenis van onze 17de-eeuwsche (stilleven-)schilderkunst ten grondslag liggen. Het voert te ver om deze kritische arbeid met al haar bijzonderheden hier nader te toetsen. Vastgesteld kan echter worden dat de enkele omissies niet tegen de belangrijke reeks nieuwe gegevens opwegen die den kunsthistoricus geboden wordt.

De tijdsomstandigheden zullen de afbeeldingen wel hebben doen vervallen en zullen tevens de oorzaak zijn dat de literatuuropgaven tot het uiterste beperkt zijn gebleven, zoodat de lezer op eigen bronnen- en materiaalkennis blijft aangewezen. Het is jammer dat in de tabel alleen de sterfdata van de schilders worden vermeld, daar voor het groepeeren van de generaties juist de geboortedata van principieel belang zijn. Maar ook deze opmerking raakt weer een methode-kwestie. Wij missen in den overvloed van het gebodene een opgave van het kleine aantal teekeningen van stillevens, die de 17de eeuw heeft opgeleverd; ook deze teekeningen hadden enkele nog aardige toeschrijvingen kunnen opleveren. De schrijver belooft ons echter nog eenige verhandelingen over het door hem behandelde onderwerp en wij kunnen niet anders dan met groote belangstelling, ook met het oog op de afbeeldingen, hiernaar uitzien.

J. G. VAN GELDER.

INHOUD VAN AFLEVERING I.

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXIV].

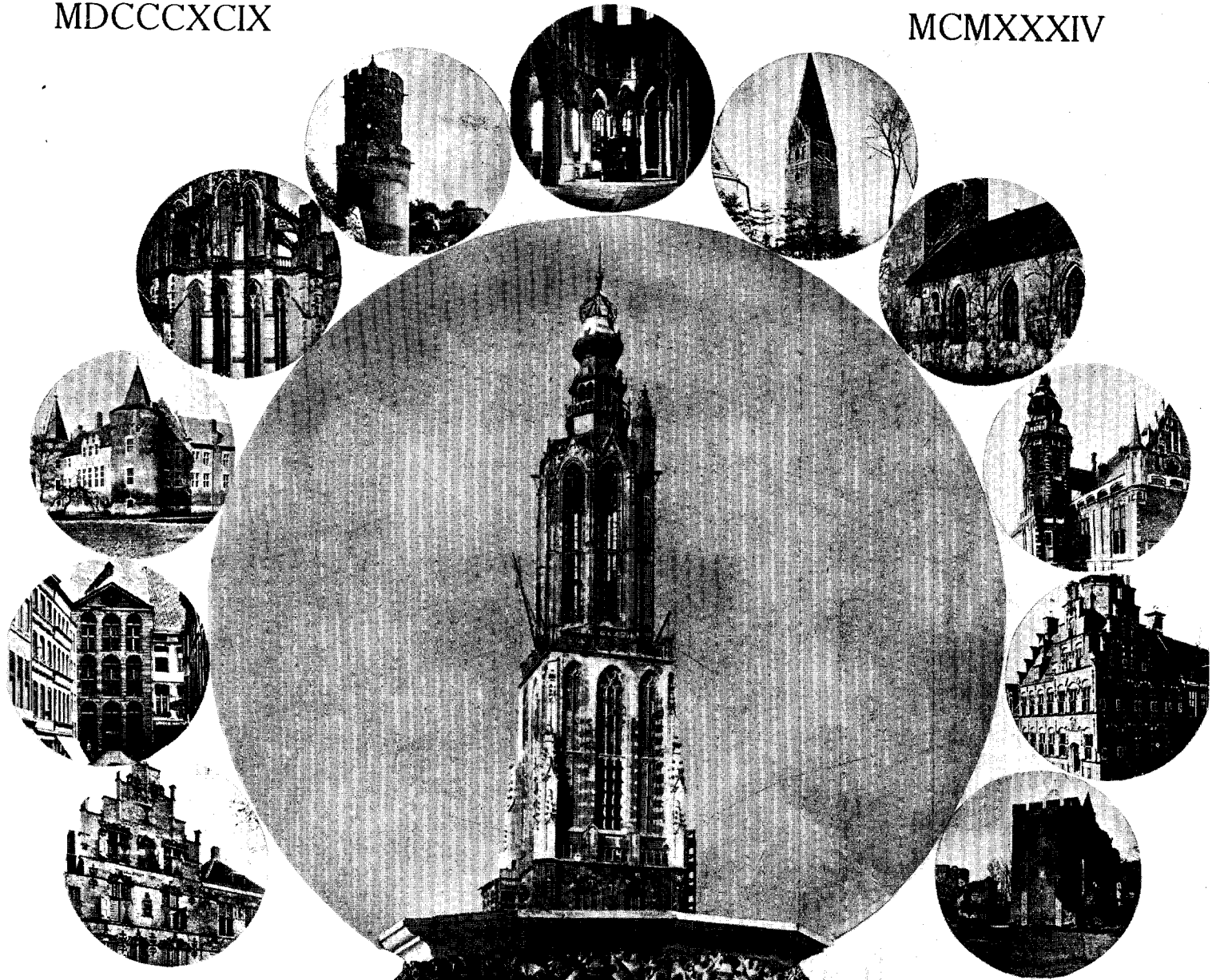
	Bladz.
Dr. M. D. OZINGA, Het voormalig klooster Ter Apel.	1
Prof. Dr. KURT GERSTENBERG, Zur Niederländischen Skulptur des 15. Jahrhunderts	12
Dr. ELISABETH NEURDENBURG, Hendrick de Keyser Beeldhouwer.	15
Dr. E. H. TER KUILE, Het Mauritshuis onder het Directeurschap van Prof. Dr. W. Martin 30 Juni 1909—30 Juni 1934	23
Officieele berichten: Buitengewone Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te 's-Gravenhage 20 Januari 1934, 27; Rede van den Voorzitter	27
Monumenten in Nederland door, Dr. M. D. Ozinga.	32
Boekbesprekingen	35

[Afbeeldingen: I—X]

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

MDCCCXCIX

MCMXXXIV

oudheidkundig
jaarboek
jubileum-nummer

DERDE JAARGANG
DECEMBER 1934
AFLEVERING 2 & 3

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

DERDE JAARGANG
AFLEVERING 2-3
DECEMBER 1934

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Mr. Dr. A. B. G. M. VAN
RIJCKEVORSEL; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 9, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELEN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

JHR. MR. V. DE STUERS

DR. H. P. CUYPERS

DR. C. HOFSTEDE DE GROOT

F. A. HOEFER

DR. J. KALF

JHR. B. W. F. VAN RIEMSDIJK

MR. DR. J. C. OVERVOORDE

MR. S. MULLER FZ.

E. W. MOES

DR. A. PIT

DE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

1899-1934

DOOR PROF. WILLEM VAN DER PLUYM, VOORZITTER N. O. B.

„Goede wijn behoeft geen krans!” Voorzeker, wijn is veelal een goede en nobele drank; bovendien geestrijk en oeroud, getuige Noach, die zich in dezen niet onbetuigd liet. Maar dit houdt nog niet in, dat op alles wat goed en edel is, niet meer de aandacht behoeft gevestigd te worden. Wanneer dus de Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek zich inspande een speciaal-nummer samen te stellen ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van den N. O. B., om in wijden kring belangstelling te vragen voor dezen Bond, dan heeft zij zeker het goed-recht hiertoe. In algemeenen zin gaat het bij dien Bond om liefde te wekken voor monumenten van geschiedenis en kunst. Waar nu de mensch, bij een dieper ondergaan van liefde, niet voldoende heeft aan het beleven der ontroering, doch als redelijk wezen het object zijner liefde nader wil leeren kennen, zoo zal hij die monumenten ook willen begrijpen.

De Nederlandsche Oudheidkundige Bond! What's in a name! Zeker zal men hier „oudheidkundig” niet alleen in den zin van „kunde der Oudheid” mogen nemen; want zijn veld omvat niet minder de Middeleeuwen en den Nieuwen tijd. Maar ook is zijn streven op de toekomst gericht. Immers in het zich telkens verschuivend heden wil men het eenmaal verworvene voor mishandeling en ondergang behoeden, opdat ook de volgende generaties daarvan kunnen genieten. Daarbij gaat het niet om dank te ontvangen, trouwens het wordende geslacht is veelal l'âge sans pitié, maar slechts om de moreele plicht: het geërfde zoo goed mogelijk door te geven. Voor onze generatie, waarvan een deel in den oorlogswaan meegesleurd, velerlei verworvenheden in elkaar rammeide en de scherven vaak nog niet aaneen wist te binden, klinkt dit misschien wat idealistisch. Toch meen ik dat de geschiedenis bewijst, dat er steeds menschen waren, welke die plicht wel voelden. Nu is de achter-ons-liggende eeuw bijzonder ongelukkig geweest; een manie voor sloopen ging gepaard met een bijna chronische impotentie om iets schoons te scheppen op het gebied van bouw- en toegepaste kunst. Maar toch blijft het van groote waarde levende kunstenaars gelegenheid te geven zich te uiten.

Wel trachtte het Kon. Besluit van 1824 (no. 45) het verkwanselen van kerkelijke kunst en verminken van religieuze gebouwen tegen te gaan; maar het Kon. Besluit van 1868 (no. 143) haalde hierdoor een streep. Slechts België behield de bepaling van Willem I en nog in 1898 bevestigde het Hof van Gent een veroordeeling bij die overtreding. Wat was er voor monumentenzorg te doen! Op het ministeriële Binnenhof kwam Victor de Stuers en ook van particuliere zijde begon de actie; bovendien werden de lokale vereenigingen meer werkzaam en werden er nieuwe gesticht.

In 1899 richtten dan 9 oudheidkundigen en 17 gewestelijke en plaatselijke vereenigingen den N. O. B. op. En nu — vijf-en-dertig jaren zijn verlopen. Eén geslacht is dus voorbij. Maar wat beteekent dit in vergelijking met de tijdsspanne, waarin die reeks van kunstenaars arbeidden, ons hun werk nalatend. Zoo is de Bond nog in zijn jeugd-groei en moet hij goed gevoed worden. Moge hierop de aandacht vallen, wanneer de volgende bladzijden gelezen zijn, die trachten te getuigen, wat gedaan is en wordt. De belangstellende oordeele daarna zelf over de waarde en de beteekenis, die de N. O. B. heeft voor het heden en voor den komenden tijd. Overveen, einde Juni 1934.

GESCHIEDENIS VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEID- KUNDIGEN BOND, 1899—1909, DOOR DEN SECRETARIS

MR. DR. J. C. OVERVOORDE.

Naar aanleiding van de circulaire van de Vereeniging Oud-Dordrecht kwamen den 15den October 1898 negentien vertegenwoordigers bijeen om onder voorzitterschap van mr. dr. J. C. Overvoorde over de oprichting van den Bond te beraadslagen en den 17den Januari 1899 werd deze gesticht en werd aan de Heeren mr. dr. J. C. Overvoorde, A. Pit en Bas Veth opgedragen om statuten te ontwerpen. De in April 1899 vastgestelde statuten mochten den 16den Mei van dat jaar bij K. B. No. 10 de Koninklijke goedkeuring verwerven. Tot bestuursleden werden gekozen de Heeren jhr. B. W. F. van Riemsdijk, mr. dr. J. C. Overvoorde, jhr. mr. F. J. J. M. van Rijckevorsel, mr. J. A. Feith en mr. S. Muller Fzn., waarvan de drie eerstgenoemden tot heden (1909) in functie bleven; mr. Muller werd in 1900 vervangen door den Heer F. A. Hofer en mr. Feith in 1904 door mr. P. C. J. A. Boeles. De Commissie van Redactie werd gevormd door de Heeren E. W. Moes, A. Pit en mr. dr. J. C. Overvoorde, waarvan de twee eerstgenoemden in 1904 vervangen werden door de Heeren mr. N. Beets, dr. W. Martin en dr. W. Vogelsang.

De Bond kon in het eerste jaarverslag wijzen op 17 toegetreden vereenigingen, 9 persoonlijke leden en 30 corresponderende leden. Elk volgend jaarverslag kon eene uitbreiding van het ledental vermelden en thans (1909) is dit gestegen tot 33 aangesloten vereenigingen, 33 persoonlijke en 333 corresponderende leden.

Deze cijfers bewijzen genoeg den groei. Heeft de Bond echter ook voldaan aan de verwachting door de oprichters hiervan gekoesterd? In vele opzichten zeker wel en, al blijft nog een ruim veld van werkzaamheid voor volgende jaren, zoo mag toch ongetwijfeld met tevredenheid worden teruggezien op hetgeen thans reeds is bereikt.

De jaarlijksche vergaderingen, achtereenvolgens te Utrecht (1899), Dordrecht (1900), Edam (1901), Amersfoort (1902), Zutphen (1903), Leiden (1904), Maastricht (1905), Middelburg (1906), Kampen (1907) en 's-Hertogenbosch (1908) gehouden, brachten de belangstellenden op oudheidkundig gebied tezamen en legden onder hen een band, die in alle opzichten nuttig heeft gewerkt. Het Bulletin, eerst klein in omvang, heeft zich opgewerkt tot een tijdschrift, dat een plaats heeft veroverd op zijn gebied en waarbij wij onder de medewerkers de namen van de beste krachten aantreffen. Het heeft belangstelling helpen wekken en kennis helpen verspreiden in ruimen kring. Naast de berichten over aanwinsten van Musea en over de monumenten werden er meermalen onderwerpen van algemeen belang in behandeld, zooals de artikelen van de Heeren Pit en Muller over museum-inrichting, van Gratama over de urnenfalsificaties, van Vogelsang over vaktermen e. a. Ook tentoonstellingen, Staatsbegrooting, publicaties van vereenigingen enz. vonden er geregeld bespreking.

Door het Bestuur werd meermalen gewerkt in het belang van monumenten, o.a. te Amersfoort, Amsterdam, Bolsward, Edam, Gouda, 's-Gravenhage, Haastrecht, Jisp, Kampen, Leiden, Monnikendam, Nijmegen, Oisterwijk, Rijnsburg en Zwolle. De stoot tot het instellen der Rijkscommissie voor de Beschrijving der Monumenten werd door den Bond gegeven en door mijn in het Bulletin hierover geplaatste artikelen¹⁾; thans is weder van den Bond het initiatief uitgegaan voor eene beweging om eene

(¹⁾ Bulletin II, 60 en 106, de vergadering te Edam en de circulaire van October 1901 (Bulletin III, 1).

wetgeving tot bescherming der Monumenten te verkrijgen. Belangrijke punten werden door dr. C. Hofstede de Groot op de vergadering te Dordrecht besproken en nader beoordeeld door eene commissie van den Bond ¹⁾.

Voor de samenstelling van een lijst van bouwkundige termen en voor de beschrijving der O. en W. Indische gebouwen in Nederland werden in 1904 en 1907 commissies benoemd, in samenwerking met de Maatschappij voor Bouwkunst en het Instituut voor Ned. Indië.

Aan de Broederschap van notarissen werd in 1907 gewezen op de wenschelijkheid om bij het instellen van legaten geen hinderlijke en te zeer bindende bepalingen op te nemen; in 1904 werd algemeen gewezen op het loodgietersgevaar en in 1905 werd met succes aangedrongen op de instelling van een Archeologische commissie voor Zuid-Holland en werd aan de oprichting van dergelijke commissies in andere provincies medegewerkt. In het belang van het behoud der praehistorische vondsten werd gewerkt door de uitgave van een Wandkaart van Nederlandsche oudheden in 1903.

Ook aan Indische monumenten werd de aandacht gewijd, gelijk kan blijken uit de werkzaamheden in het belang der Hindoemonumenten in 1900 en 1901 en de op aansporing van de Redactie geschreven artikelen van mevr. Serrurier—ten Kate in het „Bulletin” 1906 en van mej. M. Tonnet in 1908 ²⁾.

Het toenemend aanzien van den Bond kan blijken uit het Beschermvrouwschap door H. M. de Koningin in 1901 aanvaard en de officieele ontvangsten, waarin de Bond zich bij hare jaarvergaderingen mag verheugen.

Aan het eind van het eerste Decennium bracht de Statutenwijziging gelegenheid tot nieuwe ontwikkeling van den Bond. Moge deze zoodanig zijn, dat zij getuigenis geve van een krachtige werking in het belang van de Nederlandsche oudheden en van de Nederlandsche kunst!

[Overgedrukt uit Bulletin N. O. B. 2de Reeks II (1909), blz. 101—103].

HERINNERINGEN VAN EEN SECRETARIS

DOOR DR. H. E. VAN GELDER

SECRETARIS 1908—1913.

In den zomer van 1908 hield de N. O. B. zijn jaarvergadering in Alkmaar. Ik was daar tot 1906 als adjunct-archivaris in functie geweest en dat feit was aanleiding, dat men aan mij voor het Bulletin een artikel had gevraagd over Alkmaar en zijn Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Bij de voorbereiding daarvan kwam het tot een nauwer aanraking tusschen Overvoorde en mij, die elkander reeds als archivariissen hadden ontmoet; hij vroeg mij tenslotte hem als secretaris van den N. O. B. op te volgen. De bovengenoemde jaarvergadering, die hem inplaats van den heer Van Riemsdijk tot voorzitter koos, benoemde mij tot secretaris. Ik heb die functie vervuld tot in 1913 dr. M. P. Rooseboom bereid was haar van mij over te nemen. Ik had er geen tijd meer voor toen men mij óók belastte met het directoraat van het Haagsche Museum. De tijd van mijn secretariaat telt dus slechts enkele jaren, maar niettemin bewaar ik er vele herinneringen aan, omdat hij voor mij in menig

⁽¹⁾ Bulletin 1907, bl. 10.

⁽²⁾ Bulletin 1906, blz. 79—90 en Bulletin 1908, blz. 21—32, en 77—91.

opzicht nieuwe ondervindingen bracht en in zekeren zin ook veelbewogen was. Er viel het tijdperk in van Overvoorde's reis om de wereld, waarin een grooter deel van het Bondswerk dan anders op mij neerkwam, vooral daar ik hem ook verving in de Bulletin-redactie; bovendien waren het voor den Bond jaren van beteekenis. Na de eerste jaren der organisatie was het nu de periode van het bepalen van zijn definitieve plaats in het oudheidkundig leven in Nederland. Ten opzichte van monumentenzorg beleefde ik de actie voor wettelijke regeling en daarna de oriëntering in de beginselen bij restauraties toe te passen, welke meer theoretische overwegingen ineens gestoord werden door het krakeel over de herstelling van de Doorwerth. Wat het museumwezen betrof, ook daar begon het tijdperk der oriëntering, met het behandelen van „stellingen over de taak der plaatselijke musea”, waarbij ten slotte ook de groote musea binnen den gezichtskring kwamen. Er groepeerde zich om het bestuur met het oog op deze groote belangen een groep van personen, die op het Nederlandsch oudheidkundig leven hun stempel gezet hebben. Als jongere daar bij te mogen zijn was ongetwijfeld bijzonder aantrekkelijk!

Het ging in die jaren bovendien anders dan later. De Bond was nog jong, beleefde zijn eerste decennium en had het nog noodig overal „bij” te zijn om voor zijn bestaansrecht te vechten en het te bewijzen. De informatiedienst was gebrekkig, men hoorde van de „euveldden” van dorps- en zelfs stadsbesturen vaak eerst als het te laat bleek; indien dit niet het geval was, moest men, om ze te voorkomen, hemel en aarde bewegen en zorgen, dat plaatselijke vereenigingen in actie kwamen, dat de pers medewerkte, dat de autoriteiten belangstelling kregen.

In die dingen was Overvoorde een meesterlijk organisator en een taai volhouder; dat had hem trouwens ook het recht op de voorzitterspositie gegeven. De weinig militante natuur van den heer Van Riemsdijk paste niet zoo goed bij de voor zijn bestaan strijdende vereeniging, al had men hem gaarne in het bestuur, dat hij door zijn positie en talrijke relaties belangrijken steun gaf. Behalve Overvoorde en Van Riemsdijk, trof ik in het Bestuur mr. Boeles en twee onzer veteranen: wie van de jongere leden de activiteit nog op dit oogenblik van een tweetal der alleroudsten bewondert: Hoefler en Van Sasse van IJsselt, die kan zich voorstellen, hoe zij als mijn medebestuurders 25 jaar geleden waren. Evenmin als Overvoorde zag Hoefler er tegenop om er persoonlijk op uit te gaan en op een of ander raadhuis, of in een vergadering van een kerkeraad een toespraak te houden, waartegen weinigen waren opgewassen; het had iets van het intimidatie-systeem, dat de Stuers somwijlen met zooveel succes had toegepast; misschien met wat minder kennis van details maar ongetwijfeld met nog meer vuur en een indrukwekkender trouwhartigheid. „Bellenblazen” noemden spotters dergelijke toespraken, maar zij miskenden er de bijzondere beteekenis van onder de omstandigheden van dien eersten strijd. Ook de Monumenten-commissie, tot welker instelling de Bond den stoot gegeven had, was nog in haar aanvang en zij moest, eerst vijf jaar oud, evenzeer haar weg vinden; er was nauw contact tusschen deze Commissie en het Bondsbestuur en al naar omstandigheden trad dan het eene dan het andere, minder officieele lichaam op den voorgrond. Zoo was er in de Bondsactie nog een zekere romantiek, er waren samenzweerdens-allures ten bate van den vaderlandschen monumentenschat. De strijd ging dan ook dikwijls niet tegen een kleinburgerlijken gemeenteraad of een dorpskerkeraad, maar bijvoorbeeld, in 1909, tegen Zwolle's Gemeentebestuur voor het behoud van het Reventer; in hetzelfde jaar zelfs tegen den Minister van Oorlog, die het Arsenaal, bij het Jonas Daniel Meyerplein te Amsterdam, voor afbraak wilde verkoopen; een paar jaar later moest bij den Haagschen

Gemeenteraad geprotesteerd worden tegen de vernietiging van den mooien gevel van den Koninklijken Schouwburg: op een groote vergadering in Pulchri Studio spraken Jan Kalf, de architect van Nieukerken (de oude) en schrijver dezes. In 1912 stond de Bond weder scherp tegenover de Regeering in verband met de voorgenomen verbouwing van het oostelijk deel van het Binnenhof, waarmede het laatste stuk der historische gevels langs den Vijver geschonden zou worden en op het Binnenhof-zelf typische elementen van historische bouwkultuur zouden verdwijnen. Ook voor het Mauritshuis was er het gevaar, dat een te hooge bebouwing de lichttoevoer in de zalen met de belangrijkste kunstwerken zou belemmeren. In dit laatste opzicht was onze oppositie een succes, in het eerste werden slechts eenige al te erge vergissingen hersteld, maar kreeg overigens Waterstaat zijn zin.

Monumenten-bescherming stond dan ook vooraan op ons programma. Reeds op de Bondsvergadering in Kampen in 1907 had Overvoorde voor het denkbeeld gepleit, dat de Bond voor de totstandkoming van een Monumenten-wet met kracht zou ijveren. In 1908 leek het in Bondskringen mogelijk, dat een initiatief onzerzijds succes zou kunnen hebben en zoo werd tot instelling van een commissie besloten, die een wetsontwerp zou gereedmaken, dat aan de Regeering zou worden aangeboden. Mr. S. Gratama, lid van den Hoogen Raad en prof. Molengraaf, twee met de materie vertrouwde juristen, waren bereid het lidmaatschap te aanvaarden, Kalf zou secretaris zijn, Overvoorde was er natuurlijk ook bij, voorts Mr. Van Sasse van IJsselt, Mr. Duparc en speciaal met het oog op de kwestie der oudheidkundige vondsten bij opgravingen prof. C. W. Vollgraff; het voorzitterschap berustte bij Victor de Stuers, die steeds warm voor het denkbeeld der wettelijke bescherming gestreden had. Toen ik optrad, was de commissie bijna met haar ontwerp gereed. In het voorjaar van 1910 bleek het mogelijk ermede voor den dag te komen en de Bond organiseerde een groote openbare vergadering, welke 22 April in Pulchri Studio gehouden werd en waar bijna alle oudheidkundige en kunstgenootschappen vertegenwoordigd waren. De geestige rede van De Stuers en de uitstekend gedocumenteerde van Kalf waren, niet minder dan de juridische der andere heeren, bijzonder indrukwekkend en men besloot, met het rapport en het wetsontwerp ook de redevoeringen uittegeven. Het kostte den Secretaris achteraf héél wat moeite om dat schip behoorlijk van stapel te doen loopen!

Hier lag een mooi stuk opbouwend werk voor den Bond en men besloot systematisch verder te gaan. Dit was ook wel daarom noodig, omdat zich langzamerhand de nieuwere denkbelden over monumenten-restauratie begonnen baan te breken in tegenstelling tot het systeem, waarvan Cuypers Sr. en De Stuers de vertegenwoordigers waren. In de Bondskringen waar men belangstellend was, maar ten opzichte van de vraagstukken niet theoretisch geschoold, heerschte daardoor onzekerheid, ook al voelden de jongeren instinctmatig, dat het nieuwe inzicht juist was. Op de jaarvergadering van dat jaar, te Gouda, stelde het bestuur juist deze kwestie van de restauratiemethoden aan de orde en vroeg aan Jos. Cuypers en aan prof. Vogelsang om doortrent praeadviezen in te dienen, welke een grondslag konden vormen voor de te voeren discussie. Deze laatste leverde wel niet zooveel resultaat, ook doordat er eigenlijk in het programma niet voldoende tijd was voor een grondige behandeling van zulk een onderwerp, terwijl bovendien het publiek der vergadering daarop niet geheel was ingesteld. Intusschen meende het Bestuur te moeten voortbouwen op hetgeen reeds was gedaan en besloot tot het instellen eener commissie voor de „vaststelling van de beginselen bij restauratie van monumenten”. De beide Cuypers'en, Overvoorde, Kalf, Van Riemsdijk, de Bazel, Kromhout en Jan Gratama zouden er lid van zijn. Het

bestuur meende, terecht, dat het, gezien de boven aangeduide verhoudingen ten onzent, van bijzondere beteekenis zou zijn, wanneer De Stuers er het lidmaatschap, kon het zijn ook het voorzitterschap, van aanvaardde. De moeilijkheid was hem ervoor te winnen, de persoonlijke verhouding tusschen De Stuers en Kalf, die de voorvechter der nieuwere ideeën was, was niet te best, ook Overvoorde was niet persona grata, en er was dus kans op een weigering. Op een bestuurs-vergadering in den Haag trok men de stoute schoenen aan en vroeg voor twee leden belet bij den grooten man in de Parkstraat. Hij ontving ons in zijn werkkamer, zonder den vervaarlijken groenen klep, waarmede hij zijn oogen tegen het lamplicht beschermde, af te doen, één pijnlijke voet op een krukje en grimmiger dan ooit.

De oudste van ons beiden deed het woord, maar kreeg niet dan bitse antwoorden, en hij had geen stap gewonnen toen hij, om zijn trein te halen, afscheid nemen moest. Ik bleef zitten, tot verbazing van De Stuers. „Wat wou je nog”, vroeg hij mij niet al te vriendelijk. Waar ik den moed vandaan haalde, weet ik nog niet, maar de overtuiging, dat de zaak anders verloren was, deed mij zeggen: „ik wacht alleen op Uw toestemmend antwoord, U *kunt* tenslotte niet weigeren”. Hij schoof de klep vóór zijn oogen weg en zag mij een oogenblik aan. Ik bereidde mij op het ergste voor, maar na eenige oogenblikken kwam het antwoord: „Je bent verd. . . brutaal, maar je hebt gelijk”. Inderdaad nam hij het lidmaatschap aan, maar het voorzitterschap moest een ander waarnemen: het werd den Bondsvoorzitter, in dat jaar Vogelsang, opgedragen; Jan Gratama werd secretaris.

Of De Stuers practisch heeft medegewerkt, weet ik niet, zelfs niet of de commissie zelve veel heeft gedaan. Er stak namelijk heel kort na haar in functie treden een storm op in de „restauratie”wereld, die de twee partijen van wier behoefte om tot overeenstemming te komen het welslagen der werkzaamheden afhing, weder verder dan ooit vaneendreef: de beslissing omtrent de restauratie van de Doorwerth. De Stuers stond daarbij, met den ouden Cuypers, aan den eenen kant, Jan Kalf met het bestuur van Doorwerth, — Hofer was president — en zijn restaurateur Joseph Cuypers aan den anderen. Kalf streed met overtuiging, op grond der historische zuiverheid, voor het behoud van een in de 18de eeuw toegevoegd bouwdeel, dat De Stuers en dr. Cuypers, — tezamen optredende als adviseurs, aan wie de Minister de plannen der restauratie had voorgelegd, — wilden doen verdwijnen en vervangen door iets, dat naar de meening der anderen slechts op stijlfantazie berustte. De golven van den strijd liepen hoog. Het Bondsbestuur hield zich ten opzichte van het vraagpunt-zelf neutraal maar drong er in een brief, dien het om adhaesie-betuigingen aan alle oudheidkundige vereenigingen had toegezonden, op aan, dat het Bestuur van Doorwerth de restauratie zóó zou doen geschieden, „dat er geen bouwdeelen ontstonden, die er vroeger nooit geweest waren”. De Stuers nam mij dezen brief, waarvan hij, — ten onrechte, zooals hij later moest toegeven — beweerde, dat hij de meening van het Bondsbestuur, niet weergaf, zeer kwalijk en toen ik mij kort daarop bij hem aanmeldde in verband met een geheel andere zaak, ontving hij mij alleen om mij te vertellen, dat ik „geclasseerd” was en voortaan een gesloten deur zou vinden!

Dat was jammer, want bezoeken bij De Stuers waren steeds leerzaam en prikkelend, zeker voor een Bondssecretaris. Gelukkig is het niet zoo gebleven. Een jaar later, bij De Stuers' zeventigsten verjaardag vroeg een der groote bladen mij om een artikel over hem. Ik schetste er den „vechter” in, die „zich meester toonde op *alle* wapenen; ook wel op die — de eerlijkheid gebiedt, het niet te verzwijgen, — welke anderen bij voorkeur niet in zijn handen zouden hebben willen zien”, en ik verzweg niet,

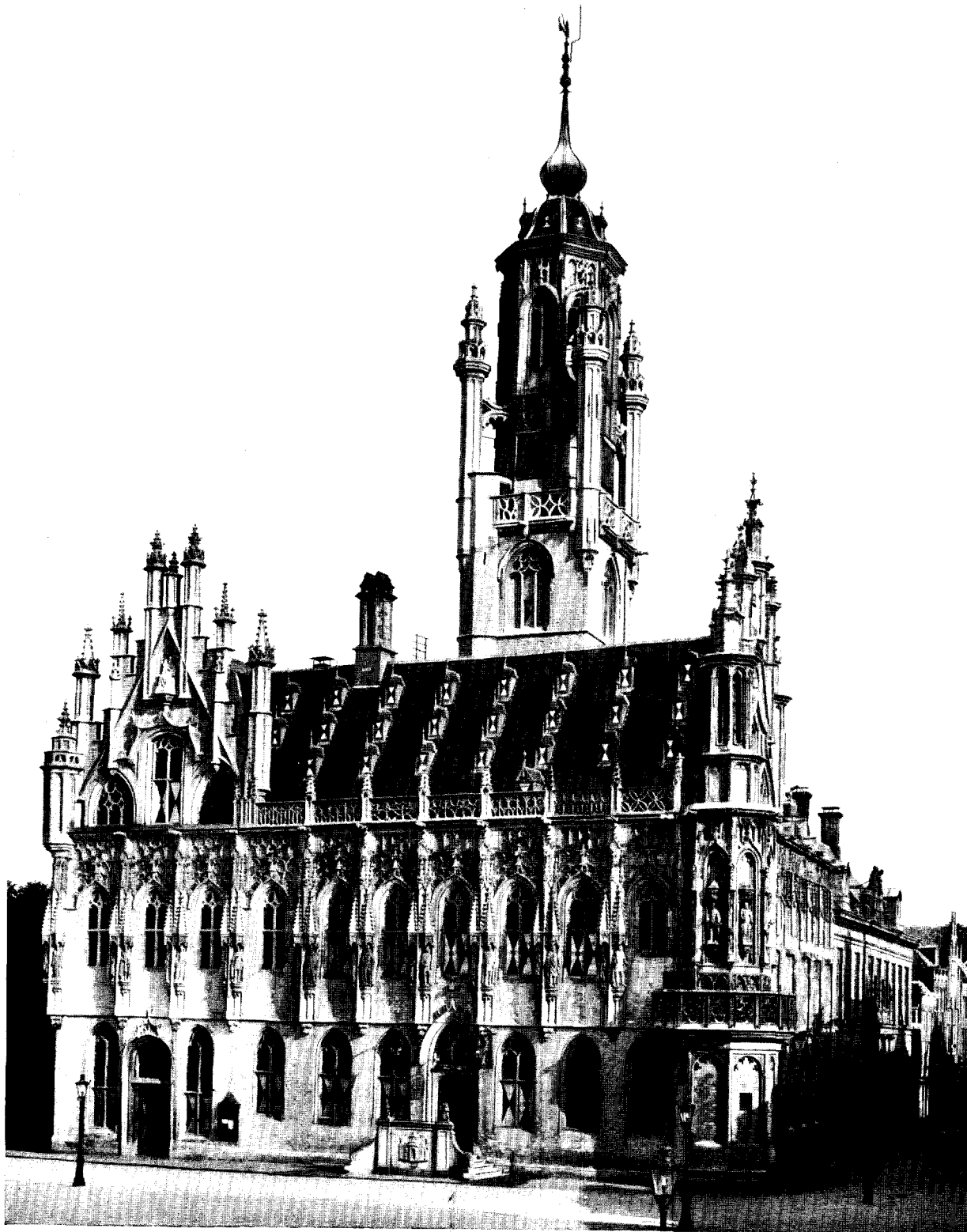
dat bij zijn feest de gedachte kon rijzen „hoe menige àl te persoonlijke aanval, en àl te groote ergdenkendheid, hoe menig àl te fel verweer en àl te straf vasthouden aan eigen meening, even zooveel malen van hem hebben vervreemd velen, die met bekwaamheid, overtuiging en geestdrift begonnen waren als zijn medestanders en vrienden”. Ik haal deze zinnen aan om te laten zien, dat ik er niet tegenopgezien had bij alle hulde, die ik hem gaf, ook de keerzijde te laten zien. Dit juist heeft hij gewaardeerd en hij heeft het mij zoo doen blijken, dat het weer mogelijk werd hem te komen bezoeken. Bij mijn herinneringen uit die jaren komt het aan De Stuers toe ook dezen trek te vermelden.

De aanraking met De Stuers lag voor den Bondssecretaris voor de hand, maar hij behoorde zelden tot de bezoekers onzer vergaderingen. Dáár speelden anderen een rol. In het begin van mijn dienstperiode zagen wij er de archivarissen in grooten getale. Zij vergaderden vlak vóór den Bond en, bij overeenkomst, in dezelfde plaats. Zij vormden een curieus tegenwicht tegen de soms wat zeer dilettantisch aangelegde leden der „aangesloten vereenigingen”, voor wie de „excursie” aan de jaarvergadering verbonden, de hoofdzaak was. De kunsthistorici en archaeologen vormden een derde groep, die erop aandrong een serieus-oudheidkundig programma op den avond vóór de excursie te doen behandelen. Dit gaf allerlei geharrewar. Overvoorde, die als organisator begreep, dat de „excursie” den Bond een behoorlijk aantal leden deed toevloeien, wilde het fleurig en propagandistisch vertoon der drukbezochte bijeenkomsten niet missen: de „vooravond” was door den jaarlijkschen maaltijd der archivarissen geblokkeerd. Zoo moest er gepast en gemeten worden, zonder dat iemand bevredigd werd. In 1910 in Gouda, werd, zooals ik hiervoor reeds zeide, getracht een discussie te houden over de methoden van monumenten-restauratie, welke, tengevolge van deze verhoudingen niet veel bevrediging gaf; in 1911 had men er toen een dag tusschengelegd en vergaderde des avonds. E. W. Moes besprak toen de taak der locale musea, Hofstede de Groot, die op deze regeling had aangedrongen, debatteerde; veel museum-directeuren waren er echter niet. Toch is hier het begin gemaakt van een belangrijk stuk Bondswerk. Aan Moes komt de eer van het initiatief toe, ook al gaf zijn referaat weinig houvast. Hofstede de Groot, systematicus van nature, opperde het plan, dat Moes voor een volgende bijeenkomst zijn denkbeelden in den welomschreven vorm van „stellingen” zou brengen. Dit denkbeeld is nader uitgewerkt en het Bestuur vond naast Moes ook Hofstede de Groot, S. Muller Fzn., P. C. Boeles en G. J. Honig bereid om de geheele „taak der Plaatselijke Musea” in studie te nemen en in een serie van stellingen in speciale Bondsvergaderingen ter sprake te brengen. Zoo kwamen de „winter”-vergaderingen in het leven, die inderdaad goed bezocht werden en voor de leden zeker wel beteekenis hebben gehad. Dit is ongetwijfeld aan de goede samenstelling der commissie te danken. Moes overleed weliswaar reeds in 1912; maar in zijn plaats kwam dr. A. Pit, wiens medewerking men op de vergaderingen al te zeer had gemist. In 1913 bracht de geschiedenis van den Drucker-uitbouw ook het Rijksmuseum en zijn inrichting in het geding. S. Muller Fzn. liet zich daarbij niet onbetuigd en Jan Veth trok in de pers te velde. Evenals dat met de restauratie-beginselen het geval was gebeurde het met de denkbeelden over museum-inrichting; het begon velen duidelijk te worden, dat vernieuwingen ten onzent noodig waren. Toen Mr. Boeles bedankte, vroeg men Jan Veth in de stellingen-commissie en ook Vogelsang; haar taak werd wijder en ging zich ook uitstrekken over het geheele museum-beheer en zelfs over de opleiding van museum-ambtenaren. Ik heb er altijd een bewijs van de beteekenis en levenskracht van den Bond in gezien, dat hij erin geslaagd is een viertal,

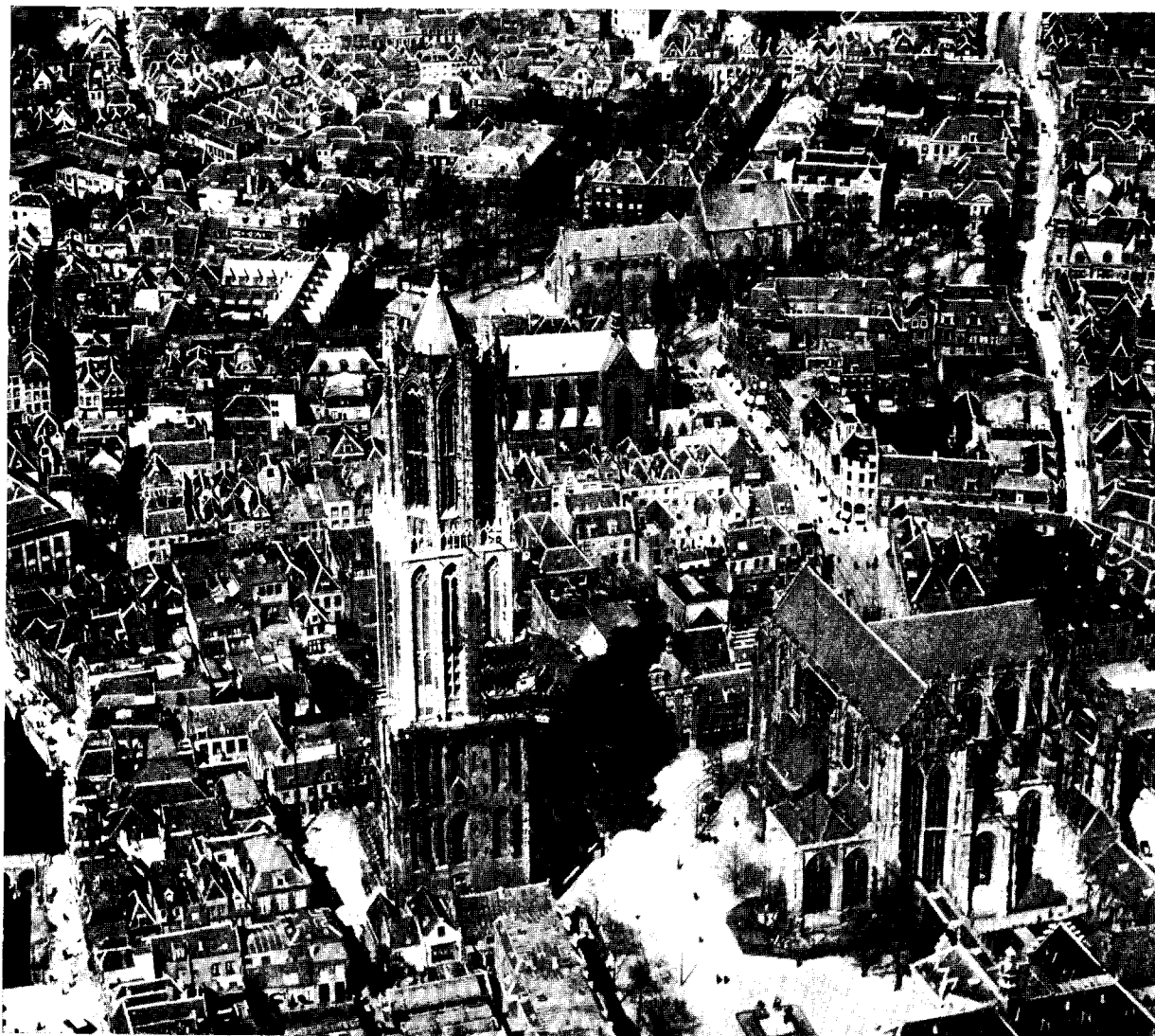

overigens zoo verschillende, mannen van beteekenis als Muller, Pit, Hofstede de Groot en Veth voor zulk gezamenlijk werk te winnen. Ik heb dat van naderbij kunnen beoordeelen, daar men mij in een later stadium, toen ik voorgesteld had om de aangenomen stellingen ten algemeenen nutte te codificeeren in een brochure, aan de commissie heeft toegevoegd. Men heeft mij toen het secretariaat opgedragen en ik heb aan den lijve ondervonden hoe vruchtdragend de samenwerking kon zijn, maar ook, hoe stroef de wagen soms liep, en hoeveel moeite het dan kostte om hem weer opgang te krijgen! In 1915 was de zaak geheel aan den grond. Muller, die voorzitter was, had aan Veth gevraagd een hoofdstuk te schrijven, op welks samenstelling Hofstede de Groot gesteld was; dit berustte op een misverstand, maar alle drie heeren gaven te kennen, dat zij zich wenschten terug te trekken. Men weet dat de zaak toch nog, maar nu met Hofstede de Groot als voorzitter, tot een goed eind is gekomen en dat de Bondsbrochure „Over Hervorming en Beheer onzer Musea” tenslotte in 1918 verschenen, de stoot gegeven heeft tot de instelling van een Staatscommissie, die voorstellen tot hervorming van ons geheele museumwezen te formuleeren had. Het geval ligt weliswaar buiten het bestek van mijn secretaris-herinneringen maar de voorbereiding ervan heb ik in die functie medegemaakt en de aanraking met deze oude paladijnen maakte de periode van mijn Bondssecretariaat rijk en interessant. Ook Overvoorde ben ik in dit opzicht erkentelijk. Als ik aan hem denk, dringt zich de gelijkenis aan mij op aan wat in onze voorstelling, een oud-Hollander is, dat complex van eigenschappen en eigenaardigheden in verschijning en wezen, dat wellicht in de historie zijn zuiver prototype niet heeft, maar waaromtrent bij de meesten van ons geen onzekerheid bestaat. Dit wil niet in de eerste plaats zeggen, dat Overvoorde in ons zeventiende-eeuwsche Holland een rol zou gespeeld hebben gelijk aan die, welke voor hem in onzen tijd was weggelegd, — nog veel minder, dat hij beter in het verleden zou gepast hebben, dan in het heden! Het zien van de gelijkenis heeft een anderen zin, en wil wel voornamelijk duidelijk maken, dat in Overvoorde in sterke mate juist die deugden, en ongetwijfeld ook wel die gebreken, tot uiting kwamen, waarvan de aanwezigheid onze voorvaderen, naar ons begrip, karakteriseert.

Van het standpunt van den Bond gezien, was hij van allen met wie ik erin in aanraking kwam, — het lag voor de hand — de meest toegewijde. De Bond was voor de anderen één arbeidsveld uit vele, voor Overvoorde was hij altijd aanwezig. Het is voor ieder jongere wel eens nuttig om met de sfeer van een dergelijke toewijding kennis te maken. Om het positieve, opbouwende ervan in de eerste plaats. Men kon ervan in de samenwerking met Overvoorde veel leeren. Aan den anderen kant was het nuttig om ook het beperkende te leeren zien. Overvoorde kon de dingen, soms zelfs de menschen, beoordeelen alléén naar wat zij voor den Bond beteekenden of konden beteekenen. Zoo moest, wat zijn kracht was, ook wel eens in het tegendeel verkeeren; daardoor kreeg hij den naam van lastig en onhandelbaar, niettegenstaande de goedhartigheid, welke zij, die hem beter kenden, waardeerden. Lastig was, ook voor deze laatsten, zijn schrielheid. In den tijd, dat ik tevens secretaris der Bulletin-redactie was, hebben wij er wel eens bijna ruzie om gehad. Ik herinner mij een artikel, dat S. Muller, — ook niet bepaald een gemakkelijk man — mij zond met den uitdrukkelijken wensch van een bepaald aantal illustraties op een bepaalde grootte. Ik beloofde er nauwkeurig op te zullen letten, maar had buiten Overvoorde gerekend, die er, zonder waarschuwing of overleg, het mes inzette. Een stortvloed van verontwaardigde brieven uit Utrecht, terugnemen van het — als altijd toch zeer goede, interessante — artikel; betoogen van mijn kant naar beide zijden, totdat tenslotte de vrede hersteld was met opoffering

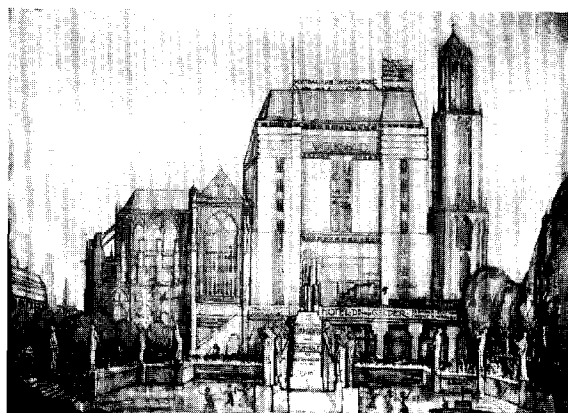

Afb. 1. Middelburg, Stadhuis (foto C. Henning).

Afb. 2. Utrecht, Dom en Domtoren.

Afb. 3. Teekening door A. Molkenboer, voor het 25-jarig jubileum van den Bond.

„Restauratie van het Dom-complex Utrecht 1948. Moderne vormen aansluitend bij de traditie 1924.”

van een paar vierkante centimeters cliché! En als men niet op zijn *qui vive* was, deed Overvoorde iets dergelijks met een volgend artikel weer. Hij kon het eenvoudig niet laten. Eenerzijds is daardoor het Bulletin financieel op de been gebleven, anderzijds heeft het door dergelijke dingen, wel eens medewerkers, die ervoor behoorden te werken, verloren. Nu gingen, bedenke men wel, de zaken in dien tijd in het algemeen nog al autocratisch; bestuursvergaderingen hielden wij wel eens — ik herinner mij enkele inderdaad nog — maar, dat ik in de twee jaar, dat ik lid van de Bulletin-redactie was, vergaderd zou hebben, daarop zou ik geen eed durven doen. Het is evenwel méér dan twintig jaar geleden!

De jaarvergaderingen, dat is wat anders; de voorbereiding, de correspondentie, de zorg, dat alles zou kloppen, de regeling van het jaardiner, de ontvangst door gemeentelijke autoriteiten, — steeds blakend van belangstelling voor monumentenzorg, of althans ijverig om zich te verontschuldigen voor een nalatigheid van jaren! — de rijtuigen (wij leefden toen nog in de periode der Janpleziers!) voor de excursies, die den officials, vooral den secretaris-duvelstoelager, hoofdbreken kostten — dat alles vergeet men niet licht. Ook niet al die menschen, die men ontmoette; hoevelen behalve Overvoorde, De Stuers, Muller, Hofstede de Groot en Veth, die ik reeds noemde, zijn er al niet uit den kring verdwenen! De ruige Moes met zijn verwonderlijk-uitgebreide topografische kennis, Weismann, met zijn groote grijze kuif, die ons een oogenblik met de oprichting van Heemschut — ten onrechte — een concurrent leek, en die zulke lange verhalen kon doen, de oude Frederiks, wiens verhalen niet minder lang waren maar veel aardiger, en die ons jongeren door zijn vitaliteit beschaamd maakte. Ik herinner mij bijvoorbeeld hoe wij aan een ontbijttafel zaten op den ochtend van den Bondsdag en enkelen van ons het plan bespraken om, vóór de vergadering zou beginnen, nog even de stad in te gaan om te zien of er in de kleine plaatselijke antiekwinkeltjes nog iets te halen was. Frederiks liet hen kalm uitspreken, maar zei toen op zijn lakonieke manier en met het onmiskenbaar Zeeuwsche accent, dat kleur aan zijn spreken gaf: „hoeft niet, ik ben al rond geweest: dit was alles, de rest is rommel”. En uit zijn zakken kwamen een gesneden messenheftje, een fraai stukje beslag en nog zoo enkele aardige dingen, wier aanblik de jongere explorateurs den lust benam om nog achter Frederiks' net aan te gaan visschen. Daar was ook de sympathieke en fijngevoelige Weve, naar wien het een genot was te luisteren als hij den gang van een restauratiewerk, en wat hij ermede bereiken wilde, uitlegde; daar waren de archivarissen, die bij een kasteelbezoek naar oude handschriften zochten en de heraldici en genealogen, die geen oud portret met rust konden laten; daar was de archivaris van Delft, Mr. Bouricius, die als langste van het gezelschap zoo bijzonder geschikt was om den troep bij een excursie te overzien en de achter blijvenden aan te drijven; daar was kortom een bonte menigte van markante figuren en een reeks van korte, maar aardige ontmoetingen. Vergaderingen in een deftige stadhuiszaal, als te Gouda, of in een schilderachtig hofje als te Marssum, bezoeken aan vergelegene kerken en welonderhouden, maar niet altijd op aantrekkelijke wijze bewoonde kasteelen, grandioze maaltijden in provinciale logementen, met lang napraten en de kans op een bekoorlijke wandeling in den maannacht langs de stille grachten van een slapend stadje!

Veel werk, veel nuttige wetenschap, veel welkome menschenkennis, veel genoeg en tenslotte veel rijkmakende vriendschap, dat kan het deel zijn, waaraan een Bondssecretaris nog na twintig jaren de herinnering als iets kostbaars bewaren mag.

DE EXCURSIES VAN DEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

DOOR CLARA ENGELEN.

Te schrijven over de excursies van den Oudheidkundigen Bond is onmogelijk zonder tevens het een en ander van het werk van den Bond te memoreeren. De excursies namelijk zijn in zekere zin te beschouwen als manifestatie van den Bond in de verschillende steden en gouwen van ons land en dragen het stempel van zijn streven. Daarom houde men het mij ten goede als ik mij niet alleen bepaal bij een simpele beschrijving van de uitstapjes, die in 35 jaren werden ondernomen.

Van het begin af heeft het bestuur van den Bond ingezien van hoeveel waarde een gezamenlijke wandeling door een stad en een gezamenlijke maaltijd kan zijn. Al wandelende en etende kunnen er op ongezochte wijze gedachtenwisselingen ontstaan, die vruchtbaarder zijn, dan lang vooraf bepaalde conferenties. De feestmaaltijd, „het festijn, dat op onze Bondsvergaderingen geen bijzaak is”, (Secr. Vermeulen, 1924), is gewoonlijk het hoogtepunt van de bijeenkomst, waarbij ook gasten uit de plaats, waar de vergadering gehouden wordt, uitgenoodigd worden. Onder gezelligen kout worden er nieuwe banden aangeknoopt en er worden nieuwe leden aan de groote familie van den Bond toegevoegd. In 1925 te Dordrecht noemde Prof. Vogelsang de Bondsvergaderingen een familiefeest (O. J. 3e Ser. V, p. 160) en daarbij behoort immers ook een maaltijd als symbool van saamenhoorigheid. Want dit gevoel is, evenals bij alle groote families, aanwezig. Zij, die geregeld de excursies meemaken, voelen een vasten onderlingen band, niettegenstaande verschillen van opinies, hetgeen echter ook in de beste families voorkomt. Aan de gasten valt het menigmaal op welk een goede toon de Bondsexcursies kenmerkt. De leden verheugen zich kinderlijk op deze dagen waar gedachtenwisseling, stedschoon en natuurgenoet hen de beslommingen van hun werkkring doen vergeten. Elke jaarvergadering heeft haar eigen constellatie en karakter, bepaald door de plaats van bijeenkomst, het programma, het gezelschap en . . . de weersomstandigheden. Ieder keer is het een verrassing, wie men op de excursie zal aantreffen, welke oude vrienden men zal terugzien en welke nieuwe vriendschapsbanden men zal smeden. In den loop der tijden heeft men echter ook menigen goeden vriend niet terug mogen zien en bij het overlezen van de berichten over de excursies is te merken, hoe ook de Bond aan wisselingen onderhevig is.

Gewoonlijk zijn de excursies in afgelegen oorden geslaagder dan in de grootere steden. Het avontuur in onherbergzame streken schijnt de kunsthistorici aan te lokken, omdat daar nog wel wat te ontginnen valt. De autobussen hebben iets bedorven van de aangename emoties om na een lange treinreis met veel overstappen eindelijk ter plaatse te zijn en zich dan ver weg van de wereld te weten. De reis naar Zierikzee in 1921 is daarvan een voorbeeld, maar welke herinneringen heeft de Bond niet meegenomen van die excursie, waarbij de architectonische schoonheid nog bijna overtroffen werd door het uitzicht van den zeedijk.

Bondsjaarvergaderingen met excursie hadden vanaf de oprichting van den Bond plaats, eerst op kleine schaal, in aartsvaderlijken eenvoud, damestoilet aan het diner de toen gangbare rok en blouse; later besloeg de excursie ongeveer 3 dagen en verschenen de dames aan den feestdich in avondtoilet en zelfs in sommige gevallen de heeren in smoking. De eerste jaarvergadering werd te Utrecht gehouden in 1899. De heer Jos. Cuypers hield daarbij een lezing over de restauratie van het Kasteel Haer-

zuylen, waarheen men des middags toog in een langen stoet rijtuigen. De maaltijd daarna droeg geen officieel karakter. De indeeling der bijeenkomsten is in den loop der tijden ongeveer dezelfde gebleven: vergadering, lezing, excursie, maaltijd, ernst en jolijt in zuivere verhouding samengevoegd. Met het vuur der jeugd richtte de Bond al spoedig zijn belangstelling naar verschillende onderwerpen, die in de vergaderingen ter sprake kwamen. Te Dordrecht in 1900 werd door dr. Hofstede de Groot een massief thema in 4 punten verdeeld, te berde gebracht: 1. bepalingen over oude legaten; 2. doubletten enz. voor kleine musea; 3. bescherming van monumenten; 4. verbod van overschrijven van budgetten. Hiermee werden besprekingen ingeleid, die jarenlang de vergaderingen bezighielden en het streven van den Bond een richting gaven. Een wandeling langs Dordrechts monumenten onder leiding van den toenmaligen archivaris dr. J. C. Overvoorde zorgde voor het visueele gedeelte van de excursie. In de eerste jaren schijnt een beschrijving van de te bezichtigen monumenten niet noodzakelijk gevonden te zijn. In het Bulletin, toen zeer bescheiden van vorm, bestaat er geen van Haerzuylen 1899, van Dordrecht 1900, of van Edam 1901, noch van Amersfoort 1902, noch van Zutphen 1903. Van Leiden 1904 is er een „uiteenzetting over de merkwaardigheden, die bij den rondgang te zien zijn” van de hand van dr. Overvoorde. In 1905 verscheen het eerste, niet zeer fraai geïllustreerde artikel over Maastricht door A. J. A. Flament. In 1908 verkreeg het Bulletin een ander formaat, met meer en betere illustraties; de Aanteekeningen omtrent Culemborg en Zalt-Bommel door F. H. Hoefer zijn met tal van goede afbeeldingen geïllustreerd. Sedert 1910 werd in het Bulletin de beschrijving van de jaarvergadering opgenomen benevens de openingsrede van den voorzitter en het jaarverslag.

De „rondgangen door de stad” zijn traditioneel geworden; de excursisten schuwen regen noch zon, torens noch afstanden: Nijmegen, Deventer, Zierikzee, Delft! Meestal worden zij aangevuurd door een ter plaatse deskundige, die met enthousiasme den groep leergierigen leidt; wie herinnert zich niet mr. L. G. N. Bouricius te Delft, jhr. mr. W. G. Feith te Groningen en op de excursie van 1933 te 's-Hertogenbosch burgemeester Van Lanschot. In 1906 drong de heer E. W. Moes te Middelburg er op aan om ter vergadering belangrijke onderwerpen te behandelen, hetgeen na de uiteenzetting van dr. Hofstede de Groot in 1900 niet meer had plaats gehad. Te Kampen in 1907 nam de heer Hoefer de bescherming der monumenten ter hand. Men wenschte evenwel ook meer tijd voor de rondgangen, de excursie in 1908 werd over twee dagen verdeeld: den eersten dag Culemborg en Zalt-Bommel, den tweeden dag 's-Hertogenbosch.

Het programma van 1909 was nog uitgebreider. Aanteekeningen over Alkmaar door dr. H. E. van Gelder leidden de excursisten in over de bezichtiging der stad; men begon met de kaasmarkt, daarna de St. Laurenskerk en de andere monumenten. Den volgenden dag bezocht men Bergen en Schoorl en dineerde nog te Bergen aan Zee. Gouda in 1910 had eveneens een verzorgd programma met een inleiding tot den rondgang door L. A. Kesper en een beschrijving der monumenten door dr. Overvoorde. Op den avond der vergadering werden prae-adviezen over restauratie van monumenten uitgebracht door Jos. Cuypers en prof. W. Vogelsang. Het restauratievraagstuk, reeds in 1900 door dr. Hofstede de Groot behandeld, heeft sinds dien langen tijd geregeld de aandacht van de vergadering gevraagd. Te Gouda drong het bestuur van den Bond bij monde van dr. Overvoorde er op aan, dat „de vergaderingen niet tot onderonsjes moesten ontaarden”; deze stelde voor besprekingen te houden over de wettelijke regeling voor de bescherming van de monumenten, ook

het beheer der musea zou een punt van gedachtenwisseling kunnen worden. Strijden voor het behoud van den nationalen schat, dat kon de voorzitter, dr. Overvoorde en hoe wist hij ook de anderen op te zwepen. Na gedanen arbeid vertrok het gezelschap den volgenden morgen per motorboot naar Oudewater; zij die per fiets wilden gaan, hadden tevens de gelegenheid het pas gerestaureerde raadhuis van Haasdrecht te zien en de gerechtspaal te Hekendorp. De excursies voerden daarna dikwijls naar moeilijk te bereiken plaatsen; men trok van Oost naar West om een andere keer beneden de Moerdijk neer te strijken en dan weer het hoge Noorden te bezoeken. Gewoonlijk bepaalde de rondgang door de stad zich niet alleen tot het bezichtigen der openbare gebouwen, dikwijls stelden particulieren hun woonhuizen en collecties voor den Bond open, hetgeen steeds in hooge mate werd gewaardeerd. Mocht ter gelegenheid van dergelijke bezoeken aan een lid soms eens een scherpe critiek ontsnappen bij het aanschouwen van een of ander voorwerp, dan geschiedde dat zeker alleen uit ijver voor het bedrijf.

Sedert de auto's (Zierikzee 1921) en autobussen (Nunspeet 1923) bij de excursies zijn ingevoerd gaat het gemakkelijk afgelegen landstreken te bezoeken; in een paar uur doorkruist men op zachte kussens een groot deel van ons land. Toch hadden de lange ritten in landauers, brikken en janpleziers met hun langzamen spoed ook hun charme: de Middachter allée 1915, de Streek bij Hoorn 1916, het Groningerland 1917. Boten zijn een geliefd middel van vervoer; in de grijze oudheid de trekschuit van Edam naar Volendam 1901; van de Nyenbeek naar Deventer 1911; Dordrecht 1925; Loevestein 1931. De boottocht van Sneek naar Bolsward 1922 had een record kunnen zijn voor het waarnemen van landschappelijk schoon, indien de regen de excursisten niet in het vooronder had gedreven, behalve enkele verstokte natuurliefhebbers, die onder parapluïen den regen trotseerden, maar die toch zoo nu en dan de steile trap van de kajuit afdaalden om op hun verhaal te komen. Niettegenstaande het late uur van aankomst deed het imposante stadhuis van Bolsward alle regen-misère vergeten. Neen, de Bondsleden laten zich door niets uit het veld slaan en hun opgewektheid en enthousiasme brengen zij over op de inboorlingen van een streek. Is dat ook niet iets, dat zijn vruchten afwerpt?

Van af 1910 werden er wintervergaderingen belegd tot het bespreken van onderwerpen van oudheidkundig belang. In dat jaar te 's-Gravenhage over wettelijke bescherming van monumenten (Bull. N. O. B. 2e Ser. III, p. 37). Er was zelfs sprake van de jaarvergadering naar den winter te verleggen en de zomerbijeenkomsten voor de excursie te houden met een propagandistisch element. De secretaris dr. H. E. van Gelder noemde dat in de notulen (1911, p. 24) „een logische manier van werken, wij versterken ons des winters naar binnen en des zomers naar buiten”. Dit is evenwel niet in praktijk gekomen. Dr. van Gelder wil den Bond een vasten lijn geven en hij voelt voor propaganda: „Het terrein van den Bond moet eenigszins afgepaald worden nu Heemschut er een gedeelte van bestrijkt en Natuurmonumenten waakt over de merkwaardigheden in het natuurleven”. Hij overdacht toen de oprichting van een gezamenlijk informatiebureau en zocht zooveel mogelijk samenwerking met verschillende vereenigingen. Deze is pas in 1927 tot stand gekomen, na de zomervergadering te Utrecht, door het volhardend streven van prof. Byvanck.

Op de wintervergadering van 1911 te Utrecht leidde dr. Hofstede de Groot met 10 stellingen een discussie in over museumbudgetten; in de zomervergadering van hetzelfde jaar te Deventer (afb. 6) gehouden, behandelde de heer E. W. Moes de taak der locale musea, welke heeft geleid tot het instellen van een Prae-advies Commissie, die stellingen voor het museumbeheer ontwierp, welke den Bond op verscheiden winter-

en zomervergaderingen in beslag namen. Een ander onderwerp, dat den Bond ter harte ging was het restaureeren van oude bouwwerken. In de zomervergadering te Arnhem 1915 kwamen de stellingen der Restauratie-commissie in bespreking, voor het eerst in bijzijn van den Chef-Administrateur der afd. K. en W., mr. M. I. Duparc. Tot zijn overlijden in 1925 was hij een gaarne geziene figuur op vergaderingen en excursies; daarna werd de heer P. Visser vertegenwoordiger van het Departement. Te Hoorn in 1916 werden de grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude gebouwen besproken. Te Delft in 1919 en te Roermond in 1920 was het thema: de vrijwaring der monumenten tegen de gevaren van den oorlog. De wintervergadering van 1925 te 's-Gravenhage hield zich bezig met de weeldebelasting. Men ziet, dat de vergaderden heel wat onderwerpen kregen te verwerken, maar de inspanning werd gewoonlijk door uitspanning gevolgd. Na 1920 werden er niet meer geregeld wintervergaderingen gehouden en het werd allengs de gewoonte op de zomervergaderingen een bespreking te houden van algemeen belang of een lezing betrekking hebbend op plaats der vergadering. In 1912 werd reeds een dergelijke lezing gehouden in de intieme zaal van het Poptaslot te Marsum door dr. Overvoorde, hij deed mededeelingen over de Nederlandsche monumenten in Nederlandsch Indië om de aandacht te vestigen op de overzeesche kunstwerken. Op zijn kernachtige wijze riep de heer Hofer na afloop van de lezing uit: „Men heeft jegens Insulinde op dit gebied den plicht verzaakt; dat verzuim moet hersteld worden!” (Bull. N. O. B. 2e Ser. V, p. 124). In 1914 werd er weer een lezing over Indië gehouden te Breda door den heer Th. Van Erp. Voor een aandachtig gehoor vertelde hij op boeiende wijze van zijn restauraties aan den Boroboedoer; inderdaad is deze lezing „in langdurige herinnering” gebleven (Bull. N. O. B. 2e Ser. VII, p. 230). Dr. Kalf sprak in 1920 te Roermond over het gevaar der Limburgsche dorpskerken. Op de vergadering te Sneek in 1922 wist dr. Van Giffen de leden van den Bond tot midden in den nacht over de Nederlandsche Hunnebedden en hun onderzoek aangenaam bezig te houden; te Nunspeet in 1923 hoorde men over de Nederlandsche vestingen door den heer F. A. Hofer. In nauwer verband tot de plaats van vergaderen zijn te noemen lezingen als van G. C. A. Juten over de Guillemieten, Bergen op Zoom 1924; van dr. G. C. Labouchère over het prototype van den Domtoren, Utrecht 1927; van J. J. Van Deirse over het Twentsche boerenhuis, Almelo 1929; van H. Van der Kloot Meyburg over de Maria Magdalena Kerk, Goes 1930.

Vanaf 1916 hebben de excursies een programma, dat zich over drie dagen uitstrekt, er is dan voldoende tijd om te vergaderen, voor den rondgang door de stad, een lezing, een bezoek aan de omgeving en het diner. Zoo viel in 1916 niet alleen het stedschoon van Hoorn te bewonderen, maar ook de boerenwoningen te West-Blokker en Westwoud en later nog Enkhuizen. In 1917 werd Groningen bezocht, waar men goed onderlegd aankwam door de beschrijving van C. H. Peters. „Niet-tegenstaande de moeilijkheden van het slechte verkeer was er een goede opkomst”. Een uitstekende regelingscommissie, waarvan jhr. mr. W. G. Feith de ziel was, zorgde eerst voor het bezoek aan de stad en den volgenden dag voor het spelerijden met paard en wagen door de Ommelanden. Den derden dag werd de terp te Wierhuizen bezocht onder leiding van prof. Van Bemmelen en dr. Van Giffen. Het Paterswolder clubhuis zag het gezelschap na gedanen arbeid verschijnen en verscheiden oudheidkundigen waagden zich in ranke bootjes op het golvende meer. Aan den maaltijd tot besluit van den dag gehouden drong de voorzitter dr. Overvoorde er met nadruk op aan „om na de emotie van de oorlogsjaren weer aan het werk te gaan”.

Nijmegen in 1919 met een grondige bezichtiging van het Valkhof onder leiding van J. J. Weve. Het museum Kam stond toen op het punt aan het rijk overgedragen te worden. Roermond in 1920 met het onvergetelijke bezoek aan den nestor der bouwmeesters dr. H. P. Cuypers, met een rondgang door het Munster, waar Jos. Cuypers het werk van zijn vader met eerbied verklaarde. Na de oorlogsjaren was te Roermond weer de eerste officieele ontvangst ten stadhuize. De 80 leden, die aan de excursie deelnamen, bezochten ook het gerestaureerde kerkje te Asselt en de kasteelen Hellenrade en Horn. Wie herinnert zich niet meer de gulle ontvangst „in het niet gecedeerd Limburg” (De Nerée van Babberich Bull. N. O. B. 2e Ser. XIII, p. 147) en den vroolijken toon in de eetzaal, het concert op het Munsterplein. In 1921 was Zierikzee aan de beurt en de Zeeuwen deden niet onder voor de Limburgers; in eigen auto's reden zij de excursie over Schouwen. Alsof het bestuur naar tegenstellingen zocht vergaderde de Bond in 1922 te Sneek; daarna werd in 1923 Nunspeet voor de vergadering gekozen en maakte de Bond kennis met Harderwijk, Elburg en Hattem, het laatste met een vriendelijke ontvangst in de casa Hoefer, waar het dorstige gezelschap gastvrij werd gelaafd.

Het 25-jarig bestaan van den Bond werd op 29 Febr. 1924 gevierd te 's Gravenhage. Na de feestrede van prof. Vogelsang in de Ridderzaal liet de heer Hoefer de martiale woorden klinken: „Presenteert het geweer! Voorwaarts marsch! met moed vooruit na dit herdenkingsfeest”. Na het diner in de Tent in het Bosch werd het geestige Jubileumspel vertoond, dat door den heer A. van Erven Dorens was geschreven en door teekeningen van den heer Molkenboer (afb. 3) aan de vergetelheid is ontrukkt. Den volgenden morgen, in ijzige kou van den 1sten Maart de bedevaart naar Delft om de restauraties van de Oude en Nieuwe kerk te bezichtigen, onder leiding van de professoren van der Steur en Odé; daarna een bezoek aan het atelier Schouten en het huis Portugal. Een thee in het Museum Lambert van Meerten besloot het kwarteeuwfeest van den Bond.

Na dit rustpunt volgden elk jaar opnieuw excursies, die zich soms over zeer groote landstreken uitbreidden. Zij werden toegelicht door artistiek geïllustreerde beschrijvingen in het hernieuwde Bondsorgaan¹⁾. In 1924 Bergen op Zoom met den vroolijken afternoon-drink in de Wouwsche Plantage, maar ook met een bezoek aan de kerk te Wouw met de meesterlijk gesneden koorbanken. 1925 Dordrecht met zijn onuitputtelijk aantal van mooie gevels, 1926 Zwolle, 1927 Utrecht met een rondleiding in den Dom door prof. Vogelsang en prof. Slothouwer. Het jaar 1928 zoekt het Oosten des lands, Almelo en omgeving, 1929 het Zuiden, Valkenburg met een bezoek aan de grot, onder den grond, om inscripties te bestudeeren, meer genot werd echter boven den grond gemaakt bij de bezichtiging van de ruïne van het slot Valkenburg onder leiding van jhr. E. van Nispen tot Sevenaer. Daarna volgde een rit per auto door een groot deel van Zuid-Limburg (afb. 5). Den volgenden dag Maastricht met plechtige ontvangst ten stadhuize. Goes stond voor 1930 geboekt. De Maria Magdalena kerk werd bezichtigd onder leiding van haar restaurateur den heer Van der Kloot Meyburg. Des avonds werd daar nog de nieuwe indirecte electriche belichting onder orgelspel in oogenschouw genomen. Hulst voor den volgenden dag, de wallen, het deftige Landshuis. De freules S. en H. Collot d'Escury hadden een tentoonstelling van kleederdrachten uit Zeeuwsch Vlaanderen samengebracht, die wel het bezichtigen waard was evenals het kleine museum, dat zij door haar zorgen tot stand wisten te brengen. Een vriendelijke ontvangst op het Huis te Zande door Bsse Collot d'Escury en haar

¹⁾ Eenige fraaie afbeeldingen uit deze beschrijvingen zijn ter opluistering hier nogmaals afgedrukt, namelijk de afbb. 1, 2 en 4.

dochters zette de kroon op de Zeeuwsch-Vlaandersche excursie. Niet alleen kreeg men bij den morgenversnapering koeken te aanschouwen in zeer oude koekvormen gebakken, maar er was ook een mooi kerkje te zien door Monumentenzorg gerestaureerd. Op den autotocht over Zuid-Beveland bezocht het gezelschap de kerken te Nisse en Wemeldingen. De burgemeester van laatst genoemde gemeente, in Zeeuwsch costuum gekleed, verzocht den Bond hem te volgen naar den Vliedberg op zijn eigen terrein gelegen. Aldaar opgeklommen, bleek het hoe goed het kersen eten met de Zeeuwen is. Het land van de groote rivieren Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein, en Zalt-Bommel (afb. 5) voor 1931. Het uitstapje over de grens naar Kleef in 1932 werd deugdelijk ingeleid door dr. Carlheinz Pfitzner in Kunstreise an den Niederrhein. Vooral de gesneden altaren, Vlaamsche zoowel als Nederrijnsche, waarvan verscheiden door Douwerman, konden in finesses worden bestudeerd. De Bond bezocht tevens Kalkar, Xanten en Emmerik en ten slotte het kasteel Bergh, bekende gastvrije huizinge, waar de heer en mevrouw Van Heek niet alleen kunstschaten lieten zien, maar de vermoeiden ook rust en lafenis gaven.

Ten slotte 1933; de Bond vergaderde in de stad, waar onze eenige kathedraal zich fier verheft boven de huizendaken. Een betere leider voor het bezichtigen van dat gebouw (afb. 5) dan de burgemeester der stad, mr. Van Lanschot, kan men zich niet denken. Liefde en geestdrift voor het Gothische bouwwerk spraken uit zijn bewoordingen; het was alsof de zorg dezer kathedraal persoonlijk aan hem was toevertrouwd. Het was de bevestiging van de motie opgesteld in 1901 te Edam: De algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond verklaart het waken voor het behoud van oude kunstschaten een eereplicht van den Staat. Toen het orgel met volle kracht door de gewelven ruischte besefte men eerst recht wat de Bossche kathedraal voor de Nederlandsche kunst beteekent. Het behoud van dit gebouw is een ware mijlpaal in de geschiedenis der monumentenrestauraties. Maar de Bond mag hiermee niet op zijn lauweren gaan rusten. Hij moet veeleer de opmerking van dr. Jan Kalf in het oor knopen, gedaan aan het einde van de vergadering in Den Bosch: „Er is in de bijeenkomsten te weinig oppositie. Waar zijn de jongeren, die critiek uitoefenen op de werkwijze der ouderen? Wij moeten weer strijdlustige gedachtenwisselingen hebben zooals eertijds. De vergaderingen behooren iets meer te zijn dan gezellige bijeenkomsten”. Allerminst evenwel mogen zij ontaarden in een duffe verzameling van „kartonnen trekpoppen, die vreugd noch smart kennen” (prof. Van der Pluym 1933—'34; p. 132). Ernst en scherts in de goede samenstelling, dat zij het devies voor de jaarvergaderingen en excursies.

AFWERKING VAN GEBOUWEN IN VROEGER TIJD

DOOR DR. E. H. TER KUILE.

Bij restauratie van een oud gebouw zal men zich in de eerste plaats rekenschap trachten te geven van de oorspronkelijke of opeenvolgende vormen, die het monument heeft gehad. Met de ervaring, verworven in de praktijk van de monumentenzorg, en met de kennis, verkregen door het bestudeeren van de oudheidkundige literatuur, zal men gewoonlijk voldoende inzicht verkrijgen aangaande deze vormen, om een plan tot restauratie te kunnen ontwerpen.

Het onderzoek, dat aan een restauratie vooraf gaat, zal zich echter nog verder

moeten uitstrekken. Het karakter van een bouwwerk wordt toch niet uitsluitend bepaald door zijn vormen, maar in hooge mate ook door den aard der materialen, waaruit het is opgetrokken, en door de wijze waarop het materiaal is bewerkt.

Vast te stellen uit welke materialen een gebouw is samengesteld, levert gewoonlijk weinig moeilijkheden, al is het niet steeds gemakkelijk deze bijpassend te krijgen, waar aanvulling noodzakelijk is.

Groote bezwaren brengt echter het onderzoek mede naar de wijze waarop het materiaal oorspronkelijk was bewerkt, en naar de techniek volgens welke de oppervlakken van de wanden in- en uitwendig waren afgewerkt. De bezwaren van zulk een onderzoek zijn tweeeërlei.

In de eerste plaats is de oppervlakte van de muren uitwendig dermate verweerd, dat de oude toestand onherkenbaar is gewijzigd. Regen, wind en vorst hebben de steenen aangetast en afgesleten, het voegwerk is meestal ingevreten, uitgevallen en in later tijd vernieuwd. Inwendig gaat het oude oppervlak van de wanden gewoonlijk schuil onder vernieuwde of later opgebrachte pleister- en witsellagen, beschilderingen, betimmeringen en andere bekleedingen. Het tweede bezwaar is het vrijwel ontbreken van literatuur op dit technisch gebied, waardoor de onderzoeker zich niet kan oriënteeren naar analoge gevallen. Systematische studien op het gebied van afwerking van gebouwen in vroeger tijd zijn in ons land met een lantaarntje te zoeken.

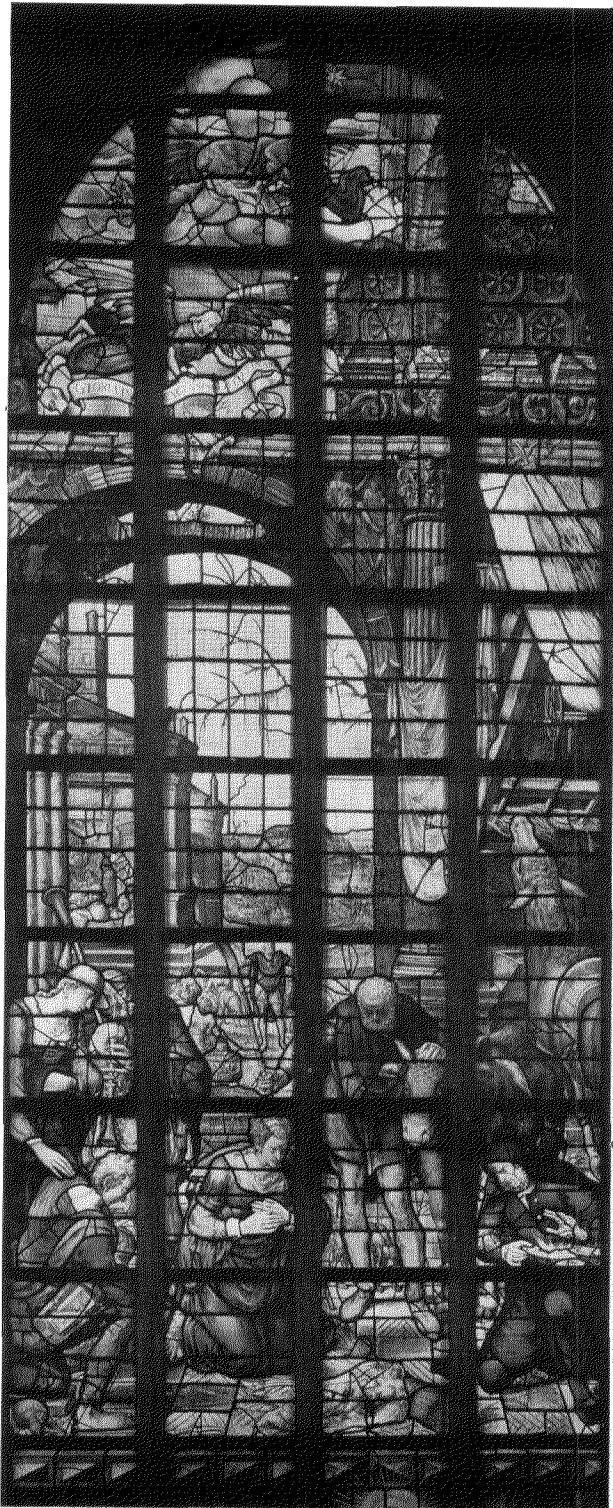
Het verwaarloozen van zoodanige studien heeft tot gevolg gehad, dat bij restauraties herhaaldelijk fouten zijn gemaakt. Wanneer de gegevens, die het gebouw zelf oplevert, onvoldoende zijn, en wanneer de kennis, die men door persoonlijke aanraking met oude monumenten heeft verworven, niet toereikend is om de problemen op te lossen, zijn al de middelen om achter de zaak te komen, uitgeput, en zal men een beslissing moeten nemen, waarvan de juistheid uitteraard problematisch is. Er is dus alle reden om op deze leemte in de oudheidkundige literatuur te wijzen, en ieder, die in de gelegenheid is onze kennis te verrijken, op te wekken zijn vondsten en meeningen te publiceeren.

Het zij mij thans vergund eenige vraagstukken op het punt van afwerking van gebouwen in vroeger tijd, die naar mij bleek van groot practisch belang zijn, nader te bespreken. De gegevens, welke ik in betrekkelijk korten tijd verzamelde, zijn onvolledig genoeg om mij dankbaar te stemmen jegens iedereen, die ze kan aanvullen.

Het is, naar mij tot mijn verwondering bleek, in ons land weinig bekend, dat men oudtijds in verschillende streken van Europa, en ook in Nederland, de gewoonte had baksteen, voor zoover deze aan de muren in het zicht kwam, vlak te kappen en zelfs te slijpen. Tot voor kort was deze gewoonte ook mij, althans voor zoover het de middeleeuwen betreft, niet bekend. Ik werd er opmerkzaam op, toen ik bij mijn onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de groote kerk te Dordrecht, vaststelde, dat aan dit monument zoowel uit- als inwendig de muren van sommige deelen vlak gehakt waren ¹⁾.

Toen ik naar analogiën zocht, bleek mij al spoedig, dat zulk een bewerking aan verscheiden gebouwen in Zuid-Holland en Utrecht is op te merken. Voorbeelden zijn de grafelijke gebouwen op het Binnenhof te 's-Gravenhage, het koor der Kloosterkerk aldaar, de Academie te Leiden, de toren van Gorkum, de kerken van Delft, Montfoort, Schoonhoven, vele gevels te Oudewater, Delft, IJselstein, de Waterpoort te Schoonhoven enz. De onlangs afgetreden onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monu-

(¹) Oudheidk. Jaarboek 1933 blz. 2 vgl.

Afb. 4. Venster door W. Crabeth in de kerk te Gouda (Collegium Canonicorum Sancti Salvatoris Trajectensis D.D. 1564).

Excursies

Afb. 5. Met den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond onder weg en op bezoek in Nederlands oude kasteelen en steden.

Afb. 6. Deventer 1911

Gesneden voegen in den Noordgevel van de N.H. Kerk te Naaldwijk.
(foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

mentenzorg, de heer G. de Hoog, vertelde mij gevlakte baksteen ook te hebben aangetroffen aan den Domtoren te Utrecht, de heer F. Vermeulen had toepassing dezer techniek voor eenige jaren vastgesteld aan de Abdijkerk te Middelburg.

De eenige auteur, die zich bij mijn weten tot dusverre diepgaand met deze techniek en haar verspreiding heeft bezig gehouden, is Otto Stiehl¹⁾. Hij merkt op dat gevlakte baksteen veelvuldig voorkomt aan Romaansche bouwwerken in Lombardije, en, naar hij onderstelt, in navolging daarvan, in de Romaansche baksteenarchitectuur van Noord-Duitschland. In Noord-Duitschland beperkte men er zich echter veelal toe deze zorgvuldige afwerking toe te passen aan de muurpartijen onmiddellijk aansluitend aan vensters, ingangen, bogen en hoeken van het gebouw. Tegen het eind van het Romaansche tijdvak moet de gewoonte in Noord-Duitschland in onbruik zijn geraakt om niet weer te herleven.

Tegenover de meening van Eichholz, volgens wien men de steen aan den gevel zou hebben vlakgehakt, houdt Stiehl vol, dat het „vlakken” heeft plaats gehad vóór de steen werd gebakken²⁾. Hij grondt dit o. a. hierop, dat de „slag” niet op het voegwerk zichtbaar is, en de bewerking dus geschiedde vóór het vermetselen, terwijl het behakken van gebakken steen hem technisch vrijwel onuitvoerbaar voorkomt, zoodat de bewerking reeds onmiddellijk na het drogen van de steen zou zijn geschied. Ook zegt hij, steenen te hebben gevonden, waarbij de beitelslag onder een glazuurlaag zichtbaar is, wat een definitieve bevestiging van zijn theorie zou beteekenen. Tenslotte onderscheidt hij nog verschillende wijzen van bewerking; hakken, slijpen en zagen.

Wat ons land betreft, komen wij tot afwijkende gevolgtrekkingen. Ten eerste is het behakken van baksteen vooral gebruikelijk bij onze gebouwen uit de latere middeleeuwen, en kunnen wij de techniek vervolgen tot een eind in de 17de eeuw. Aan de betrekkelijk weinige Romaansche baksteen gebouwen, welke Nederland telt, kon ik bij een summier onderzoek geen gevlakte steen vinden. Tot nu toe ken ik buiten Holland, Zeeland en Utrecht slechts één enkel gebouw, waar gevlakte baksteen voorkwam, namelijk aan den dorpstoren van Wierden bij Almelo, waar zij alleen om hoeken van doorgangen enz. was op te merken.

Dat de steen vóór het bakken reeds werd gevlakt, komt mij naar hetgeen ik in ons land zag, niet waarschijnlijk voor. Een nader onderzoek is evenwel noodig om dienaangaande afdoende zekerheid te geven. Het kappen van profielen geschiedde naar het schijnt steeds op het werk, nadat de steen gebakken was, zoodat er, naar mij dunkt geen reden is, voor het vlakken van de steen een andere volgorde van bewerking aan te nemen. De bewerking heeft een neiging in den loop der tijden steeds fijner te worden. Mogelijk staat dit in verband met de steeds kleiner formaten van baksteen, die in zwang kwamen. In het laatst der 16de eeuw gaat men er tenslotte toe over de steen te slijpen, waarmede het toppunt van verfijning wordt bereikt. Omstreeks het midden der 17de eeuw sterft de gewoonte om steen te vlakken bij ons geheel uit.

Het dient een punt van overweging uit te maken, of men bij restauratie van muurwerk van gevlakte baksteen ook het nieuw aan te brengen materiaal op overeenkomstige wijze moet bewerken. Tot nu toe is dit bij mijn weten nooit geschied. Zoo zal men aan het koor van de Nieuwe kerk te Delft het nieuw aangebrachte

(¹) O. Stiehl, *Der Backsteinbau Romanischer Zeit besonders in Oberitalien und Deutschland* (1898), Dez., *Baksteinbauten in Norddeutschland und Dänemark* (1923). Zie ook de artikelen van dezen schrijver in „*Zeitschrift für Geschichte der Architektur* VI, blz. 49, 73, alsmede de artikelen van R. Haupt en P. Eichholz, in deel V en VI van dit tijdschrift. (²) *Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, dl. VI, blz. 203.

metselwerk van het uitwendige duidelijk van het oude werk kunnen onderscheiden, hoewel men oud materiaal heeft verwerkt; de beitelslag, die over de oorspronkelijke muurvlakken ligt, ontbreekt op de nieuwe.

Aangaande de wijze waarop in vroeger eeuwen, en bijzonderlijk in de middel-eeuwen, het voegwerk placht te worden behandeld, verkeert men nog meer in het duister dan tenaanzien van de baksteenbewerking. Voegen, die eenige eeuwen oud zijn, hebben gewoonlijk zoo geleden van het weer, dat zij diep tusschen de steenen zijn ingevreten. Bovendien is het vaak heel moeilijk oude herstellingen als zoodanig te herkennen.

Gewoonlijk neemt men aan, dat in de Middeleeuwen de voeg onmiddelijk bij het leggen der steenen met de metselspecie werd afgemaakt, soms alleen onder gebruik van de troffel, maar ook wel met behulp van de voegspijker. Het uitkrabben en met speciale voegspecie naderhand invoegen zou dan een gebruik van later tijd zijn, en eerst met de Renaissance zijn opgekomen.

Hoewel deze hypothese in veel gevallen wel opgaat, is zij geenszins van algemeene geldigheid.

Eenigen tijd geleden merkte ik aan het koor van de Nederlandsche Hervormde kerk van Naaldwijk een stuk metselwerk op, dat mij een groote verrassing baarde. Het was een gedeelte van den Noordgevel, juist boven de kapel aan deze zijde, dat al vroeg na den bouw onder een lessenaardak van de kapel was verborgen geraakt, en zoo in voortreflijk gaaf bewaarden toestand tot ons is gekomen. Dit muurvak nu vertoonde „gesneden” voegen, die onmiskenbaar oud en origineel waren. Het heele vak zag er dan ook heel anders uit dan wij ons middeleeuwsch metselwerk gewoonlijk voorstellen; op het eerste gezicht zou men het niet ouder wanen dan enkele tientallen jaren (zie afb. pl. XV). En als bevestiging van de onderstelling, dat het gesneden voegwerk al vrij vroeg voorkomt, toonde mijn collega Vermeulen mij eenigen tijd later een passage in het bestek voor den bouw van het huis Rump in 1553, waarbij wordt voorgeschreven: „Noch sullen al die voegen van den mueren, daer men se zijen sall, buytenwercks, weesen mit gesneden voegen ende dieselve affgepinseelt, als sulcks behoert ende dat werck eyssen sall”¹⁾.

Een andere gewoonte, waarvan de toepassing nader moet worden onderzocht, is het halen van een streep over de voegen. Volgens Stiehl was deze gewoonte al in de Oudheid bekend²⁾. In ons land vindt men er herhaaldelijk voorbeelden van uit de 16de, 17de, 18de en 19de eeuw. Oudere stalen kon ik tot nu toe niet vinden.

Een nauwkeurige studie van oud voegwerk is van buitengewoon belang voor een goede uitvoering van restauratiewerken. Tegenwoordig wordt op dit gebied nog ernstig gezondigd. Wanneer temidden van verweerd metselwerk met eenigszins ingevreten voegen nieuwe stukken worden aangebracht, zal men uiteraard het voegwerk eenigszins terugliggend maken, om geen al te fel contrast tusschen oud en nieuw te krijgen. Dit is heel redelijk en natuurlijk. Maar men maakt vaak een gewoonte van wat een uitzondering moest blijken, en een klein raffinement ontaardt bij navolgen veelal in onbegrepen grofheden. Zoo blijkt vaak, dat nieuw aangebracht metselwerk nog veel dieper liggende voegen vertoont dan het verweerde oude werk. Ook heb ik wel gezien, dat men zorgvuldig uitgevoerde en goed bewaarde oude muurvlakken niet antiek genoeg van uiterlijk vond, en de gave gladde oude voegen uithakte om ze beter te doen aansluiten bij het quasi-antieke nieuw uitgevoerde metselwerk. Het spreekt wel

(¹⁾ Bijdragen en Mededeelingen Gelre XXXV (1932), blz. 107.
der Architektur. VI, blz. 79.

(²⁾ Zeitschrift für Geschichte

van zelf, dat in dergelijke gevallen een behoorlijk onderzoek naar de oude werktechniek nooit is ingesteld.

De praktijk van de laatste tien jaren heeft duidelijk bewezen, dat het ook dringend noodzakelijk is te onderzoeken, in hoeverre men vroeger de gewoonte had metselwerk en ook natuursteenwerk te bedekken met pleister- en andere soorten van specie- en witsellagen.

Het is bekend, dat men in alle perioden en tijden heeft gepleisterd en gewit, maar het is ook bekend, dat men in de Middeleeuwen soms het baksteenmetselwerk inwendig zichtbaar liet. Bij restauratie van middeleeuwsche gebouwen, uitteraard meestal kerken, staat men dus telkens weer voor de vraag of het inwendige oorspronkelijk al dan niet gepleisterd en gewit is geweest. Die vraag is natuurlijk bij elke restauratie weer beantwoord, maar ik twijfel sterk of die beantwoording steeds bevredigend is geweest en of zij op degelijke gronden heeft berust. Om het ronduit te zeggen, ik geloof niet, dat de St. Laurenskerk te Alkmaar, de Groote kerk te Dordt, de Maria Magdalenakerk te Goes inwendig de baksteen zichtbaar behooren te toonen; ik ben overtuigd, dat zij altijd gepleisterd en gewit zijn geweest, en dat alleen in Groningen en een aansluitend klein deel van Friesland een vaste gewoonte heeft geheerscht om baksteen inwendig in het zicht te houden en dan als schoon werk te verzorgen.

Men kon zich het best van dit standpunt overtuigen, door eens alle publicaties over Middeleeuwsche schilderstukken en miniaturen die men kan bereiken, door te bladeren en te kijken of zij ook interieurs weergeven, waar het metselwerk in het zicht komt. Hoogstens kan men een enkel profaan interieur van dien aard aantreffen, waarbij het dan nog de vraag is, of daar niet op de pleister geschilderd metselwerk is bedoeld. Kerkinterieurs worden herhaaldelijk positief als gewit weergegeven, zoo het kerkinterieur van Geertgen tot St. Jans in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Ook archivalische gegevens zijn er bij de vleet om ons te overtuigen, dat men in de middeleeuwen gaarne witte en pleisterde.

Volgens de grafelijkheidsrekeningen over 1370/1372 werd de groote zaal op het Binnenhof in den Haag gewit. De rekeningen over 1388/1389 vermelden, dat dezelfde zaal toen werd „gepleyst ende wit gemaect”¹⁾. Het koor der Onze-Lieve-Vrouwe broederschap in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch werd in 1381 gewit, en Mosmans heeft kunnen vaststellen, dat de kapel in dit opzicht niet afwijkend werd behandeld van de overige deelen dier kerk²⁾. De rekeningen van de St. Bavokerk te Haarlem leeren, dat in 1426 geld werd betaald „van dat portael en den toern en die kerc bynnen om te witten”. In 1438 vinden we weer een post „van die hele kerc te witten daer voor gewrocht xl dagen”³⁾. Voortdurend werd dit werk aan de St. Bavokerk herhaald.

In 1474 verbond de dombouwmeester Jacob van der Borch zich den begijnen van St. Nicolaas te Utrecht „hoer kerck off cappel reed op (te) leveren op sinen cost ende arbeyt, dat is te verstaan te metselen, te plaesteren, te witten, te wulven”. Mr. S. Muller F-zn, die dit medeelde⁴⁾, vond dit „plaesteren en witten” een verdrietige handeling, waartoe men een middeleeuwschen Dombouwmeester, die zich respecteerde, nauwelijks in staat zou hebben geacht!

Ook natuursteen werd niet ontzien; in 1536 toch betaalde men een bedrag omdat

(¹) Mededeelingen van de Ver. ter beoefening der Geschiedenis van 's-Gravenhage, Nieuwe Uitg. dl. I (1880) blz. 268, C. H. Peters, de Groote Zaal op het Binnenhof blz. 129.

(²) J. Mosmans, De Kathedraal van St. Jan te 's-Hertogenbosch, blz. 188. (³) F. Allan, Geschiedenissen van Haarlem, III, blz. 96, 122. (⁴) Bulletin Oudheidk. Bond 1911, blz. 313—316.

„Piet Jansz. die stofferer int witten om die pylaren gheholpen heeft.”¹⁾ Kerkmeesteren van St. Pieter te Leiden gaven in 1399 geld uit „van der sacristie te wolven ende te pleysteren”²⁾. Ook werd voor deze kerk in 1428 kalk geleverd om mee te witten³⁾. De St. Annakapel in de Groote kerk te Dordrecht werd in 1454 gewit⁴⁾. De rekeningen der St. Jacobskerk te Utrecht bevatten over 1432 een post voor „onse oude afterkerke boven en beneden te witten ende die scijnkelen te grauen”⁵⁾. De St. Laurenskerk te Alkmaar werd in 1545 geheel gewit⁶⁾. In 1549 hadden eenige lieden aangenomen te Breda „die ghehel kerck te waghen en scoen te calcken”⁷⁾. Wanneer men met ijver oude rekeningen doorzoekt, zal men dit rijtje nog een flink stuk kunnen verlengen. En ten slotte zijn de oude gebouwen er zelf ook nog om ons antwoord te geven op onze vragen. Helaas zijn bij restauraties gewoonlijk de meeste resten van den oorspronkelijken toestand verloren gegaan of onder nieuwe pleisterlagen verdwenen. Wanneer men wanden vindt, die onmiskenbaar als „vuil werk” zijn behandeld, kan men er zeker van zijn dat zij steeds waren gepleisterd en gewit. Heeft men echter met beter uitgevoerd metselwerk te doen, dan wordt de kwestie moeilijker. Dat vrij netjes behandeld metselwerk, welker voegen zelfs met den voegspijker zijn afgemaakt, steeds als „schoon werk” is bestemd in het zicht te blijven, kan ik niet voetstoots aannemen. Op deze wijze waren namelijk de wanden van het koor der Nieuwe kerk te Delft uitgevoerd. De buitengevels zijn echter nog veel zorgvuldiger behandeld, en geheel van gevlaakte baksteen opgetrokken, die inwendig nergens voorkomt. Dit is dunkt mij wel een duidelijk bewijs, dat het inwendige niet als „schoon werk” is bedoeld; de meeste zorg werd toch steeds aan het inwendige besteed. Tot goed begrip van de zaak zij overigens opgemerkt, dat onder „pleisteren” in uitgebreiden zin verscheiden technieken worden verstaan, zooals berapen, het eigenlijk stucpleisteren, en „vertinnen”, en dat al deze technieken zijn gebruikt om baksteen te bekleeden. Een zeer merkwaardig staal van middeleeuwsche bekleedingstechniek werd indertijd in Middelburg aangetroffen bij de restauratie van den 13de eeuwse vleugel der Abdij, nu in gebruik als koffiekamer der Staten. Het bleek namelijk, dat de baksteenwanden en ook de rondboogvensters met hun ronde-kraal-omlijstingen en dagkanten geheel waren bepleisterd geweest, en dat op deze pleisterlagen een voegverdeeling was geschilderd. Met „constructieve eerlijkheid” nam men het niet altijd zoo nauw als wel eens wordt beweerd. Nog een veel eigenaardiger geval levert de Groote zaal van het Binnenhof in den Haag op. Eén rekening van 1383/84 en twee van 1413/14 vermelden namelijk posten onderscheidenlijk „van roder aerde ghebesich an die toernk van der zael”. „voir x pont rode airde dair hi die gevel mede verwede”, en „voir dat hi die gevel van der zail boven verwede”⁸⁾. Blijkbaar waren de gevel en de torentjes van de zaal rood geverfd. Of het effen rood is geweest, of dat er ook een voegverdeeling op was aangegeven, is onbekend. Dit brengt ons naar een nieuw punt van onderzoek, namelijk of men niet alleen inwendig, maar misschien ook uitwendig wel eens pleisterde. In andere landen pleisterde men in de Middeleeuwen ook herhaaldelijk het uitwendige van gebouwen, maar dan waren deze gewoonlijk van breuksteen of een ander grof en ontoonbaar materiaal opgetrokken, dat men wel moest bedekken. Uitwendige bepleistering

(¹⁾ Allan, als boven, blz. 133.

(²⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem XXX (1906), blz. 96.

(³⁾ Ibidem, blz. 133.

(⁴⁾ J. van Dalen, de Groote Kerk te Dordrecht, blz. 266.

(⁵⁾ Th. H.

F. van Riemsdijk, Bijdragen tot de geschiedenis der kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht, blz. 63.

(⁶⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem XXVIII (1904) blz. 288—289.

(⁷⁾ J. R. van Keppel, de Groote

of Lieve-Vrouwenkerk te Breda, blz. 27.

(⁸⁾ Meded. van de Ver. ter beoefening der Geschiedenis

van 's-Gravenhage. N. uitg. I, blz. 269

van behoorlijk uitgevoerd baksteen metselwerk is echter allerminst noodzakelijk of wenschelijk, en blijft dan ook voor de 19de eeuw in de landen van de echte baksteen-architectuur een uitzondering. Men paste het alleen plaatselijk toe en dan uitsluitend uit decoratieve overwegingen. De meeste voorbeelden daarvan vinden wij in de Noord-duitsche baksteenarchitectuur uit den tijd van de vroege gothiek. Spaarvelden in nissen, venstereggen, kleine vakken, die in het muurwerk zijn uitgespaard, werden gepleisterd en gewit, en vormen een levendig schilderachtig contrast met het diepe rood van de overige vlakken. Van dergelijke decoratieve bepleisteringen vinden wij in de baksteengothiek van Groningen nog enkele voorbeelden. Zoo is op de velden van de blinde arcaden aan het bekende Romaansche koor van Oldenzijl nog een aanzienlijk deel van de oude pleisterlagen aanwezig. De Groningsche gewoonte, de vensters der kerken in en om de dagzijden te witten gaat ongetwijfeld op een oude inheemsche traditie terug. Het is niet overbodig dat op de originaliteit van dergelijke partieele bepleisteringen wordt gewezen. Bij de restauratie in 1917 van de terecht befaamde kerk van Zuidbroek zijn helaas al de veldjes in de boogjes der boogfriezen ontpleisterd. Met de beste bedoelingen is hier dus een „vandalen” werk verricht, louter gevolg van gebrek aan kennis. Restaureeren is een gevaarlijk werk; men kan als restaurator niet voorzichtig genoeg zijn.

Een laatste vraagstuk dat ik in het kort wil behandelen, is de vraag, in hoeverre men oudtijds gewoon was natuursteen aan het uitwendige van gebouwen te bedekken met een beschermende laag verf of olie¹⁾. Volgens Van Even²⁾ was het raadhuis van Leuven, dat van weinig weervaste steen van Avennes is opgetrokken, uitwendig met olie bestreken. Ook in ons land vindt men voorbeelden van dergelijke methoden. Toen de nieuwe gevel in witte Brabantsche kalksteen van het Raadhuis van Bergen-op-Zoom was voltooid, betaalde men aan zekeren Pieter Baltens een bedrag „over acht ponden Engels lijm bij hem geleverd den 4den Juny 1612 als men den gevel vant Stadhuys heeft bestreken”³⁾. Mosmans constateert in zijn monografie over de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, dat de kapellen met „cementwater” of iets dergelijks waren bestreken. De gevels van het stadhuis van Veere waren voor de thans aan den gang zijnde restauratie ook met een beschermende laag bedekt. Het veelkleurig schilderen van natuursteen heeft natuurlijk in de eerste plaats een decoratieve bedoeling gehad. Dit geldt zeker voor de reliëfvorstellingen in den gevel van het Noordertransept der kathedraal van den Bosch, die veelkleurig uitkwamen op een blauwen achtergrond⁴⁾. De bergsteenen gevel van het Utrechtsche raadhuis van 1547 werd na den bouw geheel met loodwit behandeld, uitgezonderd de pilasters, die een zwarte kleur kregen, en de ornamenten, die werden gepolychromeerd en verguld⁵⁾. In dit geval was waarschijnlijk ook de bedoeling het natuursteenwerk voor verweering te beschermen. In den tijd onzer nationale renaissance was het ongetwijfeld een vaste gewoonte natuursteenwerk aan gevels, poortjes e. d. te verven. Een blik op de schilderijen van architectuurschilders als Gerrit Berchheyde, Pieter de Hooch, Jan van der Heyden, is voldoende om ons te overtuigen, dat de daarop afgebeelde helder witte of roomblanke kleur van banden, lijsten, cartouches en pilasters te danken is aan verflagen, en niet van nature eigen is aan de spoedig vuil-grijs verweerende zandsteen. Trouwens,

(¹⁾ Zie voor het buitenland: H. Phelps, *Die farbige Architektur bei den Römern und im Mittelalter*, Berlin, 1930, en dez. in „*Die Denkmalspflege*” 1909, blz. 57, 104, 114 en 1910 blz. 37. (²⁾ E. van Even, *Louvain monumental et artistique* blz. 147, waar als bron Guicciardini word opgegeven, bij wien ik echter niets van dien aard kan vinden. (³⁾ „*Sinte Geertruydsbronne*” 1932 blz. 96. (⁴⁾ J. Mosmans, op. cit. blz. 498. (⁵⁾ „*Het Huis Oud en Nieuw*” 1907, blz. 207/208.

er zijn ook geschreven getuigenissen van de voorliefde de 17de-eeuwers voor verf- en witwerk aan buitengevels. Zoo werd de Waag te Deventer in 1615 uitwendig gewit, en werd de Bentheimersteen van dit gebouw in 1735 weer gereinigd en nu met „beste lijnolie” bestreken ¹⁾. Dr. M. E. Houck constateerde reeds in de aanvang der 17de eeuw te Deventer verscheiden voorbeelden van het bestrijken van gevels met olie, verf of witkalk, en vermeldt uit een beschrijving van 1677 de opmerking: „beaucoup de maisons étans peintes au dehors” ²⁾. De Groothoofdspoor te Dordrecht werd in 1619 bij de voltooiing met „witlood” geverfd ³⁾. Het natuursteenwerk aan de gevels der Oostkerk te Middelburg (± 1660) werd dadelijk geolied en met loodwit behandeld ⁴⁾. Ongetwijfeld hebben de verflagen, waarmede onze voorouders hun natuursteen bedekten, het behoud daarvan zeer bevorderd. Bij restauraties dient men dan ook wel degelijk ernstig te overwegen wat men doet, wanneer men die verflagen weer verwijderd; er zijn niet te onderschatten historische, aesthetische en technische belangen mee gemoeid.

Het zij mij vergund het hierbij te laten. Ik hoop duidelijk te hebben gemaakt, waarom het mij te doen is, en niets zal mij liever zijn, dan vele aanvullingen en nieuwe gegevens te mogen ontvangen, zoowel van architecten, kunsthistorici en archivariissen als van alle mogelijke andere belangstellenden in oude Nederlandsche bouwkunst.

NASCHRIFT.

Bij de correctie zie ik gelegenheid nog een zeer merkwaardige opmerking van Marcel Aubert aan te halen (Bulletin Monumental 1934 blz. 218 noot), waaruit duidelijk blijkt, welk een voorliefde de middeleeuwers hadden voor beschildering en bedekking van materialen, die wij gaarne „schoon” toegepast zien: „l'Etude de plus en plus précise des monuments du moyen-âge nous permet aujourd'hui d'affirmer que, même dans les monuments construits en pierre de taille et appareillés avec le plus grand soin, comme la Cathédrale de Reims, les murs et les voûtes étaient dès l'origine couverts d'un enduit sur lequel étaient peints de faux joints, ce que les textes affirment d'ailleurs à maintes reprises”.

DE RIJKSMONUMENTENZORG OVER DE JAREN 1918—1933

DOOR DR. E. H. TER KUILE

Zonder overdrijving kan men beweren, dat de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die bij Koninklijk Besluit van 10 Mei 1918 n° 66 werd ingesteld, en het gelijktijdig opgerichte Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dat deze Commissie ter zijde staat in de uitoefening van haar taak, de geestelijke kinderen zijn van den Oudheidkundigen Bond. De ontevredenheid toch met den vóór 1918 bestaanden toestand, die algemeen in den lande werd opgemerkt, had nergens zooveel weerklank en uiting gevonden als in den Bond, die de bezwaren tegen de in zwang zijnde wijze van restaureeren formuleerde in zijn „Grondbeginselen en voorschriften voor

⁽¹⁾ „Het Huis Oud en Nieuw” 1910, blz. 138.

⁽²⁾ „Het Huis Oud en Nieuw” 1909, blz.

278, 279. ⁽³⁾ Verslag Zuid-Holl. Arch. Commissie 1925, blz. 7.

⁽⁴⁾ M. D. Ozinga, De

Protestantsche Kerkenbouw, blz. 87.

het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken”, en krachtig aandrong op een hervorming van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg. De organisatie, die in 1918 tot stand kwam, was het gevolg van het initiatief van den Oudheidkundigen Bond, die hiermede een groot succes boekte na een jarenlang streven, dat tot zijn voornaamste verdiensten moet worden gerekend.

Evenals thans waren de bemoeiingen van den Staat ten behoeve der Monumenten voor Geschiedenis en Kunst vóór 1918 tweeledig. Zij bestonden enerzijds in het inventariseeren en beschrijven van het Nederlandsch Monumentenbezit, en anderzijds in het financieel steunen en technisch leiden van herstellingen en restauraties. Het inventariseeren en beschrijven geschiedde tot 1918 door een bijzonderlijk daartoe ingestelde Rijkscommissie, terwijl de zorg voor herstelling en restauratie uitsluitend was toevertrouwd aan het Departement van Binnenlandsche Zaken.

De ontevredenheid met den vóór 1918 bestaanden toestand betrof vooral de wijze van restaureeren, die vanwege het Departement in toepassing werd gebracht, en verder het zeer beperkte conclave, dat ten Departemente de leiding had, en die leiding uitoefende op een eenigszins dictatoriale wijze zonder rekening te houden met de gewijzigde opvattingen, die vooral in den Oudheidkundigen Bond gelegenheid vonden zich te uiten. Het was duidelijk geworden, dat zonder hervormingen van organisatorischen aard aan de nieuwe opvattingen geen kans zou worden gegeven zich in de practijk te laten gelden. Niet meer dan een daad van eenvoudige rechtvaardigheid zou het zijn aan dit eenzijdig en intransigent bewind een einde te maken, door een commissie, waarin alle opvattingen hun vertegenwoordiging zouden vinden, in te stellen, om den Minister van advies te dienen inzake de oudheidkundige en artistieke leiding van restauratiewerken. Wat de inventarisatie en de beschrijving aangaat, was het in de eerste plaats de daartoe geroepen Rijkscommissie zelf, die op veranderingen aandrong, omdat zij door verschillende redenen niet zooveel tot stand had kunnen brengen als zij wel wenschelijk en noodzakelijk achtte.

De taak, die tot dusverre door twee instanties was behartigd, werd in 1918 aan één lichaam opgedragen; de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, welke voor de uitvoering van haar bemoeiingen een Bureau tot haar beschikking kreeg, waarvan de Directeur tevens lid is van de Rijkscommissie. Aangezien elk der beide taken evenwel speciale deskundigen vorderde, werd de Rijkscommissie gesplitst in twee afdelingen, waarvan de Afdeling A de inventarisatie en beschrijving, en de Afdeling B het behoud en de herstelling der monumenten op zich nam. Een reorganisatie van hoofdzakelijk huishoudelijken aard, die in 1933 tot stand kwam, heeft hieraan niet veel veranderd; wel treedt sindsdien de Rijkscommissie naar buiten steeds als één geheel op, maar het werk wordt toch door afzonderlijke secties verricht.

Wanneer wij nagaan, wat op het gebied van inventarisatie en beschrijving tot stand is gekomen in de jaren 1918—1933, kan worden geconstateerd, dat de veranderingen van 1918 geen revolutie beteekenden. De inventarisatie door middel van de „Voorloopige Lijsten”, waarmede de oude commissie al was begonnen, toen duidelijk werd, dat een uitvoerige geïllustreerde beschrijving van het gansche land zeer veel tijd zou vorderen, werd op denzelfden voet voortgezet. Vóór 1918 waren de „Voorloopige Lijsten” van de provinciën Drente, Utrecht, Zuid-Holland en Gelderland uitgekomen; na dat jaar verschenen de deelen van Noord-Holland met uitzondering van Amsterdam (1921), Zeeland (1922), Overijssel (1923), Limburg (1926), Amsterdam (1928), Friesland (1930), Noord-Brabant (1931) en werd in 1933 de rij gesloten met Groningen. Van de Geïllustreerde Beschrijvingen had vóór 1918 alleen de Baronnie van Breda het

licht gezien; na dat jaar verschenen onderscheidenlijk in 1926 en 1930 twee afleveringen van de gemeente Maastricht, en in 1932 de eerste der beide afleveringen van de Bommeler- en Tielerwaard. In wijze van bewerken is de lijn van vóór 1918 ook getrouw doorgetrokken. Een neiging tot steeds grooter omvangrijkheid en nauwkeurigheid, die de opeenvolgende publicaties van de oude Rijkscommissie kenmerkte, is ook in die van de Afdeeling A te bespeuren. De „Voorloopige Lijsten” hebben hun voorloopig karakter wel eenigszins verloren; het zijn in het algemeen degelijke en uitgebreide inventarissen, waarin een schat van kennis en wetenschappen is vergaard. Ook de uitgekomen afleveringen van de Geïllustreerde Beschrijving vertoonen, hoewel hun opzet sinds de „Baronnie van Breda” eenigszins is vereenvoudigd, een voorliefde tot breedvoerigheid en documentatie, die ongetwijfeld de voornemens van 1918 te boven gaat. Het ligt in de bedoeling, nu de inventarisatie is voltooid, meer voortgang met de beschrijving te maken. Om dit te bereiken, is tot een nieuwe vereenvoudiging van den opzet besloten, in de hoop, dat daardoor elk jaar een nieuw deel gereed kan verschijnen, en binnen een eenigszins afzienbaren tijd de voltooiing van dit werk te verwachten is.

Veel meer dan tenopzichte van inventarisering en beschrijving is het jaar 1918 voor de herstelling en restauratie der oude monumenten een keerpunt geweest. Op dit gebied is een geheel nieuwe opvatting aan het woord gekomen, die in verscheiden opzichten gebroken heeft met de beginselen van de vroegere periode, en daarvan duidelijk de bewijzen heeft gegeven, in hetgeen de Commissie tot stand heeft gebracht.

Al dadelijk moet worden opgemerkt, dat het bij de instelling van de Rijkscommissie voor de monumentenzorg niet in de bedoeling van de Regeering lag voor goed een eind te maken aan de oude restauratiemethoden, en de regelen, die de Oudheidkundige Bond had aangenomen, voortaan tot richtsnoer te doen strekken. De Rijkscommissie omvatte voorstanders van beide richtingen, en dat de eerwaarde figuur van Dr. P. J. H. Cuypers zoowel het algemeene voorzitterschap als het voorzitterschap der Afdeeling B bekleedde, scheen een waarborg, dat in ieder geval de continuïteit niet zou worden verbroken en een compromis zou worden gevonden. Maar al spoedig bleek, dat het jaar 1918 de doodsklok zou hooren luiden over de oude school. De hoogbejaarde Dr. P. J. H. Cuypers was niet voor compromissen te vinden en vroeg al na eenige maanden zijn ontslag. Onder zijn opvolger, Mr. S. Gratama, wiens plaats na zijn overlijden werd ingenomen door den huidige voorzitter, Prof. Dr. J. A. G. van der Steur, werd de nieuwe koers met volle zeilen ingeslagen, en zulks, naar wij meenen te kunnen opmerken, zonder dat zich daarbij in den lande een belangrijke principieele oppositie openbaarde.

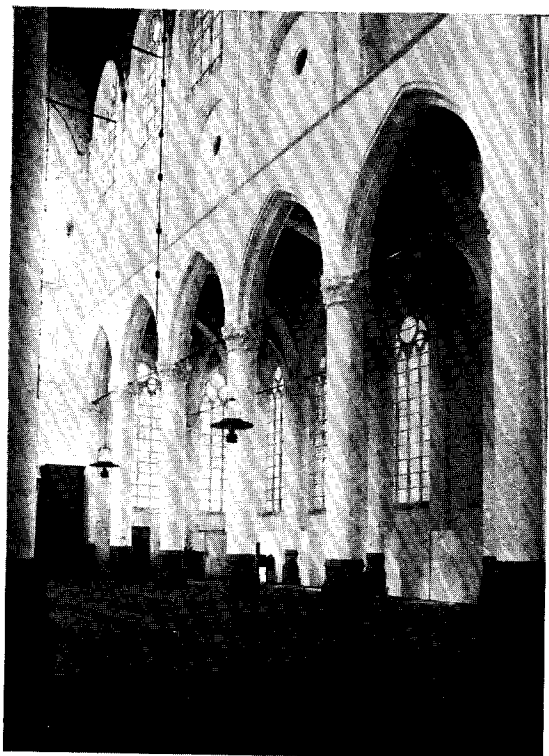
Intusschen stonden de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en haar Bureau in den aanvang voor een zeer zware taak. Wel had de Oudheidkundige Bond reeds weloverwogen richtlijnen aangegeven voor het herstellen van oude monumenten, maar tot nu toe waren de nieuwe beginselen vrijwel nooit in practijk gebracht. De regelen van den Bond gaven bovendien geen uitkomst in alle gevallen, gelijk trouwens ook was voorzien, daar elk monument zijn eigen eischen stelt, en het ligt dus voor de hand, dat principieel belangrijke beslissingen met de daaraan voorafgaande gedachtenwisselingen aan de orde van den dag waren. Op den duur hebben de beginselkwesties echter steeds minder hoofdbreken gekost, daar de aanvankelijk ontbrekende ervaring langzaam werd gewonnen, nieuwe gevallen veelal analoog waren met voorgaande, en ook de algemeene inzichten steeds meer in één richting zijn gegaan. Zoo kan men vaststellen, dat *intra muros et extra* een *communis opinio* is ontstaan, die

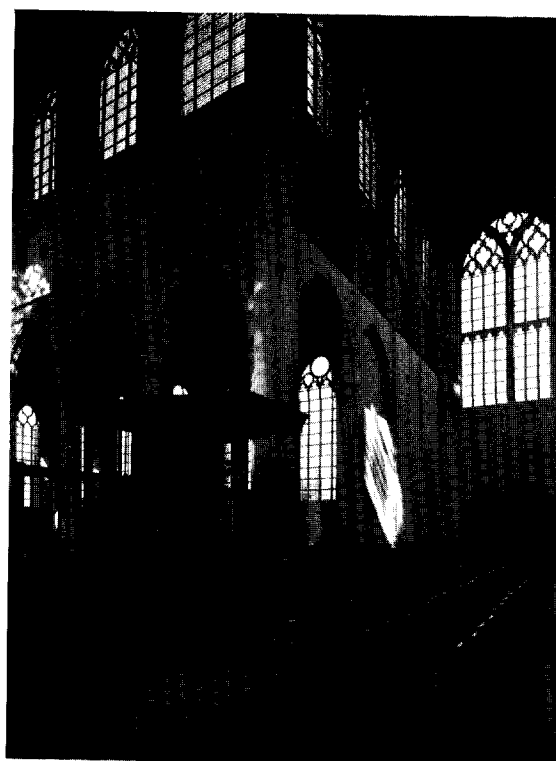
Middelburg, „In de Steenrotse”.
Afb. 1. Vóór de restauratie.

Afb. 2. Na de restauratie.

Goes, Maria Magdalena Kerk.
Afb. 3. Vóór de restauratie.

Afb. 4. Na de restauratie.

haar basis vindt in de befaamde regelen van den Bond. Dat zulk een communis opinio ook haar nadeelen heeft, kan niet worden ontkend; er bestaat inderdaad een gevaar, dat de publieke instemming ontaardt in een gedachtenloos prijzen van wat de heeren wijzen, en leidt tot een vermindering der belangstelling door het ontbreken van opwekkingen. Laat ons hopen, dat de Oudheidkundige Bond steeds een lichaam zij, waarin de gedachtenwisseling beoefend blijft en zoo de belangstelling wordt aangemoedigd. Medelevens van het groote publiek is een levensbelang van Monumentenzorg.

Naast de theoretische moeilijkheden stonden die van de practijk. Commissie en Bureau kregen hun zorgen uit te strekken over restauratiewerken, waarvan verscheidene al geruimen tijd volgens de oude beginselen gaande waren, en aan welke vaak nog geruimen tijd moest worden doorgewerkt. Men denke aan de Groote Kerk te Breda, de Kathedraal van Den Bosch, het Raadhuis van Middelburg, de Eusebiuskerk te Arnhem, gebouwen die tientallen jaren onderhanden zijn, en wier ernstige verweerings-toestand tot diep ingrijpende herstellingen en vernieuwingen noopt. Het was niet wel doenlijk in deze gevallen plotseling een geheel anderen koers in te slaan; men kon langzamerhand op een andere richting aansturen, radicaal breken met de tot nu toe gevolgde werkwijze zou de eenheid van het kunstwerk ernstig aantasten en was dus onraadzaam. Met omzichtigheid werden derhalve de architecten, opzichters en werklieden vertrouwd gemaakt met moderne opvattingen, waardoor in de eerste plaats een verbetering van het handwerk werd bereikt.

De opleiding van de uitvoerders van het werk voor de nieuwe methoden was een der voornaamste problemen die zich voordeed. Een restauratie- of herstellingswerk wordt niet alleen in zijn karakter bepaald door teekeningen en bestekken, maar voor een groot deel door de wijze waarop het metsel-, steenhouw- en ander werk wordt behandeld. Op dit punt moest van den grond af alles worden bijgebracht en aangeleerd, hervormd en verbeterd. De meeste aandacht diende besteed aan het steenhouwersvak, dat onder het oude regime door zijn machinale werkwijze zooveel ongenietbaars had voortgebracht, en dat in ons land, waar vergelijkenderwijs weinig natuursteen wordt gebruikt, de goede tradities geheel had verloren. Een zorgvuldig op de oude technieken ingestelde behandeling moest den steenhouwer eigen worden gemaakt. Onder leiding van het commissielid prof. Odé is deze opleiding ter hand genomen, en met ingenomenheid kon worden vastgesteld, dat een vruchtbare hervorming merkbaar werd en men na verloop van tijd over een voldoende aantal geschoolde steenhouwers kon beschikken om met bevredigend resultaat verscheiden groote restauraties uit te voeren. Het is de moeite waard op te merken, dat zoodoende onder de ambachtslieden een groote belangstelling en voorliefde voor dit soort werk is gekweekt, die hen aan Monumentenzorg bindt, en de oorzaak is, dat velen na de voltooiing van het eene restauratiewerk naar een ander trekken, waardoor iets ontstond, dat in de verte kan worden vergeleken met de befaamde middeleeuwsche „Bauhütten”.

Een groote misstand, dien de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg bij haar optreden aantrof, was, dat de eigenaars van met Rijkssteun herstellde gebouwen of kunstvoorwerpen een zoo volkomen vrije beschikking daarover behielden, dat zij deze na afloop van het werk naar eigen goeddunken konden veranderen, verbouwen of al dan niet deskundig herstellen, waardoor ontsieringen of andere nadeelen mogelijk werden. Ook waren zij niet verplicht voor een behoorlijk onderhoud te zorgen, en konden zij de monumenten vervreemden, zonder dat er eenige waarborg bestond, dat de nieuwe eigenaren de monumenten overeenkomstig hun bestemming of als goede beheerders zouden gebruiken. Een van de eerste daden was dan ook het opstellen

van een reeks bepalingen die als voorwaarden verbonden zijn aan de aanvaarding van Rijkssubsidies. Hierbij wordt onder meer de goedkeuring van den Minister vereischt voor alle vervreemdingen, wijzigingen of vergrooitingen van het monument, en de eigenaar aansprakelijk gesteld voor een behoorlijk onderhoud.

Een belangrijke maatregel, waarvan de totstandkoming voor een groot deel te danken is aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, is de Loodgieterswet, in 1925 in werking getreden. De vele gevallen, dat oude gebouwen, die door hun samenstelling reeds veelal een gemakkelijke prooi van het vuur zijn, tengevolge van onvoorzichtig optreden van loodgieters in vlammen waren opgegaan, hadden al lang een wettelijke voorziening tegen brandgevaar dringend wenschelijk gemaakt. Gevaarlijke gebreken van elektrische geleidingen in de kappen van kerken en torens hebben aangetoond, dat, de gemeentelijke bepalingen op den aanleg van zoodanige installaties geen voldoende waarborgen verschaffen voor de veiligheid van deze bij uitstek brandbare gebouwen. Onlangs zijn daarom met behulp van de Arbeidsinspectie bijzondere voorschriften opgesteld, die in acht dienen te worden genomen bij het aanbrengen van elektrische installaties in oude kerken en torens.

Bij haar zorgen voor het wel zijn voor ons historisch en artistiek patrimonium heeft de commissie herhaaldelijk het gemis moeten gevoelen aan een Monumentenwet, die in zekere gevallen dwingende macht verleent om in te grijpen tot het behoud van oude monumenten. Om hierin te voorzien stelde zij wel een ontwerp voor zulk een wet samen, maar geen der opeenvolgende regeeringen was bereid dit over te nemen of met andere voorstellen te komen. Tot nu toe heeft men het dus zonder wettelijke monumentenbescherming moeten doen, hoewel in aanmerking moet worden genomen, dat het schorsings- en vernietigingsrecht van Gedeputeerde Staten en de Kroon ten aanzien van besluiten van gemeenteraden en andere publiekrechtelijke instellingen een wapen is geweest, dat in een aantal zeer belangrijke en dringende gevallen of preventief heeft geholpen of besluiten, die den ondergang van eenig monument dreigden te veroorzaken, ongedaan heeft gemaakt. Ook zijn gemeenten ingevolge de Gemeentewet verplicht voor onderhoud hunner onroerende eigendommen te zorgen, zoodat de monumentenzorg toch niet van allen wettelijken steun is verstoken. Als eenige der belangrijkste dezer vernietiging getroffen gemeenteraadsbesluiten noemen wij die tot slooping van den gemeentetoren te Kuik, tot slooping van de Kamperbinnenpoort te Amersfoort, tot slooping van het Begijnhof te Breda, tot demping van het Binnen-damsterdiep en afbraak van het Poortershuisje te Groningen. Eenige malen achtereen schorste de Kroon gemeenteraadsbesluiten tot verwijdering van de kommiezenhuisjes aan de Groote Houtpoort te Haarlem, maar, daar vernietiging uitbleef, en het gemeentebestuur niet, gelijk men had gehoopt, tot andere gedachten was te brengen, is de slooping toch volbracht. Hoe droevig het resultaat daarvan is, weet ieder, die den vroegeren toestand met den huidige kan vergelijken. Tenslotte dient er op te worden gewezen, dat in den loop van de afgelopen jaren een steeds aangroeiend aantal gemeenten monumentenverordeningen in het leven heeft geroepen, met behulp waarvan reeds menige aanslag op een oud bouwwerk kon worden afgewend.

Zoo goed en zoo kwaad als het ging, heeft men zich dan tot dusverre moeten behelpen zonder een speciale wet op het behoud van monumenten. Gelukkig meenen wij thans te mogen aannemen, dat aan dezen toestand spoedig een eind zal komen, en dat binnen afzienbaren tijd ons land zal behooren tot de groote rij staten, die een algemeene wettelijke regeling van de monumentenbescherming kennen.

Wanneer men zich een denkbeeld wil maken van den omvang der Staatsbe-

moeiingen op het gebied van de Monumentenzorg, is het leerzaam een overzicht te hebben van de gelden, die daarvoor zijn besteed. Wij laten daarom hier zulk een overzicht volgen, beginnend met 1914.

JAAR	RIJKSMONUMENTEN	SUBSIDIEN	RIJKSMONUMENTEN	SUBSIDIEN
1914	45.000	166.400	<i>Transport</i> f 689.820	f 3.184.961
1915	50.000	153.200	1925	89.000 436.033
1916	50.000	130.100	1926	84.700 372.005
1917	60.000	144.550	1927	86.200 437.865
1918	60.000	153.070	1928	94.200 475.000
1919	44.000	227.370	1929	87.200 583.030
1920	72.000	369.700	1930	105.200 611.500
1921	80.000	485.615	1931	88.000 696.000
1922	78.500	550.028	1932	85.100 661.000
1923	67.270	417.438	1933	80.000 529.000
1924	83.050	387.490	1934	76.020 500.000
<i>Transporteeren</i> f 689.820		f 3.184.961	TOTAAL	f 1.565.440 f 8.486.394

Zooals men ziet, weerspiegelen zich in deze cijfers ook de economische crises. Gelukkig heeft men ingezien, dat Monumentenzorg een der allerbeste middelen tot werkverschaffing is, waardoor, naar wij hopen, catastrophale dalingen van het Monumentenbudget uitgesloten zullen zijn.

Om een inzicht te geven van de verspreiding der met Rijkssubsidie herstelde gebouwen en van de Rijksmonumenten, hebben wij deze op bijgaand kaartje aangegeven. Een blik op dit kaartje maakt duidelijk, dat het niet doenlijk is hier een bespreking van elk dezer monumenten op te nemen. Om toch eenigszins duidelijk te maken, welk werk er verricht is en wordt, geven wij echter een aantal afbeeldingen¹⁾ van gebouwen met ter aanvulling de volgende korte uiteenzettingen dezer karakteristieke gevallen:

Bij afb. 1 en 2. Middelburg. Huis „De Steenrotse”. Dit huis, dagteekenend van 1591, en een der rijkste en belangrijkste voorbeelden van Vlaamschen Renaissancetrant binnen onze grenzen, eigendom van de Vereeniging „Hendrick de Keyser,” verkeerde in verregaanden staat van verval voor het in de jaren 1921—1922 onder leiding van den architect A. A. Kok en onder toezicht van „Monumentenzorg” met Rijkssubsidie werd hersteld. Overeenkomstig de thans geldende beginselen is de top, die in de 18de eeuw werd gesloopt, niet herbouwd. Het werk aan den voorgevel is beperkt gebleven tot herstellingsmaatregelen, en tot het aanbrengen van eenige noodzakelijke aanvullingen in de pui.

Bij afb. 3 en 4. Goes. De Groote of Maria Magdalenakerk werd in de jaren 1922—1930 door den architect H. Van der Kloot Meyburg hersteld. Een overzicht van de werkzaamheden van de hand van den architect zelf vindt men in het Oudheidkundig Jaarboek van 1930 blz. 46—52. Ook hier heeft men zich onthouden van het aanvullen van verdwenen of achterwege gebleven onderdeelen, hetgeen in het bijzonder geldt ten aanzien van de gewelven en triforiumbalustraden.

Bij afb. 5. Leiden, Pieterskerk. Deze foto geeft een beeld van een graad van verweering, zooals die aan verscheiden oude gebouwen kan worden opgemerkt. In dergelijke gevallen is vernieuwing op grooten schaal onvermijdelijk. Ter verduidelijking zij opgemerkt, dat het ter linkerzijde zichtbare baksteenmetselwerk een beklamping is, die naderhand ter vervanging van den ingevreten natuursteen-huid werd aangebracht.

(¹) Naar fotos van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Bij afb. 6. IJselstein. Toren der Grootte Kerk. Dit bouwwerk, dat tot het tweede achtkant uit het vierde decennium der 16de eeuw dagteekent, en welks tweede achtkant een eeuw jonger is, werd bekroond door een houten top, die in 1911 verbrandde. In 1921 werd onder leiding van wijlen den architect M. de Klerk begonnen met omvangrijke herstellingswerken. De moderne baksteen en bovenbouw, eindigend in een open peer van met lood bekleed beton, werd in 1927 volgens het ontwerp van den inmiddels overleden architect de Klerk opgetrokken.

Bij afb. 7 en 8. Kampen. Het Noorderportaal van de Bovenkerk, dat door verweering en verwaarloozing in een ontoonbaren toestand was geraakt, en vrijwel al zijn oorspronkelijke laat-Gothieke siervormen had verloren, werd in 1931—1933 volgens een ontwerp van den architect G. de Hoog, destijds onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, hersteld. De behouden oorspronkelijke profielen werden aangehouden. De geheel ontbrekende deelen zijn op een vrije manier weer aangebracht. De bedoeling is, dat de thans nog ruw behakt uitstekende steenblokken zullen worden gebeeldhouwd.

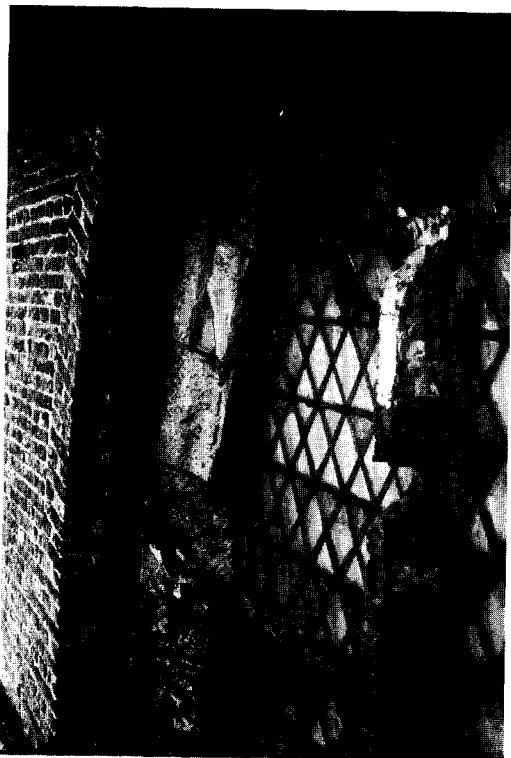
Bij afb. 9. Maastricht, voormalige Augustijnerkerk. Dit 17de-eeuwsche kerkgebouw met zijn fraaien barokken voorgevel, is inwendig in de 18de eeuw gemoderniseerd door het aanbrengen van rococo stucwerk. Sinds 1795 was de kerk voor allerlei profane doeleinden gebruikt. Met het doel haar voor parochiekerk in te richten, begon in 1920 een herstelling onder leiding van de architecten V. F. Marres en W. J. Sandhövel, waarbij o. a. een koor werd aangebouwd, en het stucwerk, dat zeer geleden had, in orde is gebracht. In 1932 zijn in de kerk een barok hoofdaltaar en twee zijaltaren opgesteld, welke de parochie te Berlicum (N. Br.) uit haar vergrootte neo-Gothieke kerk wenschte te verwijderen, en die hier uitnemend tot hun recht komen.

Bij afb. 10 en 11. Roden (Dr.). Ned. Herv. kerk. De herstelling van dit merkwaardige dorpskerkje werd in de jaren 1931 en 1932 onder leiding van de architecten Kuiler en Drewes te Groningen uitgevoerd. Hierbij kwam aan den dag, dat het oorspronkelijk eenbeukige schip een overwelling met koepels heeft gehad, die in de 18de eeuw is vervangen door een baksteen tongewelf. Mede op verlangen van de kerkvoogdij is het inwendige van pleister ontdaan.

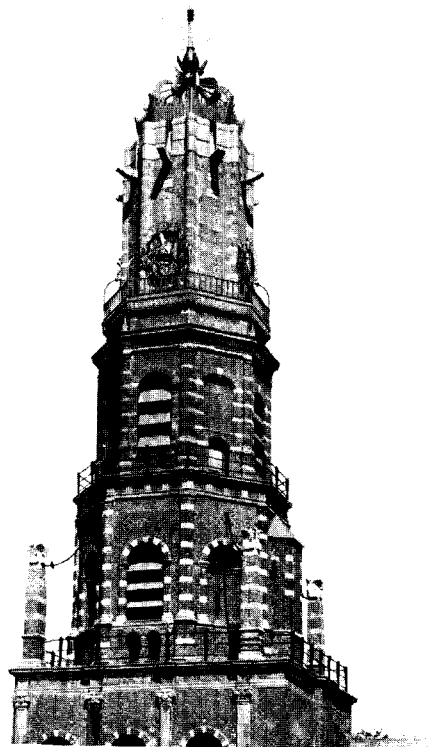
Bij afb. 12 en 13. Ameland. Huis van 1625 te Nes. Nevensgaande afbeeldingen geven de resultaten weer van een herstelling, die onder leiding van den architect D. Meintema te Leeuwarden in 1926 tot stand kwam. Naar een restauratie van den oorspronkelijken toestand is niet gestreefd, maar naar instandhouding van het bestaande.

Bij afb. 14. Alfen a/d. Maas (N. Br.). Bij de herstellingswerken van deze laat-Gothieke dorpskerk, in 1928 en 1929 door den architect H. W. Valk te 's-Hertogenbosch volbracht, werden onder de vloeren, pijlers en muren van het bestaande gebouw de overblijfselen aangetroffen van een kleine Romaansche pijlerbasiliek. Bijgaande afbeelding geeft een gezicht in het koor dezer vroegere kerk. Van het Romaansche schip zijn alleen de pijlers gevonden. De grondslagen van de Romaansche kerk zijn thans nog toegankelijk door een luik in den nieuw aangebrachten betonvloer.

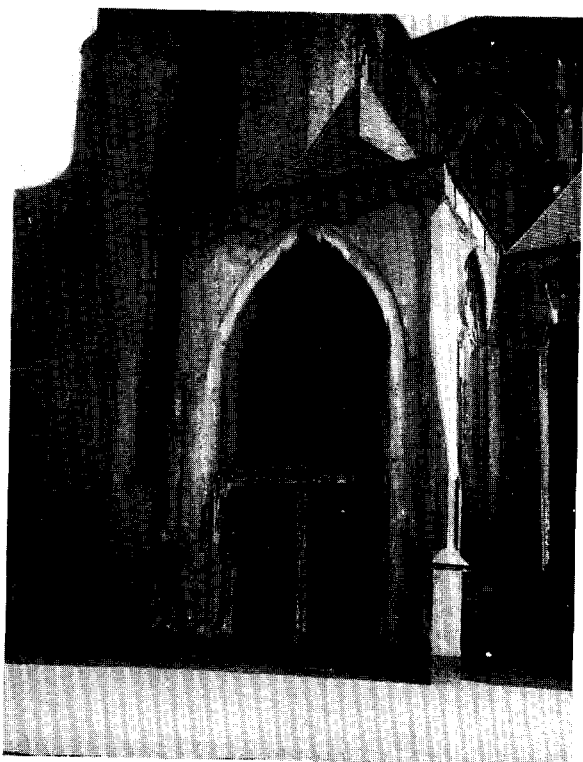
Wij meenen in dit kort betoog een voldoende overzicht te hebben gegeven over het ontstaan en het werk van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Om tenslotte duidelijk te maken, dat deze Commissie nog geenszins een eind aan haar taak ziet, merken wij nog op, dat zij bij haar optreden ongeveer 100 aanvragen om subsidie vond, welke nog niet tot een post op een Staatsbegrooting hadden geleid, en dat dit aantal na 16 jaren geen vermindering heeft ondergaan. Veel is er verricht, maar veel blijft nog te verrichten. Moge de Rijksmonumentenzorg ook in de toekomst voor haar werk steeds kunnen rekenen op de belangstelling en steun van den Oudheidkundigen Bond.

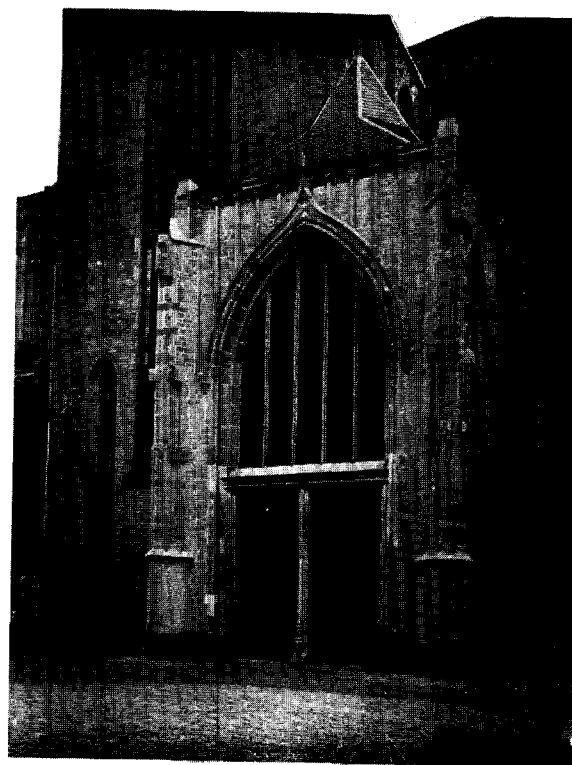
Afb. 5. Leiden, S. Pieterskerk, hooge lichtbeuk aan de Zuidzijde.

Afb. 6. IJselstein, Toren Groote Kerk naar het Noord Westen.

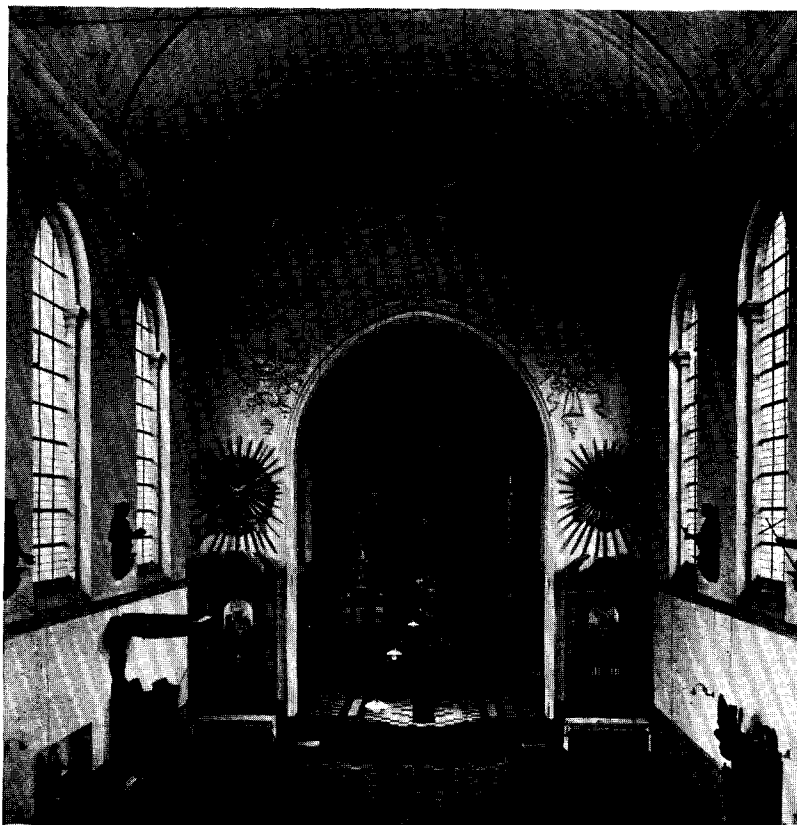

Afb. 7. Noordelijk portaal vóór de restauratie.

Afb. 8. Noordelijk portaal na de restauratie.

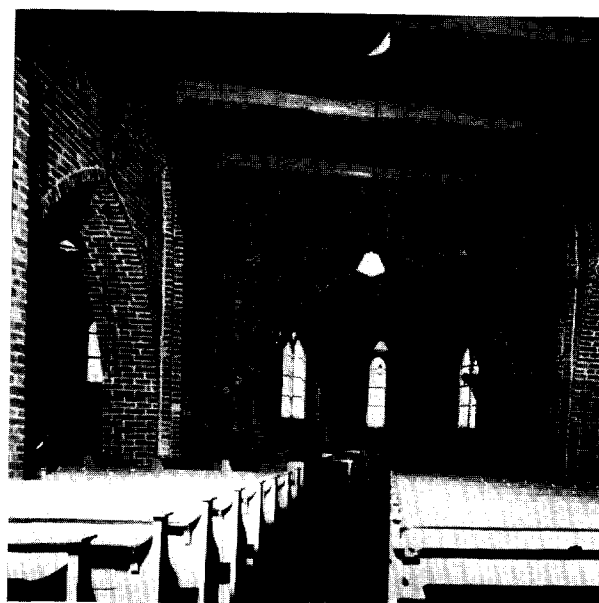
Kampen, Boven- of S. Nicolaaskerk.

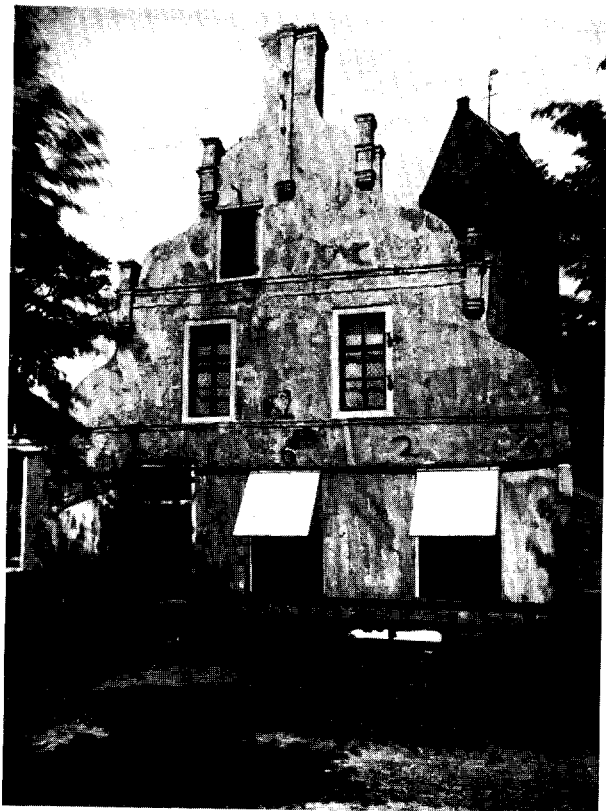
Afb. 9. Maastricht. Voormalige Augustijnerkerk, met altaar uit Berlikum.

Afb. 10. Vóór de restauratie.

Afb. 11. Na de restauratie.

Nes, Ameland, gevel van 1625.
Afb. 12 Vóór de restauratie.

Afb. 13. Na de restauratie.

Afb. 14. R. K. Kerk te Alfen aan de Maas, tijdens de restauratie-werkzaamheden.

Afb. 1. De Zuidelijke hoftempel te Prambanan, na de reconstructie.

OVERZICHT VAN DE RIJKSMONUMENTEN EN DE MET RIJKSSUBSIDIE IN DE JAREN 1918—1933 HERSTELDE MONUMENTEN.

○ Rijksmonument.   + Kerkelijk monument.   ● Wereldlijk monument.

Een kerk en toren, die bij elkander behooren, zijn door één kruis aangeduid, ook als zij verschillende eigennamen hebben en afzonderlijk zijn hersteld.

MONUMENTENZORG IN NEDERLANDSCH-INDIË

(1924—1934)

DOOR DR. F. D. K. BOSCH.

Een van de belangrijkste zijden van de monumentenzorg onder haar koloniaal aspect is ongetwijfeld de geschiedenis van haar ontstaan uit de zich in Europa baan- gebroken hebbende opvattingen omtrent den eerbied verschuldigd aan de overblijfselen uit het verleden; die van hare ontwikkeling in aansluiting met de evolutie, welke die opvattingen in het Westen verder hebben doorgemaakt; en ten slotte die van hare emancipatie uit diezelfde opvattingen, voortvloeiende uit de hier te lande opgedane ervaring, dat de Indische monumentenzorg een eigen taak te vervullen heeft en deze het noodig maakt zelfstandig nieuwe wegen te zoeken en te betreden.

Over de beide eerste perioden dezer geschiedenis, die reeds herhaaldelijk zijn beschreven ¹⁾, behoeft niet lang te worden uitgeweid. Er worde slechts aan herinnerd, dat de Indische overheid zich wel zeer laat bewust is gaan worden, wat de waarde der monumenten was en welke verplichtingen zij er tegenover had te vervullen. Terwijl in Europa de Regeerinszorg voor de monumenten omstreeks het midden der 19^e eeuw een aanvang nam, heeft het Indische gouvernement tot het begin der 20ste eeuw er gaarne in berust, dat het oudheidkundig onderzoek — aan monumentenzorg dacht men nog nauwelijks — door particuliere instellingen werd verricht en tekenend voor de onverschilligheid, welke in breede kringen voor deze aangelegenheid heerschte, is het feit, dat de stoot tot de oprichting van de Oudheidkundige Commissie in 1901 niet van Indië, maar van belangstellenden in Nederland is uitgegaan. Met deze Commissie doet de eigenlijke monumentenzorg feitelijk nog niet haar intrede op Java. Weliswaar was zij, de Commissie, behalve met „het samenstellen van archeologische en architectonische beschrijvingen van de oudheden, het in tekening brengen dan wel fotografeeren dier oudheden, v. z. v. dit nog niet is geschied” belast met „het aangeven van middelen om de monumenten voor verval te behoeden”, maar voor haar eminenten voorzitter, dr. J. L. A. Brandes, stond het wetenschappelijk onderzoek geheel op den voorgrond. De oudheden waren voor hem in de eerste plaats studie- objecten, veel belangrijker als middel ter vermeerdering onzer kennis van de Hindoe- Javaansche cultuur dan als overblijfselen uit het verleden, die tot elken prijs voor het nageslacht dienen te worden bewaard. Als dan ook Brandes een bouwwerk als de tjandi Singosari bij Malang grondig bestudeert, het laat fotografeeren en teekenen en er zelfs een steiger omheen bouwt om de wetenschappelijke opname mogelijk te maken, moet men er zich niet over verwonderen, dat hij er niet aan heeft gedacht de meest urgente en voor de hand liggende maatregelen tot behoud van het zeer bouwvallige monument te nemen. De door Brandes ondernomen restauratie van een tweetal bouwwerken, de tjandi's Pawon en Mendoet, moet dan ook in het licht van het bovenstaande stellig niet als een uitzondering op de door hem tegenover de monumenten aangenomen houding worden beschouwd, maar veeleer als een gevolg van den op hem, den historicus, uitgeoefenden drang om te weten „wie es eigenlijk gewesen”. Dat in het tot stand brengen van deze restauraties — over welker resultaten zeer verschillend is geoordeeld — het toentertijd in Europa hoogtij vierende streven om aan de oude bouwwerken zooveel mogelijk hun oorspronkelijk uiterlijk te hergeven,

(¹) Zie o. a. Krom, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst, Hfdst I.

mede van invloed is geweest, is zeer waarschijnlijk, al laat het zich niet strikt bewijzen.

Met het optreden van Dr. N. J. Krom, die in 1910 het voorzitterschap van de Oudheidkundige Commissie aanvaardde en in 1913 als eerste chef van den door hem ontworpen en georganiseerden Oudheidkundigen Dienst optrad, herhaalt zich dan op Java de in Europa reeds eerder aangebonden strijd tegen het restaureeren van oude bouwwerken. In een bekend tijdschriftartikel¹⁾ maakte de genoemde geleerde met een beroep op de in 1915 door den Bond geformuleerde stellingen krachtig front tegen alles wat naar het „vervalschen van de steenen oorkonden” zweemde en stelde hij eenige grondbeginselen vast, welke in navolging van hetgeen in Nederland dienaangaande was bepaald, de richtlijnen voor de toekomstige behandeling der Hindoe-Javaansche monumenten aangaven.

Kan men er zich slechts over verheugen, dat op Java betrekkelijk zoo spoedig paal en perk is gesteld aan een strooming, die bij verder veld winnen ongetwijfeld onnoemlijk veel kwaad zou hebben aangericht en is het niet minder te waardeeren, dat men op een critiek moment zijn voordeel met de in Nederland verkregen inzichten heeft weten te doen; dit verandert niet aan het feit, dat men in latere jaren steeds duidelijker is gaan inzien, dat er zich bij de monumentenzorg op Java herhaaldelijk problemen voordoen, waarin de theorie noch de praktijk in Nederland heeft voorzien, en men ten aanzien hiervan gedwongen wordt eigen opvattingen te volgen. Men zal zich hierover niet behoeven te verwonderen als men de groote tegenstellingen tusschen de Europeesche en Indische bouwwerken, als objecten van monumentenzorg beschouwd, in aanmerking neemt. Van de eerste is het groote meerendeel nog in gebruik en voldoet aan bestaande godsdienstige of maatschappelijke behoeften; de voornaamste te bestrijden vijanden zijn water, wind en vorst, terwijl het gebezigde materiaal de baksteen is; daartegenover zijn de laatste zonder uitzondering aan het gebruik onttrokken; de hun bedreigende gevaren komen van den kant van vegetatie en aardbevingen, terwijl behoudens belangrijke uitzonderingen het materiaal door natuursteen wordt geleverd. Bij deze tegenstellingen van hoofdzakelijk materieelen aard, sluiten zich aan een aantal „onstoffelijke” factoren, die hun invloed op de vaststelling van de ten aanzien van de oud-Javaansche monumenten te volgen politiek hebben doen gelden. We noemen hiervan alleen de voornaamste: Terwijl men in Nederland voortdurend rekening te houden heeft met de gehechtheid der bevolking aan haar cultureel bezit, een gehechtheid welke zich uit, ter eene zijde in een min of meer lijdelijk verzet tegen alle officieele inmenging in en zeggingschap over de monumenten, ter andere in een levendige openbare belangstelling, welke den oudheidkundigen arbeid aanmoedigt en ondersteunt, is van een dergelijke gezindheid onder de inheemsche bevolking op Java weinig of niets te bemerken. Het directe gevolg hiervan is — behalve een vaak ontmoedigend gebrek aan waardeering voor wat in het belang der monumenten wordt verricht — dat een bijna absolute vrijheid van handelen ten aanzien van de uitvoering der noodig geachte maatregelen heerscht; een vrijheid die de Nederlandsche oudheidkundige zijn Indischen collega dikwijls van harte zal benijden. Als de Oudheidkundige Dienst het, bij wijze van spreken, noodig zou oordeelen, een Hindoe-Javaansche tjandi tot den grond toe af te breken en een tien kilometer verder weer op te bouwen, zou geen stem van protest daartegen van de zijde der inheemschen worden vernomen. Kom daar in Nederland eens om met een molen, een kerkje of een raadhuis!

(¹) Het restaureeren van oude bouwwerken, Tijdschr. Bat. Gen. LIII.

Uit het bovenstaande volgt dat het cultureele en sociale doel der monumentenzorg in Indië een andere heeft te zijn dan in Nederland. Is ginds het streven, in het behoud der monumenten een bestaande en zeer bewust doorleefde herinnering aan het verleden levendig te houden, zoo bestaat hier de plicht als schatbewaarder voor de bevolking op te treden; niet zoozeer voor nu als voor later wanneer het tijdstip gekomen zal zijn, waarop het Javaansche volk de behoefte gaat gevoelen om uit zijn eigen, grootsch verleden de kracht en inspiratie voor zijn verdere geestelijke ontwikkeling te putten.

Slaan we nu een blik op hetgeen de monumentenzorg op Java in het achter ons liggend decennium tot stand heeft gebracht.

Verskillende omstandigheden hebben ertoe geleid, zoodanige maatregelen tot behoud der monumenten te nemen, dat deze erdoor in een toestand werden gebracht, dat zij behoudens geregeld toezicht en onderhoud, aan hun lot konden worden overgelaten. Deze maatregelen omvatten in hoofdzaak het verwijderen van de vegetatie, het volgieten van de opengekomen scheuren met cementspecie, en het afbreken en weer opbouwen van op invallen staande gedeelten. Soms is ook tot een algeheele of gedeeltelijke reconstructie van het bouwwerk overgegaan, waarover straks meer. Wat het toezicht en onderhoud der monumenten betreft, is na ettelijke proefnemingen, die tot mislukking gedoemd waren, een systeem ingevoerd dat in de praktijk zeer goed heeft voldaan en, trots de bezuinigingscrisis, tot heden toe in werking is gebleven: Wanneer het monument door den bouwkundige is afgeleverd, d. w. z. wanneer alle maatregelen tot behoud zijn genomen, het terrein afwaterend is gemaakt en van een omheining en een toegangshek is voorzien, wordt een inlandsche sleutelbewaarder aangesteld die tegen een gering maandloon is belast met het schoonhouden van het terrein, het onderhouden van de omheining en het openen van het toegangshek voor de bezoekers. Ten strengste is hem verboden werkzaamheden aan het monument zelf te verrichten. Het eigenlijke onderhoud is opgedragen aan een opzichter van den dienst, die op zijn minst twee maal per jaar alle monumenten bezoekt en ter plaatse koelies aanwerft die volgens zijn aanwijzingen de oudheid schoonmaken en er eventueel kleine herstellingen aan uitvoeren. Over zijne bevindingen brengt hij rapport uit aan het hoofd van den dienst en aan den bouwkundigen Inspecteur, die op ongeregelde tijden persoonlijk de monumenten inspecteeren. Achtereenvolgens zijn nagenoeg alle Hindoe-Javaansche monumenten — met uitzondering van de grootere complexen als Boroboedoer en Prambanan, waarvoor aparte regelingen zijn getroffen — op de boven beschreven wijze onder handen genomen en onder geregelde contrôle gesteld. Op Oost-Java noemen we hiervan de badplaatsen Djalatoenda en Belahan en de tjandi's Sawentar, Sanggrahan, Soemberdjati, Soerawana, Tegawangi en Gambar; op Midden-Java den hoofdtempel en bijtempels van Sewoe en de zeer belangrijke tjandi's Kalasan en Sari. Heeft dus de Oudheidkundige Dienst op Java den toestand volkomen in de hand, hetzelfde kan helaas niet worden gezegd van de oudheden op de buitengewesten. Zoo is de herstelling van de interessante, Buddhistische oudheden-complexen in de Padang Lawas (Noord Sumatra) ten gevolge van de crisis ontijdig moeten worden gestaakt en wachten op hetzelfde eiland en op Bali nog verscheidene monumenten op voorzieningen. Wat de buitengewesten aangaat is de vrees dan ook niet ongegrond, dat er veel zal verdwijnen en worden vernietigd, dat bij een tijdig ingrijpen van den dienst had kunnen worden behouden.

De maatregelen tot tegengang van verder verval gaan bijna zonder merkbare scheiding over in die, welke een wijder doel beoogen: den gedeeltelijken of geheel en wederopbouw van de ingestorte bouwwerken, een werkzaamheid die in de laatste jaren een niet onbelangrijk onderdeel van de taak van den dienst is gaan vormen. Het is hier niet de plaats om de methode van uitvoering dezer reconstructies, welke zich in de praktijk der laatste vijftien jaren geleidelijk heeft gevormd, uitvoerig toe te lichten; evenmin om bij de fundamenteele verschillen tusschen de thans gevolgde werkwijze en die uit Brandes' tijd langdurig stil te staan. Alleen moge in dit verband de naam worden genoemd van den te vroeg aan zijn werk ontvallen bouwkundige, B. de Haan, onder wiens voortreffelijke leiding, van 1921 tot zijn overlijden in 1930, een aantal bouwwerken op even oordeelkundige als piëteitvolle wijze werden gereconstrueerd: onder andere de poort te Ploembangan in Kediri, de tjandi Badoet bij Malang, één van de bijtempeltjes van tjandi Sewoe en het in zijn voldragen schoonheid onvolprezen juweel van Midden-Javaansche bouwkunst: het Zuidelijke hoftempeltje te Prambanan (afb. 1). Behalve met de genoemde monumenten heeft de Oudheidkundige Dienst zich de laatste jaren zeer intens beziggehouden met de voorbereidende werkzaamheden voor den wederopbouw van het bouwwerk dat met recht als het hoogtepunt der Hindoe-Javaansche architectuur wordt beschouwd, het Çiwa-heiligdom te Prambanan; deze hebben thans het punt bereikt dat tot den wederopbouw zou kunnen worden overgegaan, indien de crisis ook niet hier als spelbreekster tusschen beide was gekomen en de uitvoering der plannen tot een onbekende toekomst had doen uitstellen.

Aangaande de niet tot de Hindoe-oudheden behorende groepen van monumenten waarmede de dienst bemoeienis heeft gehad, laat zich het volgende mededeelen.

Daar, in tegenstelling met de Hindoe-Javaansche bouwwerken, die uit het tijdperk van godsdienstovergang voor het meerendeel nog bij de bevolking in gebruik zijn, is een andere wijze van verzorging in behandeling voor deze categorie van oudheden onvermijdelijk. Hierbij valt op te merken, dat deze monumenten — die in stylistisch opzicht een voortzetting van de Hindoe-Javaansche architectuur vormen — nog vele in de hedendaagsche kunsten en ambachten voortlevende elementen bevatten en van deze omstandigheid bij restauratieven arbeid kan en moet worden partij getrokken. Op de belangrijke vraag of zich hier de mogelijkheid voordoet om — gelijk dit o. a. in Kambodja en Siam het geval is geweest — de oude, met ondergang bedreigde ambachten in dienst der restauraties tot nieuw leven te wekken, kan hier niet worden ingegaan. Alleen noemen we hier als voorbeeld van een plaats waar de oude tradities nog voortleven en zich in verband hiermede allerlei interessante kwesties bij de verzorging der oudheden voordoen, Cheribon, waar in de jaren 1930—1933 het Kraton Kasepoehan-complex onder leiding van den dienst met gebruikmaking van inheemsche toekangs werd hersteld en men thans bezig is met behulp van dezelfde werkkrachten de noodige voorzieningen aan den ouden masjid te treffen.

Over de Hollandsche oudheden kan in aansluiting op het in dit Jaarboek (1922) verschenen artikel van dr. N. J. Krom worden medegedeeld, dat in 1923 ingevolge eene beschikking van den toenmaligen Gouverneur-Generaal, Mr. D. Fock, een jaarlijksche subsidie werd verleend ten behoeve van het onderhoud der oudheden in de Molukken en hiermede de overheidszorg voor deze belangrijke groep van monumenten een voldongen feit is geworden. De eerste restauratie van beteekenis had inmiddels reeds plaats gehad in 1920, in welk jaar de herstelling van de bouwvallige Portugeesche

Buitenkerk uit 1695 op 's Lands kosten werd uitgevoerd. Omstreeks denzelfden tijd diende de Oudheidkundige Dienst van voorlichting inzake de restauratie van de fraaie patricierswoning aan de Kali Besar West bekend als de Toko Merah, als kantoorlokaliteit in gebruik bij de Bank voor Indië.

Tot de voorbereidende maatregelen van het Gedenkboek Oud-Batavia behoorden de fotografische opnamen en het in kaart brengen van een groot aantal onroerende en roerende oudheidkundige zaken in de hoofdstad, waarbij de dienst zijn medewerking verleende door zijn fotograaf J. J. de Vink (dezelfde die de fraaie opnamen der Molukkenreis vervaardigde) ter beschikking van den schrijver, dr. F. de Haan te stellen. De verschijning van dit Gedenkboek heeft er ongetwijfeld in hooge mate toe bijgedragen om de belangstelling van het publiek voor de oud-Hollandsche monumenten gaande te maken. In dit verband moge worden aangestipt, dat reeds vóór het in werking treden der monumentenordonnantie het gemeentebestuur van Batavia in overleg met den dienst een lijst van openbare gebouwen en woningen met oudheidkundige waarde, die voor bescherming in aanmerking komen, heeft doen opmaken.

In 1928 stelde de heer V. I. van de Wall een onderzoek in naar de aanwezigheid en den toestand van de Compagniesoudheden in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden en in de Residentie Menado. Hierbij moest blijken (Oudheidkundig Verslag 1928), dat de oudheden in deze gewesten deels verdwenen waren, deels in een treurigen staat van verwaarloozing verkeerden. Zoo was het grootste gedeelte van het fort Rotterdam te Makasser in drie kwart eeuw niet onderhouden! Waar aan een volledig herstel van deze oudheden bij gebrek aan fondsen niet kan worden gedacht, heeft de Dienst zich moeten bepalen tot het verlenen van een jaarlijksche subsidie voor het onderhoud der grachten en wallen. Gelden werden beschikbaar gesteld voor een eenvoudige restauratie van het graf van Aroe Palakka, den vriend der Compagnie, te Makasser.

In Manado werden het fortje Leiden, en de zoogenaamde Kota Mas te Kwandang voor verder verval behoed. De aandacht van de Hoofden van Gewestelijk Bestuur werd gevestigd op talrijke sierkanonnen en rijkssieraden van Europeeschen oorsprong, waarbij de wenschelijkheid werd bepleit deze voor het land te behouden in verband met het toenemende toeristenverkeer in deze streken.

In 1930 ondernam de heer Van de Wall een tweede inspectiereis naar de oudheden in de Molukken waarbij de ervaring werd opgedaan, dat niet alle oudheden behoorlijk onderhouden waren zulks tengevolge van het ontbreken van geregeld toezicht en de zeer verwijderde ligging der verschillende monumenten.

Nadat de voornaamste oudheden in het Oostelijk deel van den Archipel waren geïnventariseerd kwam Java aan de beurt, bepaaldelijk West-Java. Hier werd voor het eerst door Van de Wall een systematisch onderzoek ingesteld naar de verwaarloosde en weinig bekende landhuizen uit den Compagniestijd in de Residentie Batavia. Voor de publicatie der verzamelde gegevens werd zorggedragen door den dienst, die in samenwerking met het Kon. Bat. Genootschap en andere instellingen, het eerste deel van het door Van de Wall samengestelde boekwerk, getiteld „Indische Landhuizen en hun Geschiedenis” deed verschijnen.

Intusschen was het beheer van de Nederlandsche oudheden in Bantam, dat sedert 1911 door het toenmalige Departement der Burgerlijke Openbare Werken was gevoerd, door den Dienst overgenomen en onder zijn directe toezicht gebracht. Een „Korte Gids voor Oud-Bantam” zag het licht, de eerste voor Hollandsche oudheden door

den dienst uitgegeven. Een tweede voor de oudheidkundige bezienswaardigheden te Batavia is in voorbereiding. Het is in dit verband een verblijvend feit te kunnen constateeren dat de Compagniesoudheden in tegenstelling met vroeger jaren zich in een algemeene belangstelling mogen verheugen.

De sombere financieele vooruitzichten noopten den dienst zich tot de opname der Compagnies-oudheden op West-Java te bepalen en de inventarisatie van Midden- en Oost-Java, Borneo, Sumatra en de kleine Soenda-eilanden uit te stellen. Een aanvang werd gemaakt met de inschrijving van de belangrijkste oudheden in het Openbaar Centraal Monumentenregister. Definitief werd ingeschreven het huis van Rumphius (afb. 2) te Ambon, terwijl de oudheden te Banda en te Bantam (afb. 3) voorloopig werden geclasseerd en de, eveneens voorloopige, inschrijving van de oudheden te Batavia in behandeling werd genomen.

Ten slotte moet als een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis der Indische monumentenzorg worden vermeld de tot standkoming van de Monumentenordonnantie in 1931. De hierin vervatte regelingen zijn ontworpen naar het voorbeeld van de in Europa bestaande monumentenwetten voorzover noodig met inachtneming van de speciaal in Indië geldende toestanden. De laatste hebben onder meer hun stempel gedrukt op de definitie van het begrip monument, waarin men getracht heeft de zeer heterogene zaken welke hier te lande voor bescherming in aanmerking komen, onder te brengen¹⁾. We kunnen hieraan toevoegen dat de ordonnantie menige bepaling bevat, die in de meeste Europeesche landen als ontoelaatbaren inbreuk op het beschikkings- en eigendomsrecht zou worden beschouwd, maar in de zooveel gemoedelijkere koloniale samenleving geen bijzonderen aanstoot heeft gegeven. Zoo kunnen ook zonder toestemming van den particulieren eigenaar zoowel roerende als onroerende zaken in het monumentenregister worden ingeschreven en zijn aan den Oudheidkundigen Dienst verstreckende bevoegdheden toegekend bij het treffen van allerhande maatregelen die in het belang der monumenten noodig worden geoordeeld.

Hoewel de ordonnantie nog te kort in werking is om hare bruikbaarheid in de praktijk in allen deele te kunnen beoordeelen, laat zich toch reeds voorspellen dat zij in vele gevallen een heilzame, vooral preventieve werking zal uitoefenen, waar het aankomt op de bescherming der oudheden tegen hun machtigsten en gevaarlijksten vijand: den mensch. Dat deze werking in niet geringe mate zal worden versterkt, wanneer mettertijd juistere begrippen omtrent de waarde van 's Lands eigen cultuurbezit in breede lagen der bevolking ingang zullen hebben gevonden, behoeft niet te worden betwijfeld.

Dit overzicht, hoe beknopt ook, kan niet worden afgebroken, zonder dat een enkele blik op de, in de huidige tijdsomstandigheden zeer onzekere, toekomst is geworpen.

In de laatste maanden zijn er herhaaldelijk stemmen opgegaan die er bij de Regeering op hebben aangedrongen om alle inproductieve diensten, waaronder ook

(¹) Onder monumenten verstaat de ordonnantie „door menschenhand tot stand gekomen onroerende of roerende zaken, deelen of groepen van zaken, dan wel overblijfselen daarvan, die in hoofdzaak ouder zijn dan 50 jaar of tot een ten minste 50 jaar oude stijlperiode behooren en voor de praehistorie, geschiedenis of kunst van groot belang worden geacht; benevens de terreinen, waaromtrent gegronde aanwijzing bestaat, dat zij zaken als boven bedoeld bevatten; een en ander voor zover zij in een daartoe door de zorgen van het hoofd van den Oudheidkundigen Dienst aan te leggen en bij te houden register, aan te duiden als openbaar centraal monumentenregister, voorloopig dan wel definitief zijn ingeschreven”.

de oudheidkundige, op te heffen en hiermee een einde te maken aan hetgeen in dezen nood der tijden niet anders dan als geldverspilling kan worden beschouwd. Tegenover deze opvatting is van verschillende zijden met warmte voor het voortbestaan van den dienst gepleit; is er op gewezen dat de luttele besparing voortvloeiende uit dezen maatregel niet zou opwegen tegen het onherstelbaar verlies op cultureel gebied, dat er onvermijdelijk het gevolg van zou wezen. Tot dusverre heeft de Regeering aan den op Haar uitgeoefenden drang tot opheffing van den dienst weerstand weten te bieden en zich bereid betoond de bestaande organisatie, zij het op een tot het uiterste besnoeide basis, te handhaven; hetgeen reden geeft te vertrouwen, dat hare gezindheid ten aanzien van de monumentenzorg, ook in geval van het voortduren der crisis, zich niet in ongunstigen zin zal wijzigen.

Waar de zaken zoo staan, is het niet twijfelachtig, dat de voortzetting van den oudheidkundigen arbeid in Indië in niet geringe mate afhankelijk zal zijn van den moreelen steun welke de dienst van belangstellenden zoo in Nederland als in Indië voor zijn streven zal ontvangen.

Meer dan ooit zal het daarom noodig zijn in deze benarde tijden voor de bedreigde cultureele belangen gezamenlijk op de bres te staan; gemeenschappelijk de verdediging van wat in vele jaren van moeizamen arbeid werd opgebouwd te voeren!

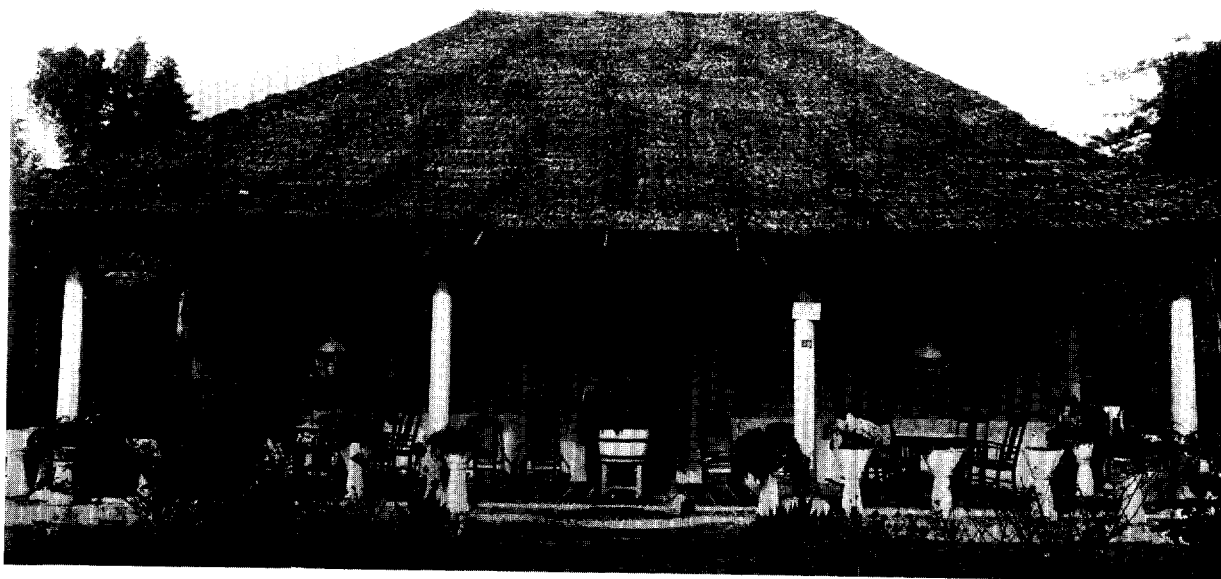
HET TIJDSCHRIFT UITGEGEVEN DOOR DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND, 1899—1934

DOOR PROF. DR. W. VOGELANG.

„Ter voorkoming van te groote verwachtingen zij er terstond op gewezen, dat het niet in de bedoeling ligt een geregeld verschijnend tijdschrift in het leven te roepen, waartoe de redactie het leeuwenaandeel levert. Onze opvatting is bescheidener, het zal meer een vliegend blaadje zijn, gewijd aan de belangen van den bond, op ongeregelde tijden verschijnende en grooter of kleiner van aantal bladzijden, naarmate er stof aanwezig is . . .”

Wie — omdat het hem te beurt valt over het in onzen titel vermeld onderwerp te schrijven — den hier afgedrukten zin weer eens leest uit het voorbericht aan den lezer, op de éérste bladzijde van den éérsten jaargang, no. 1 van Juni 1899, en wie daarbij tevens met een schuin oog, eenigszins schichtig opziet naar de lange rij van tot heden verschenen jaargangen op de boekenplank, dien overvalt al dadelijk het somber voorgevoel dat hij zijn taak maar zeer oppervlakkig, maar zeer onvoldoende zal kunnen volbrengen. Ware het bij dien bescheiden opzet gebleven, dan was er ten minste een kort en bondig, zakelijk stuk te schrijven geweest, waar de lezer ook in het vervolg in zooverre iets aan zou hebben, dat hij door de lectuur gauw zou zijn georiënteerd. Nu echter uit een zoo schuchter aangekondigde kiem op den duur, tegen alle verwachtingen in, zulk een bosch is gegroeid, blijft er voor den schrijver niet veel anders over dan in zeer korte bewoordingen, en voornamelijk uit eigen herinnering puttend, de geschiedenis van dien groei te overzien.

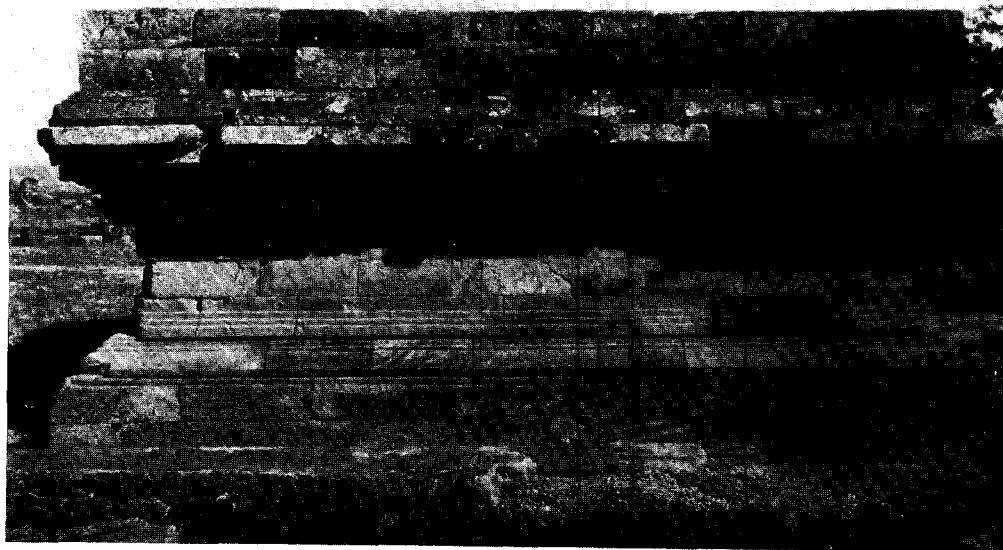
Maar natuurlijk, als men eenmaal begint, ontkomt men niet aan de bekoring toch weer deel voor deel op te slaan, er in te bladeren, aantekeningen, o veel te veel aantekeningen! te maken, om zijn geheugen op te frisschen en de stof te verdeelen. Want het is nu eenmaal een stuk geschiedenis dat zich hier voor mijn oogen ontrolt,

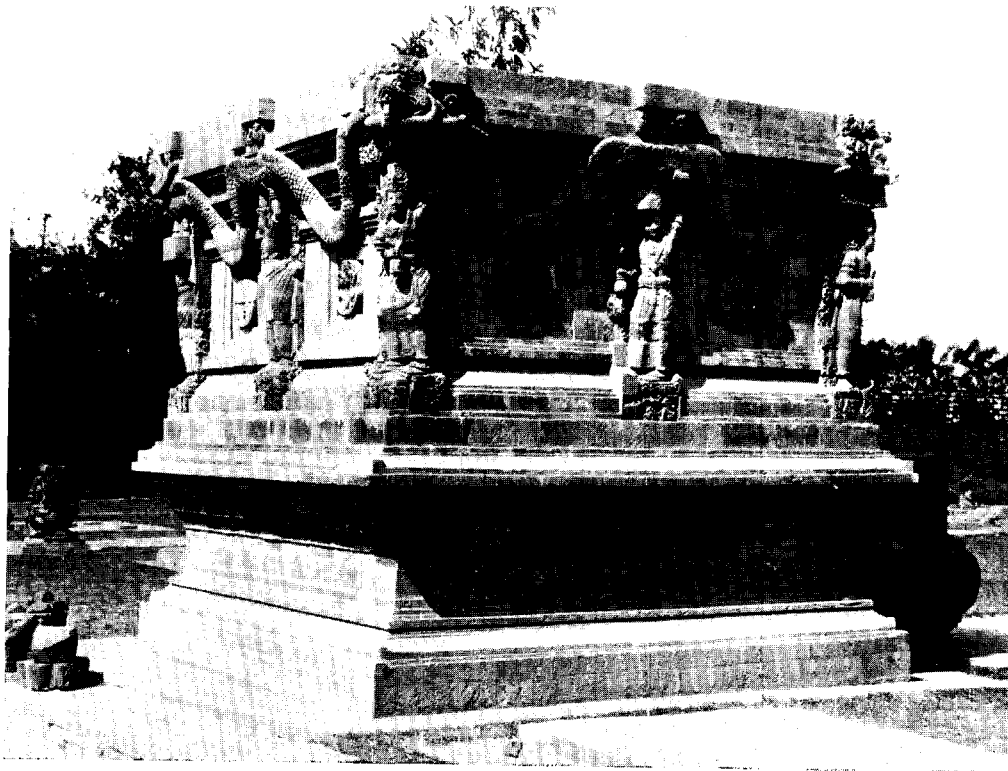
Afb. 2. Het huis van Rumphius te Ambon in 1933 ingeschreven in het Openbaar Centraal Monumenten-register.

Afb. 3. Poortje van de perkenierswoning Boyau op het eiland Lonthoer (Banda), dat eerlang in het Openbaar Centraal Monumenten-register zal worden ingeschreven.

Afb. 4. Slangentempel van Panataran voor de restauratie.

Afb. 5. Slangentempel van Panataran gerestaureerd.

en het is geschiedenis waar ik nu eenmaal zelf mee samengegroeid ben, waar ik deel van uitmaak; in den geest van no. 1 af, metterdaad, als redactielid, van 1905 af. Al wat ik daar in die 33 deelen bladerend tegenkwam, was weer als of het gisteren gebeurd was. Daar waren ze weer de voor het eerst geïnstalleerde en weer aftredende bestuursleden van den Bond, de telkens veranderde redacties, beurtelings in den breede uitgebreid en dan weer sterk ingekrompen. Ik doorleefde in gedachten weer zooveel genoegelijke uren onzer redactievergaderingen in Overvoorde's huis, in allerlei andere woningen. Ik voelde weer de nijpende noodzaak die we steeds voor oogen hielden: er voor te zorgen dat het Bulletin, dat het Jaarboek zijn inhoud op peil zou houden en ook weer eens een beter pakje zou krijgen; dat er vooral véél meer en betere afbeeldingen in zouden verschijnen. Deze laatste eisch vooral stuitte dan, in het begin, dikwijls af op den op het oekonomische gerichtten geest van Overvoorde, die ons lichtzinnigeren wellicht een ontijdige en gevaarlijke *débaclé* heeft bespaard.

Wat Overvoorde ook voor die redactie geweest is, voelt men terdege als men eens oude deelen opslaat en naleest. Altijd bereid open ruimte te vullen, altijd in staat iets te leveren wat voor een of anderen kant van belang was, bleek hij telkens de redder in tijden, dat de copie niet zoo overvloedig stroomde als in later dagen. Het regiment der verschillende redacties nagaande, vind ik alleen ons nog altijd actief medelid Byvanck in veel opzichten van even groote waarde voor het voortbestaan en het loopen van het tijdschrift, dat nu eenmaal niet kan bestaan van korte vleugjes belangstelling voor dit of dat onderwerp, maar dat steeds nieuw leven moet verspreiden. Voor het beter uiterlijk hebben we in de eerste plaats ons medelid de Gelder te danken. Maar laat ons hier de redacties verder met rust laten. Liever verdiep ik me weer in de herinnering aan die oude medewerkers; de meesten al niet meer in hun ambt! velen helaas niet meer in leven.

Daar passeeren de algemeene vergaderingen de revue, die wintervergaderingen met behandeling van onderwerpen van wijde strekking, daar denken wij weer aan de excursies, die de leden van den Bond op zooveel plaatsen in Nederland hebben gebracht, waar zij goed en soms niet zonder luister zijn ontvangen. Die excursies die, krachtens de vaste gewoonte der redactie om de leden steeds op tijd in het bezit te stellen van een uitvoerige bespreking der plaats van samenkomst, ons Tijdschrift tevens hebben gemaakt tot zulk een aardig compendium van Nederlandsche stedebeschrijving uit kunsthistorisch oogpunt.

Heeft men de tochten zelf medegemaakt, dan is ook door de in later tijd vooral rijke illustratie aanstonds weer alles levend voor ons. Wij zien weer die zalen, waar wij vergaderden en waar de voorzitters hun programma ontwikkelden en debatten inleidden, de secretarissen verslag uitbrachten. We herinneren ons weer precies onze tafelburen aan den feestelijken maaltijd. En wie het voorrecht had achter de coulissen te mogen kijken, vergeet ook niet licht menig hachelijk moment, ontstaan door de behandeling van de een of andere netelige, min of meer persoonlijke questie.

En bij dat al is het wáár dat men zich aan één denkbeeld niet geheel kan onttrekken, aan den indruk namelijk, dat de eerste jaren rijker schakeering vertoonden, zoowel in den Bond als in de redactie en vooral onder de verschillende medewerkers aan het tijdschrift zelf. De contrasten der persoonlijkheid waren feller. Was het niet die ouderwetsche causeur en onvermoeibare Franschman Brière, de tegenwoordige directeur van het Musée de Versailles, die mij eens in een vertrouwelijk gesprek hetzelfde over zijn ondervindingen in Frankrijk vertelde: „c'était une autre vie, une vie

plus colorée". Hij doelde daarbij op dezelfde jaren ongeveer en op dezelfde verschijnselen. En het was geenszins de stem van den laudator temporis acti, die daar sprak. Het was een geslacht van ander kaliber, dat aan het woord was en dat de jongeren meesleepte, in het nauw bracht en aanvuurde tegelijk. Daar waren immers figuren als Mr. S. Muller Fzn., die nooit kamp gaf, eindeloos sribbelde en weerbarstig bleek en ten slotte toch het hardst meehielp. Daar was Dr. A. Pit in de eerste jaren van zijn zegevierend gevoerden strijd voor zijn Nederlandsch Museum, zooals het toen noodig was, wilde hij werken voor de aesthetische beschaving van zijn vaderland. Altijd paraat, altijd elegant en levendig en altijd kort en zakelijk, waar het er op aankwam. Daar was E. W. Moes, de werkelijk alles en nog wat wetende, soms 'n beetje jongensachtig uit den hoek komende, maar steeds welwillend optredende, onverstoorbare criticus waar het gold musealen en wetenschappelijken arbeid, zoodra die in geschrifte verscheen. En wie vergeet Hofstede de Groot, die van de vroegste jaren af met de hem eigen, ijzeren consequentie aanstuurde op plannen, die de Bond inderdaad eenmaal, namelijk tusschen de jaren 1910 en '30 bijna volledig zou verwezenlijken. Jan Kalf's naam staat op vele pagina's van ons tijdschrift; het was Jan Kalf in zijn jongen, blonden tijd, pal staande, hoekig en scherp. In ons tijdschrift heeft hij harde klappen uitgedeeld — zelden zonder humor — vooral tegen de ongelukkige schrijvers van dien voorlooper van de publicaties van zijn eigen tegenwoordig bureau voor de Monumentenzorg. Herleest men dat weer, dan wordt het duidelijk hoe Kalf, den gestadigen verslaggever van vele „Denkmalpflage" van het begin af voor oogen stond wat zijn bureau zou moeten worden.

Het zou te zeer de algemeene geschiedenis van den Bond zelf raken, wilde ik hier veel meer namen noemen, van al die strijders voor de goede zaak, wier woorden, die wij lezen, ons hun persoon weer zoo levendig voor den geest halen. Er zijn er nog zooveel meer. Achter allen, meestal half achter de schermen, soms in 't souffleurshok, dan weer als toeschouwer in een loge grillé, verschijnt natuurlijk ook hier, tot aan zijn dood: Victor de Stuers.

Tegen al die voorgangers schijnt het jonge geslacht niet op te wegen. Dat wil zeggen, niet wat aangaat den militanten aard en de vaardigheid van aanval en verweer in den strijd voor hun idealen. Maar we mogen niet vergeten, dat ook het doel, dat althans de *bedoelingen* zeer zijn veranderd en veranderen mochten. Alles moest toen nog worden opgebouwd in Nederland, in dat — wat kunstwetenschappelijke belangstelling betrof — zoo sloome Vaderland, dat met een zelfingenomen verwijzing naar de oude, door de Stuers geslagen bres, alweer bereid bleek op onverdiende lauweren te rusten, terwijl de veelbelovende bres zelf dichtgroeide met romantisch onkruid. Er was geen behoorlijke beschrijving, geen codificatie van de monumenten. Hun behoud was geenszins verzekerd, noch was de wacht daartoe betrokken. Persoonlijk initiatief van enkele particulieren, toevallige welgezindheid van Ministers en Wetgevers, de stuwkracht van een ouden waakzamen referendaris en zijn opvolgers, daar was men wel op aangewezen.

Er bestond geen opleiding voor kunsthistorici aan onze universiteiten, geen regeling voor het opgraven en het onderzoek van den bodem, geen opleiding voor toekomstige bewaarders onzer kunstschaten. Er was geen of nagenoeg geen *hooger* soort philologisch en historisch geschraagde belangstelling. Het publiek beschouwde, voor 't allergrootste deel, de werken uit elk gebied der beeldende kunst niet anders dan als bronnen van eenig, desnoods ontbeerlijk, persoonlijk genot. Men was er bijna bang voor dat hier verdieping van *kennis* zou worden gepreikt, vernieuwing van oordeel door overzicht over een wijder horizon zou worden aangewezen.

Wie niet naast die eerste voor ons liggende pogingen in dergelijke richting ook eens de contemporaine dagbladlitteratuur van die dagen opslaat, voelt dat verschil heden niet meer zoo. Het is hem eveneens onbegrijpelijk geworden, dat onze Musea toen in zulk een deplorabelen staat verkeerden. Niet de kunstschaten zelf — al is het mede de taak van den Bond geweest voor sommige noodzakelijke restauraties van oude schilderijen bij monde van het Bulletin te pleiten — niet de kunstschaten in de éérste plaats, maar hun rangschikking, hun catalogiseering, waren onwaardig en elders reeds lang in onbruik. De geheele opvatting, die de bestuurders hadden omtrent die veelal al te luxueuze bergplaatsen, die men Musea geliefde te noemen, was achterlijk. Dat alles en nog veel meer, moest nog veranderen, moest opgebouwd worden. We schrijven, ik herhaal het, hier niet de geschiedenis van den invloed van den Bond, maar bespreken slechts de omstandigheden, die de kleur en den toon, *vooral den toon* van ons tijdschrift hebben bepaald en moesten bepalen.

Een onzer meest bekende kunstkenneren uit de dagen der oprichting van den Bond, tevens redacteur van een ander tijdschrift, dat zich evenwel nooit op een organiseerende taak toegelegd had, zeide, kort na het ruchtbaar worden van de bedoelingen van den Oudheidkundigen Bond, dat hij dien, met zijn orgaan, voor een „*doodgeboren kind*” hield. Nu aan den peet van dit kind, Dr. Overvoorde is het voorzeker in hoofdzaak te danken, dat die zeker aanvankelijk niet florissante zuigeling de eerste moeilijke jaren is doorgekomen. De peetmoei, de Vereeniging Oud Dordrecht, zal er zich wel minder van aangetrokken hebben, al bleven vooral met Dordrecht, door Overvoorde, vriendelijke betrekkingen genoeg. Door dien eersten redactiestaf: *Overvoorde, Pit en Moes*, werd aanstonds de geheele richting aangewezen. Het toen nog bij Johannes Muller te Amsterdam uitkomend tijdschriftje met zijn nu al sterk vergeeld papier, zijn vervelend grijs lettertje en zijn waggelig zetsel, heeft zich eerst in 1908 voor de éérste, in 1921 voor de tweede, in 1933 voor de derde maal verpopt en men kan zeggen dat het er uiterlijk sterk op is vooruitgegaan. Ook innerlijk? Wat wetenschappelijk gehalte van artikelen betreft, meenen wij zeker bevestigend te kunnen antwoorden. Wij gelooven niet dat er om de éérste 15 jaargangen te vullen ook maar half zooveel eruditie, nauwkeurigheid, wetenschappelijk inzicht, smaak en zorg noodig geweest zijn, als om de latere, beter bekende deelen, zóó te presenteren als ze geworden zijn. Men denke slechts aan R. Ligtenberg's, aan Dénucé's, aan Dr. Byvanck's werk om maar enkele, losse voorbeelden te noemen. Wat er minder is geworden, dat is de polemiek op algemeen organisatorisch gebied. Natuurlijk in menig opzicht is de strijd nu eenmaal beslecht. Nederland heeft een grooten achterstand, zoovèr dat in zijn krachten lag, kunnen inhalen. *Mede door dit orgaan* meenen wij. Maar zoo is het anderzijds te verklaren, dat men heden die felheid wel eens mist, dien vroolijken schermutselgeest, die soms wreede kritiek, die onze eerste jaargangen vaak tot zulk een amusante, verjongende lectuur maakten en die onze oude redactievergaderingen hun eigenaardige piquanterie konden schenken: wat moest men met *dit* artikel doen? Het zóó plaatsen of den auteur verzoeken het te verzachten? Was het wel juiste politiek *die* kwestie thans voor het forum van het groote publiek te brengen, nu juist een gewichtig weefsel van den Bond op 't getouw stond, waarvoor men die en die personen noodig kon hebben? en zoo veel andere vraagstukken meer, die alle aandacht vorderden.

Maar dat ligt zoo in den aard der dingen. De natuur is zoo. Het ontluiken is belangwekkender voor oog en hart dan de bloei, misschien zelfs dan de voedingstoffen en rijk aroma schenkende vrucht. De kracht des geestes ontwikkelt zich op schilderachtige, dramatische, voor toehoorders en toeschouwers belangwekkende en

stimuleerende wijze alleen *tegen* iets, niet *vóór* iets. En de *tegenstand* — d.w.z. de andere dan de zuiver materieele tegenstand, die nog altijd bestaat — de tegenstand waar in het *Bulletin* mee viel te worstelen, is het *Jaarboek* in zijn fraai gewaad, met zijn goede cliché's, zijn behoorlijken druk, zijn soliden arbeid leverenden staf van medewerkers zoowaar 'n beetje ontvallen!

Mocht er weer eens geducht opnieuw over principieele questies moeten worden gekibbeld, dan zal het Jaarboek zijn poorten gaarne openen en . . . ik ben overtuigd, het zal een nieuwen innerlijken bloei en wellicht nogmaals een uiterlijke verpopping beleven. Het heeft, dunkt mij, zijn recht van bestaan in ons land bewezen.

KRONIEK VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND, 1899—1934.

De samenstellers van deze kroniek hebben, behalve de gedrukte uitgaven, het archief van den Bond geraadpleegd, dat behoudens een enkel hiaat, volledig is bewaard.

Ter verkrijging van meerdere gegevens over vergaderingen, lezingen enz., wordt verwezen naar hetgeen in de series van het Bondsorgaan hierover is opgenomen en met hulp van het nieuwe register gemakkelijk te vinden is.

A. W. B. en D. P. M. G.

1899

17 Januari. Oprichtingsvergadering van den Bond te Amsterdam, als gevolg van het besluit van een vergadering d. d. 15 October 1898, op initiatief van de Vereeniging „Oud Dordt” bijeengeroepen. Tot voorzitter wordt gekozen Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, tot secretaris Mr. Dr. J. C. Overvoorde.

16 Mei. Bij Koninklijk Besluit van dezen datum, no. 10, wordt de Koninklijke goedkeuring op de Statuten van den Bond verleend.

15 Juli. Algemeene Vergadering te Utrecht; voordracht van den heer Jos. Th. J. Cuypers over het Kasteel de Haer, gevolgd door een tocht naar Haer-Zuylen.

In den loop van het jaar zijn 17 vereenigingen, 9 persoonlijke leden en 30 correpondeerende leden tot den Bond toegetreden.

1900

16 Februari. Naar aanleiding van een bericht van den Minister van Binnenlandsche Zaken besluit de Bond zich te onthouden van inmenging in de actie voor het behoud van de ruïne van de Boddelpoort te Nijmegen en van de kapel op het Mariënburg aldaar.

25 Juni. Algemeene Vergadering te Dordrecht; voordracht van Dr. C. Hofstede de Groot over: 1e. legaten en stichtingen, 2e. uitleening van schilderijen uit de Rijksmusea aan de kleinere musea, 3e. beschrijving van monumenten, 4e. de budgetten der Rijksmusea.

1901

19 Juli. Het behaagt H. M. de Koningin het beschermvrouwschap van den Bond te aanvaarden.

23 April. Eenige ingezetenen van Zutphen vragen adhaesie aan een verzoek aan den Raad dier gemeente, om te geraken tot het inrichten van een museum van Oude Kunst en Kunstnijverheid. Hieraan wordt voldaan.

24 April. H. M. de Koningin-Moeder antwoordt, naar aanleiding van een eerbiedig

verzoek van den Bond, dat een beschikking is getroffen tot behoud van een in „Louis XIV” opgetrokken koepel achter een perceel in het Noordeinde (Hogendorp-koepel).
22 Juni. Algemeene Vergadering te Edam; voordracht van Mr. Dr. J. C. Overvoorde over bescherming van monumenten.

6 Juli. De Bond is vertegenwoordigd bij een bijeenkomst te Amsterdam betreffende de kwestie Paleis-Raadhuis.

16 Juli. Aan den Bond wordt steun verzocht voor het in orde brengen van eenige oude graven van Nederlanders te Smyrna.

October. Adres van den Bond aan H. M. de Koningin en schrijven aan den Minister van Binnenlandsche Zaken over de wenschelijkheid, om een Rijkscommissie in te stellen voor het inventariseeren van belangrijke bouwwerken in Nederland.

2 November. Audientie van het bestuur bij den Minister van Binnenlandsche Zaken ter toelichting van bovenstaand adres.

6 November. Het Friesch Genootschap verzoekt adhaesie aan een adres aan H. M. de Koningin, om te waken voor het behoud van de Broerenkerk te Bolsward. Aan dit verzoek wordt voldaan.

1902

Januari. Een commissie uit het bestuur van den Bond bezoekt deskundigen, vertrouwd met het inventariseeringswerk, te Düsseldorf, Berlijn, Schwerin, Münster en Parijs, om, ten verzoeken van den Minister van Binnenlandsche Zaken, een rapport over de inventariseering van belangrijke bouwwerken te kunnen uitbrengen.

22 Maart. Adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarin wordt opgekomen tegen ontsiering of bederf van de Martinikerk te Franeker.

11 April. Burgemeester en Wethouders van 's Gravenhage berichten, dat, ten verzoeken van den Bond, geen telefoonstelling zal geplaatst worden op het dak van de voormalige St. Sebastiaans Doelen, thans Gemeentemuseum.

21 Juni. Algemeene Vergadering te Amersfoort; voordracht van den heer F. A. Hoefer over het „Messbild-Verfahren” voor het vervaardigen van bouwkundige teekeningen.

2 Juli. Bij Koninklijk Besluit van dezen datum, no. 63, wordt een subsidie van Fl. 500.— aan den Bond toegestaan voor het verzamelen van gegevens betreffende de eventueele instelling van een Rijkscommissie voor inventariseering en beschrijving van belangrijke bouwwerken.

3 October. Gecommitteerden tot de Zaken van de Ned. Herv. Gemeente te Rotterdam berichten, naar aanleiding van een verzoek van den Bond, dat de Schotsche en de Prinsenkerk voorloopig niet zullen worden gesloopt.

5 November. De Algemeene Rijksarchivaris bericht aan den Bond, dat een voorgenomen actie voor het behoud van de kerk te Colombo (Ceylon) kan achterwege blijven, aangezien de benodigde gelden door een particulier zijn verstrekt.

1903

15 Juni. De Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid bericht aan den Bond, naar aanleiding van een ingezonden request, dat het gebouw van het R. Kath. Ziekenhuis te Zwolle zal worden overgedragen aan de Ver. tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.

April. De Bond onderteeckt een adres tot behoud van het raadhuis te Jisp.

4 Juli. Algemeene Vergadering te Zutphen. Voorstel van Dr. C. Hofstede de Groot, om een commissie te benoemen ter bestudeering van vraagstukken betreffende testamentaire bepalingen en betreffende de budgetten der musea.

7 Juli. Koninklijk Besluit tot instelling van een Rijkscommissie tot het opmaken en

uitgeven van een inventaris en een beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst; benoemd tot voorzitter Dr. P. J. H. Cuypers en tot secretaris Dr. J. Kalf.

1904

9 Juli. Algemeene Vergadering te Leiden. Voordracht van Prof. Dr. A. E. J. Holwerda over de reorganisatie van het Museum van Oudheden aldaar. Instelling van een commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen.

12 September. Regenten van het St. Elisabeths of Groote Gasthuis te Haarlem berichten den Bond, dat het bij de voorgenomen verbouwing van het gasthuis niet mogelijk is, de oude huisjes aan het Groot Heiligland te sparen.

21 October. Dr. Cuypers te Roermond stelt voor, aan den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Roermond een adres te zenden, om niet over te gaan tot slooping van de voormalige Minderbroederskerk aldaar.

8 November. De Minister van Binnenlandsche Zaken deelt mede, aan de Commissarissen der Koningin een circulaire te hebben gezonden inzake de werkzaamheden van loodgieters aan monumenten van geschiedenis en kunst, nadat de Bond de aandacht van Z.Ex. op deze aangelegenheid had gevestigd.

1905

26 Mei. Burgemeester en Wethouders van Jisp berichten, dat de restauratie van het gemeentehuis tot stand is gekomen, onder dankbetuiging voor de door den Bond verleende hulp.

15 Juli. Algemeene Vergadering te Maastricht.

20 Juli. De Vereeniging "Haerlem" verzoekt steun bij de uitgave van een geïllustreerden gevelcatalogus van Haarlem.

November. De Bond ziet zijn bemiddeling tot terugkoop van de gildegooderen te Heusden met succes bekroond.

1906

6 Januari. Archaeologische conferentie te Utrecht.

21 Juli. Algemeene Vergadering te Middelburg.

In dit jaar werd de Provinciale Zuid-Hollandsche Archaeologische Commissie, op advies van den Bond, ingesteld.

Bij de Rembrandt-hulde te Leiden was de Bond vertegenwoordigd.

1907

28 April. De Bond besluit tot het geven van een subsidie voor het herstel van den gevel van een huis te Oisterwijk.

6 Juli. Algemeene Vergadering te Kampen. Instelling van een commissie voor het bijeenbrengen van gegevens over de nog in Nederland aanwezige gebouwen van de V. O. C. en de W. I. C.; instelling van een commissie, om na te gaan, welke wettelijke maatregelen gewenscht zijn in het belang van het behoud van monumenten.

1908

14 Maart. Op een adres van den Bond bericht de Alg. Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam, bereid te zijn over te gaan tot het instellen van een commissie met betrekking tot de afbraakplannen van de Nieuwe Zijdskapel.

14 April. De commissie tot het beheer over de Kerkgebouwen enz. der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam bericht, geen gevolg te kunnen geven aan een verzoek van den Bond, om een commissie in te stellen met het oog op de plannen tot ontmanteling van de Nieuwe Kerk.

27 Mei. De Bond zendt een adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken inzake den kloostergang van de Utrechtsche Domkerk.

3 Juli. Algemeene Vergadering te Culemborg.

December. Adres aan den Raad van Nijmegen, aandringende tot behoud van de Maria Magdalenakerk aldaar.

1909

9—10 Juli. Algemeene Vergadering te Alkmaar. Herdenking van het 10-jarig bestaan van den Bond; deze telt thans als leden: 33 verenigingen, 33 persoonlijke leden en 333 corresponderende leden. Bezoek aan Bergen. Benoemd tot voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde en tot secretaris Dr. H. E. van Gelder.

19 Juli. Adres aan den Raad der gemeente Utrecht, verzoekende, om het voormalige St. Catharinaklooster aan de Lange Nieuwstraat voor museum te bestemmen.

7 December. Adres aan de Tweede Kamer, verzoekende goedkeuring te willen onthouden aan den verkoop van "Het Arsenaal" op het Waterlooplein te Amsterdam aan de Beurs voor den Diamanthatel.

1910

Januari. Adres aan den Raad van Zwolle en den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarin geprotesteerd wordt tegen de voorgenomen afbraak van het „Reventer" te Zwolle.

22 April. Vergadering te 's Gravenhage ter bespreking van het rapport over de wettelijke bescherming van monumenten.

1—2 Juli. Algemeene Vergadering te Gouda; bezoek aan Oudewater. Benoemd tot voorzitter Prof. Dr. W. Vogelsang. Bespreking van prae-adviezen, uitgebracht door de heeren Jos. Th. J. Cuypers en Dr. W. Vogelsang over het vraagstuk der restauratie van monumenten; instelling van een commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten.

1 Augustus. Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland berichten, naar aanleiding van een desbetreffend adres van den Bond, dat zij besloten hebben de Vereeniging "Oud Gorcum" een subsidie van Fl. 1500.— te verleen voor de restauratie van het huis "Dit is in Bethlehem".

13 September. Het dagelijksch bestuur van Alkmaar bericht, naar aanleiding van een deswege gedaan verzoek van den Bond, niet te zullen overgaan tot demping van den Kooltuin.

1911

9 Februari. Vergadering te Utrecht; bespreking van stellingen betreffende de museum-budgetten.

27 Juni. In antwoord op een gemeenschappelijk met den Bond Heemschut ingediend protest berichten Burgemeester en Wethouders van Westdongeradeel niet te zullen overgaan tot afbreken van den toren te Wierum.

7—8 Juli. Algemeene Vergadering te Deventer; voordracht van den heer E. W. Moes over de taak der locale musea.

8 Juli. De Bond is vertegenwoordigd op een conferentie ten stadhuize van Arnhem, waar onderhandeld wordt over het lot van het kasteel Doorwerth.

11 Juli. De Prov. Zuid-Hollandsche Archaeologische Commissie verzoekt adhaesie aan een adres, gericht aan den Raad van Schoonhoven, verzoekende, niet over te gaan tot afstand van den toren der Ned. Herv. Kerk aan de kerkelijke gemeente, aangezien het in het voornemen ligt zoowel kerk als toren af te breken.

1912

5 Maart. Vergadering te Utrecht; bespreking van stellingen over het doel der plaatselijke musea. Mr. Dr. J. C. Overvoorde benoemd tot voorzitter.

30 April. Te zamen met een vijftal vereenigingen wendt de Bond zich tot den Bond Heemschut, zich beklagende over diens werkingsfeer.

4—6 Juli. Algemeene Vergadering te Leeuwarden; bezoek aan Franeker en de terp te Ferwerd.

30 September. Vergadering, belegd door een aantal vereenigingen enz., waaronder de Bond, om de schouwburgplannen van den Haagschen Gemeenteraad te bespreken.

30 October. E. W. Moes overleden.

14 December. Vergadering te Utrecht; bespreking van stellingen over het doel der plaatselijke musea.

December. Adres, gericht aan de Eerste Kamer, met betrekking tot de voorgenomen verbouwing van de gebouwen aan het Binnenhof te 's Gravenhage. Aan dit adres verleen 23 vereenigingen en bonden adhaesie.

1913

20 Januari. Bericht van den Minister van Koloniën, dat door Z. Exc. onder de aandacht van den Gouverneur-Generaal is gebracht een verzoek van den Bond over de werkingsfeer van den nieuw in te stellen Oudheidkundigen Dienst in Ned. Oost Indië.

28 Januari. Jhr. Mr. J. A. Feith overleden.

3—5 Juli. Algemeene Vergadering te Haarlem; benoemd tot secretaris Dr. M. P. Rooseboom. Bespreking van stellingen betreffende de inrichting van een Historisch Museum.

Adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, verzoekende, over te gaan tot het instellen van een Monumentenwet.

Adres aan den Minister van Financiën, verzoekende om vrijstelling van successierecht van legaten en schenkingen aan openbare musea.

1914

14 Februari. Vergadering te Amsterdam; bespreking van stellingen over de verhouding der plaatselijke musea tot de Rijksmusea. Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers tot eere lid van den Bond benoemd.

23—26 Juni. Algemeene Vergadering te Breda; benoemd tot voorzitter Prof. Dr. W. Vogelsang. Voordracht van Dr. J. H. Holwerda over „Moderne methoden van opgraving”. Voorstel tot vorming van een commissie, om een onderzoek in te stellen naar het al of niet wenschelijke van het overeindstellen van grafzerken.

April. De Bond verzoekt aan den Minister van Financiën, de vrijstelling van het recht van overgang van de schenking „Hofstede de Groot” niet als uitzonderingsgeval te beschouwen, doch bij de wet te regelen.

In dit jaar neemt de Bond voor f 500.— deel aan de oorlogsleening.

1915

6 Februari. Mgr. Dr. Gisbert Brom overleden.

22 Mei. Vergadering te 's Gravenhage; bespreking van stellingen over de opleiding van kunsthistorici en museum-ambtenaren.

23 Mei. Eenige leden verzoeken om een Bondcommissie, teneinde de stichting van een Historisch Museum voor te bereiden.

9—11 Juli. Algemeene Vergadering te Arnhem; benoemd tot voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde. Bespreking van stellingen, uitgebracht door de Restauratie-commissie. Bezoek aan het kasteel Doorwerth.

13 Augustus. Aan den Bond wordt tusschenkomst verzocht, teneinde te verhinderen, dat muurschilderingen in de kerk te Jelsum worden overgeverfd. In verband hiermede wordt aan den Kerkeraad een adres gezonden.

1916

26 Februari. De Bond verzendt een adres aan de Tweede Kamer, verzoekende wijziging van de wetsontwerpen, behelzende verandering van de wetten op de Vermogens en Personeele Belasting, voor zooverre het kunstwerken aangaat.

21 Maart. Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers overleden.

7—9 Juli. Algemeene Vergadering te Hoorn. Dr. P. J. H. Cuypers tot eere lid van den Bond benoemd. Voorstel van den voorzitter, om een commissie te benoemen voor het samenstellen van een lijst van afbeeldingen van bestaande en verdwenen monumenten.

20 October. Aan de Tweede Kamer wordt een adres gezonden, verzoekende een crediet te willen verlenen voor spoedeisende herstellingen van monumenten van geschiedenis en kunst.

November. Het Friesch Genootschap vraagt den Bond om steun voor het onderhoud van het Oude Prinsessehof.

December. De Bond treedt bemiddelend op in het geschil Dr. Leyds—Hidde Nijland over het Zuid-Afrikaansch Museum te Dordrecht; een door den Bond benoemde commissie, bestaande uit de heeren Mr. J. Oppenheim, lid van den Raad van State, Prof. Mr. A. C. Visser van IJzendoorn en Prof. Mr. W. L. P. A. Molengraaff, hoogleeraar te Utrecht, weet een bevredigde regeling tot stand te brengen.

1917

17 Januari. De vereeniging „Haerlem” verzoekt den Bond adhaesie aan een request tegen het afbreken der Commiezenhuisjes bij de Groote Houtbrug te Haarlem.

28 Januari. De Nederlandsche Klokken- en Orgelraad door den voorzitter van den Bond te Utrecht geïnaugureerd.

2 Februari. Het „General Gouvernement” in België ontkent de juistheid der dagbladberichten over het opeischen van klokken in België, naar aanleiding van een protest van den Bond.

8 Februari. Gedeputeerde Staten van Friesland berichten aan den Bond, dat zij besloten hebben tot het geven van een subsidie voor de restauratie der beide waterpoorten te Sloten.

22 Juni. Het behaagt Z. K. H. den Prins der Nederlanden, Hertog van Mecklenburg, het beschermheerschap van den Bond te aanvaarden.

28—30 Juni. Algemeene Vergadering te Groningen en excursie in de Provincie. Dr. E. J. Haslinghuis tot secretaris van den Bond benoemd.

9 Juli. Aan het kerkbestuur van de St. Martinikerk te Groningen wordt een schrijven gericht, aandringende op herstel der kerk.

12 Juli. Door den Bond wordt een prijsvraag uitgeschreven voor een moderne oplossing van het probleem der vervanging van de ijzeren spits van den toren van de St. Jacobs Kerk te 's Gravenhage.

12 Juli. Protest van den Bond bij de Gemeente Maastricht tegen den doorbraak tusschen de Helmsteeg en de Dominicanerkerk.

29 October. De Minister van Binnenlandschen Zaken besluit een subsidie te verlenen voor de uitgave van het Bulletin van den Bond.

10 December. De Bond zendt een adres aan de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal naar aanleiding van een voorstel van den Minister van Binnenlandsche Zaken om over te gaan tot de instelling van een Commissie van Advies inzake het restaureeren van oude bouwwerken.

1918

9 Januari. Naar aanleiding van courantenberichten wordt bij het dagelijksch bestuur van Delft geprotesteerd tegen eventueele demping van grachten aldaar.

- 12 Januari. Vergadering te 's Gravenhage. Bespreking van aanvullende stellingen over het Museumbeheer.
- 21 Januari. Burgemeester en Wethouders van Hoorn verzoeken den Bond een lid aan te wijzen in de bouwplancommissie daar ter stede. De heer W. van der Pluym wordt als zoodanig aangewezen.
- 18 Februari. Het Comité Néerland-Belge d'Art Civique wendt zich tot den Bond met de vraag, of de Halle te Yperen na den oorlog herbouwd dient te worden.
- 27 Maart. De Bond zendt een request aan den Minister van Binnenlandschen Zaken, verzoekende over te willen gaan tot het instellen van een doctoraat in de Kunstgeschiedenis.
- 23 April. De Bond zendt een request aan H. M. de Koningin, verzoekende, te willen besluiten tot het bijeenroepen van een conferentie van vertegenwoordigers van neutrale staten ter bespreking van de mogelijkheid tot bescherming van oude monumenten tegen oorlogsgevaar. Naar aanleiding hiervan verzoekt de Minister van Buitenlandsche Zaken om een rapport over deze aangelegenheid.
- 27—29 Juni. Algemeene Vergadering te Delft; excursie naar Naaldwijk. Prof. Dr. W. Vogelsang tot voorzitter benoemd. Instelling eener Commissie voor de vrijwaring van monumenten tegen gevaren van den oorlog.
- 20 Augustus. Eerste vergadering van bovengenoemde Commissie. Tot voorzitter wordt gekozen Mr. Dr. J. C. Overvoorde, bestuurslid van den Bond; in de Commissie hebben voorts zitting: Jos. Th. J. Cuypers, Prof. Jhr. Mr. W. J. M. van Eysinga, Generaal-Majoor H. L. van Oordt, Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Mr. S. Gratama, Prof. Jhr. Dr. J. Six en Dr. E. J. Haslinghuis.
- September. De restauratie-commissie der kerk te Borne en de vereeniging "Het Schultehuis" te Meppel verzoeken den Bond om steun.
- 9 November. Vergadering te 's Gravenhage; Prof. W. A. E. van der Pluym wordt tot voorzitter gekozen. Lezing door L. W. v. d. Swaelmen, architect, over den wederopbouw der door den oorlog verwoeste bouwwerken in België en Noord-Frankrijk.
- 30 December. De Minister van Buitenlandsche Zaken keurt goed, dat de Bond het rapport van de Commissie voor de vrijwaring van monumenten tegen gevaren van den oorlog openbaar maakt.

1919

- 20 Januari. De Bond wendt zich tot het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, om te wijzen, op het gevaar, dat dreigt voor de instandhouding van het perceel Korte Bisschopsstraat 14 te Deventer.
- 31 Januari. De Bond protesteert bij den eigenaar tegen slooping van de bouwvallen van het voormalige kasteel Stein in Limburg.
- Februari. De Bond wendt zich tot verschillende kerkbesturen met het verzoek, aan ter zake bevoegde personen meerdere faciliteiten te verleenen bij bezichtiging van of onderzoekingen in kerkgebouwen.
- 15 Mei. De Bond richt aan onderscheidene genootschappen, vereenigingen, commissies enz. in het buitenland een schrijven met betrekking tot de noodzakelijkheid van vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar.
- 24 Mei. De Bond protesteert bij het dagelijksch bestuur van IJlst tegen demping van de stadsgracht.
- 25—27 Juni. Algemeene Vergadering te Nijmegen; bezoek aan de Heilige Land-Stichting. Motie, voorgesteld door Prof. Dr. Vogelsang tegen de benoeming van niet-wetenschappelijk geschoolde personen tot ambtenaren aan de Rijksmusea.

28 Augustus. De Bond protesteert, in verband met de oplossing van het Hofplein-probleem, bij den Raad van Rotterdam tegen slooping van de Delftsche Poort.

13 December. De Bond betuigt, aan het bestuur van de Maatschappij der Ned. Letterkunde onder eenig voorbehoud sympathie met de voorgenomen uitgave van het werk „Het Boerenhuis in Nederland”. Een jaarlijksche subsidie wordt in uitzicht gesteld.

1920

22 Maart. Met betrekking tot de samenstelling van een „Woordenboek van Bouwkundige Termen” wordt een rapport ingediend.

9—11 Juli. Algemeene Vergadering te Roermond. Voordracht van Dr. J. Kalf over: „Een gevaar voor de Limburgsche dorpskerken”. Bezoek aan het kerkje te Asselt en ontvangst op eenige kasteelen in de omgeving, alsmede ten huize van Dr. P. J. H. Cuypers.

13 Augustus. Door den Bond worden pogingen in het werk gesteld, om de laatst overgebleven vestingtoren te Deventer te behouden.

In den loop van het jaar worden verschillende rapporten uit het buitenland ontvangen met betrekking tot de circulaire van den Bond over de vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar. Van 2 Amerikaansche, 3 Belgische, 4 Duitsche, 3 Engelsche, 3 Fransche, 1 Zweedsche en 3 Zwitsersche vereenigingen komen antwoorden in.

1921

3 Maart. Dr. P. J. H. Cuypers overleden.

23 April. De vereeniging „Hendrick de Keyzer” verzoekt adhaesie aan een request, gericht tot den Minister van Binnenlandschen Zaken, inzake de onteigeningsplannen aan het Spui en de Spuistraat te Amsterdam.

27 April. Aan de Tweede Kamer wordt door den Bond een adres gericht, verzoekende, om in verband met den aanleg van een waterweg van Born naar de Maas, zich te verzetten tegen het voornemen van het wegnemen van den middenpijler van de Maasbrug te Maastricht.

20 Mei. Bij het onthullen van een gedenkteecken boven het graf van Hendrick de Keyzer in de Zuiderkerk te Amsterdam is de Bond vertegenwoordigd.

20 Mei. De restauratie-commissie voor de Ned. Herv. Kerk te De Rijp wendt zich tot den Bond om steun.

27 Mei. Aan de Tweede Kamer wordt een adres gezonden, inhoudende de namen der vereenigingen, die adhaesie hebben betuigd aan het adres van 27 April inzake de Maasbrug te Maastricht.

30 Juni—2 Juli. Algemeene Vergadering te Zierikzee. Tot voorzitter benoemd Dr. J. Kalf. Autotocht over Schouwen.

12 Juli. De Dienst van Bouw- en Woningtoezicht te Alkmaar vraagt het oordeel van den Bond inzake de verbouwing van een perceel op den hoek van de Fnidsen-Appelsteeg.

21—24 September. De Bond is vertegenwoordigd op den veertienden „Tag für Denkmalpflege” te Munster.

17 December. Vergadering te Amsterdam; bespreking van het Rapport der Museum-commissie; voordrachten van de heeren A. Plasschaert en F. W. Hudig.

1922

11 Maart. Vergadering te Utrecht; bespreking van het rapport der Museum-commissie.

4 Mei. Dank zij de tusschenkomst van den heer J. van Hoey Smith kan de Bond nog tijdig de aandacht van den Algemeenen Rijksarchivaris vestigen op de verwaarloozing van oorkonden in den stadhuistoren te Veere.

29 Mei. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen verzoekt medewerking in verband met het afgraven van een vluchtberg te Duivendijke.

16 Juni. Een aantal ingezetenen van Rotterdam verzoeken adhaesie aan een adres, gericht aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, om het behoud van de Waalsche Kerk te Rotterdam.

22—24 Juni. Algemeene Vergadering te Sneek; benoemd tot secretaris Mr. A. Staring. Lezing van Dr. A. E. van Giffen, over „De Nederlandsche Hunnebedden en hun onderzoek”. Bezoek aan Workum en Bolsward.

Juli. De Bond zendt, in samenwerking met eenige andere vereenigingen, aan den Raad van s-Gravenhage een adres met betrekking tot het aanleggen van een verkeersweg bij de Gevangenpoort.

29 Augustus. Prof. Dr. A. E. J. Holwerda overleden.

5 December. Mr. Dr. S. Muller Fzn. overleden.

28 December. G. M. Kam overleden.

1923

8—15 April. De Bond is vertegenwoordigd op het V^{de} Internationale Congres der Historische Wetenschappen te Brussel.

12 Juni. De Prov. Zuid-Hollandsche Archaeologische Commissie verzoekt adhaesie aan een adres, gericht aan den Raad van Leiden, inzake het voornemen tot dempen van de Mare aldaar.

27—29 Juni. Algemeene Vergadering te Nunspeet; benoemd tot secretaris Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel. Besprekingen over het voorstel Overvoorde tot het houden van een Directeurendag en over het instellen van een feestcommissie voor de herdenking van het 25-jarig bestaan van den Bond. Voordracht van den heer Hoefer over „De ontwikkeling der Nederlandsche vestingen”. Bezoek aan Elburg, Hattem en Harderwijk.

9 November. De Bond is vertegenwoordigd bij de huldiging te Groningen van Dr. C. Hofstede de Groot ter gelegenheid van zijn 60sten verjaardag.

1924

8 Februari. Dr. N. G. van Huffel verzoekt den Bond zich uit te spreken over de plaatsing van het Toorpraam in de Domkerk te Utrecht.

29 Februari en 1 Maart. Feestvergadering ter herdenking van het 25-jarig bestaan van den Bond in de Ridderzaal te 's Gravenhage. Rede van den voorzitter der feestcommissie Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn en van Prof. Dr. Vogelsang. Feestavond in de „Tent” in het Bosch. Bezoek aan Delft. Mr. Dr. J. C. Overvoorde benoemd tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw. De feestcommissie biedt den Bond een penning met een fonds aan, ter uitreiking in bijzondere gevallen.

3—5 Juli. Algemeene Vergadering te Bergen op Zoom; benoemd tot voorzitter Prof. Dr. W. Vogelsang. Bezoek aan Wouw, Halsteren en Tholen. Voordracht van pastoor Juten over de orde der Guillelmieten of Wilhelmiëten.

6 December. De Vereeniging „Haerlem” verzoekt adhaesie aan een adres aan den Raad der gemeente Haarlem tot vaststelling van een monumentenverordening aldaar.

1925

6 April. Vergadering te 's Gravenhage; voorstel tot het instellen van een commissie van advies om maatregelen te beramen tegen ondeugdelijkheid van fotografiën en negatieven. Inleiding van Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn van een actie tegen het invoeren van een weeldebelasting. Voordracht van Dr. C. Hofstede Groot over: „Schilderkunst in Limburg”.

24 April. De Bond verleent een subsidie voor de uitgave van een werk over „Oud Tin” van de hand van Mr. A. Verster.

4 Mei. Bij het 25-jarig jubileum der Vereeniging „Amstelodamum” is de Bond vertegenwoordigd.

29 Mei. Mr. M. I. Duparc overleden.

18—20 Juni. Algemeene Vergadering te Dordrecht; benoemd tot voorzitter Prof. Dr. A. W. Byvanck. Boottocht naar Rotterdam.

7 Augustus. Regenten van het St. Elisabeths of Groote Gasthuis te Haarlem deelen mede, dat, mede dank zij een adres van den Bond, de Provinciale Staten van Noord-holland besloten hebben, een subsidie te verleenen voor de restauratie van een 12tal, aan het gasthuis behoorende huizen met oude gevels.

4 Mei. De Bond zendt een request aan den Minister van Financiën, om te protesteeren tegen het opnemen van kunst in een verteringsbelasting.

24 November. Aan het Gemeentebestuur van Amsterdam wordt verzocht, niet over te gaan tot slooping van het zoogenaamde Pesthuis aldaar.

29 December. Naar aanleiding van een verzoek van Burgemeester en Wethouders van 's Gravenhage wordt bij den Minister van Financiën aangedrongen op vrijdom van lasten bij schenkingen aan musea.

1926

18 Januari. Op verzoek van Burgemeester en Wethouders van Harlingen benoemt de Bond een lid van de Monumentencommissie aldaar.

27 Februari. Op initiatief van den Bond wordt de vereeniging „Directeurendag” opgericht.

1—3 Juli. Algemeene Vergadering te Zwolle. Lezing van den Heer F. A. Hofer over „Het Steekspel”. Bezoek aan het Nijenhuis, het kasteel Rechteren en Hasselt.

3 Juli. Eerste Algemeene Vergadering van de Vereeniging „Directeurendag” te Zwolle.

22 Juli. De Bond adviseert den Raad van Amsterdam, om een voorstel tot uitschrijving van een prijsvraag over de verbetering van het Rokin aan te nemen.

7 Augustus. Aan den Minister van Waterstaat wordt verzocht te bepalen, dat het tracée van het aan te leggen Twente—Rijnkanaal op groteren afstand van het Huis Almelo worde geprojecteerd, dan oorspronkelijk in het voornemen lag.

October. De Bond zendt een adres aan de Tweede Kamer, verzoekende, de voorgestelde wijziging van de successiewet, voor wat betreft de opheffing van de vrijstelling van het schenkingsrecht aan provincies en gemeenten, niet aan te nemen.

6 November. Aan een voorstel van de Vereeniging „Oud Leiden”, ingediend bij het dagelijksch bestuur dier stad, om een monumentenverordening in te voeren en een commissie van waakzaamheid in te stellen, wordt door den Bond adhaesie verleend.

8 December. Prof. Jhr. Dr. J. Six overleden.

18 December. Vergadering te 's Gravenhage; lezing van Dr. C. Hofstede de Groot getiteld: „Over Kunstkennis, voorheen en thans”.

27 December. Bij den Raad der gemeente Groningen wordt geprotesteerd tegen het voorstel van Burgemeester en Wethouders tot afbraak van het Poortershuisje aldaar.

1927

Januari. De Bond protesteert bij den Raad van Zierikzee tegen schending van het stadsgezicht van uit het Vrije en in het algemeen van uit het Oosten door een voorgenomen bebouwing.

30 Juni. Op initiatief van den Bond vindt te Utrecht de oprichtingsvergadering plaats van de Vereeniging „Topografisch Repertorium van Nederland”.

30 Juni—2 Juli. Algemeene Vergadering te Utrecht; voordracht van Dr. G. A. Labouchère over „De Prototypen van den Utrechtschen Domtoren”. Excursie naar IJsselstein en Vianen.

29 Aug. Bij het 100-jarig bestaan van het Friesch Genootschap is de Bond vertegenwoordigd.

12 November. Bijeenkomst te Utrecht van vertegenwoordigers der verschillende bonden en vereenigingen, die opkomen voor het behoud van natuurschoon en van monumenten van geschiedenis en kunst, daartoe uitgenoodigd door den Bond. Als gevolg hiervan wordt opgericht de „Monumentendag”; de eerste vergadering vindt op 18 Februari 1928 plaats.

1928.

3 Maart. De Bond neemt het initiatief tot het in het leven roepen van een Commissie voor de Carteerling van vóór- en vroeghistorische monumenten in Nederland.

4 Juni. In de nieuw opgerichte Vereeniging „Menno van Coehoorn” is de Bond in het bestuur vertegenwoordigd.

5—7 Juli. Algemeene Vergadering te Almelo; benoemd tot voorzitter Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel. Dr. C. Hofstede de Groot wordt benoemd tot eereid van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. Voordracht van den Heer J. J. van Deirse over „Het Twentsche Boerenhuis”. Bezoek aan de schilderijen-verzameling van den Heer en Mevrouw Ten Cate en aan het Huis Almelo; excursie naar Weersselo, Ootmarsum, Lage, Frenswegen en Oldenzaal.

19 Juli. Naar aanleiding van een adres berichten Burgemeester en Wethouders van Amsterdam aan den Bond, dat de gemeenteraad besloten heeft tot den bouw van twee chirurgische klinieken op het terrein van het voormalige Pesthuis, dat daartoe zal worden afgebroken.

2 November. Vergadering te 's-Gravenhage; de gouden penning van den Bond wordt uitgereikt aan den Heer F. A. Hoefer. Voordracht van Dr. A. E. van Giffen over „Een Cultuurmonument”. Benoeming van een Commissie tot aankoop van een reservaat, te weten het Noorsche Veld bij Zeyen (Dr.).

24 November. Bij Koninklijk Besluit van dezen datum, no. 4, worden de Statuten van den Bond gewijzigd en is de Koninklijke Goedkeuring opnieuw verkregen.

1929.

14 Januari. De Bond betoogt in een uitvoerig adres aan den Minister van Financiën, dat in de voorgestelde verteringsbelasting een gevaar voor de kunst wordt gezien.

27—29 Juni. Algemeene Vergadering te Valkenburg (L.). Excursie naar het kasteel Mheer en het kasteel Neuburg bij Gulpen. Bezoek aan Maastricht.

24 Juli. Dank zij de bemiddeling van den Bond verleent de Provinciale Geldersche Archaeologische Commissie een subsidie voor de restauratie van den toren van het Huis Loowaard bij Groessen.

20 September. Op het Internationaal Archaeologisch Congres te Barcelona is de Bond vertegenwoordigd.

28 November. De Bond is vertegenwoordigd bij het 60-jarig bestaan van het St. Bernulphus-gilde.

1930.

8 Maart. Mr. Dr. J. C. Overvoorde overleden.

12 April. Dr. C. Hofstede de Groot overleden.

3—5 Juli. Algemeene Vergadering te Goes; voordracht van den Heer Rothuizen over de restauratie der Groote Kerk. Autotocht over Zuid-Beveland en door Oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen.

8 October. De archivaris van Vlissingen bericht, dat, mede dank zij de financieele hulp van de leden van den Bond, het „Huis met de Beelden” te Vlissingen behouden is.

1931.

13 Juni. De Bond zendt een adres aan den Raad van Groningen, verzoekende, niet over te gaan tot demping van de Spilsluizen aldaar.

25—27 Juni. Algemeene Vergadering te Gorinchem; benoemd tot voorzitter Professor W. A. E. van der Pluym. Excursie in den omtrek; bezoek aan Woudrichem, het slot Loevestein en Zaltbommel.

15 Juli. Aan de nieuw opgerichte Vereeniging tot bevordering der kennis van de Antieke Beschaving verleent de Bond geldelijken steun ter bestrijding van de verblijfkosten van een Nederlandsch afgevaardigde op archaeologische congressen.

30 November. Professor W. A. E. van der Pluym wordt namens den Bond aangewezen als lid van het bestuur van het Gijsberti-Hodenpijl Fonds te Delft.

1932.

23—25 Juni. Algemeene Vergadering te Kleef; bezoek aan Kalkar, Xanten, Emmerik en het Kasteel Bergh.

8 Juli. De Vereeniging „De Hollandsche Molen” verzoekt den Bond om steun voor den wederopbouw van de afgebrande molen „De Adriaan” te Haarlem.

21 September. De Bond besluit, zijn uitgaven te doen toekomen aan het Nederlands Cultuurhistories Instituut te Pretoria.

30 September. Herdenking van het 25-jarig hoogleeraarschap van Professor Dr. W. Vogelsang; door den voorzitter van den Bond wordt een jubileumnummer aangeboden.

23 October. Professor Dr. W. Martin 25 jaar hoogleeraar. Dit feit wordt herdacht door de uitgave van een jubileumnummer van het Oudheidkundig Jaarboek.

7 November. De Bond besluit een bedrag beschikbaar te stellen voor het behoud der Musea Scheurleer.

1933.

25 Februari. Bij de opening der Van Sasse van IJsselt-zaal in het Museum te 's-Hertogenbosch is de Bond vertegenwoordigd.

1 Maart. Door den Bond wordt een request gezonden aan H. M. de Koningin, waarin protest wordt aangeteekend tegen het besluit van den Raad van Groningen inzake het dempen van het Binnen-Damsterdiep en het afbreken van het Poortershuisje aldaar.

15 April. Door den Bond wordt een bedrag beschikbaar gesteld voor het Comité tot verbreiding van de Heemschutgedachte onder de Jeugd.

20 April. De Bond richt een adres aan den Raad der Gemeente Wychen, waarin wordt aangedrongen op aanneming van het voorstel van de Stichting „Het Geldersch Landschap”, tot aankoop van het kasteel en de omgeving aldaar.

29 Juni—1 Juli. Algemeene Vergadering te 's-Hertogenbosch; excursie naar Heeswijk en Oisterwijk. Bezoek aan Breda.

Juni. De Bond treedt toe tot de Contact-commissie inzake Natuurbescherming.

18 Juli. De Bond richt een adres aan Burgemeester en Wethouders van Nijmegen, inhoudende een verzoek, om over te gaan tot restauratie van het „Besindershuis” daar ter stede.

4 December. Professor Dr. R. Ligtenberg, O. F. M., overleden.

16 December. Eerste vergadering van de op instigatie van den Bond in het leven geroepen zoogenaamde „Kasteelen Commissie”.

1934.

20 Januari. Herdenkingsvergadering van het 35-jarig bestaan van den Bond in een der vertrekken van de Grafelijke Zalen te 's-Gravenhage. Uitreiking van den gouden penning van den Bond aan Dr. J. Kalf; voordracht van Dr. Kalf over: „Monumentenzorg”.

UITGAVEN VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND.

Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, I—VIII (1899/1900—1907).

Bulletin, Tweede Serie, I—XIII (1908—1920).

Oudheidkundig Jaarboek, Derde Serie van het Bulletin, I—XI (1921—1931).

Oudheidkundig Jaarboek, Vierde Serie van het Bulletin, I en volg. (1932 en volg.).

Een register op de deelen van de Eerste tot de Derde Serie wordt tegelijk met dit Nummer verzonden.

Wandkaart met afbeeldingen van in Nederland gevonden vóórhistorische oudheden, ontworpen door Dr. R. Jesse (uitgegeven in 1903). *Uitverkocht*.

Repertorium van tijdschriftartikelen betreffende Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst: 1901—1908, samengesteld door A. A. van Rijnbach.

Supplement, I—III: 1909—1911, door A. A. van Rijnbach.

Supplement, IV—VI: 1912/3—1915, door E. J. Haslinghuis.

Supplement, VII—VIII: 1916 en 1917—21, door F. Vermeulen.

Supplement, IX: 1922, door mej. Fanny Simons.

Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming: Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers *voorzitter*, Dr. Jan Kalf *secretaris*, Mr. M. I. Duparc, Mr. Seerp Gratama, Prof. Mr. W. L. P. A. Molengraaff, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt, Prof. Dr. C. W. Vollgraff.

Uitgaaf: Wettelijke monumentenbescherming, adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond (1910).

[*Verg.*: J. W. Frederiks, Monumentenrecht (Diss. Leiden, 1912)].

Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten: Prof. Dr. W. Vogelsang *voorzitter*, Jan Gratama *secretaris*, K. P. C. de Bazet, Dr. P. J. H. Cuypers, Jos. Th. J. Cuypers, Dr. Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers.

Uitgaaf: Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken, met inleiding door Jan Kalf (1917).

Commissie voor de voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van musea: Mr. S. Muller Fzn. *voorzitter*, Dr. H. E. van Gelder *secretaris*, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. A. Pit, Dr. J. Veth, Prof. Dr. W. Vogelsang.

Uitgaaf: Over hervorming en beheer onzer musea (1918).

[*Verg.*: Rapport der Rijkscommissie van advies in zake reorganisatie van het museumwezen hier te land ingesteld bij Koninklijk Besluit van 5 Februari 1919 N°. 62 (1921)].

Feestbundel, uitgegeven bij de herdenking van het 25 jarig bestaan van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond op 29 Febr. 1924 (overgenomen in Oudheidkundig Jaarboek, IV, 1924, blz. 65—137).

Commissie tot voorbereiding van een Repertorium van Nederlandsche topografische afbeeldingen: Mr. Dr. J. C. Overvoorde *voorzitter*, Dr. J. J. de Gelder *secretaris*, Jhr. H. Teding van Berkhout, Dr. E. J. Haslinghuis, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.
Rapport, opgenomen in Oudheidkundig Jaarboek, V (1925), blz. 97—104.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland: Mr. J. E. Heeres *voorzitter*, Mr. Dr. J. C. Overvoorde *secretaris*, J. A. Frederiks, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Uitgaaf: De gebouwen van de Oost-Indische en van de West-Indische Compagnie in Nederland, met een Inleiding door Mr. Dr. J. C. Overvoorde en P. de Roo de la Faille (1928). — Ook verschenen in Oudheidkundig Jaarboek, VIII (1928), blz. 1—190.

Feestbundel voor Prof. Dr. W. Vogelsang, MCMVII—30 September—MCMXXXII (1932). — Opgenomen in Oudheidkundig Jaarboek, 4de S. I (1932), blz. 73—168.

Feestbundel voor Prof. Dr. W. Martin, MCMVII—23 October—MCMXXXII (1932). — Opgenomen in Oudheidkundig Jaarboek, 4de S. II (1933), blz. 1—50.

COMMISSIE TOT SAMENSTELLING VAN EEN WOORDENBOEK VAN BOUWKUNDIGE TERMEN.

In de algemeene ledenvergadering van den Bond te Leiden op 9 Juli 1904 werd besloten een Commissie te vormen voor het samenstellen van een lijst van bouwkundige termen. De Maatschappij tot bevordering der bouwkunst werkte mede en wees als leden der Commissie aan de Heeren V. G. A. Bosch, bouwkundig ingenieur te Arnhem, C. T. J. Louis Rieber, bouwkundig ingenieur te Amsterdam; door den Bond werden als leden benoemd de Heeren Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, de toenmalige voorzitter, en Ad. Mulder, rijksarchitect voor de monumenten; bovendien trad toe Dr. A. Beets, medewerker aan het Woordenboek te Leiden. De Commissie hield 19 Nov. 1904 haar eerste vergadering, waar de Heer van Riemsdijk tot voorzitter en de Heer Bosch tot secretaris werden benoemd. In het jaar 1905 trad nog toe de Heer F. A. Hoefer, archivaris van Hattem; de Heer Hoefer nam het archiefonderzoek op zich, voor het verzamelen van gegevens om verloren gegane bouwkundige termen op te sporen en verkeerde termen te kunnen verbeteren. Het eerste jaarverslag der Commissie werd opgenomen in het Bulletin van 1905, blz. 158 tot 159.

Over de werkzaamheid der Commissie kon in de volgende jaren geregeld in de verslagen van den bondssecretaris een mededeeling worden opgenomen. Wanneer, in 1908, de Commissies van den Bond een plaats krijgen aan het hoofd van de ledenlijst, blijkt de Commissie voor het woordenboek van bouwkundige termen te bestaan uit de Heeren F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, G. Bosch, Ad. Mulder en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk. In 1911 verloor de Commissie den Heer Bosch en in 1918 trad toe Dr. E. J. Haslinghuis. Gedurende deze jaren had de Heer Hoefer, in overeenstemming met de hem verstrekte opdracht, zich verdienstelijk gemaakt door het bijeenbrengen van een uitgebreide lijst van vaktermen, verzameld uit oude en nieuwe woordenboeken, vakwerken en rekeningen.

Er bleken evenwel in het jaar 1920 principiële verschillen van opvatting te be-

staan bij de verschillende leden der Commissie. Deze verschillen betroffen het systeem, de begrenzing van het te bewerken gebied en de mate van uitvoerigheid. Naar aanleiding van een rapport over deze geschilpunten uitgebracht, gaf het Bestuur van den Bond eenige richtlijnen aan: Het woordenboek zou moeten bevatten de thans gebruikelijke bouwkundige termen, Nederlandsche zoowel als bastaardwoorden, voor zoover zij voor oudheidkundigen van belang zijn; ter verduidelijking en bekorting zouden zooveel mogelijk schematische teekeningen moeten worden opgenomen, waarop de onderdeelen met cijfers en letters zijn aangeduid, zoodat in den tekst naar deze laatste kan worden verwezen.

Volgens deze richtlijnen is toen, bij wijze van proef, de letter A bewerkt. Verder kwam het niet, omdat de middelen ontbraken. Indien deze in voldoende mate aanwezig komen om het maken van een groot aantal schetsteekeningetjes te bekostigen, dan zou in den vrij beknopten trant, waarin de letter A is bewerkt, het werk kunnen worden voortgezet.

VEREENIGING „HET TOPOGRAPHISCH REPERTORIUM VAN NEDERLAND” OPGERICHT IN 1928.

Den 7den Juli 1916 werd ter jaarvergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Hoorn op voorstel van Mr. Dr. J. C. Overvoorde een Commissie benoemd, wier taak het zou zijn de samenstelling van een lijst der afbeeldingen van nog bestaande en verdwenen monumenten in studie te nemen. Tengevolge van dit initiatief en op grond van de conclusies, waartoe deze Commissie kwam, werd in 1928 de vereeniging opgericht, waarvan de naam hierboven staat en welke zich ten doel stelt een topographisch repertorium voor onze gewesten aan te leggen. Juist in deze formuleering, die het monument niet meer noemt, en daardoor voorkomt, dat men voor een te enge selectie uit de topographica, welke beschreven worden, zou moeten vreezen, mocht de grondgedachte, die bij de oprichting der vereeniging voorzat, in Nederland bij uitstek op haar plaats heeten. De gelegenheid om dat, zelfs in het kort, aan een ruimer kring dan dien van haar leden te toonen, wordt niet dikwijls geboden. Mogen wij ons daarom, alvorens de sinds 1927 verrichte werkzaamheden overzien worden, afvragen, welke omstandigheden het bestaan van de vereeniging ten onzent in zoo hooge mate rechtvaardigen.

Gedurende de 16de, de 17de en de 18de eeuw heeft wellicht in geen land, als in het onze, het portret ten opzichte van menigvuldige andere kunstuitingen een even overheerschende plaats ingenomen. Dat de oorzaak daarvan dieper ligt dan in oppervlakkige burger-ijdelheid, blijkt het spoedigst, wanneer men er zich rekenschap van geeft, dat „portret” in dezen niet tot 's menschen beeltenis beperkt opgevat mag worden. Die beperking immers ware denkbeeldig. Of Potter zijn stier tot een algemeen toonbeeld van het gehoornd ras heeft verheven, evenals Rembrandt boven-individueel contereitte, moet in dit verband buiten beschouwing blijven; — dat hij het portret in optima forma, het in alle opzichten individueel gekenmerkte afbeeldsel van een bepaald model gaf, wie zal het loochenen? Hetzelfde geldt voor de stillevens van Kalff en de Heem, voor de kerken van Saenredam en de Witte, voor Van der Heyden's stadsgezichten. Zin voor natuurgetrouwheid, een zin, zoo gevoelig, dat ze ons, hoe meer wij ermee in aanraking komen, tenslotte voorkomt religieus te zijn, een geneigde overgave,

waarbij de kunstenaar zich kon onderwerpen aan zijn sujet en in die onderwerping zegevieren, is deze niet de grondtoon, waarop dit portret van 's levens verschijnselen gestemd was?

Aan deze, op het eerste gezicht zoo dikwijls voor nuchter versleten gestemdheid nu danken wij als nageslacht het bestaan van heel Oud-Holland in portret. Het klinkt in zijn algemeenheid banaal en wij dienen de miskenning der verscheidenheid dan ook dadelijk op te heffen. Die verscheidenheid is immers eindeloos maal eindeloos. Aan de eene zijde van het vermenigvuldigingskruis staan de topographische concreta van Alkmaar tot Veere, van den Haag tot Kleef. Raadhuis en klooster, gracht en slop, bosch en rivier, havezathe en tol. Aan de andere de oogen en oogenblikken van schilders, teekenaars, etsers. De niet te tellen aspecten, uit de ontmoetingen van factoren geworden, zijn naar alle kant verstrooid. Maar Nederland bewaart nog een deel van het beste, al is ook dat verspreid en verborgen in musea, prentencabinetten, bibliotheken, archieven en privé verzamelingen.

Bij het ontstaan en groeien der openbare collecties zijn de particuliere in aantal en omvang allengs afgenomen. Daarmede schijnt ook het karakter der verzamelingen verschoven te zijn. Om een symptoom te noemen, titels als panpoëticon en atlas, de laatste zoowel voor historische als topographische prentverzamelingen veelvuldig gebezigd mits men een eeuw teruggaat, zijn schaarscher geworden, naarmate de aesthetische waardeering ten koste van de belangstelling voor het sujet uitdeidde. Van een zekere reactie op deze al te uitsluitende en voor den leek met vermoeyens dreigende sympathie getuigt in de laatste jaren het opbloeien der musea van gemeentelijk historisch verleden, der scheepvaartmusea, van het Oranje-Nassaumuseum en van 's Rijks geschiedkundige verzamelingen. Bepalen wij ons tot de topographie, dan blijkt zij uitsluitend in papierkunst verzameld en eens verzameld behouden te zijn. Rijks-archief, Monumentenbureau, Rijks Prentencabinet en, aan den spits, Leiden's Universiteitsbibliotheek met den atlas Bodel-Nijenhuis, bieden nu in dikwijls goede, helaas dikwijls ook schrale voorbeelden, datgene, waarvoor een Amsterdamsch liefhebber in 1780 slechts bij Hendrik Busserus had aan te kloppen, om het vele malen rijker en met vele malen meer kans op een treffer uit de rood marokijnen kunstboeken te lichten. Vollediger weliswaar staan de provinciale en stedelijke atlassen, in archief of genootschap bewaard, den historicus, die zijn topographisch voorstellings-vermogen wenscht te toetsen, den architectuurvorscher, den geograaf en ieder, die een voorgestelde situatie wenscht te localiseeren, terzijde. Maar, zelfs indien hier geen ongelijkheid bestond van aanvullingswil en van aanvullingsmogelijkheden, — helaas ook onderling maar al te vaak onevenredig! — ook dan zou een kaartstelsel, dat het elders — ook in het buitenland — verspreid materiaal aanwees, overal de kans vergrooten, dat een onderzoeker vond, wat hij zocht. Tegenover het onherstelbaar gemis aan atlassen, zooals Busserus ze bezat, heeft onze eeuw dan tenminste zijn systematiek te stellen.

Welnu, dit kaartstelsel voor ons land centraal bewerken is het doel der vereeniging „het Topographisch Repertorium van Nederland". Tot voor korten tijd in 's Rijks Prentencabinet opgesteld, bevindt het zich thans in de bibliotheek van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, waar het, dank zij de tegemoetkoming van het Bestuur van het Genootschap, iederen morgen voor leden te raadplegen is. Het kaartstelsel is drieledig. De kaart, waarop het stads- of landgezicht, dat wordt beschreven, vermeld is, leent zich namelijk tot drievoudige splitsing en wordt dan ook over drie series verdeeld. De eerste serie is geordend naar de plaatsen, de tweede naar de kunstenaars, de derde naar de bezitters. Beschreven worden schilderijen

en teekeningen, terwijl naar prenten voorloopig alleen in geval van buitengewone zeldzaamheid verwezen wordt.

Gedurende de zeven eerste jaren van haar bestaan heeft de vereeniging, onder het praesidium van wijlen den heer P. Leendertz, ondanks een te lichten buidel reeds een aanzienlijk aantal kaarten vergaard. Verzamelingen worden bij voorkeur in haar geheel doorgewerkt, en als belangrijkste volbrachte taak mag de bewerking van alle teekeningen in 's Rijks Prentencabinet vermeld worden. Gereed kwamen vervolgens de beschrijving van de Atlassen van het Provinciaal Genootschap van Noord-Brabant, van het Zeeuwsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, van het Gemeente Archief, Breda, van de verzameling Fodor, Amsterdam en die van den heer J. M. C. Hoog te Haarlem, terwijl de atlassen in de Gemeente-archieven van Maastricht, Groningen en Leeuwarden, het Museum te Arnhem, de verzameling Boymans, Rotterdam, het Prentencabinet te Leiden, het Hoogheemraadschap Rijnland, de collectie J. van Eck te Amsterdam, alsmede kleinere verzamelingen in bewerking zijn. Het aantal kaarten bedroeg op 1 October 1934 6079. De bewerking geschiedde te Amsterdam door de dames van Oven, Ouwendag-Kluitenaar, Menso en de Joncheere, te 's Hertogenbosch door Mej. Ingen Housz, te Breda door Mej. Houwing, te Middelburg door den heer Unger, te Arnhem door den heer Leendertz, te Rotterdam door den heer Van Gelder, te Leiden door den heer De Gelder, te Leeuwarden door den heer Vieweg, te Groningen door den heer Teding van Berkhout en te Maastricht door den heer van Nispen tot Sevenaer. Door geen subsidies gesteund, was de vereeniging er op aangewezen alle kosten, ook die der bewerking — schamel gehonoreerd, voor zoover ze niet vrijwillig geschiedde — uit de contributies te dekken. Het is te hopen, dat deze in de toekomst zullen accresceeren, opdat het vele werk, dat nog te doen valt, niet al te traag moge worden uitgevoerd, en de belangrijkste Nederlandsche verzamelingen binnen een afzienbaar aantal jaren bewerkt mogen zijn. Jegens allen, die tot dat doel willen medewerken, zullen zoowel bestuur als zij, die op den duur van het Repertorium zullen profiteeren, tot dankbaarheid verplicht zijn.

J. Q. VAN REGTEREN ALTENA

DE NEDERLANDSCHE KLOKKEN- EN ORGELRAAD.

In het laatst van 1916 wendde zich de gewezen voorzitter der Utrechtsche Carillon-Commissie, welke het gemeentebestuur van Utrecht had voorgelicht in zake klokken-spelen in het algemeen en het Domspel in het bijzonder, tot den voorzitter van den Bond met de vraag, of het niet mogelijk ware, door bemiddeling van den Bond een permanente Commissie in te stellen voor het geven van advies bij het vervaardigen en restaureeren van orgels en klokkespelen. Na eenige voorloopige besprekingen werd tot de instelling van zulk een Commissie door den Bond besloten en in Januari 1917 werd de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad door den voorzitter van den Bond geïnstalleerd. De statuten van dezen raad werden in gemeenschappelijk overleg vastgesteld; de Raad zou geheel zelfstandig werken en aan den Bond geen verantwoording schuldig zijn voor de door hem uitgebrachte adviezen; alleen zou hij jaarlijks bij het bestuur van den Bond een verslag inzenden van zijn werkzaamheden van het afgelopen jaar, benevens rekening en verantwoording en een begrooting. Het eerste

jaarverslag werd in het Bulletin van 1917 (blz. 213—214) opgenomen. Uit dit verslag blijkt, dat de Raad reeds onmiddellijk verschillende zaken te behandelen kreeg.

Intusschen gaf reeds spoedig de verhouding van den Bond tot den Raad tot eenige moeilijkheden aanleiding, vooral daar de Raad ook over moderne klokkenspelen en moderne torens advies heeft te geven: er zijn de muzikale kwesties, waarin de Bond, en de Oudheidkundige kwesties, waarin de Raad onbevoegd is. In zijn vergadering van 12 Januari 1918 sprak de Bond den wensch uit, dat het Bestuur zich zou verstaan over een andere regeling tusschen de beide lichamen. Naar aanleiding van deze besprekingen besloot de Raad zich geheel los te maken van den Bond. Nadat de Bond de door art. 11 der statuten aan den Raad vereischte toestemming op 28 Aug. 1928 had verleend, werd de Koninklijke goedkeuring op de Statuten van den Raad verkregen. De Nederlandsche Orgel- en Klokkenraad treedt sedert dien op als een geheel zelfstandige vereeniging.

De oude relatie van den Raad tot den Bond bleef in zooverre bestendig, dat geregeld uittreksels uit de jaarverslagen in het Bulletin en later in het Oudheidkundig Jaarboek werden opgenomen. Deze jaarverslagen leggen een sprekend getuigenis af van het vele en uitnemende werk, dat door den Raad in het belang van orgels en klokkenspelen in Nederland is verricht.

COMMISSIE VOOR DE VRIJWARING VAN MONUMENTEN TEGEN GEVAREN VAN DEN OORLOG.

In een artikel over monumentenbescherming in oorlogstijd (zie Bull. 2de S. XI, blz. 58—68) heeft Mr. Dr. J. C. Overvoorde de regelen besproken, die bij het uitbreken van den wereldoorlog bestonden ter bescherming van monumenten. De Bond had zich ook reeds tot H. M. de Koningin gewend met een adres, dat in dit artikel is opgenomen, om aan te dringen op het bijeenroepen van een conferentie ter beraadiging over de middelen tot behoud van monumenten in tijd van oorlog.

In antwoord op het adres aan H. M. de Koningin ontving het Bestuur van den Bond een brief van den Minister van Buitenlandsche Zaken, waarbij Z. Exc. berichtte, gaarne van den Bond een rapport tegemoet te zien, dat diensten zou kunnen bewijzen bij een eventueele conferentie ter bescherming van monumenten. Het Bestuur van den Bond heeft naar aanleiding van dezen brief een Commissie ingesteld ter voorbereiding van zulk een rapport. In zijn vergadering te Delft, op 27 Juni 1918, bevestigde de Bond de instelling van deze Commissie. Tegelijkertijd werd besloten de Commissie nog eenigszins uit te breiden. De Commissie is daarop samengesteld als volgt: Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Jos. Th. J. Cuypers, Prof. Jhr. Mr. Dr. W. J. M. van Eysinga, Mr. S. Gratama, generaal H. R. van Oordt, Prof. Jhr. Dr. J. Six, Prof. Mr. C. van Vollenhoven en Dr. E. J. Haslinghuis, secretaris.

De Commissie is haar werk begonnen met het opmaken van een vragenlijst, die, voorafgegaan van een toelichting, in het Bulletin van den Bond is opgenomen (2de S. XII, blz. 9—14). Op deze vragenlijst, welke gezonden werd aan alle, den Bond bekende Oudheidkundige Vereenigingen, zoowel in als buiten Europa, kwamen in den loop van het jaar een aantal antwoorden binnen, waarvan eenige zeer uitvoerige. Enkele zijn gepubliceerd in het Bulletin (2de S. XII, blz. 181—184 en 207—213). Dengeen, die kennis neemt van de berichten van verschillende dezer buitenlandsche vereenigingen,

zal het duidelijk zijn, waarom in 1919 en 1920 de tijd voor een rustige en onbevooroordeelde beschouwing van deze belangrijke aangelegenheid nog niet rijp was. Dit is dan ook de reden geweest, dat het Bondsbestuur gemeend heeft de zaak toen maar te moeten laten rusten.

Intusschen is de aangelegenheid weer eenigszins actueel geworden, doordat het Bestuur van den Bond tijdens het opstellen van dit artikel een vraag ontving van een Fransch kunstcriticus, tevens reserve-officier in het Fransche leger, om inzage van de destijds ontvangen antwoorden. Het schijnt in het voornemen van den aanvrager te liggen om, mede gebruik makende van het voorbereidende werk van onzen Bond, een studie over dit onderwerp te maken.

Zoo ooit, dan is het thans de tijd, om deze aangelegenheid van alle zijden rustig te beschouwen; wellicht geeft het eerlang te verschijnen artikel van onzen Franschen collega daartoe opnieuw den stoot.

VERSLAG VAN DE COMMISSIE TER BESTUDEERING VAN HET VRAAGSTUK VAN EEN FOTOGRAFISCH ARCHIEF.

Toen eenige jaren geleden deze commissie bijeenkwam, waren de omstandigheden voor toekomstplannen aanzienlijk gunstiger dan thans. Er kon toen met hoop op verwezenlijking aan een centralisatie gedacht worden, die stellig, zoo al niet voor de producenten, voor de ver- en gebruikers van reproducties groote aantrekkelijkheid moest hebben. De bedoeling was, in ons land een vast middelpunt te vormen, waar fotografieën naar alle zich in Nederland bevindende kunstvoorwerpen en monumenten verkrijgbaar en te consulteren zouden zijn. Hier zou dus gefotografeerd moeten worden, maar vooral zou er een archief moeten worden aangelegd, zoowel van foto-negatieven ter vermenigvuldiging als van positieve afdrukken en van reproducties naar foto's door één of ander fotomechanisch drukprocédé. Een catalogus, systematisch ingericht, zoo mogelijk met verkleinde afbeeldingen en voorzien van tabellen, waarin het afgebeelde, naar soort, kunstenaar, plaats enz. gerangschikt werd, zou het raadplegen van zulk een archief moeten vergemakkelijken. Wel is op het gebied van verzamelen en bewaren in de intusschen verlopen jaren een en ander van beteekenis tot stand gekomen, maar in plaats van centralisatie zou men hierbij eerder van decentralisatie kunnen spreken, wat ongetwijfeld te betreuren is. Daar er bovendien bij het uiteenloopen van persoonlijke en locale belangen weinig uitzicht bestaat, dat het geven van nuttige wenken in deze richting voorshands praktische uitwerking zal hebben, meent onze commissie beter te doen, zich te beperken tot raadgevingen op zuiver technisch gebied, welke voor iedere instelling, die negatieven of fotografieën wil bewaren, van belang zijn.

I. Het bewaren van negatieven. — De negatieven moeten op glasplaten gemaakt worden; het gebruik van films is niet aan te bevelen, daar men nog niet weet, of deze op den duur niet tot ontleding zullen overgaan. De platen die al of niet pan- en ortochromatisch kunnen zijn, kunnen in iederen ontwikkelaar, behalve in pyrogallol (pyrogalluszuur), ontwikkeld en bij voorkeur in zuur fixeerbade gefixeerd worden. Zij mogen wel afgezwakt, doch niet versterkt worden, tenzij op de wijze als later beschreven. Na het fixeren en eventueel afzwakken moeten ze minstens een half uur in stroomend water spoelen. Vervolgens moet het water, dat er dan van afdruipt, met kaliumpermanganaat gekleurd worden ten einde te constateeren of nog sporen natriumthiosulfaat

(in het gebruik meer als hypo bekend) in de platen zijn achtergebleven. De platen moeten na droging gevernist worden met een niet te dikke oplossing van gom damar en gom sanderak in alcohol. Het is echter van het allergrootste belang, dat vóór het vernissen de platen absoluut droog zijn; het verdient aanbeveling ze een weinig te verwarmen en direct daarna te overgieten; doch beter is het er met de warme lucht van een zoogenaamde „fön” op te blazen; practisch verkrijgt men dan den meest mogelijken droogtegraad der gelatine-laag. Wanneer de platen eenmaal gevernist zijn, kunnen ze in doozen op elkaar gelegd worden; of eenige afstand er tusschen en luchtcirculatie als gevolg hiervan beter is, blijft nog een vraag. Het droog bewaren der gevulde doozen is van het grootste belang. Men neme hiervoor de droogste bergplaatsen, dus geen kelders, waar allicht een vochtige lucht hangt. Om het optreden van bacteriën tegen te gaan, wordt ook aanbevolen, de platen te baden in een 5% oplossing van een formalinoplossing, zooals die in den handel verkrijgbaar is. Een ander recept voor de behandeling der negatieven is het volgende: Week de negatieven gedurende een half uur in gedistilleerd water, fixeër ze dan opnieuw in 20% zuiver thiosulfaat gedurende 4 of 5 minuten (niet langer dan 5 minuten), wasch ze dan af gedurende een half uur in loopend water, verhard ze in $\frac{1}{2}$ % chroom-aluin gedurende 5 minuten, wasch ze daarna weer een half uur af, droog ze goed (met de fön) en vernis het warme negatief met schellakvernis, waarvoor het volgende recept aanbeveling verdient: 5 deelen schellak, 40 deelen alcohol, oplossen, laten bezinken en filtreeren. Ook de volgende wenk is van beteekenis voor het behoud van negatieven, welke versterkt *moeten* worden: Wanneer men een negatief of een positieven afdruk behandelt met een normaal goudbad, dat rhodaan ammonium bevat, wordt er een zekere hoeveelheid metalliek goud op neergeslagen; de kleur van het beeld gaat hierbij in een blauwgrijs over. Een negatief blijkt na deze bewerking, met het bloote oog beschouwd, aanmerkelijk dichter geworden te zijn. Een veel intensievere versterking wordt echter verkregen door het zilver van het negatief eerst in zwavelzilver om te zetten (door het te bleeken in een oplossing van roodbloedloogzout en broomkalium, uit te wasschen en te dompelen in een 3% oplossing van zwavelnatrium) en de plaat daarna te brengen in een rhodaangoudkleurbad; het negatief neemt dan een donkere roodkrijt kleur aan. Het bleek d'Arcy Power, dat men hier met een zeer bestendige stof te doen heeft, zoowel bij het negatief als bij de afdrukken, een stof, die grooten weerstand biedt, zoowel aan de inwerking van het licht als aan die van verschillende chemicaliën. Eenvoudig behandelen met goudbad zonder voldoende te zwavelen schijnt weinig waarde te hebben.

II. *Het bewaren van positieve afdrukken.* — Voor die op glas (zoogenaamde diapositieven) gebruike men dezelfde veiligheidsmaatregelen als bij negatieven. Ten opzichte van die op papier moet worden gewezen op de soorten, welke in *geen* geval gebruikt mogen worden, en wel celloïdin, daglichtgelatine (de zoogenaamde P.O.P.) en „self-toning”. Van de overige wel te gebruiken soorten komt allereerst het kooldrukpapier in aanmerking en liefst in zwart afgedrukt. Bij de keuze van het papier, waarop de pigmentlaag wordt overgedragen, moet een soort gekozen worden, die absoluut hout- en cellulosevrij is. Voorlichting van den Rijksvezeldienst te Delft is hierbij noodig. Behalve kooldruk- komt ook ontwikkelpapier in aanmerking, doch ook slechts die soort, waarvan het papier op zijn houdbaarheid is onderzocht. Verder dient de laag op het papier onderzocht te worden om nauwkeurig te weten, waaruit deze bestaat. De afdrukken moeten lang gefixeerd en gespoeld zijn, bruinkleuring door het ontwikkelen of door omzetting van het beeld in zilver sulfide is geen bezwaar; alle andere

middelen om het beeld te kleuren zijn verboden. Uit den aard der zaak verdient het aanbeveling van ieder gemaakt of te maken negatief een afdruk op één der bovengenoemde papieren te maken en die dan in afzonderlijke gebouwen te bewaren. De afdrukken mogen *nooit* opgeplakt worden. Om afdrukken houdbarder te maken wordt ook voor deze een bad aanbevolen in een 5% oplossing van de formalinoplossing, zooals die in den handel verkrijgbaar is. Voor het gebruik van broomzilverpapier is de volgende raadgeving van waarde: Een bromidedruk wordt houdbarder door het kleuren met sulfide. Is de afdruk niet met sulfide gekleurd, dan moet hij, om houdbaar te worden, in water geweekt worden, en gedurende 5 minuten overgefixeerd in 15% zuiver thiosulfaat, daarna $\frac{1}{2}$ uur gewasschen, gekleurd met sulfide, gewasschen gedurende $\frac{1}{4}$ uur, hard gemaakt in $\frac{1}{2}$ % oplossing van chromaluin, een uur gewasschen en gedroogd.

III. *Het kleuren met sulfide van bromide-afdrukken.* — Bleekoplossing: kaliumferricyanide (roodbloedloogzout) 100 gram, broomammonium (ammoniumbromide) 100 gram, water 1 liter. — Voor gebruik, neem 1 deel van deze oplossing en 9 deelen water. — Sulfide-oplossing: natriumsulfide 50 gram, water 1 liter. — Voor gebruik, neem 1 deel van deze oplossing en 9 deelen water. — Dompel den gefixeerden en ter dege gewasschen afdruk in de bleekoplossing, totdat het beeld is gebleekt. Leg den afdruk, na hem eenige minuten gewasschen te hebben, in de sulfide-oplossing totdat het beeld een sepia-kleur aanneemt, wasch dan den afdruk gedurende een half uur in loopend water. Het is mogelijk, dat oude afdrukken, die niet met sulfide gekleurd zijn, slecht kleuren en een leelijk beeld geven.

Onderzoek op zilver. — Het is raadzaam de grondigheid van het fixeeren vast te stellen door een proef te nemen op de aanwezigheid van zilver en een proef op natriumthiosulfaat. Voor de eerste proef neme men het water, dat gebruikt is voor het wasschen van de afdrukken, en, in een reageerbuisje, voege men een druppel verdunde natriumsulfide-oplossing toe. Er behoort dan geen donkere kleur te ontstaan. Indien dit wel gebeurt, is dit een bewijs van de aanwezigheid van zilver en de afdrukken moeten opnieuw gefixeerd en gewasschen worden. Proef op thiosulfaat. Op een dergelijke wijze voege men bij het water, voor het wasschen gebruikt, een druppel van een zeer verdunde kaliumpermanganaat-oplossing. De roze kleur moet blijven. Indien dit niet het geval is, was het wasschen niet voldoende, en de afdrukken moeten weer gewasschen worden. Het gebruikte waschwater moet onderzocht worden, zoowel met de natriumsulfide- als met de permanganaat-oplossing.

Alle afdrukken moeten, om houdbaar te zijn, goed gedroogd worden (met fön) en gevernist b. v. met een 15% oplossing van gomdamar in benzine. Om het wit in de foto's nog beter te bewaren, kunnen deze vooraf gedoopt worden in een 1% oplossing van gelatine, dan gedroogd en dan gevernist. Om afdrukken goed te bewaren, moet er papier tusschen gelegd worden, en liefst een papier, dat geen zuren bevat en houtvrij is; de pakken worden dan in waspapier gewikkeld.

Voor het reproduceeren van foto's komen van practisch standpunt alleen cliché's, lichtdruk en offsetdruk in aanmerking. Diepdruk is niet aan te bevelen, aangezien men niet weet, of de hiervoor gebruikte inkt de houdbaarheid niet beïnvloedt. Bij cliché-afdrukken komen alleen die op houtvrij papier in aanmerking; kunstdrukpapier, zelfs al is dat houtvrij, mag niet gebruikt worden. Voor offsetdruk geldt hetzelfde; aan lichtdruk, die bijna nooit op kunstdrukpapier gedrukt wordt, behoeft dus alleen de eisch gesteld worden, dat het te gebruiken papier absoluut houtvrij is.

De commissie geeft in overweging samenwerking te zoeken met soortgelijke

commissies in het buitenland, om gezamenlijk stappen te doen bij een fabriek van fotografische papieren zooals Kodak, Ilford, Wellington e. d., opdat deze een speciaal bromidepapier vervaardigt, waarvan de papiersoort aan alle eischen, die men voor houdbaarheid kan stellen, voldoet.

A. W. BIJVANCK, F. W. HUDIG, W. P. JORISSEN, W. A. VAN LEER.

DIRECTEURENDAG, ZIJN ONTSTAAN EN WERKWIJZE.

In de vergadering van den Oudheidkundigen Bond, gehouden in 1924 te Bergen op Zoom, werd, op initiatief van Mr. Dr. J. C. Overvoorde, in beginsel besloten tot de samenstelling eener commissie van voorbereiding, om te komen tot het instellen van een „Directeurendag”. Deze zou bestemd zijn voor directeuren onzer musea ter onderlinge bespreking van museumbelangen, in 't bijzonder van die, welke meer den vakkundige interesseeren, en als zoodanig op de bondsvergaderingen niet of weinig tot hun recht kunnen komen. Met het oog op het feit, dat sommige museum-directeuren geen lid van den Bond zijn, anderzijds personen te noemen waren, die door hun nauwe betrekking tot onze musea voor een Directeurendag in aanmerking zouden kunnen komen, werd tevens goedgevonden, dat ook met deze beide categorieën rekening zou worden gehouden. Dienovereenkomstig stelde het bestuur van den Bond een commissie samen, waarin ondergeteekenden bereid waren zitting te nemen.

In haar beide vergaderingen, gehouden op 6 April en 10 Juli '25, kwam, onder voorzitterschap van Prof. Vogelsang, de commissie tot eenige conclusiën, waarin zij haar zienswijze omtrent zekere hoofdpunten neerlegde, en welke hierneven gaan. Zij hoopt, dat U zich met deze conclusiën zult kunnen vereenigen, althans dat het hoofdoel U sympathiek genoeg zij, om verder te willen medewerken tot het stichten eener vereeniging, die een Directeurendag mogelijk maakt.

De Commissie van Voorbereiding: W. Vogelsang, J. C. Overvoorde, A. W. Bijvanck, M. A. Evelein.

Bovenstaande circulaire, verkort hier weergegeven, werd in November 1925 aan directeuren, conservatoren en beheerders van Nederlandsche Musea verzonden. Aan den oproep gaven de meesten gehoor, zoodat op 27 Februari 1926 te 's Gravenhage een algemeene vergadering kon plaats hebben in het Museum Carnegielaan 12, waar tot oprichting van de Vereeniging „Directeurendag” besloten werd. De vergadering, welke Prof. Vogelsang, als voorzitter der commissie van voorbereiding, praesideerde, vereenigde zich met het doel der vereeniging, zooals dit in bovengenoemde circulaire geformuleerd was, luidende:

Doel der Vereeniging is het houden van een Directeurendag ter onderlinge bespreking en behartiging van museumbelangen, zoowel van meer internen als van algemeenen aard, zonder dat deze besprekingen voor museumdirecteuren tot bindende bepalingen zullen kunnen leiden, en met uitsluiting van die, welke belangen raken van meer persoonlijken aard.

De Vereeniging kiest tot haar terrein alleen die musea of verzamelingen, welke wetenschappelijk geordend zijn, of zullen geordend worden, en waarin voorwerpen worden bewaard, die door menschenhand zijn vervaardigd en kunst- of historische waarde bezitten. Derhalve blijven buiten dit verband geologische musea, musea van natuurlijke historie, anatomische en dergelijke verzamelingen. Evenmin betreft de Ver-

eeniging binnen haar terrein bibliotheken en archieven, wier directeuren reeds hun eigen organisaties hebben.

Daaraan voegde de circulaire toe, dat rechtstreeksche samenwerking met den Oudheidkundigen Bond niet zoude bestaan. Slechts mededeelingen en artikelen over zaken, die op den Directeurendag besproken zouden worden, en voor publicatie in aanmerking kwamen, zouden plaats kunnen vinden in het Jaarboek van den Bond.

De vergadering te 's Gravenhage bestond uit 17 museumdirecteuren. Twee museumdirecteuren hadden, onder instemming met het doel van Directeurendag, bericht van verhindering gezonden. Aanwezig waren daarenboven 5 hoogleeraren en lectoren. Voorop was gesteld, dat ook deze, voorzover zij in nauwe betrekking tot de Nederlandsche Musea stonden, lid van Directeurendag konden worden. Tot haar eerste bestuur koos de vereeniging: Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, als voorzitter, Dr. M. A. Evelein, als secretaris, den heer A. A. G. v. Erven Dorens, als penningmeester, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Prof. Dr. W. Vogelsang, als leden.

Sinds dien heeft Directeurendag geregeld zijn jaarlijksche vergaderingen gehouden, waarop eenerzijds velerlei practische museum-aangelegenheden behandeld zijn, welke voor een deel aanleiding hebben gegeven tot het instellen van desbetreffende commissies, anderzijds voordrachten en lezingen zijn gehouden over onderwerpen, die zoowel interne museumzaken betroffen, als van meer algemeenen aard waren.

Een commissie werd ingesteld ter zake van de verzekering der musea tegen brand- en andere schade, in welke commissie belangrijke adviezen gaven de heeren Mees en Zoonen te Rotterdam en Prof. Th. Limperg te Amsterdam. Een andere commissie betrof het nagaan der salarissen van museumdirecteuren en wetenschappelijke assistenten, een derde commissie de bestudeering van de rechtspersoonlijkheid der musea, in welke commissie Prof. Mr. E. J. J. van der Heyden te Nijmegen en Prof. Mr. E. H. Meijers te Leiden bereid werden gevonden zitting te nemen, om van juridisch advies te dienen. Ter hand genomen werd ook een onderzoek naar de organisatie en het beheer der plaatselijke musea, welk onderwerp op de laatst gehouden vergadering door Dr. Coster werd ingeleid, en met een bespreking van Dr. van Gelder later zal worden voortgezet.

Aan voordrachten en lezingen memoreeren wij een voordracht van den heer Gordijn, Commandant van de Amsterdamsche brandweer, over het Nemen van maatregelen tegen brand in openbare gebouwen, en van den heer Ingen Housz over het Nogolcoll-preparaat van Dr. Poller. Dr. de Wild hield een lezing over Natuurwetenschappelijk onderzoek van schilderijen, Prof. Vogelsang over Vervalschingen op het gebied van schilderijen, Prof. Vollgraff over de Opgravingen te Utrecht.

Het ledenaantal bedraagt thans 42 leden, vertegenwoordigende 30 musea. Door overlijden ontvielen aan Directeurendag Mr. L. G. V. Bouricius (1929), Mr. Dr. Overvoorde (1930) en de heer M. W. Vieweg (1933).

Het bestuur, welks leden bij periodiek aftreden telkenmale werden herkozen, onderging verandering door het overlijden van den heer Overvoorde en het bedanken van den heer Lunsingh Scheurleer. Het bestaat thans uit: Prof. Dr. W. Vogelsang, voorzitter, Dr. M. A. Evelein, secretaris, den heer A. A. G. van Erven Dorens, penningmeester, Dr. H. P. Coster en Dr. H. E. van Gelder, leden.

Sterk naar buiten opgetreden is Directeurendag gedurende zijn haast 10-jarig bestaan niet. Eenmaal heeft het openlijk protest aangeteekend naar aanleiding van den brand op de Koloniale Tentoonstelling te Parijs. Niettemin blijkt uit het feit, dat 30 musea er bij aangesloten zijn, dat Directeurendag rede van bestaan heeft. Bij alle bescheiden-

heid in zijn werkwijze voelt men toch blijkbaar de waarde van een goede verstandhouding tusschen de musea en van een onderlingen band, wat, bij alle zakelijkheid, ook destijds de heer Overvoorde begrepen heeft, toen hij, naast zijn Oudheidkundigen Bond, het initiatief nam tot het oprichten van Directeurendag.

M. A. EVELEIN.

DE COMMISSIE VOOR DEN MONUMENTENDAG.

Bij gelegenheid van een jaarvergadering van den Bond Heemschut heeft de toenmalige voorzitter, Prof. Dr. L. Knappert, met bijzondere nadruk gepleit voor een nauwere samenwerking tusschen de verschillende organisaties in Nederland, die de belangen behartigen onzer monumenten, evengoed van de natuurmonumenten als van de monumenten van geschiedenis en kunst. Deze opmerking is de aanleiding geweest voor een samenspreking van Prof. Knappert met den toenmaligen voorzitter van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Prof. Dr. A. W. Bijvanck, en, als gevolg van deze samenspreking, heeft de Nederlandsche Oudheidkundige Bond het initiatief genomen voor een bijeenkomst van vertegenwoordigers van eenige Nederlandsche organisaties teneinde een poging te doen om tot samenwerking te komen.

Deze bijeenkomst heeft plaats gehad op 12 November 1927 in het Kunsthistorisch instituut te Utrecht. Daar waren, behalve de Nederlandsche Oudheidkundige Bond en de Bond Heemschut, vertegenwoordigd de A. N. W. B. Toeristenbond voor Nederland, de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, de Vereeniging Hendrick de Keyser en de Vereeniging voor Terpenonderzoek. Het bleek, dat men in het algemeen voor een zeer nauwe samenwerking der verschillende bonden en vereenigingen niet veel voelde, maar wel voor meer contact. Zulk een contact zou, naar men meende, het gemakkelijkst worden gelegd door persoonlijk contact tusschen de bestuursleden der verschillende organisaties en door geregelde uitwisseling van gedachten en denkbeelden. Besloten werd een commissie in te stellen, die zou moeten onderzoeken, hoe dit contact tot stand kon worden gebracht; deze commissie zou ook later gemeenschappelijke besprekingen kunnen regelen; maar zij zou in geen geval een gemeenschappelijk orgaan der verschillende vereenigingen worden in dien zin, dat zij uit hun naam kon optreden. De commissie werd staande de vergadering samengesteld.

In haar eerste vergadering kwam de commissie tot het besluit, dat zij haar taak het best kon volbrengen door het organiseeren van samenkomsten, waarvoor zouden worden uitgenoodigd in de eerste plaats vertegenwoordigers van zoo veel mogelijk alle vereenigingen in Nederland, die opkomen voor de belangen van onze monumenten, en verder alle personen, van wie belangstelling is te verwachten voor de onderwerpen, die op deze bijeenkomsten zouden worden besproken. Daarbij stond de gedachte voor aan een monumenten-congres, voor belangstellenden om hun denkbeelden naar voren te brengen, om vragen te stellen, om op misstanden te wijzen, kortom om in elk opzicht contact te leggen tusschen de organisaties en de personen, die voor onze monumenten trachten te waken.

Een eerste „Monumentendag” had plaats te Amsterdam op 18 Februari 1928 en was reeds dadelijk een groot succes. Meerdere dergelijke bijeenkomsten volgden in verschillende plaatsen van ons land. Tal van onderwerpen werden op de negen tot

duſver gehouden Monumentendagen beſproken en meermalen werd gebruik gemaakt van de gelegenheid om eenige monumenten in de nabijheid van de plaats van ſamenkomst te bezoeken. Van de „Monumentendagen” werden steeds uitvoerige verſlagen in druk uitgegeven.

De „Commissie voor den Monumentendag”, op het oogenblik ſamengesteld uit: Prof. Dr. A. W. Byvanck, *voorzitter*, J. Th. Boelen, H. Cleijndert Azn., Dr. A. E. van Giffen, Dr. Jan Kalf, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijkevoſſel, Mr. J. A. van Sonsbeek, Mr. P. G. van Tienhoven, Prof. Dr. W. Vogelsang, Dr. S. baron van Wijnbergen, *secretaris*, en Mr. H. Westermann, *secretaris-penningmeester*, wordt thans door een aantal organisaties en personen, die in haar werk belangſtellen, geſubsidieerd. Naar aanleiding van de beſprekingen op de Monumentendagen zijn ook reeds eenige andere commissies ſamengesteld, een Commissie ter bevordering van de Heemschut-gedachte onder de jeugd en een Commissie ter beſtudeering van het vraagſtuk, of bij de tegenwoordige regeling van de Woningwet op afdoende wijze kan worden opgetreden ten behoeve van onze monumenten.

A. W. BIJVANCK.

COMMISSIE VOOR DE CARTEERING VAN VOOR- EN VROEGHISTORISCHE MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Op 3 Maart 1928 nam de Bond het initiatief tot het inſtellen van een Commissie voor de carteerſng van vóór- en vroeghiſtorische monumenten in Nederland. Het werk dezer Commissie zou worden geleid door Dr. A. E. van Giffen, die als voorzitter optrad.

Hoe de Commissie haar taak opvatte, blijkt uit de korte verſlagen over haar werkzaamheid, die gedurende enkele jaren in het Oudheidkundig Jaarboek zijn opgenomen. Later verſchenen deze verſlagen niet meer. Toch gaat de Commissie in ſtilte voort met haar werk: het aanteekenen van de ligplaatsen der immobiele prae- en protohiſtorica op de lichtdrukbladen van de topografiſche kaart 1 : 25.000. Deze bladen worden bewaard in het Biologiſch-archaeologiſch inſtituut der Rijksuniſersiteit te Groningen. Te zijner tijd zullen zij, nadat ook de gegevens, die bij andere musea en inſtellingen beruſten, zijn verwerkt, kunnen dienſt doen voor het vervaardigen van een archaeologiſche kaart van Nederland.

Zonder twiſfel zal, door een betere regeling van het oudheidkundig bodemonderzoek, zooals die onlangs door den Bond is voorgesteld, ook het werk der carteerſng van vóór- en vroeghiſtorische monumenten in Nederland meer voortgang kunnen krijgen.

COMMISSIE TOT AANKOOP VAN EEN RESERVAAT.

Naar aanleiding van een voordracht van Dr. A. E. van Giffen over „Een cultuurmonument”, werd door den Bond een Commissie inſteld om te bevorderen, dat een cultuurmonument, het Noorſche Veld bij Zeyen in Drenthe, als reservaat zou worden bewaard. Tot deze Commissie traden toe Dr. J. Kalf als voorzitter en de Heeren Dr. A. E. van Giffen, Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan, J. R. Koning, Mr. P. G. van Tienhoven en P. Viſſer.

De Commissie heeft haar doel tot nu toe niet kunnen bereiken. Van het Noorsche Veld bij Zeyen is de aandacht in ruimeren kring geheel afgeleid, sedert een reservaat bij Dwingeloo in Drenthe met medewerking van de Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten is aangekocht. De keus van dit terrein werd bepaald door de voorkeur, die men had voor het behoud van een nat heideveld; daarbij stonden de natuurwetenschappelijke belangen geheel op den voorgrond, daar zulk een terrein het bezit van cultuurmonumenten uitsluit. Men heeft gemeend, de propaganda voor een cultuurreservaat voorloopig te moeten staken, opdat niet, door versnippering van krachten, beide plannen zouden mislukken.

Inmiddels is gebleken, dat het Noorsche Veld bij Zeyen, ten aanzien van oud cultuurbezit, in nog grooteren omvang veelzijdig is, dan Dr. van Giffen vroeger vermoedde. Gelukkig, zijn enkele stukken van dit buitengewoon belangrijke complex van vóórhistorische cultuurmonumenten vooreerst wel veilig gesteld. Toch heeft dit veld, door de voortgaande ontginning, al weer bedenkelijk geleden. Inmiddels is de ook voor dit doel opgerichte Stichting Oud-Drenthe voor het behoud van de cultuurmonumenten waakzaam.

Met groote erkentelijkheid moet worden opgemerkt, dat in Drenthe, dank zij de medewerking van het Staatsboschbeheer, eenige tumuli als cultuurmonumenten bij ontginningswerken zijn uitgespaard. Ook worden, door de voortdurende, vanwege het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bevorderde uitbreiding van de terreinen om de hunnebedden, die aan het Rijk behooren, de belangen van deze monumenten en hun omgeving zooveel mogelijk behartigd. Intusschen laat de bescherming, om niet te spreken van de zorg voor het behoud van het immobiele Nederlandsche vóór- en vroeghistorische cultuurbezit, de hunnebedden uitgezonderd, alles te wenschen over.

Wellicht zal een betere regeling van het oudheidkundig bodemonderzoek ook voor het tot stand komen van een cultuurreservaat vruchtdragend wezen.

DE KASTEELN-COMMISSIE.

Tijdens het bezoek aan het Kasteel Amstenrade, bij gelegenheid van de excursie die was verbonden aan den Monumentendag te Maastricht, is door den eigenaar van het kasteel, den Heer M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, in een pakkende rede de aandacht van de bezoekers gevestigd op de groote moeilijkheden voor de eigenaars van landgoederen en kasteelen om hun bezittingen, in de tegenwoordige moeilijke tijden en met de drukkende belastingen, in stand te houden en hun kasteelen op waardige wijze te blijven bewonen. Deze rede maakte op de bezoekers een diepen indruk en, nadat de Heer Marchant d'Ansembourg zijn denkbeelden nog eens had uiteengezet in een uitvoerige nota, werden de belangen van de landgoederen en kasteelen besproken in de Commissie voor den Monumentendag en in het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Algemeen was men van oordeel, dat het een zaak is van nationaal belang, dat kasteelen en landgoederen in stand worden gehouden. Daarbij is het niet voldoende, dat een laan, een bosch, een bouwwerk behouden blijft, maar men moet trachten deze monumenten te bewaren in hun geheel. Een kasteel mag een bouwwerk wezen van groote historische en architectonische beteekenis, het behoort toch te staan in een

passende omgeving. Wordt een kasteel bewaard als museum of als jeugdherberg, dan gaat een deel van zijn beteekenis verloren. Het moet in gebruik blijven voor het doel, waarvoor het is gebouwd; het behoort dus te worden bewoond, en wel door hen, die weten hoe een kasteel moet worden bewoond, bij voorkeur dus door leden der geslachten, die daar van ouder tot ouder hebben gehuisd. Alleen op deze wijze zullen kasteelen en landgoederen als levende monumenten in stand blijven.

Erkent men het als een nationaal belang, dat landgoederen en kasteelen goed worden onderhouden en bewoond, dan is het ook een nationale plicht de eigenaars in staat te stellen de taak, die hun geslachten in vroeger tijden hebben verricht, in de tegenwoordige omstandigheden voort te zetten, althans hun het vervullen van deze taak zoo min mogelijk te bemoeilijken. Vroeger waren groote bezittingen in den regel een fidei-commis en gingen dus onverdeeld over van vader op zoon als familiebezit; de bewoner was meer beheerder en vruchtgebruiker dan eigenaar; belasting werd niet betaald. Thans drukken allerlei belastingen op het bezit van kasteelen en landgoederen, grondbelasting, personeele belasting, vermogensbelasting, verdedigingsbelasting, maar vooral is bijzonder zwaar de successiebelasting, die immers veelal juist wordt geheven op het oogenblik, dat het bezit moet worden verdeeld. Het is op die wijze uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk, de kasteelen op den duur te blijven bewonen. Er bestaat gevaar, dat binnen afzienbaren tijd het laatste kasteel in Nederland door zijn bewoners zal zijn verlaten.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond heeft gemeend, dat ten minste een poging moet worden gedaan in het belang van de kasteelen en landgoederen. Daarbij dacht het aan de mogelijkheid een Commissie samen te stellen, om het vraagstuk van alle zijden in zijn vollen omvang onder oogen te zien, om de noodige gegevens te verzamelen en te verwerken, om voorstellen te formuleeren, die aan de Regeering kunnen worden voorgelegd, of althans om een uitvoerig rapport op te stellen, waarmede de aandacht der Regeering op de belangen der kasteelen en landgoederen wordt gevestigd. Voor de groote moeilijkheden, die moesten worden opgelost om een verbetering in den noodtoestand te brengen, was men niet blind; want het spreekt van zelf, dat de maatregelen, die genomen moeten worden, niet mogen leiden tot bevoorrechtiging van de bezitters van landgoederen en kasteelen; maar de mogelijkheid om iets te bereiken, wellicht door een vermindering der belastingen in den geest van de Natuurschoonwet, achtte men toch niet buitengesloten.

Intusschen wilde het Bestuur toch niet onmiddellijk overgaan tot het instellen van zulk een commissie. Het wees vooreerst slechts enkele zijner leden aan om een bespreking te houden met eenige eigenaars van landgoederen en kasteelen, ten einde hun oordeel over deze zaak en hun denkbeelden te vernemen.

Deze bespreking had plaats op 16 December 1933. Allereerst overwoog men toen de vraag, of het wenschelijk is, dat in het openbaar de aandacht wordt gevestigd op den noodtoestand bij kasteelen en landgoederen, en of daarbij het initiatief en de leiding moeten uitgaan van een lichaam, dat niet onmiddellijk bij de belangen der eigenaars is betrokken. Algemeen werden deze vragen bevestigend beantwoord. Men was van meening, dat bij een actie het nationale cultureele belang op den voorgrond moet staan. Het denkbeeld werd ook overwogen, een uitgebreide enquête te houden ten einde een juister overzicht te krijgen van den toestand. Maar met het samenstellen eener commissie, als boven werd omschreven, meende men te moeten wachten, totdat deze zaken nader zijn onderzocht.

De mogelijkheid bestaat ook, dat het instellen van zulk een commissie overbodig

wordt. De vereeniging van kasteelbezitters in Frankrijk, genaamd „La demeure historique”, die wordt voorgezeten door den Hertog de Noailles, heeft immers het plan, door bemiddeling van den Volkenbond, een internationale organisatie te stichten der bezitters van historische monumenten. Een vereeniging van Nederlandsche bezitters van kasteelen en landgoederen, als een onderdeel van deze internationale organisatie, zou het aangewezen lichaam zijn om de actie, waarvoor de Bond de bedoelde commissie zou willen stichten, te voeren.

Voorloopig is er evenwel weinig kans, dat zulk een organisatie in Nederland tot stand komt, en in een bijeenkomst van 8 December 1934 werd de meening uitgesproken, dat het goed zal zijn, thans tot de oprichting der bedoelde commissie over te gaan. De commissie, die zal zijn samengesteld uit de Heeren W. H. de Beaufort, Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, J. Th. Boelen, Prof. Dr. A. W. Bijvanck, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, H. Th. 's Jacob, Dr. J. Linthorst Homan, M. graaf de Marchant et d'Ansembourg, Jhr. E. van Nispen tot Sevenaer en W. A. A. J. baron Schimmelpenninck van der Oye, heeft haar werkzaamheden reeds aangevangen.

A. W. BIJVANCK.

COMMISSIE VOOR HET ONTWERPEN VAN EEN REGELING VAN HET BODEMONDERZOEK IN NEDERLAND.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond heeft gemeend, dat de regeling van het bodemonderzoek in Nederland, zoowel vanwege den omvang, welke dit onderzoek heeft gekregen, alsmede in verband met de toeneming van het getal der instellingen, die op de verschillende vondsten aanspraak meenen te mogen maken, afdoende behoort te worden getroffen. Om die reden heeft het Bestuur uit zijn midden een kleine commissie aangewezen om, in samenwerking met het Bestuur van de vereeniging „Directeurendag”, een regeling van het bodemonderzoek in Nederland te ontwerpen. Nadat deze Commissie haar rapport op 23 Juni 1934 had uitgebracht, heeft het Bestuur de ontwerp-regeling van het bodemonderzoek, vergezeld van een uitvoerigen brief waaraan het volgende is ontleend, aangeboden aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in de hoop, dat deze belangrijke aangelegenheid de aandacht van den Minister zal mogen hebben.

Bij het opstellen van dit ontwerp heeft het Bestuur zich op het standpunt gesteld, dat slechts algemeene richtlijnen moeten worden gegeven. Naar de meening van het Bestuur, kan een gedetailleerde regeling slechts worden getroffen na een periode van arbeidsverdeeling en samenwerking; zulk een regeling moet het natuurlijk gevolg zijn van de arbeidsverdeeling en samenwerking, zooals zij zijn gegroeid en zich hebben ontwikkeld. Om die reden stelt het Bestuur geen verdeeling voor van Nederland in gebieden, waartoe de verschillende instellingen hun werkzaamheid zouden moeten beperken; hoogstens zou het Bestuur zich met de aanwijzing van voorkeurgebieden kunnen vereenigen.

Het Bestuur stelt hierbij voorop, dat aan de betrokken rijksambtenaren uitdrukkelijk de bevoegdheid wordt verleend, om aan de locale instellingen hulp te bieden bij het bodemonderzoek.

Het Bestuur is van meening, dat het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden moet wezen het Centraal-museum voor de Nederlandsche Oudheidkunde. Als zoodanig be-

hoort dit museum een reeks van typencollecties te bezitten van zooveel mogelijk alle vindplaatsen van eenig belang. Bovendien is het gewenscht, dat er voor Nederland een centrale instantie worde aangewezen, waar alle vondsten bij overheidswerken moeten worden gemeld; deze instantie moet bevoegd zijn de vondsten, voor zooverre noodig, aan een bepaalde instelling toe te wijzen en het bodemonderzoek, dat het gevolg van de vondst moet wezen, te regelen.

Het Bestuur is van oordeel, dat deze centrale instantie, in de tegenwoordige omstandigheden, niet het Centraal museum te Leiden mag wezen. Het is gewenscht, dat deze centrale instantie de na te noemen Nederlandsche Oudheidkundige Commissie zal zijn.

Het betrekken van de Rijksinstellingen in een regeling is eenvoudig genoeg; moeilijker is dit ten aanzien van de andere, d. w. z. de Locale Instellingen. Om die reden heeft het Bestuur gedacht aan een commissie, waarin zitting hebben de directeuren der Rijksinstellingen en de vertegenwoordigers van alle als zoodanig erkende „Locale Instellingen”. Deze commissie, welke de naam van „Nederlandsche Oudheidkundige Commissie” zou kunnen dragen en gemakshalve hierna en in het ontwerp van de regeling zoo is betiteld, heeft in voorkomende gevallen over de toewijzing der vondsten en over de regeling van het bodemonderzoek te beslissen. Zij zou kunnen worden verbonden aan de Commissie voor Advies inzake de Musea; de voorzitter of een der leden van die Museumcommissie zou voorzitter van de Nederlandsche Oudheidkundige Commissie kunnen zijn. Bij het secretariaat dezer commissie zou de centrale instantie kunnen worden gevestigd, waar alle vondsten worden gemeld. In spoedeisende gevallen moeten voorzitter en secretaris de beslissing hebben. Het is voorts gewenscht, dat voorzitter en secretaris der Nederlandsche Oudheidkundige Commissie bekend zijn met den toestand van het archaeologisch bodemonderzoek in Nederland, maar dat zij bij voorkeur niet zelf deelnemen aan dit onderzoek en derhalve geacht kunnen worden in elk opzicht boven de partijen te staan.

Het komt het Bestuur voor, dat de locale instellingen bereid zullen zijn toe te treden tot de regeling, wanneer de Minister aan de rijksambtenaren machtiging verleent, om hunne medewerking te verlenen bij het door deze instellingen te verrichten bodemonderzoek en vooral, wanneer deze instellingen de zekerheid hebben, dat de vondsten niet naar het Centraal Museum zullen worden overgebracht, doch in het algemeen, bijzondere gevallen uitgezonderd, in de locale musea zullen worden opgesteld.

Het Bestuur meent tenslotte de hoop te moeten uitspreken, dat een regeling van het oudheidkundig bodemonderzoek niet lang op zich zal laten wachten. Door de heerschende werkeloosheid wordt, meer dan in normale tijden, land ontgonnen en graafwerk verricht. Daarbij komen telkens vondsten aan den dag. Aangezien evenwel een organisatie van het bodemonderzoek en een regeling voor het bewaren der vondsten ontbreken, dreigt gevaar, dat de vondsten niet behoorlijk worden geregistreerd en geconserveerd, terwijl een kortzichtig en maar al te vaak ongezonder, eenzijdig ambitieus dilettantisme, door het ontbreken eener organisatie juist wordt gevoed.

Er is dus „periculum in mora”. Bovendien zijn door diezelfde werkeloosheid de arbeidskrachten gemakkelijk te verkrijgen — gemeentebesturen bieden ze zelfs wel gratis aan —, hetgeen het bodemonderzoek niet anders dan ten goede kan komen. Bij een juiste regeling van dit onderzoek zouden de resultaten nog veel beter kunnen zijn.

Overigens spreekt het wel van zelf, dat een regeling, als hier wordt voorgesteld, het meeste effect kan hebben, wanneer zij wordt gesteund door een Monumentenwet.

ONTWERP-REGELING VAN HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK EN DE BEWARING VAN VOOR- EN VROEGHISTORISCHE VONDSTEN IN NEDERLAND.

Algemeene bepalingen. 1. Deze regeling beoogt de bevordering eener harmonische ontwikkeling van het oudheidkundig bodemonderzoek en de bewaring van vóór- en vroeghistorische vondsten in Nederland, op den grondslag van een goede arbeidsverdeeling, bij een juist geregelde samenwerking.

2. In deze regeling worden onderscheiden: Rijksinstellingen en Locale Instellingen, welke het bewaren of opsporen van vóór- en vroeghistorische oudheden in Nederland tot hare werkzaamheid hebben.

Onder de Rijksinstellingen worden verstaan:

- a. Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden;
- b. Het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijks-Universiteit te Groningen;
- c. Het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen;
- d. Het Rijksmuseum Twenthe te Enschedé.

Als Locale Instellingen worden aangemerkt alle andere instellingen, voorzover deze, op een daartoe strekkend verzoek harerzijds, door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen als zoodanig zijn erkend.

3. De directeuren der Rijksinstellingen en de vertegenwoordigers der Locale Instellingen vormen tezamen de „Nederlandsche Oudheidkundige Commissie”, met als voorzitter en secretaris daartoe aan te wijzen leden van de Commissie van Advies inzake de Musea; eerstgenoemde commissie vergadert minstens tweemaal per jaar en is bevoegd tot het doen van voorstellen aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het belang van het sub 1 bepaalde.

Rijksinstellingen. 4. Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden is als Centraal Museum aan te merken; het verzamelt typencollecties van de belangrijkste vindplaatsen van ons land en beweegt zich op vóór- en vroeghistorisch gebied, overeenkomstig zijn karakter als algemeen Rijksmuseum en tevens Universitaire instelling.

5. Het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen beweegt zich op vóór- en vroeghistorisch gebied, overeenkomstig zijn tweeledig karakter: in osteologisch opzicht als algemeene, in archaeologisch daarentegen als Universitaire instelling.

6. Het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen beweegt zich, bij voorkeur in contact met de R. K. Universiteit aldaar, in overeenstemming met zijn ligging en aard, meer speciaal op het gebied der Romeinsche oudheidkunde.

7. Het Rijksmuseum Twenthe te Enschedé bepaalt zijn werkingssfeer, overeenkomstig zijn lokaal karakter, meer bepaaldelijk tot het gebied Twenthe.

Locale instellingen. 8. De Localen Instellingen vervullen hun taak op vóór- en vroeghistorisch gebied overeenkomstig hun lokaal-historisch karakter.

Vondsten en opgravingen. 9. De geldende voorschriften aan burgemeesters, waterstaatsautoriteiten enz., zoomede aan de officieele berichtgevers betreffende kennisgeving van oudheidkundige vondsten, worden overeenkomstig de taak en de inrichting van de vier Rijksinstellingen en van de Locale Instellingen in dier voege gewijzigd, dat de bewuste berichtgeving geconcentreerd wordt op het centrale punt, vertegenwoordigd door het secretariaat der Nederlandsche Oudheidkundige Commissie.

10. Het secretariaat van de Nederlandsche Oudheidkundige Commissie zendt een zoodanige kennisgeving terstond door naar de betrokken Rijks- of Locale Instelling.

11. Op den grondslag van het sub 1 bepaalde kan ten aanzien van herstel, afvorming, berging, ruiling, bruikleen, onderzoek, publicatie enz., zoo noodig via de

Nederlandsche Oudheidkundige Commissie, een wisselwerking in den ruimsten zin plaats vinden.

12. Het systematische bodemonderzoek op oudheidkundig gebied behoort onder deskundige en goed geoutileerde leiding te geschieden; derhalve kunnen de opgravingsdiensten der Rijksinstellingen, zoomede hare werkplaatsen voor herstel, afvorming, reproductie enz., conform het sub 10 en 11 bepaalde, zoowel ten behoeve van elkaar als van de Locale Instellingen werkzaam zijn.

13. In kwestieuse gevallen zal de Nederlandsche Oudheidkundige Commissie overleg plegen, in welk museum de voorwerpen zullen worden opgesteld en aan welke instelling het bodemonderzoek, dat noodig mocht zijn, zal worden opgedragen, opdat in beide gevallen het nuttig effect zoo groot mogelijk zij.

Eventueele geschillen. 14. Geschillen tusschen de sub 2 genoemde instellingen worden ten spoedigste aan de Nederlandsche Oudheidkundige Commissie voorgelegd en eventueel door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen beslecht.

OFFICIEELE BERICHTEN.

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Donderdag 12 Juli in het restaurant Riche te Groningen.

Verslag der vergadering door den secretaris.

Aanwezig volgens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden: J. Th. Boelen, Dr. H. P. Coster, J. L. van Dalen, Mr. J. I. van Doornik, R. H. Driessen, Jonkvrouw C. Engelen, Dr. H. E. Enthoven, Mej. J. H. Fockema Andreae, Dr. J. J. de Gelder, Monseigneur Dr. P. J. M. van Gils (Limburgsch Geschied- en Oudheidkundig Genootschap), Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Professor Dr. I. H. Gosses, Mr. J. K. van der Haagen, A. J. C. van Kerckhoff, D. Kok, Professor Dr. W. Martin, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Mevr. J. Overvoorde-Gordon, Professor W. A. E. van der Pluym, C. ter Poorten, Professor Mr. Dr. C. W. van der Pot, H. W. G. Ras (Oranje-Nassau-museum), Jhr. Ir. G. C. Six van Wimmenum, J. D. Tresling, Dr. W. S. Unger, Mej. M. A. de Visser, Ir. G. de Vos tot Nederveen Cappel, Mej. C. J. Welcker, Dr. E. Wiersum, alsmede een aantal introducées.

De Voorzitter, Prof. Van der Pluym, opent te 8.45 de vergadering met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt. Vervolgens geeft hij een overzicht van de verrichtingen van den Bond in het afgelopen jaar en van de jubilea in en buiten den Bond, waarna hij een overzicht gaf van den toestand in het monumenten- en museumwezen in ons vaderland en onder meer zijn sympathie uitdrukte met de heeren Jhr. Teding van Berkhout en Dr. de Gelder, die door den maatregel der regeering uit hun betrekking als conservator van 's lands prentenverzamelingen zijn ontzet.

Nadat de notulen van de vorige vergadering zijn goedgekeurd, leest de secretaris het jaarverslag en

de verslagen der verschillende bondscommissies voor, welke eveneens hierachter in extenso zijn opgenomen.

Na goedkeuring van de rekening en verantwoording van den penningmeester wordt overgegaan tot verkiezing van bestuursleden; de heeren Van Beresteyn, Bijvanck, Van Giffen, Mees en Van Rijckevorsel worden herkozen, terwijl in de plaats van prof. Van der Pluym, die aan de beurt van aftreding is, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel te 's Hertogenbosch wordt gekozen.

Als plaats voor de volgende vergadering wordt Rotterdam met den Haag aangewezen, indien de musea in die steden gereed zullen zijn. Indien dit niet het geval is, ligt het in het voornemen te Middelburg bijeen te komen. Het bestuur wordt gemachtigd in dezen naar bevind van zaken te handelen.

Als kasnazieners voor de volgende rekening en verantwoording worden aangewezen de heeren Tresling en Van der Haagen, resp. Unger en Van Doorninck. Vervolgens wordt de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek in zijn geheel herkozen.

Nadat de voorzitter bij de rondvraag de opmerkingen van enkele leden heeft beantwoord, sluit hij de vergadering, om vervolgens het woord te geven aan Ir. C. L. de Vos tot Nederveen Cappel, ingenieur der stadsbezittingen van Groningen, voor het houden van een lezing met lichtbeelden over de onder zijn leiding plaats gehad hebbende restauratie van het klooster Ter Apel. Deze voordracht diende als inleiding tot de excursie van den volgenden dag.

Na het beëindigen van de met aandacht aangehoorde lezing dankt de voorzitter den spreker voor diens belangrijke mededeelingen, welke, te zamen

met het uitgebreide artikel van Dr. Ozinga in het Jaarboek, het bezoek op den volgenden dag aan het monument op omstandige en voortreffelijke wijze zullen hebben toegelicht.

Des Vrijdagmorgens werd een tocht met auto's ondernomen over den Hondsrug naar Borger, waar Dr. Van Giffen aan het gezelschap eenige interessante inlichtingen gaf over de Hunnebedden, de oude grafplaatsen, waarvan het grootste te Borger wordt aangetroffen. Na Borger ging de tocht naar het klooster Ter Apel, waar onder leiding van Ir. De Vos het in- en uitwendige in oogenschouw werd genomen en de zeer geslaagde restauratie over het algemeen de goedkeuring van het uit den aard der zaak critische gezelschap wist weg te dragen. In een der zalen van het voormalige klooster vond een door het gemeentebestuur van Groningen aangeboden noenmaal plaats. Nadat de voorzitter voor de voortreffelijke ontvangst dank had gezegd, werd de tocht over Onstwedde naar Veendam voortgezet. Daar wist ons mede-bestuurslid Jhr. Mr. Dr. van Beresteyn in het raadhuis het gezelschap eenige oogenblikken aangenaam bezig te houden met een belangrijke causerie over het ontstaan der veenkolonien, de oudste bebouwingen, het exploiteeren der veenen, de ontginningen, het graven der kanalen enz. Vervolgens keerde het gezelschap naar Groningen terug, na eerst een kort bezoek te hebben gebracht aan de kerk te Zuidbroek en een oogenblik te hebben verwijld in het clubhuis aan het schitterende Paterswoldsche Meer.

Een opgewekte maaltijd in Hotel Frigge besloot den dag.

De Zaterdagmorgen werd gewijd aan een bezoek aan het Groningsch Museum van Oudheden, het Biologisch-Archaeologisch Instituut en de Martinikerk. Daarna vertrok het gezelschap, dat evenals den vorigen dag, uit ongeveer 50 personen bestond, naar Menkemaborg. Deze fraaie Groninger-borg met de schoone omgeving wekte allerwege bewondering. In een der bijgebouwen werd de inwendige mensch versterkt, waarna de terugtocht over Zandweer met zijn dertiendsch-eeuwsch kerkje en Stedum werd aanvaard. In den laten middag was het gezelschap te Groningen teruggekeerd, alwaar de zoo geslaagde excursie ontbonden werd en een ieder zijn haardstede weder opzocht.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris N.O.B.

Rede van den Voorzitter Prof. Willem van der Pluym.

Nauwelijks drie maanden zijn voorbij of ons Koninklijk Huis wordt opnieuw in rouw gedompeld. Als voorzitter van den N.O.B. zij het mij vergund dan een woord van oprechte vereering te wijden aan de nagedachtenis van H. M. de Koningin-Moeder,

een Vrouwe die uit den vreemde komende, de zeldzame gave bezat den Nederlandschen geest niet alleen aan te voelen. maar er zich geheel in te kunnen verplaatsen. Als zoodanig heeft Zij voor ons Vaderland een bizondere beteekenis gehad en mogen wij Haar dank brengen, daarbij niet vergetend te gedenken, dat de belangstelling, die de Koningin-Moeder had voor zoowel de oude als de nieuwe kunst, meer dan gewoon was.

En nu — ruim een week geleden stierf Prins Hendrik. Ook Hij kwam uit den vreemde en ook Hij wist zich geheel in ons land in te leven. Mogen wij Hem allereerst gedenken als Gemaal van H. M. de Koningin en als Vader van H. K. H. Prinses Juliana, daarna mogen wij den Prins in gedachten onzen dank brengen, dat Hij beschermheer heeft willen zijn van den N.O.B. Waar die Bond liefde tracht te wekken voor onze nationale schatten van kunst en geschiedenis, is het zeker ook een voorrecht geweest voor ons, in dien zin weerklank te hebben gevonden bij het Hooge Gezag,

Zeventien jaren geleden vergaderde de Bond hier in Groningen. Dat was te midden van den grooten wereldoorlog. Het verslag vermeldt, dat een week vroeger dan gewoonlijk de bijeenkomst plaats had, daar met Juli het spoortarief verhoogd werd en dat de opkomst zeer bevredigend was, niettegenstaande het gebrekkig vervoer in den benarden tijd. In dat verband herinner ik me met eenige leden uit Delft en Den Haag per nachtboot van Amsterdam naar Kampen, gansch de Zuiderzee te zijn overgestoken, om van Zwolle uit per trein naar Groningen te komen. En nu — de oorlog is voorbij, het spoortarief gedaald, het vervoer met den dag grandioser en de Zuiderzee op het dempen na dicht.

De latere onderzoeker van deze samenleving, gesteld dat hij een ongetemde lust heeft notulen-boeken te verslinden, zou hieruit dus een conclusie kunnen distilleeren, dat wij Nederlanders van 1934, vergeleken bij 1917, thans voorthollen in voorspoed.

En toch — hoevelen, ook werkelijke groote geesten, hebben niet gemeend, dat als de oorlog eenmaal ten einde zou zijn, het leven gunstiger moest worden. Maar wat is leven? Is het doel-in-zich, of ligt het doel daar buiten? Misschien zijn er ook, die zich afvragen of het redelijk denken over het leven wellicht niets anders is dan een spel, waarbij de groote massa liever toekijkt dan meedoet. Voor deze laatsten geldt misschien „dem Zuschauer ist kein Spiel zu schwer!“ Zij toch scharen zich gaarne bij de kritikasters of — nog gemakkelijker — bij de menigte, die met een beminnelijken glimlach vraagt, waarom men zich druk zal maken. Maar hoe het ook zij, één ding hebben allen gemeen en wel: de wil om te leven. In eersten aanleg mag men dit een animalische drift noemen, toch blijft de levensverzaking uitzondering. Zelfs in de meeste godsdiensten, die

het accent aan gene zijde van het leven leggen, erkent men in het transcendente een staat van gelukzaligheid, waarbij vaak de maatstaf van het aardse aangelegd wordt.

Zoo zoekt de doorsnede-mensch blijkbaar geluk, zoowel hier als later. De schakeering moge loopen vanaf het meest vulgaire tot het hoogst verhevende, maar eenmaal verworven, doet hij er moeizaam afstand van. Het verrijkt zijn levensinhoud en hij ondergaat het schoone ervan. In hoogste instantie is dat schoone iets abstracts, maar veelal toch wil de mensch het aan iets concreets vasthaken, om het te beleven met zijn zintuigen. Naast zijn binnenwereld ervaart hij de buitenwereld, het omringende. Daarheen gaat zijn verlangen, zijn drift naar schoonheid. Hier doemt voor hem op de alzijdige natuur als een directe en de kunst als een indirecte schepping, waarbij de mensch als medium fungeert. Hoe bij die waarneming van het stoffelijke de omzetting in het geestelijke, dat hem een ontroering geeft, plaats heeft, laat ik buiten beschouwing.

Door de eeuwen heen zien we nu bij den mensch den drang naar schoonheid en de behoefte tot het beleven van kunst. Zij toch toont ons een der heerlijkste facetten van het alzijdige geestelijke leven. In hoogste instantie heeft men dus te doen met een bepaalde gesteldheid van het geestelijke zelf. Zoo zal het mysterie der kunst ons een der meest aangrijpende phaenomenen van menschelijke zielsuiting openbaren en naarmate we ze dieper doorschouwen, zal de ontwikkeling van dit proces zich bewuster aan onzen geest opdringen. Het kunstwerk, als schoone verzakelijking der gedachte is en blijft primair een product van den geest des kunstenaars.

Bepalen wij ons alleen thans tot de beeldende kunst, dan zien we, nadat de werkzaamheid van den kunstenaar voleindigd is en tot tastbare daad van zijn verbeelding gesteld is, hoe de aanschouwer het kan aanvaarden als een geschenk, om van te genieten. Zoo zal hij als kunstzinnig mensch de ontroering ervan ondergaan. Maar zal hij nu genoeg hebben aan die zuivere gevoelsaandoening; zal hij niet als denkende persoonlijkheid komen tot nadenken, wanneer de sensatie aan hem voorbij gegaan is? Zal de zinnelijke waarneming niet de energie opwekken, om dit alles tot zijn begrip te voeren? „Anschauung ohne Begriff ist blind”, leerde ons Kant. Maar wanneer die veel oudere wijsgeer, de Evangelist Johannes, zegt: „alle dingen zijn door hetzelfde gemaakt en zonder hetzelfde is geen ding gemaakt”, dan aanvaardde ook hij tevens de redelijkheid hiervan, door zijn gedachtengang aan te vangen met de woorden: „In den beginne was de logos”. Zoo wil de mensch, uitgaande van de oorzaak, het gevolg begrijpen, om in dit causaal verband te trachten den ontwikkelingsgang van het geheel te ontsluiten. Dit alles binnen een klein en beperkt terrein, op

eerlijke wijze te bevorderen, stelt ook de Bond zich ten doel.

Bij de herdenking van zijn 35-jarig bestaan, heb ik zijn werkzaamheid in het laatste decennium geschetst, daarbij er op wijzende, van welk belang het is, de monumenten op gezonde wijze te behouden. Waar er nu eenmaal vele „lauwen” en ook onverschilligen zijn, zal men ze moeten beschermen en is het zeer gewenscht, dat van hoogerhand een monumentenwet ook in Nederland tot stand komt. Ik zal daar thans niet op voortborduren en slechts de hoop uitspreken, dat tijdens het presidium van mijn opvolger, onze Bond hiervoor den dank mag brengen aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Hoewel de wet er nog niet is, zit de Rijks-Regering zeker niet stil. Ik denk daarbij hoe de Kroon gebruik maakt van haar recht tot ingrijpen en niet het minst hoe het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, behalve zijn vele andere werkzaamheden, wakker waakt in dezen. Ook gemeentebesturen hebben reeds eigen verordeningen in dien zin gemaakt.

Eén deel is er, dat nog weinig belicht wordt en zeker groote waarde heeft als cultuurstudie, en wel het *archaeologisch onderzoek in den grond*. Hier zijn de factoren, die remmend werken op de totstandkoming van een Monumenten-wet, misschien minder aanwezig. Waar het ons bestuur voorkwam, dat hierbij een zekere urgentie wenschelijk was, heeft het, daarin kennende de Vereeniging van Museum-Directeuren, een Commissie ingesteld om een richtsnoer hiervoor te ontwerpen. Deze is gereed gekomen en inmiddels den Minister overgelegd. Een publicatie daarvan zal in het eerstvolgend Jaarboek worden opgenomen. Is eenmaal deze materie geregeld en men verzekerd, dat goed georganiseerde wetenschappelijke leiding plaats heeft, dan kan men in verschillende deelen van ons land nog meer dan tot nu toe, aan het werk gaan. In dit verband waag ik het te wijzen op een der grootste vraagstukken, die de wereld en zeker ook ons land, bezighoudt, namelijk de werkeloosheid. Nu een deel der menscheid gedoemd is te leven ten koste van den arbeid van een ander deel, dat werk heeft, zal iedere kans op arbeidsverruiming aangegrepen moeten worden. Immers, het meest deprimeerend is de toestand voor de jeugd, die gereed staat aan het leven deel te nemen, maar geboycot wordt door de maatschappelijke constellatie. Wat heeft dit opkomend geslacht misdreven? Slechts onze eigen generatie en de direct daaraan voorafgaande hebben deze wereld gemaakt en mismaakt. Zij hebben de jongeren voortgebracht en nu stelt men hen niet in de gelegenheid te „leeren” werken. Iederen dag dat er niet gewerkt wordt, neemt de verarming materieel en geestelijk toe. De middelen, die in normale tijden voor geestelijke

behoefden aangewend kunnen worden, moeten het eerst het bekoopen, wat niet goed, doch begrijpelijk is. Er ontstaat daardoor een bitterheid bij de ouderen, wanneer ontijdig het werk, waaraan zij hun leven wijden, wordt afgesneden, maar ook bitterheid bij hen, die nog geen werk kunnen toonen. Dit alles toch moet fnuikend werken in de naaste toekomst.

Iedere beweging die aan het werkeloozenvraagstuk ten goede kan komen, is men verplicht te steunen. Nu heeft het huidige Ministerie kort geleden een Werkfonds ingesteld en het komt mij voor dat ook op de wegen die onze Bond bewandelt, iets te doen is. Men moge het zeer gering noemen — toegegeven — maar men heeft bij dit vraagstuk niet te vergeten, dat de suggestie ook iets beteekent. In onze eigen Nederlandsche Geschiedenis hebben wij er voorbeelden van; bovendien denk ik aan het vliegwiél, dat soms door een geringen stoot over het doode punt heen gebracht wordt. Zoo kunnen archaeologisch onderzoek in den grond en restauratie van historische monumenten in bescheiden mate meewerken.

In verband met dit laatste heeft de Bond van Nederlandsche Architecten een schrijven tot den Minister van O. K. en W. gericht, welke actie onze Bond krachtig heeft gesteund. Immers hoe meer een monument verwaarloost, des te grooter worden later de kosten om het in stand te houden. Bovendien wordt bij deze werken een groote plaats ingeruimd voor handwerk, ergo arbeidsloon. Zij die meenen dat de gelden hieraan geofferd, slechts ten goede komen aan een kleine groep, die wil genieten, vergissen zich volkomen. Afgescheiden van het feit dat de mensch in het algemeen belangstelling heeft voor stedschoon, is er ook materieel voordeel aan verbonden, daar sterk het vreemdelingenverkeer hierdoor wordt bevorderd. Ik wijs er slechts op, hoe een land als Italië in dien zin terecht partij trekt van zijn bewaarde kunstschaten en ik denk daarbij, afgescheiden van andere organisatorischen arbeid, aan zijn publicaties. Hier zijn uitgelezen krachten te werk gesteld en wordt dit niet overgelaten aan goedwillende menschen, die te hooi en te gras eens een artikeltje schrijven, waarbij dan in dien geest een nichtje, die wel eens teekent, een verluchting fabricceert. Ook hier kan wellicht voor de jongeren, die afgestudeerd zijn en hopeloos rondloopen, een arbeidsveld liggen. Tal van plaatsen in ons land zijn belangrijk uit een oogpunt van kunst en natuur; veel materie is reeds bijeen en zoo zou men een reeks van goed gedocumenteerde, kleine publicaties kunnen krijgen. De stof moet wetenschappelijk verwerkt zijn, en niet minder op goed leesbare en opwekkende wijze geschreven worden. Daarbij dient druk en illustratie goed verzorgd, en het geheel in handig formaat uitgevoerd te zijn. Dit zal den vreemdeling uitnoodigen, maar ook de eigen bewoners

opwekken op de bres te staan, niet alleen wanneer verwaarloozing of vernietiging dreigt, doch ook wanneer nieuwbouw in onkundige handen hun stedschoon violeert. En hoe vaak gebeurt dit alles nog. Zoo stond nog kort geleden in een der belangrijke jonge katholieke tijdschriften „De Gemeenschap”, naar aanleiding van een concreet geval: „... wanneer zal de geestelijkheid nu eindelijk ontdekken dat bouwheer wezen, behalve bedelkracht, beschaving vraagt? Of tenminste het kiezen van goede adviseurs en het opvolgen van den raad van deskundigen — niet van den eersten den besten aannemer die een braaf man en patent kerkmeester is.”

Deze actie is begrijpelijk, temeer, waar de Katholieke Kerk dit beginsel door de eeuwen heen hoog houdt en ik denk hier hoe in 1925 de Pauselijke Centrale Commissie voor Gewijde Kunst een reeks van krachtige bepalingen instelde, om het euvel tegen te gaan.

Zoo had ook het weekblad „Architectura”, het orgaan van den Nederlandschen Bond van Architecten, voor eenige weken een reeks afbeeldingen van Oud- en Nieuw-Zutphen, naar aanleiding van een polemiek, die door dit blad en het Dagelijksch Bestuur dier stad openhartig gevoerd werd. Niet de goede trouw, noch onverschilligheid, maar meer een verschil van inzichten kwam hier naar voren. Het is daarom, dat bij het zien der afbeeldingen een: caveant consules moge geuit worden.

Reeds de Romeinsche bouwmeester Vitruvius wijst hierop, wanneer hij op het eind van zijn leven zijn „Tien boeken over de bouwkunst” uitgevend, zegt in zijn opdracht, wellicht tot Augustus gericht: „Gij, o Imperator, draagt niet alleen de zorgen van het algemeene leven en van de inrichting van den Staat, maar ook van het beheer der openbare bouwwerken, zoodat de majesteit des Rijks met voortreffelijke openbare bouwwerken werd vermeerderd. Ook in de toekomst zult gij zorg dragen voor openbare en bijzondere gebouwen, in grootscheit aan de verhevenheid uwer daden geëvenredigd, om de herinnering daaraan over te brengen aan het nageslacht”.

Gedachtig aan deze woorden, die eens gericht waren tot de Overheid van het machtige volk der Middellandsche Zee-cultuur, open ik de Algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Jaarverslag van den Secretaris van den N.O.B. Jbr. Mr. D. P. M. Graswinckel.

Ondanks de slechte tijden, waarvan elke vereeniging den weerslag ondervindt, kan het hoopvol stemmen, dat de groote achteruitgang van het ledental bijna tot staan is gekomen. Wel overtreft het getal dergenen, die in het afgelopen vereenigingsjaar door overlijden of bedanken aan onzen bond ontvielen dat van hen, die nieuw toetraden, maar wanneer

thans het ledental nog met ongeveer tien wordt vermeerderd, is de achterstand ingehaald. Aan de leden de taak, om dit tiental spoedig bijeen te brengen!

Intusschen: de toestand der geldmiddelen is bij lange nog niet schitterend te noemen, wanneer men bedenkt, dat sedert 1929 het ledental van den bond met circa 1/6e is verminderd. Daarbij komt, dat het rijkssubsidie dit jaar wederom is verminderd en thans op 1/3 van het oorspronkelijk bedrag is gebracht. Dit is dan ook de reden, dat aan eenige aanvragen om geldelijken steun niet kon worden voldaan.

Ondanks dit sombere aspect mocht de bond met opgewektheid en onder groote belangstelling zijn 35 jarig bestaan herdenken in een buitengewone vergadering in een der zalen van de grafelijke gebouwen te 's-Gravenhage. Bij deze gelegenheid werd aan Dr. J. Kalf, Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg den gouden eerenpenning van den bond uitgereikt op grond van zijn „uitnemende verdiensten”.

De bond werd vertegenwoordigd door zijn voorzitter bij het jubileum der zoo verdienstelijke vereeniging „Rembrandt”; eveneens was dit het geval bij de opening van de Heemschut-tentoonstelling te Amsterdam, waar onze bond een kleine inzending van zijn werken e. d. zag geëxposeerd.

Ter gelegenheid van de benoeming van Dr. Scheurleer tot *privaat-docent* te Leiden zond de Bond zijn welgemeende gelukwensen.

De Bond is, na overleg met den Secretaris van de Commissie van Geschiedkundige Wetenschappen, in afwijking van het eerder genomen besluit, toch lid dier Commissie gebleven.

De Commissie voor het Gemeente Museum te Maassluis heeft aan den Bond hulp gevraagd bij de inrichting van het Museum; de Heer Hannema te Rotterdam verklaarde zich bereid, aan deze aangelegenheid zijn aandacht te wijden.

De Bond van Nederlandsche Architecten verzocht de adhaesie van den Bond aan een request, gericht aan Z. E. den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin gevraagd werd, om uit het z.g. „Werkfonds 1934” ook een bedrag beschikbaar te stellen, voor de restauratie van historische gebouwen, die dringend herstel behoeven. Het behoeft wel geen betoog, dat de Bond met ingenomenheid dit request steunde.

Ongeveer tezelfder tijd verzond de Bond aan denzelfden Minister een request van gansch anderen aard. Het betrof hier de op wachtgeldstelling van de Directeuren der twee Rijksprentenkabinetten, respectievelijk te Amsterdam en te Leiden, waarvan geruchten de ronde deden. Het bestuur van den Bond was namelijk van meening, dat het te betreuren zou zijn, wanneer door de opheffing dezer betrekkingen de zorg voor het zoo kostbare prentenbezit zou verminderen. Intusschen heeft de Minister het bestuur

medegedeeld, dat op het na rijp beraad genomen besluit niet kan worden teruggekomen.

Het bodemonderzoek in Nederland is tot nog toe niet aan vaste regels gebonden; het bestuur was van meening, dat deze toestand onbevredigend mocht worden genoemd en het besloot derhalve een kleine Commissie in te stellen, welke zou onderzoeken, of het opstellen van een regeling van deze materie mogelijk zou blijken. Die Commissie kwam korten tijd geleden met haar werk gereed en het resultaat is neergelegd in een request aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het is te hopen, dat, zoolang Nederland geen monumentenwet bezit, de Minister spoedig tot een regeling van het bodemonderzoek mag besluiten.

Een andere Commissie van den Bond ging het minder voorspoedig met haar werk. Ik heb hier op het oog de z.g. „Kasteelen-Commissie”, die maatregelen tot het behoud van landgoederen en kasteelen zou moeten beramen. Tot een definitief resultaat mocht deze Commissie nog niet geraken; wij mogen verwachten, dat ook van de zijde van eenige eigenaars van landgoederen of kasteelen, die zitting hebben in deze Commissie, de belangstelling niet zal verflauwen.

Het Bestuur overlegde, hoe te geraken tot een herdruk van het Repertorium van Tijdschriftartikelen, tegelijkertijd aangevuld met de nog niet bewerkte jaren vanaf 1923. De toestand der geldmiddelen van het Fonds voor den druk van dit Repertorium is bevredigend te noemen; naar alle waarschijnlijkheid zal een goede kracht, die de bewerking op zich zal nemen, wel gevonden kunnen worden.

Tenslotte kan nog worden medegedeeld, dat in de samenstelling van het bestuur van den Bond en van de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek geen wijziging kwam.

Verslag van de commissie voor de carteerling van de vóór- en vroeg-historische monumenten in Nederland.

Vergaderingen werden dit jaar niet gehouden.

Carteerlingen werden verkregen van het eiland Schouwen door bemiddeling van den Heer Hubregtse te Burgh-Haamstede. De desbetreffende kaarten werden opgezonden aan den Heer Dr. van Giffen te Groningen.

Door bemiddeling van den Heer Jhr. Ir. Boreel te Middelburg werd de Heer P. J. van der Feen Jr. te Domburg bereid gevonden de kaart van Walcheren in te vullen. De benooidigde kaarten werden hem opgezonden. De Commissie mocht echter tot nu toe nog geen antwoord ontvangen. Wat Brabant betreft, heeft de Heer W. Willems zich bereid verklaard mede te helpen. Van Pastoor G. Juten, te Willemsstad, die als deskundige in West-Brabant werd genoemd en aan wien de Commissie om medewerking verzocht, is nog geen antwoord ontvangen. Met Gelderland, Limburg en Over-IJssel werd nog geen contact verkregen.

Om nader vast te stellen, uit welke periode grafheuvels en dergelijke monumenten afkomstig zijn, is wegens den financiële toestand onmogelijk en de Commissie kon dan ook niet overgaan tot het door haar wenschelijk geachte onderzoek van de vier groote necropolen op de Vlasakkers onder Amersfoort.

Verslag der Vereeniging Topografisch Repertorium van Nederland over 1933—1934.

Ook dit jaar werd de Vereeniging wederom getroffen, door het verlies van een harer Bestuursleden, den Heer Vieweg te Leeuwarden, die steeds groote belangstelling toonde in het werk der Vereeniging en ook daadwerkelijk zijn hulp verleend heeft.

De beschrijving van de topografische gegevens van de collectie onder zijn beheer in het Museum te Leeuwarden, waaraan hij sinds eenigen tijd bezig was, heeft de Heer Vieweg evenwel niet meer geheel mogen beëindigen.

In de afgelopen verslag-periode bleef de voortgang in het werk voortduren.

De Heer Dr. J. G. van Gelder verblijdde ons met de beschrijving van de collecties in het Museum Boymans terwijl Mej. de Joncheere de collecties van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en het Museum Fodor bewerkte en een der belangrijkste particuliere verzamelingen te Amsterdam en de topografische schilderijen uit het Rijksmuseum voor het grootste gedeelte beschreven heeft.

Het aantal genummerde en gerangschikte kaarten werd het laatste jaar meer dan verdubbeld en bedraagt thans ruim 6000.

De meeste zorg blijven de financiën baren. Want als het bedrag der contributies niet toeneemt of op andere wijze kan worden aangevuld, zal het niet mogelijk zijn, het werk op den duur op dezelfde wijze voort te zetten.

REDE VAN DEN VOORZITTER PROF. WILLEM VAN DER PLUYM BIJ DE UITREIKING VAN DEN GOUDEN PENNING AAN Dr. JAN KALF OP DE BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

Zaterdag 20 Januari 1934, in het Gebouw der Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage.

Bij de herdenking van het 25-jarig bestaan van den N. O. B. werd namens vele vrienden van dien Bond een stempel aangeboden met een afslag van een penning door den voorzitter der feestcommissie, die daarbij zeide:

„Gij zult wel willen overwegen op welke wijze gij het best uitvoering zult geven aan het denkbeeld om in bijzondere gevallen een afslag in goud aan te bieden, aan wien deze onderscheiding naar Uw oordeel toe komt”.

Hierop aanvaardde de toenmalige voorzitter Dr. Jan Kalf dit geschenk met de woorden:

„Ik kan U niet beter bewijzen op hoe zeer hoogen prijs dit geschenk door ons wordt gesteld, dan door U mede te deelen, dat het Bestuur hedenmorgen besloot de toekenning van den penning aan zoodanige regelen te binden, dat zij tenminste komt gelijk te staan met het eere-doctoraat van een onzer universiteiten”.

Twee jaren later, op de jaarvergadering van 1926 was het de heer Kalf, nu tegenover de bestuursstafel zittend, die er op wees, dat nog steeds een reglement voor het uitreiken van den penning van den Bond moest worden gemaakt en hij verzocht dien penning bij voorkomende gelegenheden ook inderdaad uit te reiken.

Dit reglement kwam tot stand en in 1928 werd voor het eerst de penning uitgereikt aan den nestor van het Oudheidkundig leven in Nederland in het algemeen, maar van onzen Bond en Bondsbestuur in het bijzonder, den heer Hoefer.

„Generaal, het doet ons allen goed en wij stellen het op hoogen prijs dat gij hier thans zijt gekomen op dezen dag. In 1928 hebt gij op waardige wijze den gouden penning verworven, op het moment dat gij Uw bajonet afsloeg — vergeef mij dezen minder artilleristischen term — bij ons bestuur. Dat gij daarna niets hebt ingeboet van uw hartstochtelijke liefde voor de oude monumenten, stellen wij op hoogen prijs. Gij zijt de waardige bezitter van dien gouden penning”.

Thans, dames en heeren, zijn we 6 jaren verder en het bestuur van den N. O. B. heeft ter gelegenheid van de herdenking van zijn 35-jarig bestaan, met algemeene stemmen besloten den gouden penning uit te reiken aan Dr. Jan Kalf, den Directeur van het Rijks Bureau voor de Monumentenzorg.

Doctor Jan Kalf.

Reeds in mijn openingswoord releveerde ik, dat gij een der 9 mannen waart, die met de 17 genootschappen nu 35 jaar geleden den N. O. B. hebt opgericht.

Vervolgens heb ik U moeten noemen als dengene aan wien de eerste afslag van den penning is gegeven. En waar alle goede dingen bestaan in drieën, heb ik geconstateerd dat gij het meest over den penning in onzen Bond gesproken hebt, zoowel over de hooge waarde, als in den zin van een aanmaning om het bestuur er op te wijzen den penning, wanneer de termen aanwezig waren, ook uit te reiken.

En toch, om geen enkele dezer drie redenen reiken wij dit metaal uit. Ook ons bestuur heeft

een eigen meening, en gij zijt er niet den man naar onder die omstandigheden den penning te willen aanvaarden.

Er zijn momenten in het leven, waarin misschien een enkele zin voldoende is, om een wereld van gedachten tot uitdrukking te brengen. En daarom wil ik hier U een oogenblik in herinnering roepen het interieur van één der belangrijkste Franciscaner kerken van Florence, de Sta. Croce. Niet om haar architectuur, ja zelfs niet om haar hoog gestemde fresken en beeldhouwwerken, slechts om een opschrift gaat het, dat de Florentijnen griffelden op de tombe van hun grooten zoon: Machiavelli. Ver van mij is het, dat ik ook maar eenige vergelijking zou willen maken tusschen U en hem, wiens politiek, vooral in handen der mindere goden, verderfelijk zou worden. Misschien zou het verleidelijk zijn, hem als scherp en scherpzinnigen historicus, gedreven door een sterke liefde voor zijn stad en staat, aan te halen. Maar hierop ga ik niet verder in, slechts om dat opschrift gaat het, waar zij schreven:

„Tanto nomini nullum par elogium”.

Daarmee wil ik volstaan. Wie in onze kringen den naam Kalf niet kent, moet daarvan gespeend blijven. Ronselaars in dien zin zijn wij niet.

Slechts wil ik daarbij gedenken, dat gij een zoon zijt van Martin Kalf, wiens leven en werken in een geslacht vóór het onze ligt. Deze toch stond bekend als een felle natuur. Dichter, schrijver en journalist, maar niet minder historicus, ging zijn liefde speciaal ook naar de bouw- en nijverheidskunst uit. Hij was het, die toen reeds schreef, dat men de historische

stijlen moest laten varen, om op eigen manier wegen te zoeken. Wanneer ik spreek van atavisme, dan geloof ik te mogen zeggen, dat gij een waardig zoon zijt van dien vader, wiens naam gij met eere draagt.

Op den penning, dien ik U moet uitreiken, staat: „Aan Dr. Jan Kalf, toegekend voor uitnemende verdiensten”.

Maar waar iedere medaille ook haar keerzijde heeft, is op den avers het randschrift „Nederlandsche Oudheidkundige Bond” geslagen en daarbinnen staan twee mannen die met vereende krachten een kunstwerk omhoog heffen, met de handen die vrij bleven, een uitnoodiging gebarend.

„Zwei Seelen, ein Gedanken”. Kunst- en wetenschapbeoefenaren, bij den eenen het accent liggend op het gevoel, bij den anderen op het verstand, heffen zij vereend omhoog het wezen dat boven de tijden uitgaat.

Gij, Dr. Kalf, hebt kunsten en wetenschappen op voortreffelijke wijze gedurende Uw gansche leven beoefend. Het is daarom dat de N. O. B. U dezen penning toekent, en ik beschouw het als een groote eer U, uit naam van dien Bond, het beste stoffelijke bewijs dat wij hebben, gemaakt uit het meest edele metaal, dat thans de wereld in beroering brengt, te overhandigen.

Ik hoop dat gij dezen gouden penning nog vele jaren mag beschouwen; maar wil er bij gedenken, dat de woorden van Baudelaire als een beleidenis onzerzijds U mogen toeroepen: „Ce qui est créé „par l'esprit, est plus vivant que la matière”.

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Lotgevallen van Monumenten.

BEHOUD VAN OUDE GEBOUWEN. De Minister van O., K. en W. heeft, onder herinnering aan vroegere aanschrijvingen, den 18en Juni 1934 Burgemeester en Wethouders van alle gemeenten verzocht aan zijn Departement tijdig kennis te geven van voorgenomen werkzaamheden of gebeurtenissen, die voor de toekomst van een monument gevaar kunnen opleveren, teneinde eventueel door den Rijksdienst voor Monumentenzorg een onderzoek te laten instellen en de noodige maatregelen te treffen tot afwendig. Ook van besteigering van oude gebouwen ware kennis te geven, met het oog op de daardoor verkregen mogelijkheid van opmeting.

AMSTERDAM. *Keizersgracht 84.* Bij den herbouw hebben de fraaie beeldhouwde versieringen van een in 1933 afgebroken halsgevel uit de eerste helft der 18e eeuw aan den Zeedijk een gelukkige toepassing gevonden.

ARNHEM. Het *beeldhouwwerk* van den *raadhuishuisgevel*, in het bijzonder de 16e eeuwse dragende figuren te weerszijden van den ingang, verkeert reeds jaren in een staat van verval. Daar het niet mogelijk bleek voor de herstelling rijkssubsidie te verkrijgen, voteerde de raad een bedrag van f 5000 ter conserveering van de meest bedreigde gedeelten, naar een door de rijks monumentencommissie gegeven advies.

ASSELT. *R. K. Kerk.* De toren, de geheele fundering van het gebouw en de waterkeerende muren ter wering van de overstroming van de Maas werden hersteld.

BALLUM (Ameland). De schilderachtige oude *Ned. Herv. pastorie* is afgebroken.

BLOKZIJL. *Topgevel Brouwerstraat* Dank zij een bescheiden bijdrage van Rijk en Gemeente is deze

gevel, van belang door zijn ligging terzijde van de Ned. Herv. kerk naast een anderen ouden gevel, niet door een moderneren vervangen, doch in den ouden vorm herbouwd.

DELFT. *Nieuwe kerkstoren*. De restauratie zal binnenkort ter hand genomen kunnen worden.

— *Arsenaal*. De uit de Oude Delft oprijzende gevels begonnen uit te buiken, waarom de Genie bezig is de grondslagen na afdamming der Delft te herstellen.

DOESBURG. *Buitenwallen*. Bij Kon. Besl. van 9 Juli 1934 N° 360 is het Raadsbesluit van 24 Nov. 1933 tot egaliseering van een gedeelte der voormalige vestingwerken tot 1 Jan. 1935 geschorst.

DORDRECHT. *Steegoversloot 19*. De alleraardigste gevel, met op de verdieping karakteristiek-Zuid-Hollandsche gezwente klaverbladbogen om de vensters, is gesloopt. — De Dordtsche monumentenverordening is nog niet in werking getreden, doordat de monumentenlijst nog niet is vastgesteld.

EDAM. *Groote Kerk*. De restauratie onder leiding van Arch. A. A. Kok is op zoodanige wijze gereed gekomen, dat van een beslist succes op het gebied der monumentenherstelling mag worden gesproken. De gebrandschilderde glazen zijn gerestaureerd door Bogtman in Haarlem, die alle oude fragmenten ndien eenigszins mogelijk behield en de nieuwe als zoodanig kenmerkte.

FERWERD. *Toren*. Bij de restauratie der Ned. Herv. kerk eenige jaren geleden bleef die van den toren achterwege wegens meningsverschil over de verdeling der kosten. Door beperking der werkzaamheden — het latere metselwerk van kleine in kleur passende handvormsteen wordt niet door moppen vervangen — is het thans mogelijk gebleken tot aanbesteding over te gaan. Het werk wordt uitgevoerd door een plaatselijk architect in overleg met Monumentenzorg.

GOES. *Monumentenverordening*. De Raad beschikte afwijzend op reclames tegen plaatsing op de monumentenlijst.

's-GRAVENHAGE. *H. Geesthofje*. Nu de Provincie Zuid-Holland door de tijdsomstandigheden weinig geld beschikbaar kan stellen voor nieuwe monumentensubsidies, zullen Gemeente en Rijk in dit bijzondere geval vermoedelijk bereid gevonden worden hunne bijdragen te verhoogen, waardoor de restauratie van dit evenzeer schilderachtige als grootsch opgezette vroeg 17e eeuwse hofje toch zal kunnen doorgaan.

HAARLEM. De gerestaureerde *Bakenesserkerk* is weer in gebruik genomen. Inwendig zijn onder andere de zuilen ontleisterd, die uit afwisselende lagen bak- en bergsteen bleken te bestaan, en is het meubilair aangevuld met het Lodewijk XV orgelfront, de heerenbank en kronen uit de aan den eeredienst onttrokken Janskerk.

WEERSELO. „*Storkenhuis*”. De Minister van Sociale Zaken stond het Gemeentebestuur van Hengelo toe dit gebouw, de midden 18e eeuw gestichte oude Ned. Herv. pastorie, met hulp van jonge werkeloozen in bewoonbaren staat te brengen.

's-HERTOGENBOSCH. *Vergrooting raadhuis*. Een vrijgekomen nieuw pand aan de achterzijde van het gebouw, kan voor den gemeentedienst worden ingericht, waardoor de minder gelukkige en bovendien kostbare plannen voor de verbouwing van het achtergedeelte van het raadhuis van de baan zijn.

HOUTHEM. R. K. *kerk te St. Gerlach*. Het Kerkbestuur had van de vervallen 18e eeuwse wanden gewelfschilderingen door den Weenschen schilder Schöpf vijf tafereelen op den zuidwand door den Haagschen kerkschilder Gerhard Jansen op eigen kosten laten herstellen. De restauratie van twee tafereelen aan de noordzijde en aan den westkant zal op dezelfde wijze met eenigen rijkssteun kunnen plaatsvinden.

KORTENHOEF. De beide zoogenaamde *molens* van Gabriël in den Kortenhoefschen polder zijn behouden, dank zij de nieuwe stichting „Curtevenne” tot behoud van het natuurschoon voor Kortenhoef en omstreken.

LEENDE. De oude *standaardmolen* aan den weg naar Valkenswaard kan blijven bestaan doordien het staatsboschbeheer het terrein zal aankopen en de Minister van O., K. en W. de kosten der noodzakelijke herstellingen voor rekening van zijn Departement zal nemen.

LEEWARDEN. *Grachtendemping*. De Armenraad, bijgevallen door de Winkeliersvereeniging „Vooruit”, drong bij B. en W. aan op demping der voornaamste grachten in de binnenstad als werkverschaffing en voorts terwille der vermeende belangen van den handeldrijvenden middenstand, nota bene onder aanvoering van het voorbeeld van Utrecht, waar juist het oude stadsschoon bijzonder in eere wordt gehouden! Het valt nauwelijks aan te nemen, dat het College op een dergelijk plan, dat de schoonheid der stad met één slag zou tenietdoen, zal ingaan.

LEIDEN. *Belending Waag*. Het naastgelegen Aalmarkt 24, met een gewijzigden laat 17e eeuwse

trapgevel is afgebroken voor den bouw van een groot nieuw winkelpand der firma Vroom en Dreesman op den hoek van Aalmarkt en Maarsmansteeg door een plaatselijk architect. Het nieuwe gebouw zal niet minder dan 20 M. hoog worden en dreigt daardoor zoowel de Waag optisch te benadeelen als het geheele stadsbeeld op dit vitale punt te verstoren.

— *Levendaal*. De Raad besloot tot demping met uitzondering van het aantrekkelijke eerste gedeelte tusschen Korevaarstraat en Steenschuur, hoewel ook daarvoor stemmen opgingen.

— *Bolwerk met „De Valk”*. De aanblik van de brug in den hoofdverkeersweg naar het station en Oegstgeest op het laatst overgebleven bolwerk met den bekenden molen vormt een onzer fraaiste stadsgesichten. Ten behoeve van den aanleg van een parkeerterrein op het Schuttersveld en een tijdelijke veemarkt wil het Gemeentebestuur het bolwerk ten deele afgraven en vóór den molen een nieuwe brug over de Rijnsburgersingelgracht leggen. Er bestaat reden te vertrouwen, dat men dit werk zooveel mogelijk met inachtneming der aesthetische belangen zal uitvoeren.

MEDEMBLIK. *Omgeving Kasteel*. Er is thans een modus gevonden, waardoor de afgebrande ontsierende en gevaar opleverende fabriek in de nabijheid van het gebouw wordt verplaatst.

MIDDELBURG. *„De Gouden Sonne”*. De Vereeniging „Hendrick de Keyser” heeft, dank zij financieelen steun ter plaatse, dit huis met zeer belangrijken Renaissance gevel uit 1635 — de voornaamste der stad na die van het reeds aan de Ver. behorende „In de steenrotse” — kunnen aankopen.

— *Gasthuiskerk*. Dit vrij goed bewaarde interessante 15e eeuwse kerkgebouw met verdienstelijken poorttoegang aan de Lange Delft, is wegens den slechten toestand van het dak verkocht aan een particulier ter plaatse, doch schijnt voorloopig voor godsdienstoefeningen te blijven dienen.

MOERGESTEL. *Toren*. Daar de Gemeente niet het geduld had op een Rijkssubsidie te wachten, heeft zij gelijktijdig met den herbouw der R. K. kerk den toren voor eigen rekening door haren gemeente-architect had laten herstellen, zonder overleg met Monumentenzorg.

NAALDWIJK. *Raadhuis*. De restauratie is gereed gekomen.

— *Kapel*. De Gemeente richt de voor kort gerestaureerde 17e eeuwse kapel in eenigszins gothiseerenden stijl van het bekende Hofje bij de Ned. Herv. kerk in tot Museum.

— *Omgeving Ned. Herv. Kerk*. In aansluiting aan de restauratie van haar kerkgebouw is de kerkelijke gemeente overgegaan tot verbetering der uit een ooppunt van aanleg belangrijke belendingen.

NIEUWKOOP. *Voormalig Raadhuis*. De Ver. „Hendrick de Keyser” ontkent in haar Jaarverslag over 1933, dat in feite van overneming sprake is geweest. Het gebouw is thans voor f1000 verkocht aan een particulier, echter onder voorwaarden, die de ongerepte instandhouding van den Vingboonsgevel verzekeren.

NAARDEN. *Kapel van het voormalig St. Marienconvent*. De Tsjechische Regeering heeft aan Prof. Dr. Ir. Slothouwer opdracht verstrekt de vervallen gotische kapel, waar het gebeente van den grooten Tsjech Comenius rust, haar karakter te hergeven. De plechtige inwijding moet plaatsvinden op 28 Maart 1935, den 342en geboortedag van Comenius.

NOORD-SCHARWOUDE. *Ned. Herv. Kerk*. Het gotische kerkgebouw, een kruiskerk met door een zuilenstelling van de kruising gescheiden dwarsarmen, is door den bliksem getroffen en geheel uitgebrand.

NIJMEGEN. De *schouwburg* met klassicistischen pilastergevel uit 1839 wordt afgebroken.

OOSTVOORNE. *Overblijfselen burcht*. De ontgraving van den hoogen ronden burchtheuvel bracht den van zeer groot formaat steen gemetselden onderbouw van een in het midden gebouwen zeer zwaren vierkanten donjon voor den dag, op korten afstand omgeven door een ringmuur van veelhoekig beloop, waaruit een zeer zware vierkante poorttoren, nog een kleinere vierkante toren aan de tegenoverliggende zijde en twee kleine halfrondd-gesloten torens aan de beide andere zijden naar voren sprongen. Deze hoogst merkwaardige overblijfselen zullen zoo goed mogelijk geconserveerd en daarna ter bezichtiging gesteld worden.

RENEN. *Cunerakerk*. Alweer door onvoorzichtigheid van een loodgieter werd het gebouw in September door brand geteisterd, waarbij gelukkig slechts de na den brand van 1897 aangebrachte bekapping verloren ging. Aan het prachtige werk der brandweer van Renen en omliggende gemeenten onder de voortreffelijke leiding van den gemeente-architect is het te danken, dat de voor de restauratie geheel omsteigerde en daardoor groot gevaar loopende onvergelykelijke toren behouden bleef. Het meubilair der kerk kreeg, dank zij de steenen overwelving, alleen eenige waterschade, doch begint thans onder het weer te lijden. De verzekering verklaarde zich bereid een nooddak aan te brengen.

ROSMALEN. De *Gemeentetoren* zal worden gerestaureerd.

ROTTERDAM. *Voormalig Admiraliteitsgebouw en O.-I. Huis*. De overbrenging der Marinierskazerne uit het eerste naar het tweede gebouw, en daarmee ook de ingrijpende verbouwing van het thans als Entrepôt dienende Oost-Indische Huis, zijn om de kosten uitgesteld.

— *Hoofdbureau van Politie*. De plannen tot vervanging van dit statige classicistische, in 1821 als arrondissementsrechtbank gestichte gebouw aan het Haagscheveer door een groot modern pand zijn in een vergevorderd stadium.

STEDUM. *Ned. Herv. Kerk*. De zeer noodige herstelling van het dak stuit voorloopig af op onvolgende toezegging van steun door de Provincie.

TWISK. *Toren*. De restauratie van den sierlijken laatgothischen toren met gemetselde spits, onder leiding van den Alkmaarschen gemeente-architect Saal, is begonnen.

UTRECHT. *Oude Gracht 387*. In overtreding der Monumentenverordening heeft men zonder goedkeuring van B. en W. en buiten medeweten van den Bouw- en Woningdienst den instandgebleven gevel van dit afgebrande perceel gesloopt. Een vervolging ter zake schijnt te worden overwogen.

— *Domtoren*. De raad had besloten de terreinen op den hoek Domstraat en Domplein aan te koopen, teneinde bij den herbouw der panden aldaar de rooilijn achteruit te kunnen brengen ter wille van het gezicht op den Domtoren. Van de ongeveer f21000.— beloopende kosten dezer voorgenomen stadsverfraaiing zouden het Rijk, de Gemeente en belangstellenden ieder een derde gedeelte dragen. Gedeputeerden van Utrecht hebben echter hunne goedkeuring aan het desbetreffende raadsbesluit onthouden.

DEUTSCHER VEREIN FÜR KUNSTWISSENSCHAFT.

De „Deutscher Verein für Kunstwissenschaft“ zoekt ons de aandacht van onze lezers te vestigen op haar werkzaamheid. Gaarne voldoen wij aan dezen wensch eener zustervereniging van onzen Bond.

De vereniging heeft een langen en mooien staat van dienst: tal van belangrijke publicaties op het gebied der Duitsche kunstgeschiedenis zijn door haar goede zorgen in het licht gegeven.

Thans heeft zij zich verjongd: zonder haar doel uit het oog te verliezen, wil zij nu ook meer dan vroeger de belangstelling van het groote publiek voor haar werk winnen. Zij geeft aan haar leden een tijdschrift, dat vier maal per jaar verschijnt, gewijd aan Duitsche kunst, en een bibliographie, behalve het jaarlijksche groote boekwerk. Voor het

Ontgraving Domplein. De werkzaamheden in dit jaar hebben de kennis omtrent de voormalige St. Salvatorkerk of Oud-Munster en het inzicht in het verblijf der Romeinsche legercorpsen te dezer plaatse vervolledigd.

VAALS. *Luth. kerk*. Dit charmante 18e eeuwse kerkgebouw, blijkens het kerkarchief een schepping van den vermaarden Akenschen architect Couven, zal worden gerestaureerd onder leiding van arch. Sprenger te Maastricht.

VENLO. *Raadhuis*. Op de benedenverdieping is de oorspronkelijke gevelmuur met interessante Renaissance-détails blootgelegd, welke in overleg met Monumentenzorg wordt hersteld. De ruimte achter den huidige voorgevel, waarvan de bedoelde muur den achterwand vormt, zal tot Museum worden ingericht.

VERE. *Raadhuis*. De restauratie is zoo goed als gereed.

VOORBURG. De bekende buitenplaats „*De Werve*“ aan de Laan van Nieuw Oosteinde zal worden afgebroken.

WITTEM. „*Panhuys*“ te Mechelen. In dit als brouwhuis gestichte deftige 18e eeuwse gebouw van twee vleugels zijn thans eenige woningen. De Raad wilde het gaarne in plaats van het te kleine tegenwoordige gebouw als gemeentehuis, burgemeesters- en bodewoning inrichten en daartoe alvast een der bedoelde woningen te koopen. Gedeputeerden onthielden aan dit besluit hunne goedkeuring, waarvan de Raad in beroep ging bij de Kroon.

ZIERIKZEE. *'s-Gravensteen*. In het achtergedeelte van het gebouw, waarvan de voorgevel juist is hersteld, komt een munitiebergplaats, ondanks pogingen zulks te verhinderen.

jaar 1933 ontvingen de leden de publicatie van het Evangelarium, dat Hendrik III in 1046 heeft geschonken aan den dom van Spiers, rijk geïllustreerd met tal van platen waarbij vele fraaie kleurendrukken; voor het jaar 1934 hebben de leden de keus uit drie verschillende publicaties, waarvan zij er één gratis en de beide andere voor een geringen prijs kunnen ontvangen. Bovendien genieten de leden korting, wanneer zij de groote werken, die de Vereniging uitgeeft, willen aanschaffen.

De contributie bedraagt 20 R. M. per jaar. Het adres der Vereniging is „Schloss, Berlin C 2“. Daar kan men zich opgeven voor het lidmaatschap en nadere inlichtingen ontvangen.

A. B.

BOEKBESPREKINGEN.

Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. — Opgravingen op het Domplein te Utrecht: Wetenschappelijke verslagen. — I. A. E. van Giffen: *Voorloopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in December van 1929*. — II. C. W. Vollgraff en G. van Hoorn: *De opgravingen in Juni en Juli van 1933*. — Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1934.

In een monumentaal boekwerk zijn thans de resultaten van de beide opgravingscampagnes op het Domplein te Utrecht, in 1929 en 1933, bekend gemaakt. Het is een bijzonder fraaie publicatie, royaal (wellicht wat al te royaal) opgezet, keurig uitgevoerd, gelijk men het van dezen uitgever gewend is, voortreffelijk gedrukt en op uitnemende wijze geïllustreerd.

Toch heb ik tegen deze manier van publiceren eenige bezwaren. Mijn eerste bezwaar betreft den vorm van de uitgaaf. Het is, naar mijn meening, niet verantwoord, voorloopige resultaten van opgravingen op een zoo kostbare wijze uit te geven. Wat ons hier wordt aangeboden, is inderdaad niet anders dan voorloopig. De bijdrage van Dr. van Giffen over de opgraving van 1929 wordt ook uitdrukkelijk aangekondigd als een „voorloopig bericht”. Het verslag over de opgraving van 1933 is, na de opgraving van 1934, reeds een weinig verouderd.

Voorloopige verslagen van opgravingen behoren in een tijdschrift te worden gepubliceerd of als bijlage bij het verslag van een vereeniging of van een instelling. In de geschriften van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap waren deze verslagen op hun plaats geweest. Men vraagt zich af, hoeveel belangstellenden bereid en in staat zullen zijn zich deze uitgaaf aan te schaffen, wanneer de opgravingen, gelijk wij het toch mogen verwachten, nog eenige jaren worden voortgezet en op dezen voet verder worden gepubliceerd.

Mijn tweede bezwaar betreft de uitgaaf in den vorm van een zoo monumentaal boekwerk van twee op zich zelf staande verslagen naast elkander. Met eenige verbazing bespeurt men, dat er ook geen poging is gedaan, de twee verslagen tot een geheel te verwerken. Zelfs ontbreekt een kaart of plan, waaruit men kan opmaken, hoe de verschillende opgravingen ten opzichte van elkander zijn gelegen. Men vermag zich alleen van de situatie een voorstelling te maken, wanneer men het kaartje van het Domplein op Fig. 1 combineert met het plan van de Kruiskapel naar de gegevens der beide opgravingen op Fig. 5.

Wat evenwel in deze verslagen te lezen staat, is belangrijk genoeg. — De lezers van dit tijdschrift kennen door een voorloopig bericht in *Oudheidkundig*

Jaarboek, 3de S. XI (1931), blz. 32 tot 35, de voorgeschiedenis van de opgravingen. Een onderzoek in den bodem, begonnen in den herfst van 1929 om de ligging van de Kruiskapel nauwkeurig te bepalen, bracht zoo veel merkwaardigs op archaeologisch gebied aan het licht, dat besloten werd Dr. van Giffen uit te noodigen een proefonderzoek te verrichten.

Dr. van Giffen heeft deze opgraving ondernomen en de resultaten gepubliceerd met de technische volmaaktheid, die men kent. Zijn „voorloopig bericht” over de opgraving van 1929, dat blz. 1 tot 34 van de publicatie vult, is evenwel niet anders dan een rapport over zijn bevindingen, uitgebracht in April 1930. Maar het is een model van nauwkeurigheid en volledigheid. Aan de hand der plans, doorsneden en foto's kan men de opgraving stap voor stap volgen. De vondsten zijn volledig afgebeeld, in foto en in teekening, waarbij de gelegenheid niet is verzuimd, de vormen der geschonden stukken aan te vullen. Met de grootste precisie is de vindplaats van elk voorwerp vastgelegd. Deze opgraving is geïnventariseerd en geregistreerd met de zelfde zorg, waarmee een archivaris een bijzonder oud en bijzonder belangrijk archief zou bewerken.

Men mist eenigszins onderschriften bij de platen. Ook is het jammer, dat de uitvoerige profielteekeningen, die als Fig. 2 in den tekst staan, veel te klein zijn gereproduceerd en niet bij het plan (op Pl. III *l*), waarbij zij behooren. De teekeningen naar de stempels op baksteen (Fig. 3) zijn eveneens te klein weergegeven; men had den zelfden maatstaf moeten kiezen als voor de stempels uit de tweede opgraving (Fig. 31). In de tabel op blz. 16, waarin de verschillende lagen zijn opgenomen met de opgaaf van hun diepte onder het plaveisel van het Domplein en hun hoogte ten opzichte van N. A. P., ontdekte ik een kleine vergissing: de bodem van de put ligt niet 0.80 boven, maar 0.80 beneden N. A. P., gelijk uit het plan op Pl. II *k* onmiddellijk blijkt en ook op blz. 13 in den tekst wordt medegedeeld.

Dit rapport van Dr. van Giffen is blijkbaar met zoo minutieuze zorg bewerkt, in de eerste plaats om het belang der opgraving duidelijk te maken en in de tweede plaats om als grondslag te dienen voor een verder onderzoek in den bodem. Met deze bedoeling is ook een poging gedaan, die uitteraard nog zeer voorloopig moest wezen, om de geschiedenis van deze belangrijke plek in het hart van Utrecht uit de vondsten op te bouwen. Daarbij trekt vooral het denkbeeld de aandacht, dat Utrecht op een soort van terp zou zijn gebouwd. Aan het slot

wordt de hoop uitgesproken, dat het onderzoek zal worden voortgezet, en wordt het plan voor eenige opgravings-campagnes ontwikkeld.

Het heeft evenwel tot 1933 geduurd, voordat het mogelijk is geworden de opgravingen voort te zetten. De leiding berustte toen bij Prof. Vollgraff; naar het schijnt, heeft Dr. van Giffen daarbij niet medegewerkt. De opgraving sluit ook niet aan bij de vorige, die zoeven werd besproken, maar het werk begon toen aan de tegenoverliggende zijde van het Domplein, aan den kant van den Domtoren, ten westen van de trambaan; tegelijkertijd werd gegraven in een open terrein van „Flora's hof” ten zuiden van de Servetstraat.

De opgraving van 1933 strekte zich uit over een veel grooter terrein. Het was blijkbaar niet de bedoeling, de gegevens zoo nauwkeurig mogelijk te verzamelen, maar spoedig tot een zeker inzicht te komen over de geschiedenis van de onderzochte plek. Daarbij heeft men inderdaad zeer sprekende resultaten bereikt. Gevonden werd het westelijke front van de Kruiskapel, waarvan het oostelijke front bij de vorige opgraving was ontdekt, en eenige gegevens voor de ligging van de Salvatorkerk. Op een wat lager niveau kwamen boven elkander de sporen van twee Romeinsche nederzettingen aan het licht. Deze nederzettingen kan men, door de vondsten, met vrij groote zekerheid dateeren. De oudste is gesticht ten tijde van keizer Claudius en verwoest bij het uitbreken van den opstand der Bataven in 69 na Christus; de tweede is, naar de meening der ontdekkers, gesticht onder keizer Traianus en ondergegaan in het derde kwart der 3de eeuw, omstreeks 260 na Christus.

Daarbij staat de tijd van de verwoesting der oudste nederzetting volkomen vast door de prachtige vondst van 50 gouden munten, waarvan er enkele uit de laatste jaren van keizer Nero dateeren, en door sporen van een ernstigen brand. De stichting in den tijd van Claudius hield waarschijnlijk verband met de bevestiging van de grens langs den Rijn onder de regeering van dezen keizer. Niet geheel zeker is de datum voor de stichting der tweede nederzetting. Men zou kunnen denken aan de laatste jaren van Domitianus of aan den vroegen tijd van Traianus, tijdens zijn verblijf in Beneden-Germanië, of aan den lateren tijd van dezen keizer, toen, door de overplaatsing van het legioen uit Nijmegen en door de stichting der burgerlijke centra *Ulpia Noviomagus* te Nijmegen en *Civitas Traiana* te Xanten, een nieuwe groepeerings der troepen noodzakelijk werd. Blijkens de stempels op de baksteen, had de latere nederzetting zonder twijfel een militair karakter; de oudere was waarschijnlijk eveneens een grensfort.

De publicatie der vondsten van de tweede opgraving is minder uitvoerig en ook minder gedetailleerd dan van de eerste. De voorwerpen zijn uit-

sluitend gereproduceerd naar teekeningen van Mej. Dr. A. Roes. Deze teekeningen zijn zonder twijfel in hun soort voortreffelijk, maar zij maken foto's toch niet overbodig. Met name zou men, bij voorbeeld, gaarne een afbeelding in foto hebben gezien van de bronzen strigilis (Fig. 11) en van den fraaien riemtong met zijn zilveren versiering (Fig. 38). Het zou voor den gebruiker gemakkelijk zijn geweest, wanneer de munten en de terra-sigillata waren geregistreerd in den vorm van tabellen. Ook bij deze afdeeling mist men de onderschriften bij de afbeeldingen.

De platen aan het slot van het deel, Pl. XXIII tot XXV, met de grondplannen en de profielen, zijn niet zeer praktisch ingericht. Zeker zijn zij keurig geteekend en ook blijkbaar met groote zorg opgenomen. Maar men kan deze teekeningen slechts met eenige moeite lezen door het ontbreken van onderschriften, van verwijzende letters en van hoogtecijfers. De ontwerper dezer platen had veel kunnen leeren van Pl. I tot III. Met eenige studie begrijpt men intusschen wel, wat de bedoeling is. Het profiel A—B op Pl. XXV moet men, bij voorbeeld, in spiegelbeeld lezen, zooals is aangeduid door de letters op den kop te plaatsen, en dan begrijpt men ook, dat de beide teekeningen rechts beneden tot één geheel behooren. Maar het is toch prettiger, wanneer men platen niet als raadsels behoeft te bestudeeren.

Wij merkten reeds op, dat er geen poging is gedaan om de resultaten van de beide opgravingen te verbinden tot een samenvattende voorstelling. Zelfs is de beschrijving van de overblijfselen der Kruiskapel (blz. 36 tot 38) beperkt tot het gedeelte, dat in 1933 is ontdekt; alleen vindt men ten minste een plan van de geheele kapel (Fig. 5). Tracht men nu zelf de mededeelingen over de twee opgravingen met elkander te verbinden, dan komt men in moeilijkheden. Het blijkt dan, hoe uiterst betreurenswaardig het gebrek aan samenwerking bij deze publicatie is. Men kan, bij voorbeeld, slechts moeilijk begrijpen, waarom de twee onderzoekers de ophooging van het terrein op zoo verschillende wijze verklaren. Waar de eerste spreekt van een kunstmatige ophooging, denkt de tweede aan afzetting van klei door overstromingen.

De nauwkeurige bestudeering van deze twee berichten leert ons evenwel nog meer. Het blijkt, dat voor dit uiterst belangrijke object de minutieuse en wellicht op het eerste gezicht wat omslachtig lijkende methode van onderzoek en registratie der vondsten, die in 1929 is gevolgd, verre en verre de voorkeur verdient boven de methode van 1933, die snel tot resultaten voert, maar waarbij een zoo nauwkeurige waarneming en vastlegging der resultaten niet mogelijk is.

Wanneer wij dus deze aankondiging eindigen met

een gelukwensch aan de mannen, die ieder op hun wijs tot deze belangrijke ontdekkingen hebben bijgedragen en de resultaten ieder op hun wijs hebben wereldkundig gemaakt, dan willen wij daarbij nog een wensch verbinden voor de toekomst: de verwezenlijking van het oorspronkelijke plan, een voortzetting der opgraving van 1929 onder de leiding van Dr. van Giffen. Het is een dringende eisch voor de wetenschap, dat de gegevens, die op het kleine terrein in het koor van de oude Kruiskapel door een graving in de diepte zijn verkregen, worden getoetst door de bestudeering van een wat grooter gebied. Worden dan de resultaten der beide onderzoeken in den bodem van het Domplein, ten oosten en ten westen van de trambaan, met elkander in verband gebracht en tezamen verwerkt, dan kan dit slechts strekken tot een veel beter en dieper gaand inzicht in de oude geschiedenis van Utrecht. Dat is ten slotte het doel van dit werk!

A. B.

R. Ligtenberg O. F. M. *Over de legende der drie levenden en der drie dooden*: Collectanea Franciscana Neerlandica, III 4 (1934).

De geschreven nalatenschap van Prof. Ligtenberg bevat, behalve materiaalverzamelingen op het gebied van de geschiedenis der christelijke ikonografie, ook eenige min of meer uitgewerkte verhandelingen over ikonografische onderwerpen. Een dergelijke verhandeling, over de Genealogie van Christus, is inder tijd in dit tijdschrift verschenen (*Oudb. Jaarb.* IX, 1929, blz. 3 tot 54), een andere verhandeling, over den Genadestoel, werd hier aangekondigd (*Oudb. Jaarb.* 1933, blz. 109). De redactie der *Collectanea Franciscana* is thans van plan nog enkele studies van Prof. Ligtenberg te publiceeren, zooals zij door hem zijn nagelaten, en zij maakte een begin met de onderzoeking over de ikonografie van de legende der drie levenden en der drie dooden.

Men bewondert in deze verhandeling wederom de systematische zorg en nauwkeurigheid, waarmede de Schrijver de lotgevallen van de legende in de literatuur en in de beeldende kunst, de verhouding tusschen tekst en ikonografie, verwante voorstellingen, toepassingen en corrupties heeft nagespeurd. Des te meer betreurt men het, dat de Schrijver niet tot zijn eigenlijke doel is gekomen. Blijkbaar was het immers zijn wensch een ikonografische verklaring te geven van de Nederlandsche monumenten, van de muurschilderingen te Muiden, Zalt-Bommel en Zutphen en van het reliëfwerk in de Onze Lieve Vrouw ten Zavel te Brussel. Het is tragisch, dat er niemand was te vinden, die deze taak kon overnemen; op die wijze vinden wij in de verhandeling deze monumenten alleen aan het slot vermeld, in een noot der redactie; zelfs zijn afbeeldingen van deze monumenten niet opgenomen.

Van de andere Nederlandsche voorstellingen, op miniaturen, is niet veel meer dan een opsomming aanwezig. Daarbij kan ik een kleine aanvulling geven. N°. 137, een losse miniatuur in het prentenkabinet te Berlijn (*Katal. der Zeichn.* n°. 640), uit den tijd omstreeks 1500, is beter dan in deze verhandeling afgebeeld bij P. Wescher, *Beschr. Verzeichnis der Miniaturen des Kupferstichkabinetts* (1931), blz. 177, afb. 182. Op dezelfde bladzijde vindt men daar nog een andere miniatuur met deze voorstelling in een merkwaardige variant. Ook het fraaie gebedenboek van Maria van Bourgondië (Hs. 78 B 12), dat Prof. Ligtenberg op blz. 27 n. 1 en blz. 33 n. 2 van de hier aangekondigde verhandeling vermeldt, vindt men in de publicatie van Wescher. Maria zelf, gezeten op een schimmel, is daar als een der drie levenden afgebeeld, duidelijk aangeduid door de letter M op het tuig van het paard. Blijkbaar is de miniatuur dus een toespeling op haar dood tengevolge van een val van het paard op de jacht.

Wij hopen van harte, dat de redactie der *Collectanea Franciscana* de gelegenheid zal vinden nog meer verhandelingen van Prof. Ligtenberg te publiceeren. Het voorbeeldige werk van dezen toegewijden onderzoeker op het gebied der christelijke ikonografie mag ons niet worden onthouden.

A. B.

K. Smits. *Iconografie van de Nederlandsche primitieven*. — Amsterdam, 1933.

De inleiding van dit werk begint aldus: „Als hulpwetenschap der kunstgeschiedenis heeft de iconografie of beeldbeschrijving een geheel bijzondere waarde”. Heel juist!, maar ik twijfel toch, of iconografie, zooals zij in dit werk is opgevat, voor de kunstgeschiedenis beteekenis heeft.

De Schrijver heeft getracht „een voorloopig overzicht” op te bouwen en daarbij heeft hij zijn onderzoek stelselmatig bepaald tot paneelen, ofschoon miniaturen, fresco's, beelden en gravures meermalen gegevens hebben geleverd. In den tijd strekt zijn materiaal zich uit, als ik het juist zie, van de handschriften van Maerlant in het Museum Meermanno-Westreenianum en te Groningen tot Maarten van Heemskerck, terwijl zoowel Noord- als Zuidnederlandsche monumenten zijn verzameld, met een zekere voorkeur voor Noord-Nederland, wat de miniaturen betreft. Voor dit laatste gebied had de Schrijver een uitstekende gids in het voortreffelijke, door Hoogewerff samengestelde register op het materiaal in de publicatie der Noord-Nederlandsche miniaturen. Weet men verder, dat deze ikonografie als hoofdstukken omvat: God, het Oude Verbond, Jesus Christus met zijn geheele leven en sterven, de H. Maagd, de Heiligen en de Vier uitersten, dan begrijpt men, dat hier inderdaad niet meer gegeven wordt dan een „overzicht”, maar een overzicht, dat men nauwe-

lijks „voorloopig” kan noemen en dat voor kunst-historische studiën niet meer geeft dan een allereerste oriëntering.

Wat heeft men, om een enkel voorbeeld te noemen, aan een iconografie van het Oude Verbond, waar met geen woord wordt gesproken over de honderden miniaturen, die als illustratie zijn te vinden in de Utrechtsche Bijbels, of aan een zestal regels over St. Lidwina van Schiedam, waar de houtsneden wel worden vermeld, maar niet eens wordt medegedeeld, waar men die houtsneden kan vinden?

Wanneer men intusschen dit werk doorziet, zonder te denken aan de onmiddellijke behoefte der kunst-historie, dan komt men zeker in de eerste plaats onder den indruk van het groote materiaal, dat door den schrijver is verzameld en met voortreffelijke zorg is gerangschikt. Men heeft hier een uitnemend geïllustreerd en goed uitgegeven overzicht der Nederlandsche primitieve schilderkunst, volgens iconografisch inzicht bewerkt, dat tot velerlei belangrijke opmerkingen aanleiding geeft en dat ons inzicht in menig opzicht verheldert. Mogen wij dus zeker niet geheel zijn voldaan, er is toch alle reden om den schrijver geluk te wenschen met de voltooiing van dit werk, dat als Nijmeegsche dissertatie is verschenen, en om hem dankbaar te wezen voor dit boek, waarin ons zooveel monumenten in een iconografische orde worden aangeboden. A. B.

Mededeelingen van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, I (1934).

Het was een uitnemende gedachte om de belangrijkste verordeningen, die uitgaan van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, samen te vatten in Mededeelingen en aan die verordeningen ook berichten toe te voegen over zaken, die tot het gebied van het Departement behooren.

In de tweede aflevering, die ons ter aankondiging is toegezonden, staan twee artikelen over aanwinsten van het Rijksmuseum en van het Mauritshuis, met goede afbeeldingen van het portret van Prins Willem I door Adriaan Key, van de voorstelling van de Sint-Elisabethsvloed en van het mansportret door Tintoretto. Bovendien vindt men een artikeltje van W. M[artin] over museumbezoek.

Wordt op deze wijze een begin gemaakt met de publicatie van „Amtliche Berichte” van de rijksmusea in Nederland? Zulk een publicatie zou zeer welkom zijn. Maar dan zou het ook een afzonderlijke publicatie moeten wezen en geen aanhangsel bij mededeelingen over het onderwijs. Nu bestaat het gevaar, dat afbeeldingen en beschrijvingen van aanwinsten, die van wezenlijk kunsthistorische of historische beteekenis zijn, in deze Mededeelingen verstopt blijven en niet de aandacht trekken, die zij verdienen, bij hen, die er de ware belangstelling voor hebben. A. B.

Jean Gessler. *Le „Journal” de C. Huygens, le jeune. Avec deux planches.* Martinus Nijhoff, 's Gravenhage 1933

Het welbekende journal van Constantijn Huygens (1628—1697) secretaris van prins Willem III, dat indertijd door het Historisch Genootschap is uitgegeven, bevat ook uit kunsthistorisch oogpunt talrijke interessante gegevens. Niet tevreden met het register op deze uitgave van den Heer Hora Siccama, dat in 1909 het licht zag, noch ook met de „Aanteekeningen en verbeteringen op het register” (1915) heeft Jean Gessler uit Leuven het heele journal nog eens doorgelezen en al hetgeen voor den kunsthistoricus van belang kan zijn in bovengenoemd werk bij elkaar gebracht. Het doel van den schrijver is tijdverlies te voorkomen voor de kunsthistorici, aan wie het boekje is opgedragen. Tegelijkertijd verschijnt het opstel in de „Revue belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art” (1933, waarschijnlijk aflevering II en niet I, zooals het titelblad vermeldt).

Wij vreezen, dat de auteur het doel, dat hij nastreefde, niet volkomen heeft bereikt. De methodische indeeling is lang niet streng genoeg volgehouden. Ook het noodzakelijk commentaar is heel verschillend van inhoud alsook van uitvoerigheid. Zoo deelt ons de schrijver, om een enkel voorbeeld te noemen, niet mede dat „Joanne Magus” waarvan sprake is, identiek is met den schilder Jan Cornelisz Vermeyen, een notitie die voor zoover ons bekend, in de literatuur over Vermeyen over het hoofd is gezien (vgl. Steinbart). Bij het uitvoerig relaas over de lotgevallen van Michelangelo's „Venus en Amor” wordt niet, zooals in andere gevallen, vermeld in welke vorm deze compositie ons thans nog is overgeleverd. Juist daar waar verdere onderzoekingen noodig geweest zouden zijn om een instructief commentaar te leveren, laat de schrijver ons in de steek. Gessler zoekt nog naar een vierde exemplaar van het portret van Richelieu door Philippe de Champaigne: dit is in bezit van den Koning van Engeland en wordt in Buckingham Palace bewaard.

Ook al laat deze bewerking van Huygens' Journal veel te wenschen over, het kan — mits voorzichtig gebruikt — van nut zijn voor dengene, die zich niet den tijd gunt het geheele journal door te werken. De kunsthistoricus zal zich aan deze taak van eigen onderzoek evenwel niet zonder nadeel kunnen onttrekken. R. J.

R. Fritz. *„Das Stadt- und Strassenbild in der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts.”* Dissertation, Berlin 1932.

Op klare en overzichtelijke wijze geeft Dr. Fritz ons een beknopt overzicht over bovengenoemd aantrekkelijk onderwerp. Na eenige hoofdmomenten uit de voorgeschiedenis te hebben aangestipt, behandelt de schrijver de elementen, waaruit de Hollandsche

schildering van stad en straat zich ontwikkeld heeft. Terecht maakt hij een scheiding tusschen de exacte weergave (veduta) en de meer vrije, artistieke behandeling van het gegeven. Vooral laatstgenoemde groep komt in deze dissertatie ter sprake.

Het schilderen van het inwendige van steden komt het eerst omstreeks 1650 in Delft op. Als vroegste voorbeeld wordt „de instrumentenkoopman” door C. Fabritius (1652 gedateerd) in Londen vermeld. Hierbij sluit Vermeer aan met eenige alom bekende werken.

Te Haarlem zijn de gebroeders Berckheyde werkzaam. Het gezicht op kasteel Heemstede van Gerrit Berckheyde, dat zich thans in de collectie Thijssen (Kasteel Rohoncz) bevindt, is het oudste gedateerde werk van den meester (1660 ontstaan en niet omstreeks 1665, zooals de schrijver abusievelijk aangeeft).

Dr. Fritz vermoedt, dat het jeugdwerk van Jan van der Heyden, onzen grootsten stadsschilder, onder invloed van de school van Delft is ontstaan. Wij zouden willen veronderstellen, dat naast Jacob van der Ulft, wiens plaats in deze hypothetisch blijft, Emanuel Murant (1622— ongeveer 1700), Amsterdammer van geboorte, invloed op den jongen Van der Heyden (geboren in 1637) heeft gehad. Dr. Hofstede de Groot (Verzeichnis, Band VIII S. 353) en Dr. Gerson (in Thieme-Becker i. v. Murant) houden het voor mogelijk, dat omgekeerd Murant onder invloed van den beroemden Van der Heyden gestaan heeft. Wij bezitten evenwel van Murant een gesigneerd en gedateerd werk van 1652 (toen Van der Heyden vijftien jaar oud was) dat reeds de karakteristieke behandeling van de architectuur toont, die typisch is voor het oeuvre van Van der Heyden (veiling Smalenburg, Amsterdam 6 Mei 1913, No. 70). Men zou naar de afbeelding van het schilderij van Murant te oordeelen eventueel 1659 kunnen lezen, maar ook dan nog valt dit schilderij vóór het werk van Van der Heyden, wiens oudst gedateerde werk, een havengezicht voorstellend, het jaartal 1661 draagt (veiling B. Haenel Clauss, Berlijn 21 October 1879, No. 46). Dr. Fritz vangt, in navolging van Dr. Hofstede de Groot, eerst 1666 à 1667 aan. Waar evenwel noch het genoemde schilderij van Murant, noch dat van Van der Heyden ons van autopsie bekend zijn, durven wij in deze nog geen stellig oordeel uitspreken.

Gelijk gezegd is deze dissertatie goed van opzet;

het wil ons evenwel voorkomen, dat de voorgeschiedenis, dat wil zeggen de eerste helft der zeventiende eeuw, te uitvoerig behandeld is in verhouding tot het eigenlijke bloeitijdperk, dat in het derde kwart der eeuw valt. Bovendien is de heele studie wat al te beknopt, om niet te zeggen: oppervlakkig. Het gaat toch niet aan, om slechts één voorbeeld te noemen, dat de werken van Jan Steen, als zijn stadsgezichten in het Gemeente Museum te 's Gravenhage en in het Städtisches Institut te Frankfurt (het laatstgenoemde door Prof. Martin reeds 1645 gedateerd!) in het geheel niet vermeld worden!

Enkele slordigheden in de spelling van onze schildersnamen alsook in de opgaven omtrent hun levensdata daargelaten, bezitten wij althans een voorloopig oriënteerend overzicht over dit speciaal Hollandsche genre. Mocht de schrijver er eenmaal toe besluiten de stof nog eens uitgebreider te behandelen, hetgeen zeer wenschelijk ware, dan zou blijken, dat talrijke vragen nog op een oplossing wachten. In het definitieve werk zouden tevens de bibliographie en een uitvoerig register niet gemist kunnen worden.

R. J.

Catalogue du Musée Mayer van den Bergh à Anvers. Bruxelles, Librairie Nationale d'Art et d'Histoire. 1933.

De catalogus van de bekende Antwerpsche collectie Mayer van den Bergh voorziet in een lang gevoelde behoefte. Het boekje is typographisch goed verzorgd en een aanwinst is ook een veertigtal afbeeldingen, die evenwel helaas niet heel scherp zijn afgedrukt. Met eenige toeschrijvingen kunnen wij ons niet vereenigen. Zoo is No. 13 door Jan en niet door Arnold Mijntens geschilderd; No. 24 is niet van Pieter Aertsen, maar een copie (repliek?) naar een compositie van Hieronymus Bosch (aangaande de eigenhandigheid van het exemplaar bij Goudstikker, thans collectie Rohoncz is men het oneens). No. 27 is anoniem en niet van Frans Pourbus. Dit schilderij behoort wat thema betreft naast schilderijen in Basel, Boedapest, Londen (Wallace) en Verona. No. 374 is geen Broederlam, No. 786 geen Moro, en zoo zouden we kunnen voortgaan. Bij een volgende oplage verwachten wij een catalogue critique. Hiervan kan nu nog geen sprake zijn. Men is slechts dankbaar, het materiaal althans gemakkelijk bij elkaar te hebben.

R. J.

MEDEDEELING DER REDACTIE.

De studie over Daniel Marot in Jaargang 1933 (blz. 19) verschijnt niet verder in het Oudheidkundig Jaarboek. De schrijver, dr. M. D. Ozinga, heeft er veel in veranderd en hoopt dat voldoende belangstelling voor het onderwerp zal blijken te bestaan om zijn werk als boek uit te geven. Zie het inlegblaadje in deze aflevering!

REGISTER

Namen van Bonden, Commissies, Genootschappen, Vereenigingen enz. worden genoemd onder deze woorden. De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratie-bladzijden.

- Abbenbroek: N. H. kerk en toren, 32.
 Adami, C., 2.
 Adolf VI van Kleef, 13.
 Albergen, Klooster, 5.
 Alem: N. H. kerk en toren, 32.
 Alf en aan de Maas: Kerk, 64, XIX.
 Ambon: huis Rumphius, 71, XXI.
 Ameland, 64.
 Amerongen: kerk, 16.
 Amersfoort: Groote kerk, 8; Kamperbinnen poort, 62.
 Amstelrade, Kasteel, 101.
 Amsterdam: S. Antonius van Padua-kerk, 32; S. Catharinakerk, 32; Arsenaal, 40; Heerengracht no. 182, 32; Keizersgracht no. 84, 112; Keizerstraat (vernieuwde), 33; Meiboom, 33; Paleis-Raadhuis, 32; Runstraat nos 14—20, 32; Vijzelgracht, 32; Rijksmuseum, 16, 22, 43; Rijksprentenkabinet, 91.
 Antwerpen, Mus. Mayer van den Berg, 120.
 A. N. W. B. Toeristenbond, 99.
 Appelscha, 2.
 Arnhem: Eusebiuskerk, 61; Raadhuis, 112.
 Aroe Palakka, 170.
 Babelon, Jean, 21.
 Badoet, 69.
 Bali, 68.
 Ballum: N. H. pastorie, 112.
 Banda, XXI.
 Bantam, 70.
 Batavia: Portugeesche Buitenkerk, 70; Toko Merah, landhuizen, 70.
 Bazel, de, 41.
 Beaufort, R. F. P. de, 15, 21.
 Beaufort, W. H. de, 103, 107.
 Beets, A., 189.
 Begroeting (Staats-), 38.
 Beheer (Staats-bosch-), 101.
 Belahan, 67.
 Bemmelen, van, 49.
 Bentheim, 9.
 Beresteyn, E. A. van 28, 84, 103.
 Berkhout, Teding van, 92.
 Bertaymond, L. de, 14.
 Berteaux, 14.
 Besluiten (Koninklijke), 37.
 Blaricum: N. H. kerk en toren, 33.
 Bloemaert, C., 18, 21.
 Blokzijl: Brouwerstraat, 113.
 Bodel Nijenhuis, atlas, 91.
 Boelen, J. Th., 100, 103.
 Boeles, P. C. J. A., 38, 40, 43.
 Bologna, Giovanni di, 17 enz.
 Bond „Heemschut”, 48.
 Bond (Nederlandsche Oudheidkundige), 37—106;
Excursies: 43, 46—51.
Jaarvergaderingen: Alkmaar, 47, 49; Almelo, 49, 86; Amersfoort, 47, 77; Arnhem, 49, 80; Bergen op Zoom, 50, 84; Breda, 49, 80; Culemborg, 47, 79; Delft, 49, 82; Deventer, 79; Dordrecht, 47, 50, 76, 85; Edam, 48, 51, 77; Goes, 49, 86; Gorinchem, 51, 87; Groningen, 49, 81; Gouda, 43, 47, 79; Haarlem, 80; 's Hertogenbosch, 51, 87; Hoorn, 49, 81; Kampen, 78; Kleef, 51, 87; Leeuwarden, 80; Leiden, 47, 78; Maastricht, 47, 78; Middelburg, 78; Nunspeet, 48, 50, 76, 84; Nijmegen, 82; Roermond, 49, 83; Sneek, 48, 50; Utrecht, 46, 49, 85; Valkenburg, 48, 86; Zierikzee, 48, 83; Zutphen, 47, 77; Zwolle, 50, 85.
Kroniek: 76—87;
Opzichting: 76;
Penning: 111;
Redactie van het Tijdschrift: 38;
Tijdschrift: 29, 38, 50, 72, enz.;
Uitgaven: 88—89;
Vergaderingen (zie ook hiervóór: *Jaarvergaderingen*); Amsterdam, 76, 80, 83; 's Gravenhage, 27, 41, 48—50, 80, 82, 84, 87; Sneek, 84; Utrecht, 79, 83.
 Boroboedoer, 49.
 Bos, C., 19.
 Bosch, F. D. K., 66—72.
 Bosch, V. G., 89.
 Bouricius, L. G. N., 45, 47, 98.
 Boyau, XXI.
 Brandes, J. L. A., 66.
 Brandin, P., 18.
 Breda: Groote kerk, 9, 13, 61; Begijnhof, 62.
 Bredius, A., 20, 23.
 Brière, 73.
 Brinckmann, A. E., 15, 18.
 Broeksittard: R. K. kerk, 33.
 Brom, J. E., 13.
 Brucherus, H. H., 2.
 Buchwald, C., 17.
 Bulletin, 38, 45, 47.
 Busserus, H., 91.
 Byvanck, A. W.: 48, 73, 75, 97, 99, 100, 103, [initialen:] 76, 115, 118, 119.
 Bijvoet, H. A. 11.
 Campen, P. van, 2.
 Candid, Peter, 16.
 Celebes, 70.
 Cellini, B., 17.
 Cheribon, 69.
 Christiaan IV van Denemarken, 17.
 Cleyndert Azn., H., 100.
 Coecke van Aelst, Pieter, 19.
 Collot d'Escury, S. en H., 50.
 Commissie:
ter bestudeering van het vraagstuk van een fotografisch archief, 94;
tot aankoop van een reservaat, 100;
 „ samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen, 89;
van advies inzake de Musea, 48, 104;
voor de carteeering van voor- en vroeghistorische monumenten in Nederland, 100, 110;
 „ de vaststelling van de beginselen bij de restauratie van monumenten, 41, 49;
 „ de vrijwaring van monumenten tegen gevaren van den oorlog, 93;
 „ het ontwerpen van een regeling van het bodemonderzoek in Nederland, 103;
 (Kasteelen-) 29, 101;
 (Oudheidkundige) 66, 104;
 (Prov. Zuidholl. Archaeol.) 39, 78.

- [Compagnie's-]gebouwen, Oost- en Westindische-, 39.
 Conferentie: Archaeologische, 78.
 Coster, H. P., 98.
 Crabeth, W. XIV.
 Cruse, Thomas, 20.
 Cuypers, Jos. Th. J., 41, 42, 46, 47, 50, 76, 79, 82.
 Cuypers, Dr. P. J. H., 41, 42, 50 (niet H. P.) 78, 81, 93, XI (niet H. P.).
- Deinse, J. J. van, 49.
 Delft, S. Agathenconvent, 1; Nwe Kerk, 21, 112; Arsenaal, 113.
 Dénucé, 75.
 Departement O. K. W. (Mededeelingen), 119.
 Deventer: huis Herman Penninck, 16.
 Deventer XV.
 Devigne, M., 12.
 Dienst (Oudheidkundige), 67.
 Djalatoenda, 67.
 Dodt, 16.
 Doesburg: Buitenwallen, 113; Oostelijk veldfront, 33; Madonna, 13 enz.
 Domisse, C. P. I., 28.
 Doornik: Kathedraal, 15.
 Doorwerth, 40, 42.
 Dordrecht: Steegoversloot, 19, 113.
 Duparc, M. I., 41, 49.
 Dwingelo, 101.
- Eck, J. van, 92.
 Edam: Groote kerk, 113; Damplein no. 93, 33.
 Egen, Gert van, 21.
 Emmen, 3.
 Engelen, C., 35, 36, 46—51.
 Enschede; Rijksmus. Twenthe, 105.
 Erp, J. van, 49.
 Erven Dorens, A. van, 50, 98.
 Evelein, M. A., 99.
 Excursies, XII—XV.
 Eysinga, W. J. M. van, 82, 93.
- Feith, H. O., 1 enz.
 Feith, J. A., 38.
 Feith, W. G., 47, 49.
 Ferwerd: toren, 113.
 Feulner, A., 16, 17, 20.
 Flament, A. J. A., 47.
 Floris, C., 19, 21.
 Floris, F., 16.
 Fock, D., 69.
- Frankfort: Vesperbild, 14, X.
 Frederiks, J. A., 45.
 Frenswegen, Klooster, 9, 10.
 Fritz, R., 119.
 Fugger, 17.
- Galland, G., 15.
 Gedenkboek „Oud-Batavia”, 70.
 Geervliet: N. H. kerk, 33.
 Gelder, J. J. de, 73, 92, 106.
 Gelder, H. E. van, 39, 48, 79, 98.
 Gelder, J. G. van, 36, 92.
 Genootschap (Kon. Oudheidkundig), 91.
 Gerhard, H., 16 enz., 20 enz.
 Gerlach zie Sint Gerlach.
 Gerstenberg, K., 12.
 Giffen, A. E. van, 49, 84, 100, 107, 116.
 Ginneken: kapellen Galder en Heusdenhout, 33.
 Goes: Maria Magdalenakerk, 63; Monumentenverordening, 113.
 Goes, Maria Magdalenakerk, XVI.
 Gordijn, 98.
 Gorinchem: toren, 52.
 Gouda, XIV.
 Graswinckel, D. P. M., 27, 103, 106, 107, 109, [initialen:] 76.
 Gratama, Jan, 41, 42.
 Gratama, S., 41, 82, 93.
 Gravenhage, 's-: H. Geesthofje, 113; Kloosterkerk, 52; Bezuidenhoutsche weg, 17; Binnenhof, 41, 52; Mauritshuis, 23—27, 41; Schouwburg, 41.
 Groningen: Oude Ebbingestraat no. 40, 33; Poortershuisje, 33, 62.
- Haamstede: Plompetoren, 33.
 Haan, B. de, 69.
 Haan, F. de, 70.
 Haarlem: Bakenesserkerk, 113; Houtmarkt 17, 33; Kommiezenhuisjes, 62.
 Habicht, C. V., 13.
 Haerzuylen, 46.
 Harkstede: N. H. kerk, 33.
 Haslinghuis, E. J., 81, 89, 93.
 Hattem: Allershoek, 33.
 Hedicke, R., 21.
 Heek, J. H. van, 51.
 Heemschut, 99.
 Heeswijk, H. van, 8.
 Hendricksz, G. 18.
 Henri II van Frankrijk, 21.
 Hermans, C. R., 1, 9.
- Hertogenbosch, 's-: Kathedraal, 9, 61; raadhuis, 113; XIV.
 Hesse, H., 10.
 Hindoemonumenten, 39.
 Hoefler, F. A., 28, 38, 40, 47, 49, 50, 77, 85, 86, 89; XI.
 Hofstede de Groot, C., 25, 39, 43, 44, 47, 48, 74, 76, 77, 84, 85; XI.
 Holwerda, A. E. J., 78.
 Honig, C. J., 43.
 Hoof, P. Csz., 23.
 Hoog, G. de, 64.
 Hoog, J. M. C., 92.
 Hoorn, G. van, 116.
 Houthem, R. K. kerk, 113.
 Hudig, F. W., 83, 97.
- Ingen Housz., 98.
 Instituut: Biologisch-Archaeologisch (Groningen), 100, 105; voor Nederlandsch-Indië, 39.
 Isenburg, S. van, 18.
- Jacob, H. T. s-, 103.
 Jamnitzer, W., 17.
 Jarges, C., 4.
 Java (Oost-), 68.
 Jong, J. de, 35.
 Jorissen, W. P. 97.
 Juten, G. C. A., 49.
 Juynboll, R., [initialen:] 119, 120.
 Kalasan, 68.
- Kalf, J., 24, 28, 41, 42, 49, 51, 74, 78, 83, 87, 100, 111; XI.
 Kambodja, 69.
 Kampen: Bovenkerk, 8, 64; Raad; huis, 33; gevel Bethlehems vergadering, 33; XVII.
 Karel Emanuel I van Savoye, 17.
 Kasepoehan, 69.
 Kesper, L. A., 47.
 Keyser, H. de, 15; beelden in zijn bezit, 20.
 Kleiweg de Zwaan, J. P., 100.
 Knappert, L., 99.
 Kok, A. A., 63.
 Koning, J. R., 100.
 Kortenhoef: molens, 113.
 Koudekerke, Plompetoren, 33.
 Krom, N. J., 67, 69.
 Kromhout, 41.
 Krommenie: huis In Alicante, 33.
 Kruisheeren, 1 enz..
 Kuile, C. J. ter, 5.
 Kuile, E. H. ter, 23, 51.

- Kwadang: Koto Mas, 70.
- Labouchère, G. C., 49, 85.
- Lanschot, van, 47, 51.
- Leende: Standaardmolen, 113.
- Leendertz, P., 92.
- Leer, W. A. van, 97.
- Leeuwarden: grachtendemping, 113.
- Leiden: Aalmarkt, 24, 33; Academie, 52; bolwerk, 114; Levendaal, 114; molen „De Valk”, 114; Mus. van Oudheden, 103, 105; S. Pieterskerk, 63, Waag, 113; Universiteitsbibliotheek, 91; S. Pieterskerk XVII.
- Leiden (Menado), fort, 70.
- Lellens Ellytzen, Johan tho, 10.
- Leo, S., 1, 2.
- Ligtenberg, R., 16, 75, 118.
- Limburg, XIV.
- Limperg, T., 98.
- Lingen: klooster, 9, 10.
- Linthorst Homan, J., 103.
- Lonthoer, XXI.
- Lomme, J., 14.
- Loodgieters-gevaar, 39; -wet, 62.
- Loppersum, 10.
- Ludgo: Madonna, 13 enz.
- Luik: kroning van Maria, 13.
- Lunsingh Scheurleer, C. W., 98.
- Maastricht: Kruisheerenconvent, 1; voorm. Augustijnerkerk, 64; XVIII; Maasbrug, 33.
- Maatschappij voor Bouwkunst, 39.
- Makassar: fort Rotterdam, 70.
- Malang, 66, 69.
- Marchant et d'Ansembourg, M. de, 101, 103.
- Mariënfeld, 15.
- Marres, V. F., 64.
- Martin, W., 23—27, 38, 87.
- Matthaeus, A., 2.
- Maximiliaan, aartshertog, 17.
- Mechelen; Panhuis, 115.
- Medicis, Catharina de, 21.
- Meerloo: R. K. kerk, 34.
- Mees en Znen., 98.
- Meintema, D., 64.
- Meller, S., 17.
- Mendoer, 66.
- Mepsche, J. de, 10.
- Mheer, XIV.
- Kloot Meyburg, H. van der, 49, 50, 63.
- Meyers, E. H., 98.
- Michel Angelo, 17.
- Middelburg: Abdy, 1, 5; Raadhuis, 61, XII; In de Steenrotse, 63, XVI; Veersche weg, Vestinggracht, 34.
- Moergestel: toren, 114.
- Moes, E. W., 38, 43, 47, 48, 74, 75; XI.
- Moes, E. W. XI.
- Molengraaf, 41.
- Molkenboer, 50; XIII.
- Molukken, 69.
- Monnikendam: grachten, 34.
- Mons: S. Waudru, 14.
- Monumentenbescherming, 38, 41.
- Monumentenbeschrijving, 47.
- Monumentenbureau, 91.
- Monumenten-Commissie, 38, 40.
- Monumentendag, 29, 86, 99.
- Monumentenordonnantie (Ned.-Indië), 71.
- Monumentenregister (Ned.-Indië), 71.
- Monumentenwetgeving, 39.
- Monumentenzorg, Midden Europeesch Congres, 31; —Nederland, 58 enz.; —Ned.-Indië, 66.
- Münster: Landesmuseum, 15.
- Muiderberg: N. H. kerk, 34.
- Muller, A., 89.
- Muller Fzn., S., 38, 43, 44, 74; XI.
- Munster, van, 10.
- Musea, aanwinsten, 38; beheer, 48; inrichting, 38; (plaatselijke), 40, 43; Stellingen, 48; Hervorming en beheer onzer —, 44, 75.
- Museumambtenaren, 43; —budgetten, 48.
- Naaldwijk: Kapel, 34, 114; N. H. kerk, 114, XV; raadhuis, 114.
- Naarden: kapel S. Mariëconvent, 114.
- Natuurmonumenten, 48, 99.
- Nes, huis, 64, XIX.
- Neurdenburg, E., 15.
- Nienborg, Pietà, 13, 14.
- Nieukerken, van, 41.
- Nieuwkoop: voorm. raadhuis, 114.
- Nispen tot Sevenaer, E. van, 50, 92, 103.
- Nissen, R., 15.
- Nöldeke, A., 9.
- Nole, de, 16, 21.
- Noord-Scharwoude: N. H. kerk, 114.
- Notarissen (Broederschap), 39.
- Nijmegen: Mus. Kan, 105; Schouwborg, 114.
- Odé, 50.
- Okhuyzen, G. J., 24.
- Oordt, H. L. van, 82, 93.
- Oostvoorne: burcht, 34, 114.
- Ouderkerk a. d. Amstel, 34.
- Outhof, 2.
- Overvoorde, J. C., 28, 38—42, 44, 47, 48, 73, 75—77, 79, 80, 84, 90, 93, 97, 98; XI.
- Ozinga, M. D., 1, 35, 107.
- Paatz, W., 13.
- Padang Lawas, 68.
- Panataran, XXII.
- Pawon, 66.
- Peltzer, R. A., 17.
- Pescatore, A., 14.
- Peters, C. H., 5, 11, 49.
- Pfitzner, C., 51.
- Pilon, G., 21.
- Pit, A., 12, 28, 38, 43, 44, 74, 75; XI.
- Plasschaert, A., 83.
- Ploembangan, 69.
- Pluym, W. A. E. van der, 27, 37, 82, 87, 106, 107, 111.
- Polanen, Jan van, 13.
- Por, J., 9.
- Praag: Lustbrunnen, 17.
- Prambanan, 69, XX.
- Purmerend: weerwal 12, 34.
- Raad (Klokken- en orgel-), 92.
- Reede, G. van, 16.
- Regteren Altena, J. Q. van, 92.
- Renen, Cunerakerk, 114.
- Rengers, Edsert, 4.
- Reservaat (Dwingelo), 101.
- Rieber, C. T. J. L., 89.
- Riemsdijk, B. W. F. van, 28, 38, 40, 41, 76, 89; XI.
- Ring, Grete, 14.
- Roden: N. H. kerk, 64; XVIII.
- Rodin, 11.
- Roermond, N. H. kerk, 34.
- Rooseboom, M. P., 39, 80.
- Roskilde: graftombe Christiaan III en Frederik II, 21.
- Rosmalen: gemeentetoren, 114.
- Rotterdam, voorm. Admiraliteitsgebouw; Politiebureau, 115.
- Rotterdam, fort, 70.
- Rouvres: Mariabeeld, 14.
- Rubens, 20, 22.
- Rudolf II, keizer, 17.
- Rijckevorsel, A. B. G. M. van, 100.
- Rijckevorsel, F. J. J. M., 28, 38.

- Salentin van Isenburg, 18.
 Sandhövel, W. J., 64.
 Sari, 68.
 Sasse van IJsselt, O., 40, 41.
 Schaft, van der, 8.
 Schardt, J. G., 16, 17 enz.
 Scheveningen: N. H. kerk, 33.
 Schildwolde: Praemonstratessen-
 klooster, 2, 3.
 Schimmelpenninck van der Oye,
 W. A. A. J., 103.
 Schoonhoven: Waterpoort, 52.
 Schotanus, 2.
 Schouten, J., 50.
 Seclin, 15.
 Secove, 68.
 Serrurier—ten Kate, 39.
 Siam, 69.
 Sibrandus Leo, 1, 2.
 Singosari, 66.
 Sint Gerlach, 113.
 Six, E. W. C., 15, 18.
 Six, J., 21, 82, 93.
 Slothouwer, D. F., 50.
 Sluter, C., 12 enz.
 Smits, K., 118.
 Sonsbeek, J. A. van, 100.
 Spranger, B., 20.
 Stedum: N. H. kerk, 115.
 Steengracht-collectie, 25.
 Steur, van der, 50.
 Stichting: Oud-Drenthe, 101.
 Strangnäs, 13.
 Stuurs, V. de, 37, 40—42, 74, 80;
 XI.
 Swaelmen, L. W. van der, 82.
 Teding van Berkhout, 92.
 Ter Apel: Klooster, 1, enz., 106.
 Terpenonderzoek, 99.
 Tetrode, W. Dsz., 18, 20.
 Tienhoven, P. G. van, 100.
 Troescher, G. 12, 14.
 Tournai, 13, 14.
 Tudela: relief, 14.
 Twisk: toren, 115.
 Unger, 92.
 Utrecht: Buurkerk, 16; S. Catharina
 convent, 1; Domplein, 34, 115,
 116; Domtoren, 115; Booth-
 straat 34; Carilloncommissie, 92;
 Oudegracht no. 387, 115; Aarts-
 bisschoppelijk Museum, 13, 15;
 Archaeologische conferentie, 78.
 Utrecht: Dom, XIII.
 Vaals: Luth. kerk, 115.
 Valk, H. W., 64.
 Venhuizen: raadhuis, 34.
 Venlo: raadhuis, 115.
 Vereeniging: Curtevenne, 113;
 Directeurendag, 29, 97—99,
 103; Hendrick de Keyser, 99,
 163; Oud-Dordrecht, 38; Topo-
 grafisch Repertorium van Neder-
 land, 90, 111.
 Verein (Deutscher) für Kunstwis-
 senschaft, 115.
 Vermeulen, F., 15, 46.
 Verster, A., 84.
 Veth, B., 38,
 Veth, J., 43, 44.
 Vianen, A. van, 21.
 Vianen, P. van, 18.
 Vieweg, M. W., 92, 98.
 Villaespesa, M. T. de, 14.
 Vink, J. J. de, 70.
 Visser, P., 49, 100.
 Vlachtwedde: N. H. kerk, 12.
 Vlissingen: Beeldenhuis, 34.
 Vogelsang, W., 38, 41—43, 46,
 47, 50, 72, 79, 82, 84, 87, 97,
 98, 100.
 Vollenhoven, C. van, 82, 93.
 Vollgraff, C. W., 41, 98, 116.
 Voorburg: de Werve, 115.
 Vorenkamp, A. P. A., 36.
 Vos tot Nederveen Cappel, C. L.
 de, 1, 12, 106.
 Vries, A. de, 16, 17 enz.
 Waalwijk: N. H. kerk, 34.
 Wall, V. I. van de, 70.
 Wedde, 10.
 Weenen: museum 17.
 Weerselo: Storkenhuis, 113.
 Weissmann, A. W., 15, 45.
 Werkfonds 1934, 32.
 Westermann, H., 100.
 Westerwolde, 2, 12, 13.
 Weststellingwerf: Monumenten ver-
 ordening, 34.
 Weve, J. J., 45, 50.
 Wever, 13.
 Wewer, 15.
 Wild, de, 98.
 Willem I, prins, 22.
 Willem V van Beyeren, 17.
 Willem V, prins, 23.
 Wiltinck, Jacobus, 2.
 Wittem, 115.
 Wittewierum, klooster, 2.
 Woordenboek bouwkundige termen,
 89.
 Wouw: kasteel, 34.
 Wijbrands, W., 2.
 Wijk aan Zee: gemeentetoren, 34.
 Wijnbergen, S. van, 100.
 IJpey, A., 2.
 IJsselstein: Grootte Kerk, toren, 63,
 XVII; brandspuithuisje, 33.
 Zalt-Bommel, XIV.
 Zeist: slot, 35.
 Zeyen, Noorsche veld, 29, 100.
 Zierikzee: 's Gravenstein, 115.
 Zülch, W. K., 19, 20.
 Zuilen: brug, 35.
 Zwolle: Reventer, 40.

Verbetering: op afbeelding XI is een fout in het onderschrift bij het portret van Dr. Cuypers; diens voorletters zijn P. J. H. en niet P. H., zooals abusievelijk ook op blz. 50 is vermeld.

INHOUD VAN AFLEVERING II—III.

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXIV].

	Bladz.
Prof. WILLEM VAN DER PLUYM, De Nederlandsche Oudheidkundige Bond 1899—1934	37
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Geschiedenis van den Nederlandschen Oudheid- kundigen Bond, 1899—1909	38
Dr. H. E. VAN GELDER, Herinneringen van een Secretaris	39
CLARA ENGELEN, De excursies van den Oudheidkundigen Bond	46
Dr. E. H. TER KUILE, Afwerking van gebouwen in vroeger tijd	51
Dr. E. H. TER KUILE, De Rijksmonumentenzorg over de jaren 1918—1933	58
Dr. F. D. K. BOSCH, Monumentenzorg in Nederlandsch-Indië (1924—1934)	66
Prof. Dr. W. VOGELSANG, Het Tijdschrift uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899—1934	72
Kroniek van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1899—1934	76
Uitgaven van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond	88
Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen	89
Vereeniging „Het Topographisch Repertorium van Nederland” opgericht in 1928	90
De Nederlandsche Klokken- en Orgelraad	92
Commissie voor de vrijwaring van monumenten tegen gevaren van den oorlog	93
Verslag van de Commissie ter bestudeering van het vraagstuk van een foto- grafisch archief	94
Directeurendag, zijn ontstaan en werkwijze	97
De Commissie voor den monumentendag	99
Commissie voor de carteeering van voor- en vroeghistorische monumenten in Nederland	100
Commissie tot aankoop van een reservaat	100
De Kasteelen-Commissie	101
Commissie voor het ontwerpen van een regeling van het bodemonderzoek in Nederland	103
Officieele berichten: Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Groningen 12 Juli 1934	106
Rede bij de uitreiking van den gouden penning aan dr. Jan Kalf	111
Monumenten in Nederland door Dr. M. D. Ozinga	112
Deutscher Verein für Kunstwissenschaft	115
Boekbesprekingen	116
Mededeeling der Redactie	120

[Afbeeldingen: XI—XXII]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

DERDE JAARGANG
AFLEVERING 4
DECEMBER 1934

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

REGISTER OP HET BULLETIN VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEID-
KUNDIGEN BOND EN OP HET OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK, 1899—1931,
IN OPDRACHT VAN DE REDACTIE SAMENGESTELD DOOR
M. C. M. KOSSMANN

[*Aflevering 4 van Oudheidkundig Jaarboek III, MCMXXXIV*]

INDEELING

AUTEURSREGISTER . . . . . [blz. 3—13]
REGISTER VAN ONDERWERPEN [blz. 14—43]

<p><i>Officieel gedeelte</i> . . . . . 14</p> <p>Ambachts- en nijverheidskunst . . . . . 14</p> <p>Beeldhouwkunst en beeldhouwers . . . . . 15</p> <p>Boekbesprekingen . . . . . 15</p> <p>Boekdruk en boekbanden. . . . . 18</p> <p>Bouwkunst en bouwmeesters . . . . . 18</p> <p>Commissies . . . . . 19</p> <p>Glasschilderkunst . . . . . 19</p> <p>Handschriften en miniaturen . . . . . 19</p> <p>Iconographie . . . . . 19</p> <p>Instituten . . . . . 19</p> <p>Klokken en orgels . . . . . 19</p> <p>Kostuum . . . . . 19</p> <p>Kunstgeschiedenis . . . . . 20</p> <p>Maten en gewichten . . . . . 20</p> <p>Monumenten buitenland . . . . . 20</p> <p>Monumenten Nederland . . . . . 20</p> <p>Monumenten van Nederlandsche kunst in den vreemde . . . . . 3I</p> <p>Monumentenzorg . . . . . 3I</p>	<p>Munten, penningen en zegels. . . . . 33</p> <p>Musea buitenland . . . . . 33</p> <p>Musea Nederland . . . . . 33</p> <p>Museum- en archiefwezen . . . . . 36</p> <p>Muziekinstrumenten . . . . . 37</p> <p>Nederlandsch Oost-Indië, Monumenten van Indische kunst . . . . . 37</p> <p>Nederlandsch Oost-Indië, Monumenten van Nederlandsche kunst . . . . . 37</p> <p>Nederlandsch Oost-Indië, Monumentenzorg . 38</p> <p>Nederlandsch Oost-Indië, Musea . . . . . 38</p> <p>Personalialia . . . . . 38</p> <p>Prae- en protohistorische oudheden . . . . . 38</p> <p>Schilderkunst en schilders. . . . . 40</p> <p>Staatsbegrotingen . . . . . 42</p> <p>Tentoonstellingen . . . . . 42</p> <p>Veilingen . . . . . 42</p> <p>Vereenigingen . . . . . 42</p> <p>Vragen . . . . . 43</p> <p>Varia . . . . . 43</p>
---	--

OVERZICHT DER SERIEËN.

Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond

Oudheidkundig Jaarboek

I^e SERIE :

IIe SERIE :

IIIe SERIE :

1 (1899—1900)	1 (1908)	9 (1916)	1 (1921)	9 (1929)
2 (1900—1901)	2 (1909)	10 (1917)	2 (1922)	10 (1930)
3 (1901—1902)	3 (1910)	11 (1918)	3 (1923)	11 (1931)
4 (1902—1903)	4 (1911)	12 (1919)	4 (1924)	
5 (1903—1904)	5 (1912)	13 (1920)	5 (1926)	
6 (1905)	6 (1913)		6 (1927)	
7 (1906)	7 (1914)		7 (1928)	
8 (1907)	8 (1915)		8 (1926)	

In het navolgend Register geeft het *Romeinsche* cijfer de *Serie*, het *eerste Arabische* cijfer den *jaargang der serie*, het *tweede Arabische* cijfer de *bladzijde* aan.

AUTEURSREGISTER

- Adama van Scheltema, zie: Scheltema.
- Adrichem, D. van, Beglaasde pandramen bij de observanten te Weert tegen het einde der Middeneeuwen, II-10-232.
- Andreae, S. J. Fockema, Verdwenen archiefstukken omtrent Lieven de Key, III-11-191.
- Aspermont, C. H. C. Flugl van, Een Wouter Crabeth in het Museum te Antwerpen, I-2-101.
- , Berichten over het Mauritshuis te 's-Gravenhage, I-1-13, 34, 120; I-2-53, 73.
- Azijnman, K., De achttien oude wijnkannen der illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's Hertogenbosch, III-2-193.
- , De gildekannen in het Stedelijk Museum te Nijmegen, III-5-48.
- Balbian Verster, J. F. L. de, De schilderij van Vroom in het Rijksmuseum, no. 2604, I-6-165.
- Balen, C. L. van, De muurschilderingen in de St. Walburgkerk te Zutphen, I-2-138.
- Balfoord, D. J., De oude Nederlandsche muziekinstrumenten in het Museum Scheurleer, III-10-157.
- Beckering Vinckers, J., Episoden uit de bouwgeschiedenis van de St. Martens-kerk binnen de stad Saltboemel, III-11-127.
- Beelaerts, W. A., Een onbekend portret te Culemborg, II-1-170.
- , Een merkwaardig altaarstuk, II-8-273.
- , Hans Coenraad Brechtel, II-4-78.
- , De grafheuvels op de Doorwerthsche heide, II-4-240.
- , De muurschildering in het Drostenhuis te Culemborg, II-1-187.
- Beelaerts van Blokland, Het gebrandschilderde venster nummer tien in de Groote Kerk te Gouda, II-1-75.
- Beets, N., [Ontleeningen I]. De Naarder gewelfschilderingen, I-6-180.
- , [Ontleeningen II]. Ornamentprentjes van Abraham de Bruyn en een schoorsteen in Charlton House, Kent, II-2-151.
- , Ontleeningen III. Cornelis Engelbrechtsz. en Hans Burgkmair, II-3-203.
- , Ontleeningen IV. Cornelis Engelbrechtsz. en Albrecht Dürer, II-4-8.
- , Ontleeningen VI [moet zijn V]. Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, II-5-43.
- , Pieter Cornelisz. Kunst, glasschrijver en ... schilder?, II-2-10.
- , Lucas van Leyden ornemanist, I-8-74.
- , Een ruitje van Dirck Vellert?, II-2-17.
- , Verslag van de werkzaamheden der vereeniging „Flehite” gedurende het jaar 1906, I-8-219.
- , De rangschikking der teekeningenverzameling in het Amsterdamsch prentenkabinet, I-8-149.
- , Aanwinsten Nederl. Museum voor geschiedenis en kunst, II-4-243.
- , De St. Victorkerk te Xanten en de kerk en crypta van Rolduc, I-8-209.
- , De aan Jan van Scorel toegeschreven Warmenhuizer gewelfschilderingen, II-1-62.
- , In memoriam E. W. Moes, II-6-35.
- , Musea, I-8-160.
- , Staatsbegroting 1908, I-8-186.
- Berden, J. W. H., De stichting van het kasteel te Muiden, I-3-20.
- Bergmans, P., Gand — Société des Amis du musée, I-6-95.
- Berkhout, H. Teding van, Een gevaar voor de Kunst, II-8-9.
- , Regels voor het catalogiseeren van teekeningen, II-9-238.
- , 's Rijks aanwinsten uit de verzameling Steengracht, II-7-92.
- , 's Rijks architectuurmuseum, II-10-252.
- , Monumentenzorg, museumbeheer enz. in voorloopig verslag, memorie van antwoord en handelingen, II-6-17.
- , Staatsbegrotingen, II-7-42; II-8-208; II-9-65; II-10-105; II-11-41; II-12-14.
- Blok, I., Gegevens voor de geschiedenis der kleederdrachten in de 14e eeuw, uit de rekeningen der grafelijkheid, II-7-183.
- Bode, W. von, Die Sorge für die deutschen F  rstenschl  sser und ihre Kunstschatze während und nach der Revolution 1918, III-1-220.
- Boeles, P. C. J. A., Een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche oudheidkunde, I-5-202.
- , De beschaving in het Merovingische tijdperk, II-8-130, 220.
- , De Nederlandsche afdeeling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, I-8-128.
- , De baron de Lo   over de Friesche terpen, I-3-68.
- , De ouderdom der Friesche terpen, I-6-64.
- , Repliek [naar aanleiding van bespreking van zijn boek „De Friesche terpen” door Dr. Holwerda], I-7-132.
- , De terp te Britsum en de runen-inscriptie, I-7-52.
- , De terp te Ferwerd, II-5-88.
- , Een Romeinsche koopacte uit de terp te Tolsum, II-10-275.
- , Appingedam [Terp Wierhuizen bij Jukwerd], II-9-277.
- , De legioenteekens in de verzameling Kam, II-10-278.
- , Berichten over het Friesch Museum te Leeuwarden, I-1-71; I-2-36, 188.
- , Karolingisch zilverwerk in het Museum te Leeuwarden, I-8-131.
- , C. Baardt, drijver te Bolsward in de 17e eeuw, I-2-143.
- , De Franeker monumenten, II-5-97.
- , Beschrijving der Leeuwarder monumenten, II-5-72.
- , Heringa-State en het Popta-gasthuis te Marssum, II-5-91.
- , De kraak te Oosterend en het Edo Wimken-Denkmal te Jever, I-4-109.
- , De eerste phase der hervorming onzer Musea, III-2-132.
- , Een algemeen museum voor vaderlandsche volkskunst, II-12-237.
- , Hindelooper volkskunst, II-12-232.
- Boer, T. J. de, De nieuwe inrichting van het Groningsch Museum, I-4-130.
- Boersma, H. L., [„Schartenspuren”], I-5-118.
- Bos, P. G., Het „Olde Rechthuys” te Groningen, I-3-120.
- Bouricius, L. G. N., Korte geschiedenis der stad Delft, II-11-125.
- , De gebouwen der O. I. C. in Delft, III-8-83.
- , Het gebouw der West-Indische Compagnie te Delft, III-8-166.
- , De beelden in de Luthersche kerk te Delft, II-4-291.
- Bredius, A., Aelbert Cuyp's gezicht op Dordrecht, I-1-201.
- Breen, J. van, Een vroeg-zestiende eeuwse woning te 's-Gravenhage, II-5-209.

- Brom, J., Een zilveren wieroekvat ontworpen door Martin Schongauer, I-5-146.
- Brouwer, D., De Oost-Indische Compagnie te Enkhuizen, III-8-112.
- , De West-Indische Compagnie te Enkhuizen, III-8-180.
- Bruinvis, C. W., [Aantal altaren in onze vroegere stedelijke parochiekerken], I-2-219.
- , Orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, I-4-113.
- Buschmann, [n. aanl. v. museumbrochure], II-12-85.
- Bijleveld, W. J. J. C., Het altaarstuk van C. Engebrechtsz., II-5-121.
- Bijlsma, R., Het Logement der O.I. Compagnie te 's-Gravenhage, III-8-120.
- Byvanck, A. W., De opleiding van aanstaande museumambtenaren, kunsthistorici en archaeologen, III-1-144.
- , De opleiding van ambtenaren voor het Museum van Oudheden te Leiden en de Universiteit, III-10-139.
- , De nieuwe Nederlandsche afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, II-11-118.
- , Het museum van reproducties van beeldhouwkunst te 's-Gravenhage, II-13-240.
- , Platenarchief, III-2-153.
- , De archaeologie in Nederland 1899—1924, III-4-119.
- , De klassieke oudheid in het rapport der Museumcommissie, III-1-130.
- , De kunst van het oude Egypte, III-3-63.
- , De Helleensche kunst, III-3-65.
- , Hellenistische kunst, III-3-66.
- , Byzantijnsche kunst, III-3-74.
- , Voorhistorische en Romeinsche oudheden, III-1-29; III-3-38; III-5-112.
- , Opgravingen in Nederland, II-8-252; II-9-80.
- , Romeinsche oudheden, III-2-95.
- , Millingen, [Romeinsche oudheden], II-10-244.
- , [bericht over opgravingen te Bochoitz en Burgh (Schouwen)], II-9-278.
- , Geldermalsen, [bericht over Rom. oudheden op landgoed Bottestein], II-9-280.
- , Nijmegen in Romeinschen tijd, II-11-76, 101.
- , Aanwinsten der verzameling-Kam te Nijmegen, II-10-219, 280.
- , Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, III-4-262; III-5-29, 208; III-6-177; III-7-1, 135; III-9-136; III-10-93; III-11-1.
- , Noord-Nederlandsche miniaturen, II-13-218, 224, III-2-183; III-3-188.
- , Noord-Nederlandsche miniaturen der 15e eeuw in handschriften van den Bijbel, II-10-260.
- , De verluchte handschriften der Universiteitsbibliotheek te Utrecht, III-1-223.
- , Het evangeliarium van Egmond in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, II-13-10.
- , De dateering van het missaal der Duitsche orde te Zwolle, III-6-24.
- , Prachtbanden uit de werkplaats van Magnus te Amsterdam, III-7-106.
- , Nederlanders in de „Grotte”. Naschrift, II-7-73.
- , In memoriam Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, III-2-163.
- , Boekbesprekingen, II-6-248; II-7-23; II-10-39, 41, 44; II-11-51; II-12-82, 237, 238; III-1-53; III-2-157, 220, 222, 225; III-3-85, 89; III-10-31, 34, 151; III-11-39.
- Clemen, P., Denkmalpflege und Kunstverwaltung im neuen Deutschland in ihren Beziehungen zum Ausland, III-1-15.
- Coster, H. P., De Groningsche gebouwen der West-Indische Compagnie, III-8-183.
- Coster, H. P., De St. Catharina- of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, II-10-227.
- , Nog eens: De St. Catharina- of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, II-11-41.
- , Het koperen hek voor het altaar van St. Maarten in den Dom te Utrecht, II-2-196.
- , Jaarverslag N. O. B., II-10-210.
- Craandijk, J., Het kasteel te Wijchen, I-5-26.
- Crommelin, C. A., Het Nederlandsch historisch natuurwetenschappelijk museum, III-10-10.
- Croockewit W. A. z., W. Muurschildering aan de buitenzijde der Sint Joriskerk te Amersfoort, I-3-33.
- Cuypers, J. Th., Restaureeren van oude bouwwerken, praeadvies, II-3-132.
- , Overzicht restauratiewerken, I-4-151; I-5-135; II-2-188.
- , Restauratie der Groote of St. Janskerk te Gouda, I-6-83.
- , Gebrandschilderde glazen in de Groote of St. Janskerk der Ned. Herv. gemeente te Gouda, I-6-135.
- , De oude gewelfschilderingen in de kerk van den H. Johannes Evangelist te Hoensbroek, II-5-36.
- , Oude en moderne maten, I-5-41.
- Cuypers, P. H. J., De restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht, I-5-19, 119, 124; I-6-76.
- Dalen, J. L. van, Het West-Indisch huis te Dordrecht, III-8-174.
- Dam, D. W. van, [Korte berichten over monumenten], II-2-36, 37.
- , Zalt-Bommel en Bommelerwaard, II-2-38.
- Daniëls, C. E., Het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum in het Stedelijk Museum te Amsterdam, I-4-89.
- Deinse, J. J. van, De Hunnenborg te Weerselo, II-3-161.
- Dimier, L., Du portrait des trois Coligny conservé au musée de la Haye, I-4-20.
- , Un tableau présumé de Herman van der Mast, I-5-143.
- Dingemans, W. J., Iets over Gorinchem en de heilige Geestkapel, II-6-182.
- , De pastorie van Schelluinen en andere mededelingen uit de omgeving van Gorinchem, II-5-203.
- , De pijpaarden Margaretha van Schelluinen, III-2-82.
- Dompierre de Chauffepié, H. J. de, Een gesneden steen bij Groesbeek gevonden, I-2-158.
- , Een hoogst merkwaardige gemme te Maastricht, I-8-45.
- , Berichten over het Kon. Penning-kabinet te 's-Gravenhage, I-1-159; I-2-32, 128; I-3-265.
- Doppler, P., De O.L. Vrouwekerk te Maastricht, I-4-57.
- Dülberg, F., Die Utrechter Ausstellung frühholländischer Kunst, II-6-243.
- Engelen, C., Het gereorganiseerde Haagsche museum, II-12-228.
- , De beelden uit de N. H. kerk te Neede, III-11-166.
- , De brand van den wijnhuistoren te Zutphen, II-13-80.
- , Stedelijk Museum te Zutphen, III-3-77.
- , Zutphen [portretten door Derk van Loonen], III-2-154.
- , De zilvertentoonstelling in het Sted. Museum van Zutphen en de Graafschap, III-8-253; III-9-147.
- , Tentoonstelling van Daguerreotypen in het Sted. Mus. van Zutphen en de Graafschap, III-6-197.
- , Boekbesprekingen, III-3-220; III-7-23, 154, 159; III-8-302; III-10-152.

- Enschedé, J. W., De oudheidkundige belangen belaagd door de modernisatie der klokkenspelen naar Vlaamschen trant, II-8-278.
- , Modernisatie der klokkenspel-inrichting gewenscht en in 't belang van onze oude speclklokken [repliek], II-10-27.
- , Nog eens orgelbouw en oude orgels, II-4-16.
- , Het geslacht Burgerhuys, klok- en geschutgieters te Middelburg, II-9-221.
- , Windwaag, II-4-212.
- , Nonnengang, II-9-275.
- Erasmus, K., Nicht Rembrandt sondern Maes, II-3-171.
- Erven Dorens, A van, Oud Arnhem, II-8-77.
- , Het Nederlandsch Openluchtmuseum, II-12-68.
- Evelein, M. A., De stichting van den Directeurendag, III-6-25.
- , Verslag van de algemeene vergadering te Almelo der vereeniging „Directeurendag”, III-8-285.
- , Ledenvergadering der Vereeniging van Directeuren, III-9-94.
- , In memoriam G. M. Kam, III-3-37.
- Eysten, J. Een historische schilderij, II-6-214.
- Faille, P. de Roo de la, De gebouwen der O. I. en W. I. Compagnie in Nederland. Inleiding en woord vooraf, III-8-1, 3.
- Feen de Lille, zie: Lille.
- Feith, J. A., Mededeelingen over het museum te Groningen, I-2-191.
- , De twaalfde eeuwsche vondst te Groningen, II-4-73.
- , Het huis ten Dijke, I-4-50.
- , Het huis Menkema, I-4-146.
- Feith, W. G., Muntvondst te Linschoten, II-13-212.
- Flament, A. J. A., Korte beschrijving van de voor-naamste gebouwen te Maastricht, I-6-99.
- Flugi van Aspermont, zie: Aspermont.
- Fockema Andreae, zie: Andreae.
- Frederiks, J. A. Het „Olde Rechthuis” te Groningen, I-1-83.
- Freise, K., Lastmans „Opferstreit zwischen Orest und Pylades”, II-1-39.
- , Jacob Pynas oder Jacopo Bassano?, II-4-183.
- Friedländer, M. J., Lucas van Leyden, I-2-44.
- , Jan van Mieris, I-1-236.
- Frimmel, Th. v., Zu Hubert van Ravesteyn, I-5-118.
- Fruin, R., Middelburg [Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te —], I-8-162.
- Gabriels, J., Nog eens „De Razernij” of „Dolhuisvrouw” van het Nederlandsch museum [met naschrift door E. Neurdenburg], III-10-171.
- Gallée, I. H., De verplaatsing der schilderijenverzameling der gemeente Utrecht, I-6-168.
- Gelder, J. J. de, Het Prentenkabinet der Universiteit [te Leiden], III-11-38.
- , Boekbesprekingen, III-7-21, 26; III-9-160.
- Gelder, H. E. van, Wettelijke bescherming van monumenten, II-3-7, 37.
- , Plaatselijke musea, II-5-7, 177; II-6-7, II-7-29.
- , Museum-gidsen, II-6-221.
- , 's Rijks historisch museum, II-6-155.
- , Aanteekeningen over Alkmaar's monumenten, II-2-67.
- , Een bedreigd monument [huis „de Berckepoort” te Dordrecht], II-3-227.
- , De verbouwing van het Departement van Binnenslandsche Zaken, II-6-24.
- Gelder, H. E. van, Het Keizer-Karelraam in de Grootte Kerk te 's-Gravenhage, II-9-47.
- , De Haagsche schouwburg, II-3-223.
- , Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage, II-4-218.
- , Een Haagsche museumquestie, II-4-247.
- , Stedelijk Museum te Haarlem, II-5-176.
- , Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het koningshuis te Rhenen, II-4-234.
- , Gewelfschilderingen in de St. Walburgkerk te Zutphen, II-5-180.
- , In memoriam Mr. A. E. H. Goekoop, II-7-272.
- , Mr. L. G. N. Bouricius † 21 Februari 1929, III-9-120.
- , Algemeene ledenvergaderingen van den Ned. Oudheidk. Bond, II-3-117; II-4-29; II-5-123; II-6-53, 162.
- , Jaarverslagen v. d. Ned. Oudh. Bond, II-3-153; II-4-178; II-5-129; II-6-166.
- , Boekbesprekingen, II-4-292, 298.
- Giffen, A. E. van, De terpsector te Ezinge, III-11-182.
- , Een kringgrepuurnenveld te Oosterwolde, III-5-152.
- Gils, J. van, Toren te Oirschot, I-7-21; I-8-66; II-1-245.
- , Uit Rotterdam, I-5-89.
- , Het gesloopt voormalig bieraccijnshuis te Rotterdam, I-4-225.
- Gimberg, J., Hoe zorgt Gelderland voor zijne bouwkundige monumenten en voorwerpen van oude kunst en kunstnijverheid, I-2-255.
- , Een mooi schoorsteenstuk, II-7-169.
- , De kerktoren te Rheden, III-2-155.
- , Een Mithras-reliëf te Zutphen, III-11-190.
- Gips, A. F., De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha te Delft, II-4-188.
- Gips, C. M. A., Oude gebouwen in Delft, II-11-135.
- Glück, G., Ein neugefundenes Gemälde Jan van Scorels, III-3-183.
- Goekoop-de Jongh, J., Praehistorische graven op de Doorwertsche heide, II-3-164.
- , Praehistorische grafheuvels op de Renkumsche heide, II-5-23.
- , Rembrandt en Lastman, I-8-40.
- Goldschmidt, A., Holländische Miniaturen aus der ersten Hälfte des 15ten Jahrhunderts, III-3-22.
- , Ein im Agnetenkloster in Delft illuminiertes Missale von 1460, III-9-132.
- Gonnet, C. J., Orgelbouw en oude orgels, II-3-230.
- , Het stedelijk museum te Haarlem, I-3-266; I-7-47.
- Gosses, I. H., Archaeologie tegenover historie, noodeloze geschillen, III-1-167.
- Graaf, J. J., Bisschoppelijk Museum te Haarlem, I-2-75.
- , Noordhollandsch borduurwerk van 1639, II-10-256.
- , De Frans Hals van Akersloot, II-9-258.
- , De altaarstukken van Mr. Anthonis Jansz. van der Gou in de O. L. Vrouwekerk van Vere, I-2-171.
- Graswinckel, D. P. M., Rechteren, III-6-115.
- , Bijeenkomst van vertegenwoordigers van bonden, tot behoud van monumenten van geschiedenis, kunst en natuurschoon, 12 November 1927, III-7-150.
- , Vergaderingen N. O. B., III-3-207; III-5-104, 158; III-6-151, 217; III-7-143; III-8-278, 284; III-9-114; III-10-142; III-11-178.
- , Jaarverslagen N. O. B., III-5-161; III-6-156; III-7-147; III-8-281; III-9-115; III-10-144; III-11-180.
- Gratama, G. D., Frans Halsmuseum der gemeente Haarlem, II-6-82.
- , De schoonmaak van de „Regenten van het St. Elisabeth's gasthuis” van Frans Hals, II-11-245.
- , De schoonmaak van den „Maaltijd van officieren den St. Jorisdoelen”, door Frans Hals, II-13-71.
- , De schoonmaak van den „Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen” [van 1627], III-2-89.

- Gratama, S., Urnevondsten in Drenthe, I-3-234.
 —, Provinciaal Museum te Assen, I-3-13.
- Groot, C. H. Hofstede de, De schilderkunst in de Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, II-5-140.
 —, Een viertal punten van algemeen oudheidkundig belang, I-1-192.
 —, Stellingen [musea], II-3-195.
 —, Antwoord aan den heer Buschmann, II-12-42, 86.
 —, Over museumscatalogi, II-7-255.
 —, De nieuwe catalogus van het Mauritshuis, II-7-77.
 —, De schilderijverzameling van het Mauritshuis tijdens het stadhouderlijk tijdperk, III-2-1.
 —, Een Philips Wouwerman in 's Rijksmuseum te Amsterdam?, I-1-39.
 —, De veiling Schubart te München, I-1-90.
 —, Veilingen, I-4-96.
 —, Boekbespreking, I-3-53.
 —, Vragen, I-2-102, 103.
- Gijn, S. van, De halsketen van de schutterij der kloveniers te Dordrecht, II-2-19.
- Hannema, D., Het levende in een modern kunstmuseum, III-4-135.
- Harderwijk, P. J. van, Ruïne van Matenesse te Schiedam, II-2-46.
- Haslinghuis, E. J., De rijksmiddelen en de monumenten in de negentiende eeuw, III-4-114.
 —, Het veertiende congres voor monumentenzorg in Duitsland, III-1-235.
 —, Wet op de opgravingen in Pruisen, II-9-61.
 —, Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk, II-7-250; II-8-51.
 —, Bescherming van monumenten in tijd van oorlog, II-12-181.
 —, [Internationale conferentie ter vrijwaring der monumenten tegen oorlogsgevaar], II-11-230; II-12-9, 50.
 —, Het lot der Limburgsche monumenten, II-9-275.
 —, Een oude wijze van verwarming te Arnhem, II-8-282; II-9-122.
 —, Een fraai interieur te Arnhem, II-10-30.
 —, Oud-Breda, II-7-93.
 —, Gevel Wagenstraat 39 te 's Gravenhage, II-13-211.
 —, Kootwijk [Ned. Herv. kerk], II-13-212.
 —, De Ned. Herv. kerk te Maasland, II-7-64.
 —, Een oude gevelsteen te Oud-Zevenaar, II-10-47.
 —, De Buurkerk te Utrecht en hare bouwgeschiedenis, III-6-122.
 —, Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht, III-3-6.
 —, De „syter” en het „piroetscruus” der St. Nicolaaskerk te Utrecht, II-13-200.
 —, Nog eens de „syter”, III-1-50.
 —, De syters te Woerden, Utrecht en elders, III-1-158.
 —, Nederlandsche klokken in Noorwegen, III-1-165.
 —, Een Nederlandsche klok in Tsjecho-Slowakije, III-3-102.
 —, Afnemen van muurschilderingen, II-8-70.
 —, Nonnengang, II-9-276.
 —, Een centrale catalogus van platen en zinco's, III-2-91.
 —, A. von Oechelhaeuser †, III-3-205.
 —, In memoriam Mr. Dr. J. C. Overvoorde, III-10-1.
 —, Jaarverslagen N. O. B., II-11-199; II-12-145; II-13-153; III-1-154; III-2-218.
 —, Vergaderingen N. O. B., II-10-197; II-11-9, 191, 227; II-12-139; II-13-9, 147; III-1-152, 235; III-2-94, 140.
 —, Boekbesprekingen, II-8-68; III-2-155.
- Hattink, R. E., De krocht te Almelo, I-7-179.
 —, Doopvont te Almelo, I-3-105.
- Haverkorn van Rijsewijk, zie: Rijsewijk.
- Heldring, O. G. H., De torentjes van de voormalige Binnenkamppoort te Amersfoort, I-4-28.
- Hemessen, O. C. van, De Nederl. Hervormde kerk te Woubrugge, II-2-32.
- Hensen, A., De kloosterkapel van Sinte Aechten te Delft, III-5-43.
- Hensen, A. H. L., Een tweede inscriptie op het koorhek van de St. Pieterskerk te Leiden, II-8-136.
- Heuff Az., J. A., Romeinsche oudheden in de Tielerwaard en Neder-Betuwe, I-7-166.
- , Romeinsche oudheden te Geldermalsen, I-6-178; I-7-181.
- Heyligers, J., De St. Rochuskapel te Amersfoort, I-3-272.
- Hezenmans, L. C., De jongste herstellingswerken der St. Janskerk te 's Hertogenbosch, I-7-162.
 —, 's Hertogenbosch [opgegraven fundamenten], I-1-178.
- Hintzen, J., De lichtbeeldenvereeniging te Amsterdam, III-9-153.
- Hintzen, J. D., De Noord-Nederlandsche grisailles en de „Meister der Liebesgärten”, III-2-178.
- Hoefer, F. A., Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten in Oostenrijk, II-4-281.
 —, Verslag van de handelingen van de samenkomst van de vereenigingen voor „Denkmalpflege” en „Heimatschutz” in Salzburg, II-4-271.
 —, Nederlandsche meubelen, I-8-148.
 —, Provinciale Geldersche Archeologische Commissie, I-5-98.
 —, Overijssel [Ver. t. beoef. v. Over. Regt en Gesch.], I-6-161.
 —, Het Nederlandsch Openluchtmuseum, II-5-224.
 —, Mededeelingen over de monumenten van Deventer, II-4-111.
 —, Mededeelingen over de monumenten van Elburg, III-3-145.
 —, Mededeelingen omtrent de monumenten van Harderwijk, III-3-103.
 —, De gebouwen van het voormalig St. Catharina-klooster binnen Harderwijk, I-7-62.
 —, Het z.g. Linaeustorentje te Harderwijk, I-7-17.
 —, Aanteekeningen omtrent Hasselt, III-6-94.
 —, Muurschilderingen in de Ned. Herv. kerk te Hasselt, I-6-86.
 —, Mededeelingen over de monumenten van Hattem, III-3-126.
 —, Bericht over de Dijkpoort te Hattem, I-3-283.
 —, Bezienswaardigheden te Kampen, I-8-80.
 —, Gebeeldhouwde balkdragers te Kampen, I-8-174.
 —, Aanteekeningen omtrent Culenborg, II-1-105.
 —, De Havezathe 't Nijenhuis, III-6-110.
 —, De Mariakerk te Nijmegen, II-1-249.
 —, Voorst en de Nijenbeek, II-4-171.
 —, Kerkje te Wilsum, I-3-121.
 —, Opsomming der bezienswaardigheden te Zalt-Bommel, II-1-147.
 —, Aanteekeningen omtrent Zwolle, III-6-35.
 —, De trouwzaal in het raadhuis te Zwolle, II-1-251.
 —, Het reventer te Zwolle, II-2-155.
 —, De Liberie van het voormalig Dominicanerklooster te Zwolle, I-3-121.
- Hofstede de Groot, zie: Groot.
- Holwerda, A. E. J., Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, I-6-126.
- Holwerda Jr., J. H., Boekbespreking [Boeles, De Friesche terpen], I-7-130.

- Koning, G. J., Het dorp Jisp en het raadhuis aldaar, I-2-243.
- Hoogewerff, G. J., Zorg voor monumenten en kunstschatten in oorlogstijd, II-11-12.
- , Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten en kunstschatten in Italië, II-6-64.
- , De zorg voor de monumenten en kunstschatten in Italië, II-7-71.
- , De inrichting der kleine musea van oude kunst in Italië, III-9-97.
- , Catalogiseering van Nederlandsche kunstwerken in Italië, II-9-231.
- , Een Nederlandsch monument te Rome en zijn bouwmeester, Jan van Santen, II-7-205.
- , De werkzaamheid van Jan van Santen te Rome, II-9-213.
- , De Utrechtsche kunstenaarsfamilie van Schayk, III-3-28.
- , Onbekende schilders, II-6-234.
- Hoorn, G. van, In memoriam Prof. Jhr. Dr. J. Six, III-6-175.
- Hudig, F., Platenarchief, III-1-232; III-2-152.
- , Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst, aanwinsten, II-12-27, 194; II-3-203; III-1-147, 160, 238.
- , Boekbespreking, III-4-284.
- Hudig-Frey, M., Een marmeren reliëf in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, III-2-167.
- Huffel, N. G. van, Olieverf en vernis, II-3-207.
- Huizinga, J., In memoriam Jhr. Mr. J. A. Feith, II-6-41.
- Ishoven, J. L. van, Het Rijksmuseum leerschool voor ambachtsbeoefenaars, II-3-27.
- Jacobs, F. H., Snijwerk en constructie bij Gothische meubels, III-5-216.
- Jans, J., Over oude en nieuwe landelijke bouwkunst in Twente, III-8-210.
- Jansen, D., Schoolgebouw en schoolvertrek vóór 1800, III-5-1.
- , Utrecht, de stad en haar oude monumenten, III-7-35.
- Janssen, W., Muntvondst te Millingen, I-3-204.
- Jesse, H. J., De Ned. Herv. kerk te Koudekerk, I-6-136.
- Jesse, R., Romeinsche bouwresten te Maastricht, I-5-220.
- , Vondsten bij Nijmegen, I-6-184.
- , Muntvondst te Opheusden, II-4-326.
- , Vondst te Rhenen, II-3-73.
- , [Steenen hamer te Renen], II-3-194.
- , Renen [oksaal], II-11-100.
- , Aan Mr. P. C. J. A. Boeles, I-5-214.
- Jonge, C. H. de, Het rapport der Rijkscommissie tot reorganisatie van het museumwezen (1921) en de tegenwoordige oeconomische crisis, III-4-131.
- , Eenige vondsten in de Utrechtsche Domkerk, II-12-223.
- , Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575, gehouden te Utrecht, II-6-197.
- , Costuumvaria, II-9-248.
- Jongh, J. de, Een verbetering [dateering winterlandschap door H. Avercamp op het raadhuis te Kampen], I-5-151.
- Joosting, J. G. Ch., Urnen-vondsten in Drente, I-1-125.
- Josselin de Jong, J. P. B. de, De aanslag op 's Rijks Ethnografisch Museum, III-1-133.
- Juten, G. C. A., Oud-Bergen, III-4-145.
- , Halsteren, III-4-224.
- Juten, G. C. A., Het stadhuis van Sluis, I-6-37.
- , Wouw, III-4-218.
- Juynboll, R., Boekbesprekingen, III-11-186, 187.
- Kalcken, G. van, Oude grafzerken te Franeker, II-9-61.
- Kalf, J., „De oudste beeldhouwwerken in Noord-Nederland”, I-3-175.
- , Nederlandsche meubelen, I-4-80.
- , Het goud- en zilverwerk in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door A. Pit, I-3-191, 233.
- , De textiele kunst in het Nederlandsch Museum, I-2-121, 147; I-3-88, 136.
- , De sacristie der St. Joriskerk te Amersfoort, I-6-174.
- , Poortje van het voormalig St. Catharinaklooster te Den Briel, II-1-227.
- , De kerk van Etten (in N.-Br), II-3-61, 210.
- , De graftombe der Arkel's te Gorinchem, II-9-262.
- , Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht, II-9-17.
- , Aanteekeningen, I-3-300; I-5-39.
- , Boekbesprekingen, I-2-76, 92; I-4-66, 154; I-8-221.
- , De schilderkunst in de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Naschrift, II-5-142.
- , Het restaureeren van oude gebouwen, III-4-88.
- , Gevraagd antwoord [restauraties], II-10-15.
- , De nieuwe Pruisische wet, I-8-212.
- , De negende „Denkmalpfegetag” te Lübeck, II-1-207.
- , De „Denkmalpfegetag” te Trier, II-2-159.
- , De elfde „Denkmalpfegetag”, II-3-178.
- , De twaalfde „Denkmalpfegetag” te Halberstadt, II-5-150.
- Kam, G. M., Romeinsche toilet-artikelen, I-6-52.
- , Antieke helmen in het Museum „Kam”, II-8-258.
- Kellen Dzn., J. Ph. van der, Een groot „Gezicht op Amsterdam” gegraveerd door Hans Rem, II-3-162.
- , Een onbekend portret van Prins Willem II door Pieter Quast, II-5-135.
- Keppel, J. R. van, De muurschilderingen in de Groot- of Lieve Vrouwekerk te Breda, I-5-12.
- , De muurschildering „St. Christophorus” in de Groot-kerk te Breda, I-8-49.
- Kerkmeyer, J. C., Beschrijving van Hoorn, II-9-131.
- , Gebouwen der O.I. Compagnie te Hoorn, III-8-103.
- , Het gebouw der West-Indische Compagnie te Hoorn, III-8-178.
- Kerkwijk, A. O. van, Nederlandsche zegelstempels, II-9-45.
- , Gouden Romeinsche munten in de Betuwe gevonden, II-12-48.
- , De op het Valkhof gevonden loodjes, II-3-145.
- , IJzeren muntstempel te Weert (Limb.) gevonden, I-2-159.
- , Diefstal in het Koninklijk Penningkabinet te 's Gravenhage, II-8-64.
- , Munt- en penningverzameling P. J. van Dijk van Matenese, II-10-233.
- , Munt- en penningveiling Wigersma, II-6-239.
- , Muntvondsten, I-2-33 (Wagenborgen); I-2-130 (Reden en Leiden); I-2-155, 218 (Nietap); I-3-71 (Nrd. Brab.); I-4-196 (Stamproy); I-7-16 (Deventer); I-7-170 (in 1903); II-7-75 (Hoogeveensche polder); II-8-215 (Amsterdam); II-9-242 (Olst); II-10-35 (Alblasserdam); III-1-243 (Haaksbergen); III-2-150 (Boekel); III-2-151 (Uchelen); III-3-213 (Ambt-Delden).
- Kernkamp, W. J., Een dreigend gevaar, I-1-37.

- Kesper, L. A., De stad Gouda in haar oorsprong en ontwikkeling, II-3-75.
- Keuller, L. A. J., Koorsluitingen, II-11-230; II-12-153.
- , Oud-Roermond, II-13-93.
- Kinschot, van, Van Kinschot, Pyll, Sweerts de Weert, I-8-181.
- Kloos, J., De toren der Ned. Hervormde kerk te Noordwijk-binnen, I-7-183.
- Kloot Meyburg, zie: Meyburg.
- Knappert, H. E., Een inventaris van tegeltjes, III-1-238.
- Knuttel Wzn., G., De miniaturen in het Leidsche tijdenboek, III-1-4.
- , „Het portret in Nederland van 1730 tot 1830”, II-13-244.
- Krom, N. J., Indisch oudheidkundig werk, 1901—1926, III-6-203.
- , De Nederlandsche oudheden in de Molukken, III-2-60.
- , De ontwikkeling der Hindoe-Javaansche kunst, III-3-70.
- Kronig, J. O., De schilder H. Willems, II-2-132.
- Kuile, E. H. ter, Korte beschrijving van Almelo, het stift Weerselo, Ootmarssum, het huis te Lage, het klooster Frenswegen en Oldenzaal, III-8-191.
- Kuile, G. J. ter, Poort van het huis Hengelo, II-1-162.
- , Gevelsteen van de R. K. kerk te Zenderen, II-1-164.
- Kymmel, J. A., Muntvondst te Grouw, I-3-251.
- Labouchère, G. C., Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zalt-Bommel, III-11-41.
- , De toren der N. H. St. Nicolaaskerk te IJselstein, III-2-37.
- , Boekbespreking, III-10-148.
- Landweer Jz., G. J., Het houten voetpad in het Emmercompascuum, I-1-220.
- , Muntvondst te Nietap (Dr.), I-2-75.
- , De houten „veenweg” in de gemeente Smilde, I-4-59.
- , Twee oud-Germaansche lijken gevonden in het Weerdingerveen, I-5-197.
- Laurent, M., Faïences belges, non hollandaises du XVIIeme siècle, III-6-10.
- , Les faïences hollandaises italianisantes aux XVII^ee en XVIII^ee siècles. Met naschrift door E. Neurdenburg, III-5-201.
- Ligtenberg, R., De genealogie van Christus in de beeldende kunst der Middeleeuwen, voornamelijk van het Westen, III-9-3.
- , Romaansche grafzerken, II-8-12.
- , Romaansche doopvonten in Nederland, II-8-154, 236.
- , De grafmonumenten in de Groote Kerk te Breda, II-7-30.
- Lille, B. van der Feen de, Brandgevaar in kerkgebouwen, I-5-227.
- , Alkmaar [Huisje Pieterstraat], I-3-32.
- Loosjes, A., Modernisatie der klokkenspelinrichting gewenscht en in 't belang van onze oude speelklokken, II-10-23, 28.
- , Ter aanvulling [klok te Sneek en Jan Burgerhuys], II-9-269.
- Lugt, Fr., De van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam, I-4-218.
- Machen, W. C. H., Jan Steen te Warmond, III-4-279.
- Madsen, K., Une visite chez Dou et une note sur Rembrandt, I-8-228.
- Marle, R. van, Italiaansche schilderkunst der 13e, 14e en 15e eeuw in het Centraal-museum te Utrecht, het Museum Meermanno-Westreenianum te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam, III-4-22.
- Martin, H., Romeinsche pottenbakkersovens te Heerlen, II-8-32.
- , Een stukje beeldhouwwerk, afkomstig van het voormalige Karmelieten-klooster te Woudsend, II-11-203.
- Martin, W., De portretkunst in de Hollandsche samenleving der 17e eeuw, III-3-75.
- , Een Hollandsche fabriek van oude schilderijen?, II-3-39.
- , Een regentenstuk te Elshout, II-1-171.
- , Een onbekend schilderij van Gerrit Dou, II-2-6.
- , Een valsche Dou, II-4-18.
- , Boerhave's beeltenis door Aert de Gelder, II-12-23.
- , Een schilderij van Willem van Haecht in het Mauritshuis, II-1-33.
- , Het rapport-de Wild over de schilderijen van Frans Hals te Haarlem, II-3-41.
- , Rembrandt en Lastman, I-7-187; I-8-146.
- , Rembrandt's portretten van Herman Doomer en Baartjen Martens, II-2-126.
- , Jan Steen's kippenhof van 't Huis Oud-Teilingen, III-2-165.
- , Het straatje van Vermeer en de Six-stichting, III-1-107.
- , 's Rijks aankoop uit de Six-collectie, II-1-5.
- , 's Rijks aanwinsten uit de verzameling Steengracht, II-7-8.
- , De werkzaamheid van Dr. A. Bredius aan het Mauritshuis, II-2-109.
- , Het Mauritshuis 1822—1922, III-2-5.
- , De nieuwe catalogus van het Mauritshuis. Repliek, II-7-144.
- , Mededeelingen omtrent het Mauritshuis, I-2-127, 154, 187; I-3-12, 95, 137, 207, 263; I-4-127; I-5-50; I-6-14; I-8-127, 162; II-1-235; II-2-183; II-3-173; II-4-185; II-5-20; II-6-78, 225; II-7-244; II-9-254; II-10-214; II-11-214.
- , Over museumscatalogi, II-7-260.
- , Het etiketteeren van schilderijen in musea, II-9-70.
- , Stedelijk museum te Haarlem, II-3-146.
- , Stedelijk Museum te Leiden, I-6-17.
- , Museum Boymans, II-1-205.
- , Tentoonstelling van familieportretten, nagelaten door wijlen Jhr. Mr. C. H. Backer, II-2-218.
- , Tentoonstelling te Alkmaar, I-3-130, 199.
- , Tentoonstelling van oude portretten in den Haagschen Kunstkring, I-4-177.
- , Tentoonstelling van oud aardewerk in de Academie van Beeldende Kunsten te 's Gravenhage, Aug. 1907, I-8-175.
- , Tentoonstelling van teekeningen van oude meesters te Leiden, I-3-195.
- , Tentoonstelling van stillevens in den Rotterdamschen kunstkring, II-2-145.
- , Uittreksel uit het voorloopig verslag over de Staatsbegroting voor 1908, I-8-186.
- , Boekbesprekingen, I-3-186; I-5-142; I-8-177; II-1-259, 261; II-6-44; II-11-220; III-3-222.
- , Vragen, I-2-181, 182.
- Meyburg, H. van der Kloot, De monumenten van Goes II. De Groote of Maria Magdalenakerk, III-10-46.
- , De kerkgebouwen der N. H. gemeenten te Nisse en te Kapelle, III-10-60.
- Meyden, L. J. v. d., [Molen te Didam], II-11-223.
- Meijer Jr., D. C., Boekbespreking, I-2-160.
- Miert, L. van, Een XVe-eeuwsche miskelk in Zuid-Amerika, II-10-120; naschrift, II-10-231.

- Modderman, E. J. en J. Vuyk, Eenige Nederlandsche schilderijen uit de tweede helft der zestiende eeuw in het museum te Gouda, III-8-223.
- Moes, E. W., Een en ander over Moes' Iconographia Batavia, no. 130, I-4-87.
- , Nog eens het altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz., II-5-46, 175.
- , Frans Post geschilderd door Frans Hals, I-6-57.
- , Nog eens het portret van Frans Post, I-6-93.
- , Iets over de schilders van der Maes, I-4-171.
- , Berichten over 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, I-6-61.
- , Berichten over het Stedelijk Museum te Leiden, I-1-131.
- , [Tentoonstelling Vondelverzameling coll. Hartkamp te Amsterdam], I-1-180.
- , [Geschiedkundige tentoonstelling van het Nederl. Zeewezen te 's Gravenhage], I-1-19.
- , Prentenveiling bij Fred. Muller & Co. te Amsterdam, 5—8 Juni 1905, I-6-145.
- , De veilingen Rieke en Wurfbain, I-1-92.
- , Jaarverslag Ver. „Oud-Dordrecht”, I-2-38.
- , Boekbesprekingen, I-1-35, 133, 166, 222; I-2-89, 131, 164, 193, 194, 247, 251; I-3-49, 51, 127, 182, 228, 230; I-4-35, 70, 162, 166, 168, 192; I-5-36, 110, 138, 140, 194; I-6-88, 143; I-7-23; I-8-33, 72.
- , Vragen, I-1-96, 141; I-2-146, 182.
- Mosmans, J., Bouwgeschiedenis der St. Janskerk te 's Hertogenbosch, II-12-52; III-2-19.
- Mulder, A., Restauratiën in historischen en zoogenaamden nieuwen stijl, II-10-9, 112.
- , Beschouwing over het „Derde jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst”, I-7-155.
- , De grafkelder der graven van Rechteren onder het koor der Nederl. Hervormde kerk te Almelo, I-7-48.
- , Het te voorschijn gebrachte grafgesteente in de Lieve Vrouwe- of Grootte kerk te Breda, I-3-274.
- , De ontdekte muurschildering in de kerk der Ned. Herv. gemeente te Breda, I-4-141.
- , De gewelfschilderingen in de kerk der Nederduitsch Hervormde gemeente te Epe, II-1-32.
- , Het praalgraf van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Aleida van Strijen, I-8-56.
- , Iets over Goes en zijne hoofdkerk, I-3-142.
- , De kerk der R. K. gemeente te Halsteren, I-4-102.
- , Het stadhuis te 's Hertogenbosch, II-2-23.
- , Over de kerk der Ned. Herv. gemeente te IJsselstein, II-4-196.
- , Iets over de Leidsche St. Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur, I-5-54.
- , Muurschilderingen in de N.H. kerk te Noordbroek, I-8-208.
- , De gewelfschilderingen in de kerk der Nederduitsch hervormde gemeente te Noordbroek, II-1-70.
- , De toren te Oirschot, I-6-33.
- , De Schotsche en de Prinskerk te Rotterdam, I-3-224.
- , Het voormalig stedelijk graanpakhuis te Schoonhoven, I-6-185.
- , De toren aan de kerk der Ned. Herv. gemeente te Sprang, I-3-98.
- , De ontdekte muurschildering in de Ned. Herv. kerk te Voorst, I-3-43.
- , Het kasteel te Wijchen, I-4-228; I-5-93.
- , Zalt-Bommel en zijn St. Maartenstoren, I-7-104.
- , [Korte berichten over monumenten], II-9-124, 125, 126, 127, 282, 284, 285; II-10-137, 138.
- , Boekbespreking, I-5-109.
- Muller Fzn., S., Nederlandsche heiligenbakkerijen, I-1-213.
- , Bourgondische deviezen, II-4-12.
- , De noordelijke mond van den Rijn, III-2-150.
- , Beschilderde plafonds, II-7-21.
- , Middeleeuwsche glasvensters, II-10-118.
- , [Middeleeuwsch zegel], II-5-122, 176.
- , Borden en kannen, I-4-238.
- , Herstelling van zwaar geroest oud ijzerwerk, I-3-202.
- , [Mededeeling over ontdoen van verf beeldhouwwerk], I-1-96.
- , Over museum-catalogussen, I-1-98, 110.
- , Het nieuw aangekochte familieportret van den admiraal de Ruyter, II-5-137.
- , De autoriteit van Pieter Saenredam, II-3-197.
- , Pyroen, II-13-246.
- , Nogmaals de „Syter”, III-1-156.
- , Het herstel van het grafmonument in de N.H. kerk te Amerongen, I-8-46.
- , De burg van Leiden in Engeland, II-1-166.
- , Het Koningshuis te Renen, II-4-66.
- , Een bouwwerk van den Dombouwmeester Jacob van der Borch, II-4-313.
- , Contract met den Dombouwmeester Godijn van Dormael, 1356, I-6-147.
- , De graftombe van bisschop Frederik van Blankenheim te Utrecht, I-5-90.
- , Het St. Agnietenklooster te Utrecht, I-4-180.
- , Een middeleeuwsch gasthuis, III-1-47.
- , Het huis Zoudenbalch te Utrecht, I-7-67.
- , Stedelijk Museum te Utrecht, I-1-15.
- , Het nieuwe centrale museum te Utrecht, II-9-94.
- , De archeologische conferentie te Utrecht, I-7-41.
- , Het bisschopsbeeld in de kerk te Westbroek, II-10-34.
- , De groote zaal te Woerden, II-2-50.
- , Boekbesprekingen, I-1-80; I-3-122, 191, 231 (modern drukwerk).
- Neurdenburg, E., Hendrick de Keyser en het oxaal van Coenraet van Noremborg, II-13-159.
- , De razernij of dolhuisvrouw, III-9-109.
- , Oude Noord-Nederlandsche majolika, II-6-228.
- , De twee majolicategels uit het refugium van de abdij van Aduard in de stad Groningen, III-2-170.
- , Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst en het rapport der Museumcommissie, III-1-126.
- , Aanwinsten Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, II-6-169; II-7-157, 240.
- , Catalogus van de verzameling Haagsch porcelein in het Gemeente Museum te 's Gravenhage, door Dr. H. E. van Gelder, II-9-106.
- , Het Oost-Indisch huis te Amsterdam, III-8-259.
- , De Noorderkerk te Amsterdam, III-1-204.
- , De muurschilderingen in het koor van de Martini-kerk te Groningen, III-4-241.
- , [Groningen, muurschilderingen koor Martiniker], III-3-234.
- , Het ornament aan de topgevels uit de eerste helft der zeventiende eeuw in de stad Groningen, III-11-155.
- , Boekbesprekingen, II-11-48; III-2-222; III-3-84, 218, 222; III-4-284; III-7-28; III-9-54; III-10-36, 147.
- , zie ook: Gabriëls en Laurent.
- Neys, H., Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche Kunstnijverheid in Rotterdam, II-4-318.
- Nieukerken, J. J. van, Kerk van St. Gertrudis te Geertuidenberg, I-5-187.
- Nieuwenhuis, A. W., Indonesische Kunst, III-5-57.

- Nieuwenhuis, F. J., De Domtoren te Utrecht, I-7-65.
 Nispen tot Sevenaer, E. van, Wandtapijten te Maas-
 tricht, III-6-1.
 —, De monumenten van Valkenburg (L.) en om-
 geving, III-9-57.
 Notten, M. van, Aanwinsten Nederlandsch Museum voor
 Geschiedenis en Kunst, II-1-197; II-4-20.
 Nyland, M. C., Oude klokken te Sneek, II-9-217.
- Obreen, H. G. A., Een en ander over Moes' Iconographia
 Batava, no. 130, I-4-86.
 —, De thans bekende portretten van Jan van Wasse-
 naer, I-2-177.
 —, Leiden [Huis Rapenburg, hoek Groenhazengracht],
 I-4-31.
 Ottema, N., Friesch zilver, III-7-79.
 Overvoorde, J. C., Keulsche invloed op de Nederlandsche
 goudsmeedkunst, II-2-221.
 —, Proef van de Leidsche stoelenmakers in 1737,
 I-8-180.
 —, Een weinig bekend altaarstuk van Cornelis Enge-
 brechtsz., I-4-303; II-5-47.
 —, Beeldhouwwerken naar Chr. de Passe, I-8-39.
 —, Uit de laatste levensjaren van Jan Steen, III-6-
 148.
 —, Bescherming van monumenten, I-2-60, 106, 176,
 226.
 —, Toelichting [bescherming van monumenten], I-6-
 160.
 —, Het daghet in het Oosten [begroting 1918], II-10-
 230.
 —, Monumentenbescherming in oorlogstijd, II-11-58.
 —, Kunstschutz im Kriege, II-12-207.
 —, De monumentencommissie in België tijdens den
 oorlog, II-13-165.
 —, De Pruisische wet op opgravingen, II-11-244.
 —, De Hessische wet tot bescherming van monumen-
 ten, I-4-15.
 —, Deensche wet op de bescherming van monumenten
 van 27 Februari 1918, II-11-242.
 —, Oostenrijksche wet tot bescherming van monu-
 menten, II-1-168.
 —, „Denkmalpflege“ in Oostenrijk, III-7-122.
 —, Verbod van uitvoer in Duitsch-Oostenrijk, II-12-92.
 —, Dritter Tag für Denkmalpflege, Düsseldorf, 25 en
 26 September 1902, I-4-12.
 —, Achtste „Tag für Denkmalpflege“ te Mannheim,
 I-8-210.
 —, Een belangrijk vonnis [verwijdering altaar te Lo-
 vendegem], I-1-146.
 —, Een belangrijk vonnis betreffende bescherming
 van monumenten in Duitschland, II-2-22.
 —, Pauselijke bepalingen in zake gewijde kunst, III-
 7-20.
 —, Restauratie van bouwwerken, I-2-253.
 —, Oriëntering van kerken, I-4-72.
 —, Moderne kerkelijke kunst, III-9-175.
 —, Plaatselijke historische en kunstmusea, III-1-138.
 —, Archieven en musea, naar aanleiding van het ver-
 slag van het Drentsche Rijks-archief, II-11-45.
 —, Bijeenkomsten van museumdirecteuren, III-3-35.
 —, De gebouwen der O. I. en W. I. Compagnie in
 Nederland. Inleiding, III-8-1.
 —, Eenige aanteekeningen over de Zuid-Hollandsche
 eilanden, I-8-28.
 —, Aanteekeningen over Goeree en Overflakkee,
 I-8-196.
 —, Avondmaalszilver bij de Ned. Herv. kerk. Na-
 schrift, I-5-230; I-6-56.
 —, N. H. kerk te Aarlanderveen, I-6-18.
- Overvoorde, J. C., De kerkbrand te Alphen, II-9-76.
 —, Gebouwen der Oost-Indische Compagnie te Am-
 sterdam, III-8-17.
 —, Het Oost-Indisch huis te Amsterdam. Naschrift,
 III-8-263.
 —, De gebouwen der West-Indische Compagnie te
 Amsterdam, III-8-134.
 —, Het arsenaal of voormalig O. Z. Huiszittenhuis te
 Amsterdam, II-2-186.
 —, Slot te Bergambacht, II-2-142.
 —, Het meubilair van de vroegere Remonstrantsche
 kerk te Bleiswijk, III-7-17.
 —, Oude gebouwen te Dordrecht, II-5-55.
 —, Dordrecht [Gothische muur], I-4-101.
 —, [Bericht over de schoorsteenkap uit de Kloveniers-
 doelen te Dordrecht], I-7-34.
 —, Groote Kerk te Dordrecht, I-5-217.
 —, Groote of O. L. V. kerk te Dordrecht, I-7-56.
 —, Muurschildering in de Augustijnenkerk te Dor-
 drecht, I-2-54.
 —, Oude gevels te Dordrecht, I-7-59.
 —, De Rozijnkorf te Dordrecht, I-7-161.
 —, Berichten over het Museum-Oud-Dordrecht I-1-
 130.
 —, Berichten over Dordrechts Museum, I-6-16.
 —, Abdij te Egmond, I-5-19.
 —, Korte beschrijving der Goudsche monumenten,
 II-3-86, 162.
 —, Het huis Bethlehem aan de Gasthuisstraat (C no.
 12) te Gorinchem, II-2-119.
 —, Het Logement van de West-Indische Compagnie te
 's Gravenhage, III-8-188.
 —, Geschiedkundige tentoonstelling van het Neder-
 landsche zeewezen te 's Gravenhage, Juli—September
 1900, I-2-45, 93.
 —, Raadhuis te Haastrecht, I-6-32.
 —, De St. Antoniuskapel te 's Hertogenbosch, I-7-181.
 —, Muurschilderingen in de kerk te Hoensbroek, II-3-
 234.
 —, De verzameling Bisschop in het Friesch Museum,
 I-7-151; II-8-66.
 —, De verbouwing van het Leidsche raadhuis in
 1595—1597, II-1-11.
 —, Accijnshuisjes te Leiden, II-2-29.
 —, Sint Pieterskerk te Leiden, II-1-228.
 —, Altaar en schilderijen uit de kerk der Oud-Katho-
 lieken te Leiden, III-7-12.
 —, Berichten over het Stedelijk Museum de Lakenhal,
 I-3-95; II-1-9, 241; II-2-38, 108; II-9-109.
 —, De St. Servatiusbuste in de St. Servaaskerk te
 Maastricht, II-2-129.
 —, Tentoonstelling van Gooische oudheden te Naar-
 den, I-8-176.
 —, Het avondmaalszilver der Remonstrantsche ge-
 meente te Nieuwkoop, II-8-270.
 —, [Rom. begraafplaats bij Nijmegen], I-4-198.
 —, Muntvondst te Noordwijkerhout, I-4-113.
 —, De kerk der Ned. Herv. Gemeente te Ouddorp,
 I-4-56.
 —, Korte beschrijving van Oudewater, II-3-119.
 —, Huize Torenzicht te Poeldijk, II-5-48.
 —, Het slot van den Winterkoning te Rheden, I-4-74.
 —, Raadhuis te Rotterdam, II-2-47.
 —, Oude gevels te Rotterdam, II-7-23.
 —, Stedelijk Museum te Rotterdam, II-7-151.
 —, De kerk te Rijnsburg, I-3-41.
 —, Het nieuwe kantongerecht te Schiedam, II-1-92.
 —, Korte beschrijving van Tolen, III-4-229.
 —, Rapport betreffende den bouw en de inrichting
 van het Centraal Museum te Utrecht, III-3-81.
 —, Verslag gemeenteverzamelingen Utrecht, II-12-213.

- Overvoorde, J. C., Geschilderde kerkraden in de N.H. kerk te Vierpolders, I-7-168.
- , Nederlandsch Hervormde kerk te Voorhout, II-6-210.
- , N.H. kerk te Zegwaard, I-8-134.
- , Korte beschrijving van de monumenten te Zierikzee, III-1-83.
- , Gevaarlijke vrienden [tympan Michaëlskerk Zwolle], I-2-254.
- , Hollandsche monumenten buiten Europa, II-5-144.
- , Een Hollandsche stad in Sleeswijk-Holstein, I-4-189.
- , Indische monumenten, I-2-174.
- , Hollandsche monumenten in Britsch-Indië, II-4-105.
- , Herdenking van de stichting van Batavia, II-12-172.
- , Hollandsche herinneringen te Malakka, III-3-166.
- , Groot Constantia, III-6-7.
- , De doopschotel van de Ned. Herv. kerk te Makasser, II-11-218.
- , In memoriam Leuven, II-7-195.
- , Afbeeldingen in oude journalen van zeereizen, III-6-22.
- , Jaarverslag Provinciale Z. Holl. Archaeologische Commissie, II-1-230.
- , Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers †, II-9-113.
- , Dr. P. J. H. Cuypers, III-1-1.
- , Staatsbegrotingen, I-1-27; I-2-58; I-3-79; I-6-161; I-7-147, 174.
- , Veilingen, I-1-18.
- , Jaarverslagen N. O. B., I-1-23, 189; I-2-224; I-3-259; I-4-205; I-5-165; I-6-155; I-7-99; I-8-156; II-1-153; II-2-99.
- , Algemeene ledenvergaderingen N. O. B., I-1-185; I-2-221; I-3-206, 258; I-4-174, 200; I-5-153; I-6-98, 153; I-7-71, 97; I-8-79, 152.
- , Boekbesprekingen, I-1-74, 78, 132; I-3-45; I-4-63; I-5-31, 107, 108; I-6-51, 92, 144; II-1-260, 261; II-2-130, 225, 228; II-3-186, 187; II-5-163, 218; II-6-46; II-9-51, 223; II-10-38; III-3-89; III-4-48, 50, 51; III-7-26, III-8-304, 306, III-9-56, 174, 176.
- , Vragen, I-2-56; I-3-204.
- Ozinga, M. D., Paulus Moreelse als architect, III-11-18.
- , Boekbespreking, III-9-36.
- Peelen, I. C. E., Tegeltableaux uit het midden der XVIIe eeuw, II-13-215.
- , Versieringen op tegels naar ontwerpen van Daniël Marot, III-3-163.
- , Aanwinsten van het museum „Huis Lambert van Meerten” te Delft, II-13-196.
- , [Bericht over het museum Lambert van Meerten], III-1-242.
- , Aanwinsten van het Gemeentemuseum te 's Gravenhage, II-6-30; II-7-38.
- , De nationale tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's Hertogenbosch, II-6-204.
- , Boekbespreking, III-3-225.
- , Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst over 1914, II-8-267.
- Perquin, P. J., Restaureeren van oude gebouwen in Ned. Indië, III-3-78.
- Peters, C. H., Oud-Groningen, II-10-49.
- , Oud-Groningerland, II-10-139.
- , Boekbespreking, I-1-223.
- Petri, J. P. L., Herstelling gevel van het huis „de Ark” te Oudewater, II-9-266.
- Pit, A., Over museum-catalogussen, I-1-106, 114.
- , De zilveren reliëfschrijn van Elyas Scerpwort, I-1-65.
- Pit, A., Rembrandt's Nachtwacht, I-4-45.
- , De verzameling Hollandsch beeldhouwwerk in het Nederlandsch Museum te Amsterdam, I-1-148; I-2-6.
- , Berichten over het Ned. Mus. te Amsterdam, I-1-3; I-1-29, 57, 119, 200; I-2-68, 185, 234; I-3-10, 262; I-4-19, 43, 123, 208; I-5-47, 178, 215; I-6-12, 122, 163; I-7-12, 101; I-8-43, 191; II-1-158; II-2-39, 103; II-3-141; II-5-16, 132; II-8-60; II-9-206; II-10-116.
- , Het vroege Nederlandsche landschap tentoongesteld in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, I-4-211.
- , Tentoonstelling van antieke goud- en zilversmidswerken te Leeuwarden, I-2-50.
- , Berichten over het Rijks Ethnogr. Mus. te Leiden, I-1-70, 71.
- , Boekbesprekingen, I-3-189, 190; I-5-35, 225; II-5-218; II-10-283.
- Pleyte, W., [Klankpotjes van Bruinisse en Stolwijk], I-4-30.
- Pluym, W. van der, De Geertkerk te Utrecht, II-7-53.
- , Eenige opmerkingen betreffende de dateering van baksteenbouw in C. H. Peters' „Oud-Groningen, stad en land”, III-4-255.
- Poelman, H. A., Bolsward, III-2-117.
- , Sneek, III-2-105.
- Por, J., Een olieverschildering van omstreeks 1420, III-9-150.
- , Muurbeschildering in de Kruisheerenkerk te Maastricht, III-4-39.
- , Muurschilderingen in Muiden en Zwolle, III-8-249.
- , Middeleeuwsch beeldhouwwerk in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gem. te Nisse (Z.), III-1-22.
- , Middeleeuwsche muurbeschildering in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Nisse (Z.), III-2-199.
- Portheine Jr., H., St. Eusebius en St. Martinus, schutspatronen der St. Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, II-6-174.
- , Het graf, de graftombe en het beeld onder den baldakijn van Hertog Karel van Egmond in de St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem, I-3-107, 212; I-6-19; II-4-223.
- , Orgels, orgelbouwers, orgelgebruik en organisten in de voormalige St. Martinus- en in de tegenwoordige St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem, II-5-183.
- Regt, W. M. C., Herv. Kerk te Aarlanderveen, I-6-131.
- , De Hervormde kerk te Oudshoorn, I-3-284.
- , Gebrandschilderde kerkraden te Oudshoorn, I-5-87.
- Regteren Altena, J. Q. van, Nogmaals Rembrandt en Lastman, III-1-149.
- Riemsdijk, B. W. F. van, De schilder Nicolaes van Galen, I-4-240.
- , Nog iets over den schilder Nicolaes van Galen, I-5-115.
- , Het huis aan de drie grachten te Amsterdam, II-2-192.
- , Berichten over het Rijksmuseum te Amsterdam, I-1-7, 115, 197; I-3-80; I-5-174; I-7-174; I-8-124.
- , Kerk te Edam, I-5-18.
- Roo de la Faille zie: Faille.
- Roosenboom, M. P., Plaatselijke musea, II-7-29.
- , [Museum Scheurleer], II-7-271.
- , Jaarverslagen N. O. B., II-7-237; II-8-152; II-9-205.
- , Jaarvergaderingen N. O. B., II-7-229; II-8-137; II-9-196.
- Rijckevorsel, F. van, Notulen van de Algemeene ledenvergadering te Leiden, I-5-155.
- Rijsewijk, P. Haverkorn v., De oudste beeldhouwwerken in Noord-Nederland, I-2-204.
- , Doopen van portretten, I-6-199.

- Rijsewijk, P. Haverkorn van, *Bijschrift bij de afbeelding van het praalgraf in O. L. Vrouwe-Munsterkerk te Roermond*, I-2-95.
- , *Rotterdam's vroedschapspenningen*, I-4-22.
- , *Kapiteelen uit de Groot- of St. Laurentiuskerk te Rotterdam*, I-1-81.
- , *Berichten over Museum Boymans*, I-3-139.
- , *Het Heilig graf in de Domkerk te Utrecht*, I-2-39.
- , *Twee herinneringen aan de Maria-kerk te Utrecht*, I-1-137.
- Saher, E. A. von, *De westelijke gevel van de Groot- of St. Bavokerk te Haarlem*, I-2-166.
- Sasse van IJsselt, A. F. O. van, *Het huis de Roodenburg 's Hertogenbosch*, II-3-56.
- Sasse van IJsselt, A. van, *Veiling Heeswijk*, I-4-37.
- Sassen, Aug., *Helmond [bronzen lanspunt]*, I-6-179.
- Scheepens, W., *Beschrijving van het kasteel Doornenburg, gemeente Doornenburg*, II-2-123.
- Scheltema, F. Adama van, *Bandceramiek in Limburg*, III-6-16.
- Scheurleer, C. W. Lunsingh, *Grieksche oudheden in Nederland*, III-3-201.
- , *Oude Grieksche kunstnijverheid in Nederland*, II-13-74.
- , *Antieke Grieksche kunstnijverheid*, III-1-45.
- , *Rede uitgesproken op den Directeurendag van 3 Juli 1926*, III-7-73.
- Scheurleer, D. F. Lunsingh, *Over twee medaillons in het Haagsche Kunstnijverheid-museum*, III-11-171.
- Scheurleer, D. F., Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié, *in memoriam*, II-4-7.
- Schevichaven, van, *Aesthetische middeleeuwsche zegels*, II-4-212.
- , *Restauratie der Karolingische kapel te Nijmegen*, I-5-87.
- , *De op het Valkhof gevonden loodjes*, II-3-188.
- , *De Marienburgsche kerk te Nijmegen*, I-5-25.
- Schretlen, M. J., *Het vroege werk van Jacob Cornelis*, III-5-143.
- , *Een onbekende drukkerij van de regulieren uit Schoonhoven te Amsterdam in 1512*, II-5-150.
- , *Boekbespreking*, III-7-27.
- Séjourné, P., *Deux miniatures de l'évangélique d'Egmond*, II-13-32.
- Serrurier-ten Kate, M., *De Compagnieskamer van het Museum van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, I-7-79.
- Six, E. W. C., *Willem Daniëlsz. van Tetrode*, II-10-125; II-11-207.
- Six, J., *Nog iets over Moes' Iconographia Batava no. 130 en Jan Mostaert*, I-4-113.
- , *Albert Cuyp's gezicht op Dordrecht in de verzameling van der Hoop*, I-1-154, I-2-19.
- , *Holbein's portret van Jane Seymour in het Mauritshuis*, I-1-157; I-2-32, 127.
- , *Rembrandt's Elisabeth Bas*, II-4-311.
- , *Rembrandt's „Nachtwacht“*, I-3-199.
- , *Rembrandt en Lastman*, I-8-141, 148.
- , *Pieter Saenredam*, II-3-18.
- , *Wie is het meisje in den hoenderhof van Steen in het Mauritshuis?*, I-6-93.
- , *De techniek van Vermeer in „Een meyd die melk uytgiet“*, II-1-1.
- , *De heer C. F. L. de Wild over de techniek van Vermeer*, II-1-156.
- , *Voorloopige berichten omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen*, II-5-51; II-6-87; II-7-167; II-8-59; II-10-28; II-11-68.
- , *Nederlanders in de „Grotte“*, II-6-232.
- Six, J., *[Middeleeuwsche zegels]*, II-4-327.
- , *Borden*, I-4-198.
- , *Verlichting van een binnenplaats*, II-9-110.
- , *Principael*, II-11-252.
- , *Jhr. B. W. F. van Riemsdijk*, III-2-94.
- , *Boekbespreking*, III-3-85; III-4-282; III-5-225.
- Slothouwer, D. F., *Eenige vondsten in de Utrechtsche Domkerk*, II-12-219.
- Smith, V. A., *An alabaster relief-bust of Shāh-Jahān*, II-12-170.
- Smits, C. F. X., *Het stadhuis te 's Hertogenbosch*, II-1-212.
- Staring, A., *„Het portret in Nederland van 1730 tot 1830“*, II-13-244.
- , *Geschiedenis van Dordrecht*, III-5-61.
- , *Dordrecht's monumenten*, III-5-80.
- , *Oud-Dordrecht en de verzameling-van Gijn*, III-2-207.
- , *Een Oranje-Nassau Museum*, III-2-92.
- , *Boekbespreking*, III-2-225; III-3-85; III-4-285.
- Stechow, W., *Zwei Darstellungen aus Hippokrates in der Holländischen Malerei*, III-4-34.
- Steenhoff, W., *Legaat A. A. des Tombe aan het Rijksmuseum te Amsterdam*, I-4-120.
- , *Aanwinsten Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam*, II-1-195; II-2-94.
- , *Collectie Six*, I-1-205; I-2-22, 31.
- Sterck, J. F. M., *Nationale aesthetica of een professorale vergissing?*, II-3-29.
- Stuers, V. de, *De Rijksadviseurs voor de monumenten*, I-2-175.
- , *Ontvreemding van kunstvoorwerpen*, I-8-178, 214.
- [—], *De monumentenwet in de tweede kamer*, II-6-55.
- , *Die vervloekte loodgieters!*, I-8-218.
- , *Broerenkerk te Bolsward*, I-2-97.
- , *Het in de Groot- of Kerk te Breda ontdekte graf*, I-4-50.
- , *De tympan van Egmond*, I-3-39.
- , *Vandalisme [Leiden, Breestr. 84]*, I-2-174.
- , *Het Kruisheerenklooster te Maastricht*, I-7-19.
- , *Kapiteelen uit de Groot- of St. Laurentiuskerk te Rotterdam*, I-1-137.
- , *[Mededeeling over bouw galeien]*, I-7-34.
- Stuyt, J., *De Kruiskerk te 's Hertogenbosch*, II-10-282.
- Swaelmen, L. van der, *[Wederopbouw der door den oorlog verwoeste bouwwerken in België en Noord-Frankrijk]*, II-11-229.
- Teding van Berkhout, zie: Berkhout.
- Tonnet, M., *Het werk der commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera*, II-1-21, 77.
- Umbgrove, J. H. F., *Bewerkte vuursteen van Rijkholt (L.)*, III-2-203.
- Unger, W. S., *De gebouwen van de Oost-Indische Compagnie der kamer Zeeland*, III-8-56.
- , *De gebouwen van de West-Indische Compagnie der kamer Zeeland*, III-8-157.
- , *De monumenten van Goes*, III-10-41.
- Valtiner, W. R., *Die Gewölbmalereien in Naarden*, I-6-84.
- Veen, J. S. van, *Oud Arnhem, geschiedkundig overzicht*, II-8-77.
- , *De bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen*, III-4-278.
- Veenstra, G. J., *Boekbesprekingen*, III-11-183, 185.
- Verleur, A., *Opgraving van een grafheuvel boven Renkum*, II-11-99.

- Vermeulen, F., De kerk te Burg op Schouwen verbrand, III-4-270.
 —, De kerk te Deinum en haar toren, III-3-53.
 —, De St. Nicolaaskerk te Dwingelo, III-3-203.
 —, Monumenten van geschiedenis en kunst te Hulst en Kloosterzande, III-10-65.
 —, De St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, III-4-1.
 —, De R. K. kerk te Terheiden verbrand, III-2-211.
 —, Zes teekeningen van Pieter Saenredam, II-13-177.
 —, Staatsbegrooting, II-12-184.
 —, Jaarvergaderingen N. O. B., III-2-214; III-4-275.
 —, Boekbespreking, III-2-223.
 Vinhuizen, J., Godlinze [muurschilderingen kerk], III-2-101.
 Visscher, R., Iets over Leeuwardens verleden, II-5-61.
 Visser, M. de, Rood steenen trekpotjes met het merk: Ary de Milde, III-7-99.
 Visser, M. W. de, De Buddha Amitâbha in de Japansche kunst, III-3-71.
 Vogel, J. Ph., De oorsprong van het Buddha-beeld, III-3-67.
 Vogelsang, W., Nationale aestetica en nationale vergis-singen, II-2-222; II-3-32.
 —, Rapport der Rijkscommissie van advies in zake reorganisatie van het museumwezen, III-1-108.
 —, Gebrek aan woorden, I-7-192; I-8-77.
 —, Restaureeren van oude bouwwerken, praeadvies, II-3-137.
 —, Over den stijl in de Noord-Nederlandsche schilder-kunst, III-4-75.
 —, Noord-Nederlandsche beeldhouwwerken, III-5-185.
 —, De Nachtwacht en een tekening van A. Dürer, II-2-54.
 —, Naar aanleiding van een catalogus van pleister-afgietsels, II-8-190.
 —, Tentoonstelling van oud-Vlaamsche kunst te Brugge, I-3-291, I-4-24.
 —, Verslag over den toestand van het Stedelijk Mu-seum „de Lakenhal” gedurende het jaar 1906, I-8-164.
 —, Bijdrage over het oude orgel uit de St. Vituskerk te Naarden, I-8-168.
 —, Vondst te Soest, I-6-187.
 —, Tentoonstelling van Middeleeuwsche kunstwerken [Utrecht], I-7-35.
 —, In memoriam Dr. Gisbert Brom, II-8-219.
 —, In memoriam Mr. M. I. Duparc, III-5-107.
 —, In memoriam Cornelis Hofstede de Groot, III-10-4.
 —, In memoriam Mr. S. Muller Fzn., III-3-1.
 —, Boekbesprekingen, I-4-158; I-5-32, 100; I-6-48; I-7-92; I-8-68; II-1-44, 97, 257; II-2-173; II-6-188; II-7-150, 165; II-9-122; II-12-33; III-4-51, 280; III-5-163; III-10-185, 189.
 Vollgraff, C. W., Oudheidkundige wandplaat voor Ne-derland, II-2-131.
 —, Boekbesprekingen, II-1-175; II-2-58, 226.
 Vos, P. D. de, Een blik op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Zierikzee, III-1-57.
 Vries, R. W. P. de, F. Adama van Scheltema †, I-1-95.
 Vuyk, J. en E. J. Modderman, Eenige Nederlandsche schilderijen uit de tweede helft der zestiende eeuw in het museum te Gouda, III-8-223.
 Waller Zeper, S. A., Het Auckamahuis, eertijds te Leeuwarden, III-4-258.
 Weissman, A. W., De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser, II-4-49.
 —, Het kasteel Brederode, II-6-151.
 —, Oud-Haarlem, II-6-95.
 —, Het roode paard en zijn maker, II-4-201.
 Weve, J. J., Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen, II-12-93.
 —, De Romeinsche begraafplaats aan den Berg- en Dalschen weg bij Nijmegen, I-4-196.
 —, De Karolingische kapiteelen van het voormalige Karels paleis te Nijmegen, II-11-70.
 —, Valkhof te Nijmegen, II-3-25.
 —, Opgravingen binnen het Valkhof te Nijmegen, II-3-116.
 —, Het Valkhof te Nijmegen [opgravingen], III-1-240.
 —, Restauratie der Karolingische Valkhofkapel, I-8-15.
 —, De Barbarossa-ruïne op het Valkhof te Nijmegen, I-4-33.
 —, Gotische schoorsteen te Nijmegen, I-6-86.
 Wiersum, E., De gebouwen der Oost-Indische Com-pagnie, kamer Rotterdam, III-8-94.
 —, De gebouwen der West-Indische Compagnie te Rotterdam, III-8-167.
 —, De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, kamer Delft, te Delfshaven, III-8-90.
 —, Afbraak te Delfshaven, II-2-122.
 —, De markies van Spinola, II-2-30.
 —, De praalgraven van Wassenaer-Obdam en Corte-naer, III-10-25.
 —, [Rectificatie voor uittreksel verslag Museum Boy-mans], I-7-33.
 Wild, C. F. L. de, Het beheer der Italiaansche kunst-schatten, I-7-27.
 —, De techniek van Vermeer in „een meyd die melk uytgiet”, II-1-58.
 —, Iets over copaivabalsem als schilderijenverniss, II-2-42.
 —, Rapport, uitgebracht aan de commissie van het Stedelijk Museum te Haarlem, II-3-43.
 Wildeman, M. G., Avondmaalzilver bij de Ned. Herv. kerk, I-5-229; I-6-54.
 —, Korte mededeelingen aangaande eenige schilders, I-1-182.
 —, Hollandsche schilders (grof- en fijn-) te Londen in de 16e eeuw, I-2-102; I-3-252.
 —, Portretten uit de nalatenschap van Mevrouw Gans-Tromp, overleden den 7 Januari 1717 op het Huis te Binderen onder Helmond, I-6-198.
 —, Familieportretten De Mauregnault, I-8-231.
 —, Frans Post geschilderd door Frans Hals, I-6-92.
 —, Niet Jacob van Campen maar Pieter Post, I-5-116.
 —, Daniël Marot, de ontwerper der Tombe van Hessen-Philipsthal in de St. Jacobskerk te 's Graven-hage?, I-6-179.
 —, Guilloardius van Noremborgen, I-3-309.
 —, Eerepenningen van der Zaen, I-8-181.
 Wit, C. de, Uit de geschiedenis der Utrechtsche minia-turen, III-8-272.
 —, Het atelier der Utrechtsche miniaturen en een kapittel uit de geschiedenis van het Karthuizerklooster Nieuw-Licht, III-8-264.
 Zwarts, J., Het motief van Jacob van Ruisdael's „Joden-kerkhof”, III-8-232.
 —, De beide 16de eeuwse Jodenreliëfs in het Cen-traalmuseum te Utrecht, III-5-39.
 Z., J., De Frans Hals van Akersloot, II-10-37.

Wall, V. I. van de, Het Lands-archief te Batavia, III-7-127.
 —, Batavia's landhuizen, III-9-119.
 —, De Nederlandsche oudheden in Celebes, III-9-121.

REGISTER VAN ONDERWERPEN

Officieel gedeelte

Offic. ged.: I-1-55; I-8-183; II-1-1. — *Bestuur*: II-2-175; II-4-7; II-5-7. — *Contributie*: II-3-70; II-10-249. — *Grondbeginselen* betreffende restauratie enz., herdruk: II-10-251. — *Jaarverslagen*: I-1-23, 189; I-2-224; I-3-259; I-4-205; I-5-165; I-6-155; I-7-99; I-8-156; II-1-153; II-2-99; II-3-153; II-4-178; II-5-129; II-6-166; II-7-237; II-8-152; II-9-205; II-10-210; II-11-199; II-12-145; II-13-153; III-1-154; III-4-277; III-5-161; III-6-156; III-7-149; III-8-281; III-9-116; III-10-144; III-11-180. — *Leden- en correspondentenlijsten*: I-1-53, 97, 144; I-2-2, 57, 105, 183; I-3-4, 77, 135, 205, 257; I-4-1, 41, 173; I-5-1, 44; I-6-1, 2, 97; I-7-1, 173; I-8-1, 13, 151, 184; II-1-53, 99, 155; II-2-1, 33, 176; II-3-1; II-4-1; II-5-1; II-6-1; II-7-1; II-8-1; II-9-1; II-10-1; II-11-1; II-12-1. — *Notulen*: I-3-258; I-4-201; I-6-129. — *Openingsrede voorzitter*: II-3-148; II-5-127; II-6-164; II-7-234; II-8-150; II-9-202; II-10-205; II-11-195; II-12-142; II-13-150; III-1-153; III-2-215; III-3-209; III-5-159; III-6-153; III-7-144; III-8-279; III-9-115; III-10-143; III-11-179. — *Penning*: III-8-283. — *Redactie*: I-7-173; I-8-13; II-3-163; II-6-52, 220; III-1-1; III-4-304; III-8-219; III-11-191. — *Repertorium*: II-1-99; II-2-176; II-3-163; III-2-234; III-4-278. — *Statuten en huish. regl.*: I-1-3; II-2-39; II-6-54; II-8-76, 117; III-8-285. — *Vereenigingsjaar*: II-2-175. — *Vergaderingen*: I-1-3, 21, 143, 185; I-2-184, 221; I-3-206; I-4-174; I-5-120; 154; I-6-98; I-7-71, 97; I-8-79, 152, 183; II-1-48; II-3-117, 163, 195; II-4-29, 175; II-5-7, 59, 60, 123; II-6-54, 153, 162; II-7-229; II-8-118, 137; II-9-129, 196; II-10-8, 197, 249; II-11-9, 57, 191, 227; II-12-51, 139; II-13-9, 147; III-1-52, 152, 235; III-2-94, 140, 162, 214; III-3-207; III-4-75; III-5-104, 158; III-6-151, 217; III-7-143; III-8-279, 284; III-9-114, III-10-142; III-11-178. — *Vijfentwintigjarig bestaan*: III-4-45, 65, 138. — *Wandkaart*: I-4-119, 207.

Ambachts- en nijverheidskunst

Oude Grieksche kunstnijverheid in Nederland, door C. W. Lunsingh Scheurleer, II-13-74.
 Antieke Grieksche kunstnijverheid, door C. W. Lunsingh Scheurleer, III-1-45.
 Grieksche oudheden in Nederland, door C. W. Lunsingh Scheurleer, III-3-201.
 Hindelooper volkskunst, door P. C. J. A. Boeles, II-12-232.
 Aanwinsten Ned. Museum v. Geschiedenis en Kunst, door F. Hudig, II-12-27.
 Nederlandsche heiligenbakkerijen, door S. Muller Fzn., I-1-213.
 De pijpvaardigen Margaretha van Schelluinen, door J. W. Dingemans, III-2-82.
 Faïences belges non hollandaises du XVIIeme siècle, door M. Laurent, III-6-10.
 Les faïences hollandaises italianisantes aux XVIIe et XVIIIe siècles, door M. Laurent, III-5-201.
 Oude Noord-Nederlandsche majolika, door E. Neurdenburg, II-6-228.
 Tegeltafelen uit het midden der XVIIe eeuw, door I. C. Peelen, II-13-215.
 De twee majolica-tegels uit het refugium van de abdij van Aduard in de stad Groningen, door E. Neurdenburg, III-2-170.

Een inventaris van tegeltjes, door H. E. Knappert, III-1-238.
 Aanwinsten Ned. Mus. v. Geschiedenis en Kunst [aardewerk], door A. Pit, I-4-43, 124; I-6-122.
 — Ned. Mus. v. Geschiedenis en Kunst [aardewerk], door M. v. Notten, II-4-20.
 — Ned. Mus. v. Geschiedenis en Kunst [Oostersch aardewerk], door E. Neurdenburg, II-7-240.
 — van het museum „Huis Lambert van Meerten” te Delft [aardewerk], door I. C. E. Peelen, II-13-196.
 — van het Ned. Mus. voor Geschiedenis en Kunst [Delftsch aardewerk], door A. Pit, I-2-68; II-9-206.
 — van het Ned. Mus. voor Geschiedenis en Kunst [aardewerk en porselein], door F. Hudig, II-12-194.
 — van het Ned. Mus. voor Geschiedenis en Kunst [porselein], door F. Hudig, II-13-203.
 — van het Gemeentemuseum te 's Gravenhage [Haagsch porselein], door I. C. Peelen, II-6-30; II-7-38.
 Rood steenen trekpotjes met het merk: Ary de Milde, door M. de Visser, III-7-99.

Aanwinst van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst [Venetiaansch glas], door F. Hudig, III-1-147.

Karolingisch zilverwerk in het museum te Leeuwarden, door P. C. J. A. Boeles, I-8-131.
 Keulsche invloed op de Nederlandsche goudsmeedkunst, door J. C. Overvoorde, II-2-221.
 Avondmaalzilver bij de Ned. Herv. kerk, door M. G. Wildeman, I-5-229; I-6-54.
 Idem, door J. C. Overvoorde, I-5-230; I-6-56.
 De zilvertentoonstelling in het Sted. Museum van Zutphen en de Graafschap, door C. Engelen, III-8-253; III-9-146.
 Friesch zilver, door N. Ottema, III-7-79.
 [Bokaal door de Staten aan Cornelis de Witt aangeboden in het museum Cluny], III-3-101.
 Een XVe-eeuwsche miskelk in Zuid-Amerika, door L. van Miert, II-10-120, 231.
 C. Baardt, drijver te Bolsward in de 17^e eeuw, door P. C. J. A. Boeles Jr., I-2-143.
 Nationale aethetica en nationale vergissingen [goudsmid D. v. Rijswijk], door W. Vogelsang, II-2-222; [Beantwoording] door J. F. M. Sterck, II-3-29; [Nawoord] door W. Vogelsang, II-3-32.
 De zilveren reliekschrijn van Elyas Scerpswert, door A. Pit, I-1-65.
 Een zilveren wierookvat ontworpen door Martin Schongauer, door J. Brom, I-5-146.
 Looden zilvermidspalquetten, door A. Pit, I-1-57; I-2-17.
 De achttien oude wijnkannen der illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch, door K. Azijnman, III-2-193.
 De gildekannen in het Stedelijk Museum te Nijmegen, door K. Azijnman, III-5-48.
 Dinanderies, I-5-153.
 Aanteekeningen, [koperen schotel in het Ned. Museum en chrismatorium], door J. Kalf, I-3-300.
 Groningen, koperen heiligenbeeldjes, II-4-46.
 De twaalfde eeuwse vondst te Groningen, door J. A. Feith, II-4-73.
 Gebrek aan woorden [namen en termen noodig voor het opmaken van een catalogus meubelverzameling], door W. Vogelsang, I-7-192; I-8-77.

- Nederlandsche meubelen, door F. A. Hoefler, I-8-148.
 —, door J. Kalf, I-3-310; I-4-80.
 Snijwerk en constructie bij Gothische meubels, door F. H. Jacobs, III-5-216.
 Proef van de Leidsche stoelenmakers in 1737, door J. C. Overvoorde, I-8-180.
 Aanwinsten Nederl. Museum v. Geschiedenis en Kunst [meubelen], door A. Pit, II-1-158; II-3-141; II-5-16; II-10-116.
 — Nederl. Museum v. Geschiedenis en Kunst [meubelen], door E. Neurdenburg, II-6-169; II-7-157.
- Verzameling voor de Nederlandsche weverijgeschiedenis, I-4-242.
 Aanteekeningen IV, Weverij in Nederland, door J. Kalf, I-5-39.
 De textiele kunst in het Nederlandsch Museum, door J. Kalf, I-2-121, 147; I-3-88, 136.
 Aanwinsten Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst [Koptische weefsels], door M. van Notten, II-1-197.
 — Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst [zijden weefsels], door A. Pit, II-2-103.
 Wandtapijten te Maastricht, door E. van Nispen, III-6-1.
 Noordhollandsch borduurwerk van 1639, door J. J. Graaf, II-10-256.
 Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst [kantverzameling], door F. Hudig, III-1-160.
- Borden, door J. Six, I-4-198.
 Borden en kannen, door S. Muller Fzn., I-4-238.
 Van borden en kroesen, door J. Kalf, I-5-40.

Valsche antiquiteiten, II-7-204.

Beeldhouwkunst en Beeldhouwers

- Een marmeren relief in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door M. Hudig-Frey, III-2-167.
 Over twee medaillons in het Haagsche Kunstnijverheidsmuseum, door D. F. Lunsingh Scheurleer, III-11-171.
 An alabaster reliefbust of Shäh-Jahän, door V. A. Smith, II-12-170.
 De oudste beeldhouwwerken in Noord-Nederland, door P. Haverkorn v. Rijsewijk, I-2-204.
 —, door J. Kalf, I-3-175.
 Noord-Nederlandsche beeldhouwwerken, door W. Vogel-sang, III-5-185.
 De tympan van Egmond, door V. de Stuers, I-3-39.
 Romaansche doopvonten in Nederland, door R. Ligtenberg, II-8-154, 236.
 Romaansche grafzerken, door R. Ligtenberg, II-8-12.
 De praalgraven van Wassenaer-Obdam en Cortenaer, door E. Wiersum, III-10-25.
 Grafzerken in Friesland, II-8-70.
 Oude grafzerken te Franeker, door G. van Kalcken, II-9-61.
 Rapport der commissie van advies betreffende het opstellen van grafzerken, II-8-233.
 De verzameling Hollandsch beeldhouwwerk in het Nederlandsch Museum te Amsterdam, door A. Pit, I-1-148; I-2-6.
 Aanwinsten van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst [beeldhouwwerk], door A. Pit, I-6-163; I-7-101; II-8-60; II-9-212; II-10-116.
 — van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst [beeldhouwwerk], door M. van Notten, II-4-24.
 Nederlandsche heiligenbakkerijen, door S. Muller Fzn., I-1-213.

- De pijaarden Margaretha van Schelluinen, door W. J. Dingemans, III-2-82.
 Beeldhouwwerken naar Chr. de Passe, door J. C. Overvoorde, I-8-39.
 De razernij of dolhuisvrouw, door E. Neurdenburg, III-9-109.
 Nog eens „De Razernij” of „Dolhuisvrouw” van het Nederlandsch Museum, door J. Gabriëls, III-10-171.
 Met naschrift door E. Neurdenburg, III-10-174.
 De beelden uit de N. H. kerk te Neede, door C. Engelen, III-11-166.
 Vondst te Soest, door W. Vogelsang, I-6-187.
 De beide 16e eeuwse Jodenreliefs in het Centraalmuseum te Utrecht, door J. Zwarts, III-5-39.
- Een beeldhouwwerk van Hendrik de Keyser, door A. Pit, I-1-119.
 Guilloardius van Noremborgen, door M. G. Wildeman, I-3-309.
 Willem Daniëlsz van Tetrode, door E. W. C. Six, II-10-125; II-11-207. Met naschrift door J. Six, II-11-252.

Boekbesprekingen

- Engelsch aardewerk en porcelein, Gids Nederl. Mus. Amsterdam, III-3-84.
 Aberg, N., Die Steinzeit in den Niederlanden, II-10-39.
 —, Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit, II-12-237.
 Amstelodamum, Jaarboek, I-3-269; I-6-171; I-7-70; I-8-67; II-1-49; II-2-37; II-3-157; III-3-228; III-8-292.
 Arkel, G. van en A. W. Weisman, Noord-Hollandsche oudheden beschreven en afgebeeld, I-2-76, 160; I-4-66.
 Atlas van Stolk, I-3-51; I-4-192.

- Balen, C. L. van, De blijde inkomst der Renaissance in de Nederlanden, III-10-147.
 Beissel, St., Das Leben Jesu Christi von Jan Joest geschildert auf den Flügeln des Hochaltars zu Kalkar, I-1-169.
 Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage, uitgeg. d. d. Mij. t. bevord. d. Bouwkunst, II-1-47.
 — der Utrechtsche stadszegels, II-10-38.
 Bever, H., Katalog der Gemälde-Galerie im K. Schlosse zu Schleissheim, I-7-23.
 Bierens de Haan, D., Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance, III-1-241.
 Boeles, P. C. J. A., De Friesche terpen, I-7-130.
 —, Catalogus der meest belangrijke voorwerpen in het Friesch Museum te Leeuwarden, II-2-58.
 Boeser, P. A. A., Transskription und Uebersetzung des Papyrus-Insinger, III-3-85.
 Bouwkunst, tweemaandelijksch tijdschrift, II-2-141.
 Brants, J., Antieke terra cotta-lampen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, II-6-248; II-7-23.
 —, Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, II-6-248.
 Bredius, A., Künstler-Inventare, II-8-282; II-9-270.
 Bremer, F. C. A., Inleiding tot de kunstgeschiedenis, III-7-159.
 Briedé, J., Oude huizen van Rotterdam, II-9-51.

- Catalogue... du Musée van Stolk, Harlem, II-6-46.
 — sommaire d. gravures et lith. composant la Réserve, rédigé par Fr. Courboin [Prentenkabinet Parijs], I-2-89.
 Catalogue de la galerie des tableaux. Ermitage Impérial. Deuxième partie, I-3-182.
 Catalogus van de beeldhouwwerken in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, II-9-118.

- Catalogus der bibliotheek maatschappij „Arti et Amicitiae”, I-2-251.
- Koninklijk kabinet van munten, penningen en gesneden steenen, I-5-108.
- Museum „De Lakenhal” te Leiden, II-7-150.
- van het Historische Museum der stad Utrecht, Centraalmuseum, III-8-302.
- Clemen, P., Die gotischen Monumentalmalereien der Rheinlande, III-11-187.
- , Kunstschutz im Kriege, II-12-207.
- Cohen, W., Catalogus van het Provinzial-Museum in Bonn, II-7-165.
- Craandijk, J., De Haarlemsche hofjes, I-6-51.
- Dalen, J. L. van, De Groote Kerk te Dordrecht, III-10-148.
- Delpy, E., Die Legende von der heiligen Ursula in der Kölner Malerschule, I-5-140.
- Destree, J., La vierge miraculeuse de Foy-nôtre-Dame près de Dinant, I-7-92.
- , Catalogue des ivoires, des objets en nacre, en os gravé et en cire peinte [Mus. Brussel], I-5-35.
- Details en fragmenten van oude architectuur en beeldhouwwerk te Delft, I-5-109.
- Devigne, M., [Catalogus beeldhouwwerk Mus. Royal des Beaux-Arts te Brussel], III-4-284.
- Doorslaer, G., Les Waghevens fondeurs de cloches, II-1-261.
- Durrieu, P., La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne, III-2-157.
- Earp, F. R., A descriptive catalogue of the pictures in the Fitzwilliam Museum, I-4-162.
- Eeghen, P. van en J. Ph. v. d. Kellen, Het werk van Jan en Casper Luyken, I-6-88.
- Feith, J. A. e. a., Graftschriften in stad en lande, II-3-186.
- Flinders Petrie, W. M., Eastern exploration, past and future, II-12-238.
- Floerke, H., Studien zur Niederl. Kunst und Kulturgeschichte. Die Formen des Kunsthandels, das Atelier und die Sammler in den Niederlanden vom 15.—18. Jahrhundert, I-6-143.
- , Der Niederländische Kunsthandel im 17. und 18. Jahrhundert, I-3-186.
- Frederiks, J. W., Monumentenrecht, II-5-218.
- Frimmel, Th. v., Galerie Jos. v. Novák in Prag, I-1-133.
- , Blätter für Gemäldekunde, I-5-142.
- Galerie Alfred Thieme in Leipzig, mit Einleitung von Wilhelm Bode, I-2-193.
- Oude gebouwen te Delft, bijlage v. h. Bouwk. Tijdschrift, Dl. XVII, I-1-74.
- te Dordrecht, I-1-223.
- te Leiden, samengesteld in opdracht van de vereniging „Oud Leiden”, I-8-221.
- Gedenkboek 1769—1919 Zeeuwsch Genootschap Middelburg, II-13-83.
- Oud Batavia, III-4-48.
- St. Bernulphusgilde, III-9-175.
- Gelder, H. E. v., Catalogus van de verzameling Haagsch porcelein in het Gemeentemuseum te 's Gravenhage, II-9-106.
- Gelder, J. J. de, Bartholomeus van der Helst, III-2-221.
- , Honderd teekeningen van oude meesters in het prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, II-13-249.
- Gelre, Bijdragen en Mededeelingen, I-8-140; II-1-193; II-2-97; II-3-157.
- Gibb, R., Catalogue of the National gallery of Scotland, Edinburgh, I-3-127.
- Giffen, A. E. van, Die Bauart der Einzelgräber, III-10-151.
- Het Gildeboek, II-11-259; II-12-175, 239; II-13-214; II-2-233; III-3-102; III-5-59, 183; III-6-34, 172; III-7-184; III-8-306.
- Goch, H. A. van, Het Trippenhuys, III-2-225.
- Göthe, G., Notice descriptive des tableaux du Musée National de Stockholm, I-2-164.
- Gonse, L., Les chefs-d'oeuvre des Musées de France, I-2-131.
- Gossart, M., Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition, Jean Gossart de Maubeuge, I-5-110.
- Antiek Nederlandsch goud- en zilver smidswerk, I-3-190.
- Graaf, J. J., Gids in het Bissch. Mus. v. kerkel. oudh., kunst en gesch. te Haarlem, I-2-92.
- , Oude kunst en grootkapitaal, I-1-79.
- Groot, C. Hofstede de, Kunstkenmis, III-7-160.
- Gijn, S van, Dordracum illustratum, II-5-163.
- Haeghen, V. van der, Memoire sur des documents faux relatifs aux anciens peintres, sculpteurs et graveurs flamands, I-1-166.
- Haerlem, Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het vijf en twintigjarig bestaan, III-7-27.
- Die Haghe, Bijdragen en Mededeelingen, I-1-132; I-3-271; I-6-144; I-7-96; II-2-135.
- Handbuch der Kunstwissenschaft, III-3-89.
- Heeringa, K., Beschrijving van Schiedam, II-2-205.
- Held, J., „Dürers Wirkung auf die niederländische Kunst seiner Zeit”, III-11-186.
- Hind, A. M., Catalogue of drawings by Dutch and Flemish artists preserved in ... the British Museum, III-3-222; III-7-21.
- Hoefler, F. A., De kerk te Hattem I-3-45.
- Hofkamp, W. C. A., De toren „De Oldehove” te Leeuwarden en zijn geschiedenis, II-4-298.
- Holwerda, J. H., Nederland's vroegste beschaving, II-1-175.
- , Nederland's vroegste geschiedenis, II-12-82.
- , Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen, III-10-34.
- , De Hunenborg in Twente, II-10-44.
- , Catalogus van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, II-1-175.
- en J. P. W. A. Smit, Catalogus der archaeologische verzameling van het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant, II-11-50.
- Holwerda-Jentink, N., Oudheidkundige wandplaat voor Nederland, II-2-131.
- Honig, J. J., Zaanlandia illustrata, II-11-49.
- Hoogewerff, G. J., Jan van Scorel, III-4-51.
- Hudig, F. W., Delfter Fayence, III-9-54.
- Het Huis aan den Boschkant, III-2-227.
- Hulshof, A. en M. J. Schretlen, De kunst der oude boekbinders, III-1-159.
- Hylckama Vlieg, L. H. E. van, Het raadhuis te Vlaardingen, II-8-68.
- Inventaire archéologique de Gand, I-5-36.
- Jaarboek van het Kon. Nederl. Genootschap voor Munt- en Penningkunde III, 1916, II-9-271.
- Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland, II-2-140.
- Leidsch Jaarboekje 1908, II-1-50.
- Jaarboekje voor beeldende kunsten, II-6-44.
- Jaarboekje van „De Nederlandsche molen”, III-7-26.
- Jansen, D., Oud-Utrecht, III-6-34.
- Jong, J. de, 50 Eeuwen costuum, III-7-154.
- Jonge, C. H. de, Holländische Möbel und Raumkunst von 1650—1780, III-3-85.

- Jongh, J. de, Kunstgeschiedenis als vak van onderwijs, I-5-107.
 —, Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, I-5-100.
- Kalcken, G. van, Peintures ecclésiastiques du moyen-âge, II-2-225.
- Kalf, J., Bijdrage tot de geschiedenis der middeleeuwsche kunstweverij in Nederland, I-3-189.
- De K a t a c o m b e n, Rome-Valkenburg, II-10-41.
- Kellen Dz., J. Ph. v. d., Etsen van Rembrandt, II-7-150.
- Kern, G. J., Die Grundzüge der linear-perspectivischen Darstellung in der Kunst der Gebrüder van Eyck und ihrer Schule, I-6-48.
- Kinderen-Besier, J. H. der, De kleeding onzer voorouders, 1700—1900, III-7-23.
- Konrad, M., Meisterwerke der Skulptur in Flandern und Brabant, III-10-185.
- Korevaar-Hesseling, E. H., Kunstgeschiedenis, III-3-218.
- Kramer, J. C., Hof van Delftsche en Vrijenbansche straatnamen, II-10-238.
- Kronig, J. O., Führer durch das Frans Hals Museum, II-7-150.
- Kuile, E. H. ter, De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden, III-10-36.
- Kuile, G. J. ter, Geschiedkundige aantekeningen op de havezathen van Twenthe, II-4-292.
- Ligtenberg, R., Die Romanische Plastik in den nördlichen Niederlanden, II-10-283.
- Lugt, F., Het redderen van den nationalen kunstboedel, II-12-33.
- Lijst, Voorloopige — der Nederl. monumenten voor Gesch. en Kunst, II-1-257 (Utrecht); II-8-68 (Zd. Holl.); II-11-188 (Gelderl.); III-2-225 (Nrd. Holl. en Zeel.); III-7-28 (Limburg); III-9-95 (Amst.); III-10-156, III-11-183 (Friesl.).
- Maeterlinck, L., Catalogue du Musée des Beaux-Arts de la ville de Gand, I-8-33.
- Martens, B., Meister Francke, III-10-31.
- Martin, W., Het leven en de werken van Gerard Dou, I-2-247.
 —, Gerard Dou, translated from the Dutch by Clara Bell, I-3-230.
 —, zie ook J. C. Overvoorde.
- Meinsma, K. O., Middeleeuwsche bibliotheken, I-4-63.
- Millet, G., L'ancien art Serbe, III-2-220.
- Mireur, H., Dictionnaire des ventes d'art faites en France et à l'étranger pendant les XVIIIe et XIXe siècles, I-3-228.
- Moen, Adr., De Reguliersgracht, II-2-37.
- Muller Fz., S., Catalogus van het Museum van Oudheden, Utrecht, I-5-225.
 —, Oude Huizen te Utrecht, I-4-154.
 — en W. Vogelsang, Het Oud-Hollandsche huis, II-2-228.
- De Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, Dl. I: De provincie Noord-Brabant, 1e stuk: De voorm. Baronie van Breda, II-6-188.
- De Nederlandsche Musea, II-9-223; II-10-39.
- Nê e r l a n d s v e r l e d e n uit steen en beeld, I-3-49.
- Neumann, C., Rembrandt, I-4-35.
- Neumann, W., Beschreibendes Verzeichnis der Gemälde der Vereinigten Sammlungen der Stadt Riga, des Rigaschen Kunstvereins und des weil. Rigaschen Rats-herrn Friedr. Wilh. Brederlo, I-8-33.
- Neurdenburg, E., Old Dutch pottery and tiles, III-3-225.
 —, Hendrick de Keyser, beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam, III-10-189.
- Notten, M. van, Rombout Verhulst, II-1-44.
- Oswald, F. and T. Dav. Pryce, An introduction to the study of terrasigillata, III-1-53.
- Old master drawings. A quarterly magazine for students and collectors, III-7-26.
- Overvoorde, J. C., Maatregelen in het belang van inzendingen op tentoonstellingen, in Ned. Archievenbl. 1925/6, III-5-231.
 —, Catalogus van de prentverzameling der Gemeente Dordrecht, I-1-35.
 —, Catalogus der schilderijen in het stedelijk museum „de Lakenhal” te Leiden, II-1-259.
 —, Catalogus der schilderijen enz. in het stedelijk museum „de Lakenhal” te Leiden, 2e uitg., II-11-220.
 —, Catalogus van de prentverzameling der gemeente Leiden, I-8-72, 177.
 —, Brouwer's aardewerk in het Stedelijk Museum te Leiden, II-11-48.
 — en W. Martin, Het Stedelijk Museum te Leiden, I-3-191; I-4-168.
- Ozinga, M. D., De Protestantsche kerkenbouw in Nederland, III-10-36.
- Peelen, I. C. E., Gids „Huis Lambert van Meerten”, III-3-222.
- Peltzer, A., Ueber Malweise und Stil in der holländischen Kunst, I-4-158.
- Peters, C. H., Oud-Groningen Stad en Lande, III-2-155.
- Pit, A., Het goud- en zilverwerk in het Nederlandsch Museum, I-3-122, 191, 231.
 —, La sculpture hollandaise au musée national d'Amsterdam, I-5-32.
- Portheine Jr., H. Het praalgraf van Karel van Egmond in de St. Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, II-6-191.
- Pos, G. A., Reisboek voor Nederland, III-2-223.
- Pryce, T. Dav., zie F. Oswald.
- Rathgen, Fr., Die Konservierung von Alterthumsfunden, I-1-80.
- Révész-Alexander, M., Die alten Lagerhäuser Amsterdams, III-9-56.
- Reydam, A., Les Reydam, II-1-261.
- Rhijn, C. H. van, Templa Groningana, II-3-187.
- Rooyen, A. J. Servaas van, De kunstschaten der schut-terij, II-2-130.
- Rijkse, J. en J. van Breen, Geschiedenis der beeldende kunst, III-3-220.
- Sammlung Jul. Otto Gottschald in Leipzig, herausgeg. v. Ulrich Thieme, I-4-70.
- Sasse van IJsselt, A. F. O van, Afbeeldingen van kerken en kasteelen in Oostel. Nrd. Brabant door H. Spilman, III-1-160.
- Sauerman, E., Die Mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein, I-8-68.
- Scheurleer, C. W. Lunsingh, Catalogus eener verzameling Egyptische, Grieksche, Romeinsche en andere oudheden, II-2-226.
- Schevichaven, H. D. J. van, Het stadhuis van Nijmegen, I-5-31.
- Schmidt, H., Jürgen Ovens, III-3-85.
- Scholten, H. J., Musée Teyler à Haarlem, catalogue raisonné, I-5-138.
- Schouten, H. P., Oude teekeningen van Amsterdam, II-10-284.
- Schretlen, M. J., Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth century, III-5-163.
 —, zie ook Hulshof.

- Schweitzer, H., Die Skulpturen-Sammlung des städtischen Suermondt-Museums zu Aachen, Bnd. I, II-2-173.
- Singer, W., Jacob Christoffel Le Blon, I-2-194.
- Sizeranne, R. de la, Les prisons de l'art, I-1-78.
- Sleen, G. van der, Quelques recherches à propos du nettoyage des tableaux de Frans Hals à Harlem, III-2-223.
- Slothouwer, D. F., Amsterdamsche huizen 1600—1800, III-9-174.
- Sluyterman, K., Oude binnenhuizen in Nederland, II-1-97.
- , Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen, III-3-85.
- Smagt, H. van der, Katalogus der verzameling afgietsels van beeldhouwwerken van de Rijks-academie van beeldende kunsten, II-6-248.
- Springer, A., Handbuch der Kunstgeschichte, III-4-282; III-5-225.
- Sprokkelingen in Nederland, Reeks A, Steden, III-4-51.
- Stoll, A., Der Maler Joh. Friedrich August Tischbein und seine Familie, III-4-285; III-5-59.
- Téry, G. de, Tableaux anciens du musée des Beaux-arts de Budapest, I-8-33.
- Thienen, F. van, Das Kostüm der Blütezeit Hollands, III-10-152.
- Trother, A. Frane, Old colonial houses of the Cape of Good Hope, I-1-133.
- Tijdschrift v. h. Friesch Genootschap, 26e deel, II-11-124.
- Unger, W. S., Oude huizen te Middelburg, III-4-50.
- Valtiner, W. R., Rembrandt, des Meisters Gemälde in 643 Abbildungen, II-1-260.
- Veenhoven, B. J., De oudheidkamer op het stadhuis te Franeker, I-4-166.
- Verheul Dzn., J., Oude boerenhofsteden in Zuid-Holland, III-9-176.
- Visscher, R., Leeuwarden van 1846 tot 1906, II-1-261.
- Visser, H. F. E., Over ornamentkunst van Seram, III-3-89.
- Voet Jr., E., Merken van Amsterdamsche goud- en zilversmeden, II-5-217.
- , Haarlemsche goud- en zilversmeden en hunne merken, III-8-306.
- Vogelsang, W., zie S. Muller Fzn.
- Vreese, W. de, Een Noord-Nederlandsch handschrift met „verlichteriën” uit het midden van de 15e eeuw, III-2-222.
- Waele, F. J. de, Noviomagus Batavorum, III-11-39.
- Wall, V. I. van de, De Nederlandsche oudheden in de Molukken, III-8-303.
- Wauters, A. J., Le musée de Bruxelles, I-3-53.
- Weissman, A. W., Het gasthuis van Dr. Popta en Heringastate te Marssum, II-5-223; II-6-52.
- , zie ook Arkel.
- Weizsäcker, H., Catalog der Gemälde-Galerie des Städtischen Kunstinstituts in Frankfurt a/M., I-1-222.
- Wildeman, M. G., Itineraire archéologique de Delft, I-6-92.
- Winkler, F., Die altniederländische Malerei, III-4-280.
- Wolff, M., De geschiedenis der Joden te Haarlem 1600—1815, II-11-50.
- Wumkes, G. A., Stads- en dorpskroniek van Friesland, III-11-185.
- Wurzbach, A. von, Niederländisches Künstlerlexikon, I-5-194.
- Zuiden, D. S. van, De Hoogduitsche Joden in 's Gravenhage, II-7-149.
- Boekdruk en boekbanden**
- Een onbekende drukkerij van de regulieren uit Schoonhoven te Amsterdam, door M. J. Schretlen, III-5-150.
- Museum v. d. firma J. Enschedé & Zn. te Haarlem, II-6-90.
- Over boekdruk, modern drukwerk [n. aanleiding van Pit, Het goud- en zilverwerk i. h. Ned. Museum] door S. Muller Fzn. en J. Kalf, I-3-126, 192, 231.
- Prachtbanden uit de werkplaats van Magnus te Amsterdam, door A. W. Byvanck, III-7-106.
- [Boekband van Bruno Spanseerder], door J. Kalf, I-3-307.
- Bouwkunsten en bouwmeesters**
- Archaeologie tegenover historie, noodelooze geschillen, door I. H. Gosses, III-1-167.
- De burg van Leiden in Engeland, door S. Muller Fzn., II-1-166.
- Schoolgebouw en schoolvertrek vóór 1800, door D. Jansen, III-5-1.
- Een Middeleeuwsch gasthuis, door S. Muller Fzn., III-1-47.
- Middeleeuwsche glasvensters, door S. Muller Fzn., II-10-118.
- Beglaasde pandramen bij de observanten te Weert tegen het einde der middeleeuwen, door D. van Adrichem, II-10-232.
- Oriëntering van kerken, door J. C. Overvoorde, I-4-72.
- [Aantal altaren in onze vroegere stedelijke parochiekerken], door C. W. Bruinvis, I-2-219.
- Koorluitingen, door L. A. J. Keuller, II-11-230; II-12-153.
- Commissie v. h. bijeenbrengen van gegevens over de nog in Nederland aanwezige gebouwen of bouwfragmenten afk. v. d. V. O. C. en de W. I. C., I-8-152; II-1-48.
- De gebouwen der O. I. en W. I. Compagnie in Nederland. Inleiding door J. C. Overvoorde en P. de Roo de la Faille, III-8-1.
- Oud-Geldersche bouwstijl, I-5-152.
- Oud-Groningen, door C. H. Peters, II-10-49.
- Oud-Groningerland, door C. H. Peters, II-10-139.
- Eenige opmerkingen betreffende de dateering van baksteenbouw in C. H. Peters' „Oud-Groningen, stad en land”, door W. van der Pluym, III-4-255.
- Over oude en nieuwe landelijke bouwkunst in Twente, door J. Jans, III-8-210.
- Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen, door H. E. van Gelder, II-4-234.
- De bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen [B. van Bassen], door J. S. van Veen, III-4-278.
- Niet Jacob van Campen maar Pieter Post, door M. G. Wildeman, I-5-116.
- Contract met den Dombouwmeester Godijn van Dormael, door S. Muller Fzn., I-6-147.
- Verdwenen archiefstukken omtrent Lieven de Key, door S. J. Fockema Andreae, III-11-191.
- De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser, door A. W. Weissman, II-4-49.
- Hendrick de Keyser en het oxaal van Coenraet van Noremberg, door E. Neurdenburg, II-13-159.
- Een beeldhouwwerk van Hendrik de Keyser, door A. Pit, I-1-119.
- Marot, zie schilderkunst.
- Paulus Moreelse als architect, door M. D. Ozinga, III-11-18.
- Niet Jacob van Campen maar Pieter Post, door M. G. Wildeman, I-5-116.

De werkzaamheid van Jan van Santen te Rome, door G. J. Hoogewerff, II-9-213.
Een Nederlandsch „Monument” te Rome en zijn bouwmeester, Jan van Santen, door G. J. Hoogewerff, II-7-205.

Commissies

Commissie voor het samenstellen van eene lijst van bouwkundige termen, I-6-2.
Verslag van de commissie voor de bouwkundige termen, uitgebracht door Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk, I-6-158.
Rijkscommissie voor de vervaardiging en ruiling van reproductiën van kunstvoorwerpen, II-4-210.
Prov. commissie v. Noord-Brabant, II-11-55, 92; III-3-227.
Prov. commissie ter bewaring en bescherming van monumenten in Noord-Brabant, III-1-54.
Provinciale Geldersche archeologische commissie, door F. A. Hoefer, I-5-98.
—, I-4-176; I-8-137, II-2-97; III-9-156.
Commissie voor archaeologie in Gelderland, II-12-177.
Prov. archaeol. commissie in Gelderland, III-3-228.
Prov. commissie te Groningen, II-6-217; II-11-93; III-11-29.
Provinciale Zuidhollandsche archeologische commissie, I-4-50; I-7-10; I-8-137; II-1-230; II-2-137; II-4-38; II-5-39; II-6-193; II-7-262; II-8-232; II-10-135; II-12-240; III-3-97, 228; III-4-296, III-5-174, 177.
Prov. schoonheids-commissie in Limburg, III-7-169.
Prov. comm. v. d. monumenten, Urecht, II-2-36.
Prov. comm. v. toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst te Utrecht, II-4-43.
Prov. Zeeuwsche schoonheids- en archeologische commissie, II-12-178; II-13-85, 172; III-1-54; III-3-96; III-4-297; III-5-178; III-6-29; III-10-175.

Glasschilderkunst

Pieter Cornelisz. Kunst, glas-schrijver en ..... schilder?, door N. Beets, II-2-10.
Een ruitje van Dirck Vellert?, door N. Beets, II-2-17.
Aanwinsten Nederl. Museum voor geschiedenis en kunst [Nederlandsch gebrand glas] door N. Beets, II-4-243.

Handschriften en miniaturen

Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, door A. W. Byvanck, III-4-262; III-5-29, 208; III-6-177; III-7-1, 135; III-9-136; III-10-93; III-11-1.
Holländische Miniaturen aus der ersten Hälfte des 15ten Jahrhunderts, door A. Goldschmidt, III-3-22.
Noord-Nederlandsche miniaturen, door A. W. Byvanck, II-13-218, 224; III-2-183; III-3-188.
Noord-Nederlandsche miniaturen der 15e eeuw in handschriften van Bijbel, door A. W. Byvanck, II-10-260.
Ein im Agnetenkloster in Delft illuminiertes Missale von 1460, door A. Goldschmidt, III-9-132.
Het evangeliarium van Egmond in de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, door A. W. Byvanck, II-13-10.
Deux miniatures de l'évangéliste d'Egmond, door P. Journé, II-13-32.
De miniaturen in het Leidsche getijdenboek, door G. Séjourné, II-13-32.
Uit de geschiedenis der Utrechtsche miniaturen, door C. de Wit, III-8-272.
Het atelier der Utrechtsche miniaturen en een kapittel

uit de geschiedenis van het Karthuizerklooster Nieuw-Licht, door C. de Wit, III-8-264.

De verlichte handschriften der Universiteitsbibliotheek te Utrecht, door A. W. Byvanck, III-1-223.
De dateering van het missaal der Duitsche orde te Zwolle, door A. W. Byvanck, III-6-24.
De Noord-Nederlandsche grisailles en de „Meister der Liebesgärten”, door J. D. Hintzen, III-2-178.
De genealogie van Christus in de beeldende kunst der Middeleeuwen, voornamelijk van het Westen, door R. Ligtenberg, III-9-3.

Iconographie

De genealogie van Christus in de beeldende kunst der Middeleeuwen, voornamelijk van het Westen, door R. Ligtenberg, III-9-3.

Instituten

Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, II-12-88; III-3-102; III-4-59; III-5-53; III-7-31; III-9-156; III-10-175.
Instituut Kern, Leiden, III-5-54, 174.

Klokken en orgels

Nederlandsche klokken- en orgelraad, II-9-276; II-10-213; II-11-121; II-12-149; II-13-156; III-4-278; III-7-149; III-8-286; III-9-118; III-10-144; III-11-181.
Orgelbouw en oude orgels, door C. J. Gonnert, II-3-230.
Nog eens orgelbouw en oude orgels, door J. W. Enschedé, II-4-16.
Orgels, orgelbouwers, orgelgebruik en organisten in de voormalige St. Martinus- en in de tegenwoordige St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem, door H. Portheine Jr., II-5-183.
De oudheidkundige belangen belaagd door de modernisatie der klokkenspelens naar Vlaamschen trant, door J. W. Enschedé, II-8-278.
Modernisatie der klokkenspel-inrichting gewenscht en in 't belang van onze oude speelklokken, door A. Loosjes, II-10-23, 28.
—, repliek, door J. W. Enschedé, II-10-27.
Wijziging van oude carillons volgens het systeem van J. Denijn, II-9-268.
Michael Burgerhuys, II-9-129.
Het geslacht Burgerhuys, klok- en geschutgieters te Middelburg, door J. W. Enschedé, II-9-221.
— Ter aanvulling, door A. Loosjes, II-9-269.
Oude klokken, restauratie, II-3-36.
Nederlandsche klokken in Noorwegen, door E. J. Haslinghuis, III-1-165.
Een Nederlandsche klok in Tsjecho-Slowakije, door E. J. Haslinghuis, III-3-102.
Een Friesche torenklok te Mannheim, II-4-221.
Oude klokken te Sneek, door M. C. Nyland, II-9-217.
— Ter aanvulling, door A. Loosjes, II-9-269.
Zutfen, carillonmuziek Wijnhuistoren, II-10-138.
Windwaag, door J. W. Enschedé, II-4-212.

Kostuum

Gegevens voor de geschiedenis der kleederdrachten in de 14e eeuw, uit de rekeningen der grafelijkheid, door I. Blok, II-7-183.
Costuum-varia, door C. H. de Jonge, II-9-248.
[Beschrijving en afbeelding Nederl. kleederdrachten], II-11-226.

- Aanwinsten van het Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst [kostuum] door F. Hudig, III-1-238.
[Zeeuwsche kleederdracht], III-6-32.
Tentoonstellingen kleederdrachten, II-9-129; III-10-183.
Hindelooper volkskunst, door P. C. J. A. Boeles, II-12-232.
- Kunstgeschiedenis**
Openbare colleges over kunst aan de Rijks Universiteit te Leiden, III-3-57.
Antwerpen, Vlaamsche kunsthistorische week, III-4-300.
Kunsthistorisch congres te Lübeck, I-1-181.
Congrès international d'histoire comparée te Parijs, I-1-181.
Archaeologisch congres te Utrecht, I-7-10, 41.
- Maten en gewichten**
Oude en moderne maten, door J. Th. Cuypers, I-5-41.
- Monumenten buitenland, zie ook: Monumenten van Nederlandsche kunst in den vreemde en Nederl. O. Indië.**
In memoriam Leuven, door J. C. Overvoorde, II-7-195.
De kunstschaten te Yperen, II-8-228.
Twee leerrijke gevallen [afbraak huis Jacobstrasse en verdiepingen warenhuis bij den Dom te Aken], II-4-213.
- Monumenten Nederland**
Vereeniging „Topographisch repertorium van Nederland”, III-5-97; III-8-219, 288; III-9-117; III-10-145; III-11-181.
Molens, III-4-142.
Oud-Groningen, door C. H. Peters, II-10-49.
Oud-Groningerland, door C. H. Peters, II-10-139.
Eenige aantekeningen over de Zuid-Hollandsche eilanden, door J. C. Overvoorde, I-8-28.
Aantekeningen over Goeree en Overflakkee, door J. C. Overvoorde, I-8-196.
De gebouwen van de Oost-Indische Compagnie der kamer Zeeland, door W. S. Unger, III-8-56.
De gebouwen van de West-Indische Compagnie der kamer Zeeland, door W. S. Unger, III-8-157.
Walcheren, overblijfsels buitens, III-2-102.
Archaeologie tegenover historie, noodeloze geschillen [Montferland], door I. H. Gosses, III-1-183.
- Aalsmeer, Lijnbaanhuisje, III-7-161.
Aardenburg, raadhuys, III-6-219.
—, Gast- en weeshuis, III-10-176.
Ned. Herv. kerk te Aarlanderveen, door J. C. Overvoorde, I-6-18.
Ned. Herv. kerk te Aarlanderveen, door W. M. C. Regt, I-6-131.
Abcoude, Ned. Herv. kerk, III-11-27.
Aduard, gevonden kraagsteen en kloostersteenen, III-4-59.
Alfen, Zie Alphen.
Aantekeningen over Alkmaar's monumenten, door H. E. van Gelder, II-2-67.
Alkmaar, Heiloërbrug, II-1-186.
—, beelden Schermerhek, II-12-178; II-13-85.
—, Stadhuis, II-4-108.
Orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, door C. W. Bruinvis, I-4-113.
Alkmaar, St. Laurenskerk, II-8-283; II-11-189; II-13-85.
—, „Huis met den kogel” Appelmarkt, II-13-251.
—, gevel Fnidsen, II-11-189.
Almen, zie Gorsel.
- Amsterdam, Gevel Pieterstraat B 9, I-2-98; I-3-32.
—, Gevel Schoutenstraat, II-12-178.
—, Verdronkenoord, pakhuis de Vigilantie, II-9-224.
—, Gevel Verdronken Oord 21, II-6-256.
—, Gevel Koning Willemshuis, I-3-119.
—, Molen Groote Bolwerk, II-11-223.
Korte beschrijving van Almelo, het stift Weerselo, Ootmarsum, het huis te Lage, het klooster Frenswegen en Oldenzaal, door E. H. ter Kuile, III-8-191.
De krocht te Almelo, door R. E. H. Hattink, I-7-179.
De grafkelder der graven van Rechteren onder het koor der Nederl. Hervormde kerk te Almelo, door A. Mulder, I-7-48.
Doopvont te Almelo, door R. E. Hattink, I-3-105.
Almen, Ned. Herv. kerk, II-7-265.
De kerkbrand te Alphen, door J. C. Overvoorde, II-9-76, 230.
Alphen, Ned. Herv. Kerk, III-1-55.
Alphen a/d Maas, R. C. Kerk, III-10-176.
Ambt-Almelo, Huis Almelo, II-1-101.
Het herstel van het grafmonument in de N.H. kerk te Amerongen, door S. Muller Fzn., I-8-46.
De torentjes van de voormalige Binnenkamppoort te Amersfoort, door O. G. H. Heldring, I-4-28.
Amersfoort, Kamperbinnenpoort, II-6-215; II-7-265, II-8-136, 220; III-2-228; III-3-230; III-5-54; III-10-176; III-11-27.
—, Waterpoort Monnikendam, III-2-228.
—, O. L. Vrouwetoren, III-2-228; III-5-179.
De sacristie der St. Joriskerk te Amersfoort, door J. Kalf, I-6-174.
Muurschildering aan de buitenzijde der St. Joriskerk, door W. Croockewit W.Azn., I-3-33.
Amersfoort, Kerkgebouw aan 't Zand, III-7-161.
De St. Rochuskapel te Amersfoort, door J. Heyligers, I-3-272.
Amersfoort, St. Pieters- en Blocklandts-gasthuis, II-4-215.
—, het zoogenaamde Kapelhuis, I-6-132.
Een groot „Gezicht op Amsterdam”, gegraveerd door Hans Rem, door J. Ph. v. d. Kellen Dzn., II-3-162.
Amsterdam, kaart d. Pieter Bast, II-9-224.
—, Monumentenverordening, III-8-221.
Commissie voor het stadsschoon te Amsterdam, II-7-25; II-11-221.
Amsterdam, het plan voor de verbetering der verkeerswegen in de binnenstad, III-11-27.
—, Dam, III-3-100.
—, Dam en Rokin, II-7-87.
—, Rokin, III-6-158.
—, Spui-Singel-Heerengracht, II-13-86.
—, Damsluis, II-7-87.
—, Schreierstoren, II-10-286.
—, Montelbaanstoren, II-1-51.
—, St. Anthoniespoort, II-7-199.
—, voorm. Stadhuis (Paleis), I-2-238; II-3-158, 232; II-5-171; II-6-50, 254; II-7-26, 265; II-8-221; II-9-225; II-10-135; II-11-256; III-11-28.
—, Stadsmagazijnen en Saaihal, II-12-90.
—, Marinekazerne, II-12-178.
—, Bushuis en Staalhof, II-12-178.
Het arsenaal of voormalig O.Z. Huiszittenhuis te Amsterdam, door J. C. Overvoorde, II-2-186.
Amsterdam, Arsenaal, II-2-230; II-3-158.
Gebouwen der Oost-Indische Compagnie te Amsterdam, door J. C. Overvoorde, III-8-17.
Het Oost-Indisch huis te Amsterdam, door E. Neurdenburg, III-8-259.
—, door J. C. Overvoorde, III-8-263.
De gebouwen der West-Indische Compagnie te Amsterdam, door J. C. Overvoorde, III-8-134.

- Amsterdam, Oude kerk, II-7-199; II-13-86.
 —, Ramen Oude kerk, I-3-181; I-7-14.
 —, Nieuwe kerk, I-7-52; I-8-134; II-1-231; II-2-179, 190; II-4-325; II-7-26, 87.
 —, Nieuwe kerk, graftombe Jan van Galen, II-8-73.
 De Noorderkerk te Amsterdam, door E. Neurdenburg, III-1-204.
 Amsterdam, Westerkerk, II-2-35.
 —, Zuiderkerk, III-2-101.
 —, Luthersche Oude kerk, III-5-179.
 —, Kerk „'t Boompje”, II-4-44.
 —, Portugeesche Synagoge, II-11-98.
 —, Banken der Port. Isr. Synagoge, II-3-233.
 —, St. Olofs- of Oude Zijdskapel, II-6-255.
 —, Nieuwe Zijdskapel, I-1-55; II-1-50, 51, 101, 186, 231.
 —, Agnietenkapel, II-2-65; II-7-86; II-12-246; II-13-85; III-4-59.
 —, Voormalig Spinhuis, II-2-65, 231.
 —, Buiten-Gasthuis (Pesthuis), II-7-86; III-5-228; III-8-221.
 —, Weeshuis „de Oranjeappel”, II-12-246, II-13-86.
 —, Bank van Leening, I-2-238.
 —, St. Pieterschool, III-10-176.
 —, Gevels, II-7-266; II-8-221; II-9-276, 277; II-10-136, 241, III-3-230.
 —, Gevelsteen, III-8-297.
 —, „Huis met de Hoofden”, I-4-221; I-7-180; II-1-187.
 Het huis aan de drie grachten te Amsterdam, door B. W. F. van Riemsdijk, II-2-192.
 Amsterdam, Huis aan de drie grachten, II-1-231.
 —, St. Anthoniebreestraat, plafondschilderingen, II-9-225.
 —, Bloemgracht no. 87 en 89, III-10-176.
 —, Gevel Damrak 98, II-1-231.
 —, Gevels Dirk Hasseltsteeg, III-10-176.
 —, Huisjes Engelsche steeg, III-9-158.
 —, Heerengracht 126, II-9-123.
 —, Heerengracht 170, III-4-300.
 —, Heerengracht 244 en 246, III-9-158.
 —, Heerengracht 556, III-11-28.
 —, Tuinhuisje Nieuwe Heerengracht 103, II-2-181.
 —, Kattegat 4 en 6, III-6-158.
 —, Keizersgracht 175, III-9-158.
 —, Gevel Keizersgracht, hoek Westermarkt, II-11-189.
 —, Kloveniersburgwal 77, II-10-46; II-13-251.
 —, Nieuwendijk 61, II-9-123.
 —, Overtoom 93, III-10-176.
 —, Prins Hendrikkade 131, III-10-176.
 —, Spui-Spuistraat, III-1-51.
 —, Huisje Nieuwe Teertuinen, II-8-73.
 —, Huis Turfmarkt 143, II-8-283.
 —, Nieuwe Zijds Voorburgwal 264 en Wijdsteeg 1, III-10-176.
 —, Zeedijk 1, II-13-86.
 Andelst, N. H. kerk, III-11-28.
 Angerloo, fundamenten poortgebouw toren, II-9-124.
 Apeldoorn, Het oude Loo, I-6-75.
 Appingedam, Raadhuis, II-3-233; II-4-45.
 Arnhem, monumentenverordening, III-6-158.
 Oud Arnhem, door E. van Erven Dorens, II-8-77.
 Arnhem, restauratie Groote Kerk, I-1-45, 231, 232; I-3-211; I-4-101, 151, 179, 222; I-5-135; II-2-35, 190; II-4-325; II-6-92; II-11-225; III-6-30; III-8-221.
 Het graf, de graftombe en het beeld onder den baldakijn van Hertog Karel van Egmond in de St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem, door H. Porthene Jr., I-3-107, 212; I-6-19; II-4-223.
 Arnhem, praalgraf Karel van Gelre, II-8-221.
 St. Eusebius en St. Martinus, schutpatronen der St. Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, door H. Porthene Jr., II-6-174.
 Orgels, orgelbouwers, orgelgebruik en organisten in de voormalige St. Martinus- en in de tegenwoordige St. Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, door H. Porthene Jr., II-5-183.
 Arnhem, „Gulden Spijker”, II-7-199.
 Een fraai interieur te Arnhem, door E. J. Haslinghuis, II-10-30.
 Arnhem, „Gulden Spijker”, II-7-199.
 Een oude wijze van verwarming te Arnhem, door E. Haslinghuis, II-8-282; II-9-122.
 Asselt, zie Zwalmen
 Assumburg, zie Heemskerk.
 Axel, Ned. Herv. kerk, grafzerken, III-6-31.
 Baardwijk, oude klokken, II-9-122.
 Baarlo, Schutterijzilver, I-1-236.
 —, kasteel Baerlo, II-5-119.
 Balgooi, Toren, II-7-154; II-8-73.
 Barneveld, toren te Garderen, III-2-229.
 Barsingerhorn, Raadhuis, III-10-176.
 Batenburg, Ned. Herv. kerk, II-11-98.
 —, „Die Munte”, II-8-73.
 Bedum, grafschild Ned. Herv. kerk, I-2-37.
 Beek, Ned. Herv. kerk, II-8-221.
 Beekbergen, Ned. Herv. kerk, I-6-176; I-7-180.
 Bellingwolde, z.g. Klooster, muurschildering, III-5-54.
 Benschop, grafmonument, I-3-119.
 Berg, Raadhuis te 's Heerenberg, I-6-87; II-6-217; II-7-199.
 —, Ned. Herv. kerk te 's Heerenberg, III-6-220.
 Bergambacht, Toren, III-10-176.
 —, Slot, II-2-141.
 Bergen (N. H.), Gebouw naast Postkantoor, II-5-224.
 —, huisje achter de kerk, II-7-266.
 Bergen op Zoom, Gemeentelijke monumenten, III-11-28.
 Oud-Bergen, door G. C. A. Juten, III-4-145.
 Bergen op Zoom, Gevangenpoort, I-8-14; II-1-102; II-3-73.
 —, Stadhuis, II-9-230; III-7-161.
 —, Groote kerk, II-7-26.
 Bergharen, Ned. Herv. kerk te Leur, II-3-235.
 Berlikum, Aumale-poort, III-3-230.
 Beusichem, Toren, II-13-86; III-7-162.
 Beverwijk, kerkbrand, II-5-172.
 —, Huis Akerendam, II-10-286.
 Biggekerke, Ned. Herv. kerk, III-9-158.
 Blaricum, N. H. kerk, III-11-28.
 —, Achterom 321, III-3-231.
 —, Steenen tafels, II-8-221.
 Het meubilair van de vroegere Remonstrantsche kerk te Bleiswijk, door J. C. Overvoorde, III-7-17.
 Bloemendaal, Ned. Herv. kerk, II-9-58, 124; III-6-219.
 Blokzijl, Ned. Herv. kerk, III-4-300; III-8-222.
 —, Kerkstraat Wijk III no. 257, III-6-158, 219.
 Bodegraven, poort fort Wierickerschans, III-11-28.
 Bolswaard, door H. A. Poelman, III-2-117.
 —, Raadhuis, III-11-28.
 —, De kleine of Broerenkerk, door V. de Stuers, I-2-97.
 —, Broerekerk, I-3-78, 222; I-4-222.
 Borculo, Ned. Herv. kerk, III-5-179, 228; III-6-31; III-8-222.
 Borne, Ned. Herv. kerk en toren, II-11-223, II-13-86.
 —, Muurschilderingen Ned. Herv. kerk, II-11-98, 189, 223.
 Boskoop, opgraving, II-1-187.
 Oud-Breda, door E. Haslinghuis, II-7-130.
 Breda, Raadhuis, II-8-73.
 —, Lieve Vrouwekerk, II-2-232; III-10-177.
 De muurschilderingen in de Groote- of Lieve Vrouwekerk te Breda, door J. R. van Keppel, I-5-12.

- De ontdekte muurschildering in de kerk der Ned. Herv. gemeente te Breda, door A. Mulder, I-4-141.
- De muurschildering „St. Christophorus” in de Groote kerk te Breda, door J. R. van Keppel, I-8-49.
- De grafmonumenten in de Groote kerk te Breda, door R. Ligtenberg, II-7-130.
- Het te voorschijn gebrachte grafgesteente in de Lieve Vrouwe- of Groote kerk te Breda, I-3-274.
- Het in de Groote kerk te Breda ontdekte graf, door V. de Stuers, I-4-50.
- Breda, Begijnhof, III-4-300.
- , Voorm. Huis Assendelft, III-11-28.
- , Huis v. d. heer Engelbregt, I-2-216.
- Het kasteel Brederode, door A. W. Weissman, II-6-151.
- Ruïne Brederode, I-2-240.
- Breskens, Ned. Herv. kerk, III-4-59.
- Brielle, vestingwerken, II-13-211.
- , Steenen bakken, III-8-297.
- , Kazerne, III-9-158.
- , Schilderstuk uit de Doelen, II-9-124.
- , Schutterstukken op het raadhuis, III-1-164; III-4-60.
- , St. Catharinakerk, I-2-216, 240; I-5-51; II-2-190; II-7-87; II-12-44.
- Poortje van het voormalig St. Catharinaklooster te Den Briel, door J. Kalf, II-1-227.
- Brielle, gevelsteenen, I-3-222.
- , Gevel met laat-gothische fragmenten, II-9-225.
- , Voorstraat no. 48, III-7-161.
- Bruinisse, Ned. Herv. kerk, klankpotjes, I-3-283; I-4-30.
- Brummen, Ned. Herv. kerk, I-4-30.
- , Toren Ned. Herv. kerk te Hall, II-13-87.
- Buren, monument, I-1-50.
- De kerk te Burg op Schouwen verbrand, door F. Vermeulen, III-4-270.
- Burch, Ned. Herv. kerk, III-5-54.
- Den Burg (Tessel), Binnenburg 476, voorheen 377, III-9-158.
- Callantsoog, Ned. Herv. kerk, III-5-54.
- Culemborg, zie Kuilenburg.
- Dantumadeel, Schierstins te Veenwouden, II-9-58.
- De kerk te Deinum en haar toren, door F. Vermeulen, III-3-53.
- Deinum, toren, III-3-100; III-5-288; III-6-31.
- Delden, Ned. Herv. Kerk, muurschilderingen, II-11-189.
- , kasteel Twickel, II-6-215.
- De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, kamer Delft, te Delfshaven, door E. Wiersum, III-8-90.
- Afbraak te Delfshaven [huizen tusschen Nieuwe Binnenweg en Boschpolder], door E. Wiersum, II-2-122.
- Korte Geschiedenis der stad Delft, door L. G. N. Bouricius, II-11-125.
- Oude gebouwen in Delft, door C. M. A. Gips, II-11-135.
- Delft, Oude gebouwen, I-1-47.
- , demping grachten, II-11-57, 223.
- , Oude Delft (tram), II-9-225, 279; III-2-158, 229; III-3-231.
- , St. Hubertustoren, I-5-124; II-7-154.
- , Oostpoort, III-11-29.
- , Gemeenlandshuis, II-6-256; III-11-29.
- , gevelsteen Kogelgieterij, II-3-233.
- De gebouwen der O.I.C. in Delft, door L. G. N. Bouricius, III-8-83.
- Delft, Voorm. Oost-Indisch Huis, III-11-29.
- Het gebouw der West-Indische Compagnie te Delft, door L. G. N. Bouricius, III-8-166.
- Delft, Oude Kerk, I-2-99; III-1-164; III-2-101; III-3-231; III-4-60; III-6-31.
- Delft, Nieuwekerkstoren, I-5-172; II-10-242; II-13-251; III-2-158; III-3-100, 231; III-5-179; III-10-177.
- , Nieuwe kerk, III-2-101, 159; III-3-100, 231; III-4-60, 300; III-5-55; III-11-29.
- , praalgraf Prins Willem I, III-9-158.
- , Nieuwe kerk, muurschildering, I-7-160.
- , Maria- en Ursulakerk, III-10-177.
- De beelden in de Luthersche kerk te Delft, door L. G. N. Bouricius, II-4-291.
- De Kloosterkapel van Sinte Aechten te Delft, door A. Hensen, III-5-43.
- De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha te Delft, door A. F. Gips, II-4-188.
- Delft, kapel Meisjeshuis, III-4-143, 301.
- , Venduhuis, II-4-45, 218.
- Oude gevels te Delft, I-5-186.
- Delft, gevels en fragmenten, II-3-35.
- , Hammenpoortje, III-6-31.
- Gevel aan de Choorstraat no. 54 te Delft, I-6-29.
- Delft, huis de Handboog Koornmarkt, II-5-55.
- , huis Oude Delft 159, II-9-59.
- , Wijnhaven 16, III-5-228.
- , Korenmolen, II-10-46.
- [Delft] Rede van Mr. Dr. J. C. Overvoorde bij de uitreiking der bekroning volgens het fonds Gijsberti Hodenpijl, II-7-18.
- Fonds Gijsberti Hodenpijl, II-6-254; II-11-94; II-12-247; II-13-86.
- Mededeelingen over de monumenten van Deventer, door F. A. Hoefler, II-4-111.
- Deventer, schilderijen stadhuis, I-2-37.
- , poortje, stadspompen en Bergpoort, III-8-222.
- , Munttoren, III-4-301.
- , Lebuinuskkerk, I-3-181, 222; I-4-146; I-5-186, I-7-14, 180; III-6-159; III-7-33; III-8-297.
- , St. Nicolaas- of Bergkerk, II-8-74.
- , St. Nicolaas- of Bergkerk, muur- en gewelfschilderingen, I-4-179, 224; II-7-266; II-8-222, 284.
- , Jordenshofje, III-10-177.
- , huis aan den Brink, II-10-136.
- , huis „met de drie haringen”, III-5-179.
- , huis aan de Kleine Poot, III-6-219.
- Didam, molen „Ter Laoksmöln”, door L. J. v. d. Meyden, II-11-223.
- Dinteloord, tafel raadzaal, II-10-242.
- Doesburg, Ned. Herv. kerk, II-1-188; II-2-190; II-7-199.
- Doetinchem, Ned. Herv. kerk, I-6-134, II-12-179; III-3-232.
- Dokkum, waag, II-1-188.
- Dongen, N.-H. kerk, III-10-177.
- , R. K. kerk, II-10-136.
- Beschrijving van het kasteel Doornenburg, gemeente Doornenburg, door W. Scheepens, II-2-123.
- Doorwerth, Kasteel, II-2-142; II-3-158; II-4-35; II-5-90.
- Verlag der commissie van advies betreffende de herstelling van het kasteel „Doorwerth”, II-4-81.
- Geschiedenis van Dordrecht, door A. Staring, III-5-61.
- Dordrecht's monumenten door A. Staring, III-5-80.
- Dordrecht, schilderijen raadhuis, III-2-229; III-6-31.
- Ontvreemding van kunstvoorwerpen [Gildezilver Dordrecht], door V. de Stuers, I-8-178, 214.
- De halsketen van de schutterij der kloveniers te Dordrecht, door S. van Gijn, II-2-19.
- Dordrecht, schoorsteenkap uit de Kloveniersdoelen, I-7-34.
- , Gothische muur, I-4-101.
- Het West-Indisch huis te Dordrecht, door J. L. van Dalen, III-8-174.
- Groote Kerk te Dordrecht, door J. C. Overvoorde, I-5-217.
- Groote- of O. L. Vr. kerk te Dordrecht, door J. C. Overvoorde, I-7-56.

- Dordrecht, O. L. Vr. kerk, I-2-143, 175, 203; I-3-35, 120, 223; I-4-224; I-5-136; I-7-16, 58, 125; I-8-54; II-2-190; II-3-35, 73; II-4-325; II-5-56; III-1-164; III-9-158; III-10-177.
- , muurschildering Augustijnenkerk, I-2-54.
- Oude gevels te Dordrecht, door J. C. Overvoorde, I-7-59.
- Oude gebouwen te Dordrecht [afbraak gevels], door J. C. Overvoorde, II-5-55.
- Een bedreigd monument [huis „de Berckepoort” te Dordrecht], door H. E. van Gelder, II-3-227.
- Dordrecht, huis „de Berckepoort”, II-4-45, 325, II-7-266.
- De Rozijnkorf te Dordrecht, door J. C. Overvoorde, I-7-161.
- Dordrecht, Groenmarkt „De vergulde os”, II-12-179.
- , Groenmarkt 31, II-5-225.
- , Nieuwstraat 33, I-1-88.
- , Nieuwstraat 63, III-5-55.
- , Voorstraat 11, II-5-172.
- , Voorstraat 146, II-2-231.
- , Voorstraat 201, III-1-56.
- , beschilderd behang door Aert Schouman, I-1-19.
- , molen „de Dortse Maagt”, II-11-256.
- Dussen, Kasteel, III-4-301.
- De St. Nicolaaskerk te Dwingeloo, door F. Vermeulen, III-3-203.
- Dwingeloo, Synagoge en Ned. Herv. kerk, III-3-233.
- Dijksterhuis of Huis ten Dijke, zie Pieterburen.
- Kerk te Eda m, door B. W. F. van Riemsdijk, I-5-18.
- Edam, Groote Kerk, III-5-179; III-6-159, 219.
- , carillon, III-2-230.
- , Voorhaven 101, II-10-136.
- , Voorhaven W. Z. no. 104, II-9-280.
- , pakhuis, II-10-242.
- Eemnes, kerktoren, II-13-172.
- Eersel, raadhuis, II-10-242, 286.
- Egmond a/d. Hoef, Ned. Herv. kerk, II-6-92; II-7-26.
- Archaeologie tegenover historie, noodeloze geschillen [Egmond], door I. H. Gosses, III-1-169.
- Abdij te Egmond, door J. C. Overvoorde, I-5-19.
- Egmond, Abdij, I-5-186; II-13-211.
- Egmondsoord, Zuid-Beijerland, boerenhuis, III-10-177.
- Eibergen, torenuurwerk, II-9-226.
- Mededeelingen over de monumenten van Elburg, door F. A. Hofer, III-3-145.
- Elburg, walmuur, II-8-74.
- Elkerzee, toren, II-13-86.
- Een regentstuk te Elshout, door W. Martin, II-1-171.
- Elshout, polderhuis, II-11-98.
- , zie ook Nieuw-Lekkerland.
- Enkhuizen, Drommedaris, II-7-89; III-5-228.
- , raadhuis, I-5-51.
- , waag, II-1-163; II-4-325.
- , gevangenis, II-1-188.
- De Oost-Indische Compagnie te Enkhuizen, door D. Brouwer, III-8-112.
- De West-Indische Compagnie te Enkhuizen, door D. Brouwer, III-8-180.
- Enkhuizen, Peperhuis, II-7-199; II-11-224.
- , Zuidtoren, I-6-177; II-2-179, 191.
- Voorloopige berichten omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, door J. Six, II-5-51; II-6-87; II-7-167; II-8-59; II-10-28; II-11-68.
- Enkhuizen, gewelfschilderingen Zuiderkerk, I-4-146, 180; II-3-159; II-4-218; II-7-80; II-10-242.
- , muurschildering St. Pancraskerk, II-3-194.
- , weeshuis, I-5-186.
- Ontvreemding van kunstvoorwerpen [Regentenportretten weeshuis Enkhuizen], door V. de Stuers, I-8-178, 214.
- Enkhuizen, Breestraat, Wijk IV no. 283, III-8-298.
- , poortje Paktuinen 306, II-5-173; II-7-199; II-8-136.
- , boerenhuizinge aan de Drie Banen, II-13-251.
- , huisjes bij het Park, III-2-230.
- Het roode paard [kanon te Enkhuizen] en zijn maker, door A. W. Weissman, II-4-201.
- Enschede, kerktoren, III-6-219.
- , Groote Kerk, III-8-298.
- , poort van huize Hengelo, I-2-241.
- Enschot, toren III-6-31.
- Epe, Ned. Herv. kerk, I-8-55.
- De gewelfschilderingen in de kerk der Nederduitsch Hervormde gemeente te Epe, door A. Mulder, II-1-32.
- Etten, raadhuis, II-13-86.
- , kerktoren, II-4-45.
- De kerk van Etten (in N.-B.), door J. Kalf, II-3-61, 210.
- Ewsum, zie Middelstum.
- Ewijk, toren oude kerk, II-9-280.
- Ferwerd, toren Ferwerderadeel, III-10-177.
- De Franeker monumenten, door P. C. J. A. Boeles, II-5-97.
- Franeker, bolwerken, II-11-55.
- , Oosterbolwerk, II-8-74.
- Oude grafzerken te Franeker, door G. van Kalcken, II-9-62.
- Gapinge, Ned. Herv. kerk, toren, III-3-233.
- Garderen, toren, III-3-233; III-4-60.
- Kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg, door J. J. van Nieukerken, I-5-187.
- Geertruidenberg, Groote kerk, III-3-233; III-4-301.
- , muurschildering Ned. Herv. kerk, I-5-124.
- , gevel aan de Markt, II-11-98.
- Geervliet, Ned. Herv. kerk, II-1-102.
- , Het praalgraf van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Aleida van Strijen, door A. Mulder, I-8-56.
- Geesteren, N. H. kerk, III-10-177.
- Gennep, raadhuis, I-2-99.
- , gevel naast het Raadhuis, II-7-90.
- Ginneken, Laurentiuskerk, III-7-162.
- Godlinze, muurschilderingen Ned. Herv. kerk, III-2-101.
- De monumenten van Goes, door W. S. Unger en H. v. d. Kloot Meyburg, III-10-41.
- Goes, Beursgebouwtje, II-13-87.
- , beeld van keizer Maximiliaan gevonden in het stadhuis, II-5-57.
- Iets over Goes en zijne hoofdkerk, door A. Mulder, I-3-142.
- Goes, Groote kerk, II-2-191; III-2-159; III-3-233; III-4-60; III-5-180; III-7-162; III-10-177.
- , poortje Oude Mannenhuis, II-12-45; II-13-172.
- , het „Gothische huis”, III-8-298.
- , Groote Markt N. Z. 18, III-4-143.
- , huis „De Hope”, II-9-226.
- Gorinchem, straatnamen, II-8-222.
- Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zalt-Bommel, door G. L. Labouchère, III-11-41.
- De pastorie van Schelluinen en andere mededeelingen uit de omgeving van Gorinchem, door W. J. Dingemans, II-5-203.
- Gorinchem, de Doelen, II-9-125.
- , Ned. Herv. kerk, gevonden beeldhouwwerk, III-5-55.
- De graftombe der Arkel's te Gorinchem, door J. Kalf, II-9-262.

- Gorinchem, tombe der Arkel's, II-10-243.
 Iets over Gorinchem en de heilige Geestkapel, door Dingemans, II-6-182.
 Gorinchem, Hugo de Grootpoortje, II-1-189; III-8-208.
 Het huis Bethlehem aan de Gasthuisstraat (C no. 12) te Gorinchem, door J. C. Overvoorde, II-2-119.
 Gorinchem, molens, II-9-230; II-10-46.
 Gorsel, kerkje te Almen, II-9-59.
 —, gemeentetoren, II-9-226; II-12-45.
 —, huis „de Voorst”, II-3-36.
 De stad Gouda in haar oorsprong en ontwikkeling, door L. A. Kesper, II-3-75.
 Korte beschrijving der Goudsche monumenten, door J. C. Overvoorde, II-3-86, 162.
 Gouda, Lombardswatertje en grachtjes, II-1-51.
 De Sint Janskerk te Gouda, I-5-51.
 Gouda, restauratiewerken Groote kerk, I-5-136; II-1-188; II-3-36; II-4-325; II-8-283; II-9-281; II-12-45; II-13-87; III-2-160; III-6-31; III-11-29 (aanschaffing koperen kronen).
 Restauratie der Groote of St. Janskerk te Gouda, door J. Th. J. Cuypers, I-6-83.
 Gebrandschilderde glazen in de Groote of St. Janskerk der Ned. Herv. Gemeente te Gouda, I-6-135.
 Het gebrandschilderde venster nummer tien in de Groote kerk te Gouda, door Beelaerts van Blokland, II-1-75.
 Gouda, kerkglazen, I-6-31; I-7-60 (no. 10); II-2-180 (no. 7); III-5-180 („Tollenaar en Fariz.”); III-5-228 (no. 26).
 —, huis de Moriaen, II-13-172; III-10-178.
 —, Naayerstraat 6, III-9-159; III-10-177.
 Gouderak, perceelen A 108, II-13-87.
 Graft, raadhuis, I-5-220; I-8-27; II-3-233.
 's Graveland, Jachtlust, III-6-159.
 Verordening op de monumenten in de gemeente 's Gravenhage, II-13-166.
 's Gravenhage, raadhuis, II-4-46.
 —, geschutgieterij, II-8-283; II-9-226.
 Het logement der O. I. Compagnie te 's Gravenhage, door R. Bijlsma, III-8-120.
 Het logement van de West-Indische Compagnie te 's Gravenhage, door J. C. Overvoorde, III-8-188.
 's Gravenhage, Hofvijver, II-3-159, 234; II-4-46; II-9-226; III-2-231; III-4-60.
 —, Binnenhof, II-6-215.
 —, Grafelijke Zalen, I-1-46; I-4-224; I-6-203.
 —, wandtapijten Eerste Kamer, II-3-188.
 De verbouwing van het Departement van Binnenlandsche Zaken, door H. E. van Gelder, II-6-24.
 's Gravenhage, Departement van Binnenlandsche Zaken, II-5-90, 226; II-6-50.
 —, Departement van Buitenlandsche Zaken, II-2-231.
 —, St. Jacobskerk I-8-65; II-5-120, 173; II-7-200; II-8-74; II-12-247; III-2-231; III-11-29 (carillon).
 De praalgraven van Wassenaer-Obdam ['s-Gravenhage] en Cortenaer, door E. Wiersum, III-10-25.
 Het Keizer-Karel-raam in de Groote Kerk te 's Gravenhage, II-9-47.
 's Gravenhage, Nieuwe kerk, I-1-232; II-8-59; II-10-243.
 —, Israëlitische begraafplaatsen, III-1-56.
 —, Hooftshofje, III-10-178.
 De Haagsche schouwburg, door H. E. van Gelder, II-3-223.
 's Gravenhage, Schouwburg, II-4-45; II-5-225; II-6-215.
 Een vroeg-zestiende eeuwse woning te 's Gravenhage, door J. van Breen, II-5-209.
 's Gravenhage, huis van Jan de Witt, II-13-172.
 Gevel Wagenstraat 39 te 's Gravenhage, door E. J. Haslinghuis, II-13-211.
 's Gravenhage, Kasteel „de Binckhorst”, III-11-29.
 's Gravenmoer, Ned. Herv. kerk, koperen kroontjes, II-13-87.
 Groenloo, poortboog Liesvelderstraat, II-10-47.
 Groesbeek, gemeentetoren, III-5-55.
 Grafzerken te Groningen (Prov.), II-1-189.
 Groningen, Heerenpoort, III-2-231.
 Het „Olde Rechthuis” te Groningen, door J. A. Frederiks, I-1-83.
 Het „Olde Rechthuys” te Groningen, door P. G. Bos, I-3-120.
 Groningen, Paleis van Justitie, II-8-283.
 —, Poortershuisje, II-8-74; III-6-220; III-7-33.
 —, Goudkantoor, III-7-162; III-9-159.
 De Groningsche gebouwen der West-Indische Compagnie, door H. P. Coster, III-8-183.
 Groningen, Hotel de Doelen, III-8-222.
 —, Martinikerk, II-3-36; III-3-234 (muursch.).
 De muurschilderingen in het koor van de Martinikerk te Groningen, door E. Neurdenburg, III-4-241.
 Groningen, Prinsenhof, II-9-227; III-8-295.
 Het ornament aan de topgevels uit de eerste helft der zeventiende eeuw in de stad Groningen, door E. Neurdenburg, III-11-155.
 Groningen, oude gevels, II-6-217.
 —, geveltje huis-Cardinaal, II-10-46.
 —, Nieuweweg 12, II-13-87.
 —, Ossemarkt, III-10-178; III-11-29.
 —, koperen heiligenbeeldjes, II-4-46, 73.
 Groot Ammers, kerktoren, II-9-125.
 Grootebroek, raadhuis, III-11-29.
 Haafden, kasteel Goudenstein, II-5-226.
 Oud-Haarlem, door A. W. Weissman, II-6-95.
 Haarlem, Groote Markt, III-7-162.
 De Amsterdamsche poort te Haarlem, II-5-31; II-7-200.
 Haarlem, Tolpoort, III-6-31.
 —, waag, II-8-222, 284.
 —, commiezenhuisjes, II-10-46, 136; III-6-220.
 —, St. Bavokerk, I-2-142; I-4-151; II-2-191; II-6-50; II-7-266; II-10-286; III-5-229 (rozenkrans); III-7-162; III-8-298.
 De westelijke gevel van de Groote- of St. Bavokerk te Haarlem, door E. A. von Saher, I-2-166.
 Haarlem, Bakenesserkerk, III-11-29.
 —, Janskerk, III-10-178; III-11-29.
 —, Waalsche kerk, III-11-30.
 —, Groot-Heiligland, III-10-178.
 —, St. Elisabeth's Gasthuis, III-5-180.
 —, Frans Loenenhofje, III-5-229.
 —, Schoolmeesterspoortje, I-6-31.
 —, gevels, I-6-31.
 —, Spaarne 25, III-11-30.
 —, Spaarne 96, I-8-14.
 —, Spaarne 108, III-4-301.
 —, Korte Spaarne 25, III-10-178.
 —, gevels Zijlstraat, II-9-282.
 Haarlemmerliede, torenklok Spaarnwoude, II-9-227.
 Raadhuis te Haastrecht, door J. C. Overvoorde, I-6-32.
 Haastrecht, raadhuis, I-6-179; II-9-282.
 Hall zie Brummen.
 Halsteren, door G. C. A. Juten, III-4-224.
 —, raadhuis, II-10-243.
 De kerk der R. K. Gemeente te Halsteren, door A. Mulder, I-4-102.
 Halsteren, Quirinuskerk, II-4-220; II-5-90; II-6-50; II-7-267.
 —, vondst bronswerk, II-13-173.
 Mededeelingen omtrent de monumenten van Harderwijk, door F. A. Hoefler, III-3-103.

- Harderwijk, vestingmuur, II-5-108.
 —, waltoren, II-12-46.
 —, voorm. Fransche kerk, II-3-234.
 De gebouwen van het voormalig St. Catharinaklooster binnen Harderwijk, door F. A. Hoefer, I-7-62.
 Het zg. Linaeustorentje te Harderwijk, door F. A. Hoefer, I-7-17.
 Haren, toren Ned. Herv. kerk, II-7-267.
 Harkstede, N. H. kerk, III-10-178.
 Harlingen, stadhuistorentje, III-5-180.
 Harmelen, toren, I-2-142.
 Aanteekeningen omtrent Hasselt, door F. A. Hoefer, III-6-94.
 Muurschilderingen in de Ned. Herv. kerk te Hasselt, door F. A. Hoefer, I-6-86.
 Mededeelingen over de monumenten van Hattem, door F. A. Hoefer, III-3-126.
 Hattem, Dijkpoort, I-3-283; III-4-301.
 —, gemeentetoren, II-12-179.
 —, perceel Allershoek A 31, III-1-56.
 Havelte, kerk, II-11-257; II-12-46.
 Hedikhuisen, toren, III-2-232; III-11-30.
 Heemskerk, gemeentetoren, III-4-61; III-5-55; III-8-298.
 —, Kasteel Assumburg, III-4-61.
 Gerestaureerde (!) zalen in het kasteel Marquette bij Heemstede, I-8-173.
 Heenvliet, Huis de Olifant, III-10-178.
 's Heerenberg, zie Berg.
 Heerlen, R. K. kerk, I-3-223; I-4-31, 152.
 Den Heider, Luthersche kerk en pastorie, II-10-136.
 Helmond, restauratie Kasteel, III-2-102.
 Hendrik-Ido-Ambacht, Ned. Herv. kerk, II-9-59.
 Hengelo (G.), Ned. Herv. kerk, II-6-218; III-10-178.
 —, molen, II-10-137.
 Poort van het huis Hengelo, door G. J. Ter Kuile, II-1-162.
 Herpt, Ned. Herv. kerk, wapenschildering, II-1-102.
 's Hertogenbosch, bastion, III-3-101.
 Het stadhuis te 's Hertogenbosch, door C. F. X. Smits, II-1-212.
 Het stadhuis te 's Hertogenbosch, door A. Mulder, II-2-23.
 's Hertogenbosch, raadhuis, II-4-108; II-5-226.
 De achttien oude wijnkannen der illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch, door K. Azijnman, III-2-193.
 's Hertogenbosch [opgegraven fundamenten poort en kapel], door L. C. Hezenmans, I-1-178.
 Bouwgeschiedenis der St. Janskerk te 's Hertogenbosch, door J. Mosmans, II-12-52; III-2-19.
 De jongste herstellingswerken der St. Janskerk te 's Hertogenbosch, door L. C. Hezenmans, I-7-162.
 's Hertogenbosch, St. Janskerk, I-3-284; I-4-56, 152; I-5-137; II-1-232; II-2-142, 191; II-4-220; II-7-267; II-8-222; II-12-46.
 De St. Catharina- of Kruiskerk te 's Hertogenbosch, door H. P. Coster, II-10-227.
 Nog eens: De St. Catharina- of Kruiskerk te 's Hertogenbosch, door H. P. Coster, II-11-41.
 De Kruiskerk te 's Hertogenbosch, door J. Stuyt, II-10-282.
 's Hertogenbosch, St. Catharinakerk, II-7-153, 200 (schilderijen); II-10-244 (kosterwoning).
 De St. Antoniuskapel te 's Hertogenbosch, door J. C. Overvoorde, I-7-181.
 's Hertogenbosch, St. Barbarakapel, I-1-136.
 —, poortje vrijmetselaarsloge, II-7-27.
 Het huis de Roodenburg te 's Hertogenbosch, door A. F. O. van Sasse van IJsselt, II-3-56.
 's Hertogenbosch, De Roodenburg, II-1-263.
 Herveld, Ned. Herv. kerk, III-7-163.
 Herwijnen, kasteel Wadenstein, II-1-263.
 Heukelum, schilderij raadhuis, II-13-87.
 Heumen, Ned. Herv. kerk en toren, II-8-222; II-9-126.
 Hillegersberg, kerkklokken, II-3-159.
 Hilvarenbeek, toren, II-6-256.
 Hindeloopen, Westertoren, II-8-285.
 Muurschilderingen in de kerk te Hoensbroek, door J. C. Overvoorde, II-3-234.
 De oude gewelfschilderingen in de kerk van den H. Johannes Evangelist te Hoensbroek, door J. Th. J. Cuypers, II-5-36.
 Hoensbroek, kasteel, III-10-178.
 Hoogebeintum, toren, III-11-30.
 Hoogeland, ruïne kerk, III-4-61.
 „Bouwplancommissie” Hoorn, II-11-57.
 Beschrijving van Hoorn, door J. C. Kerkmeyer, II-9-131.
 Hoorn, Maria- of Kruittoren, III-9-159.
 —, waag, II-2-180; II-3-194.
 Gebouwen der O. I. Compagnie te Hoorn, door J. C. Kerkmeyer, III-8-103.
 Het gebouw der West-Indische Compagnie te Hoorn, door J. C. Kerkmeyer, III-8-178.
 Hoorn, Noorderkerk, III-9-159; III-10-178.
 —, Westfriesch Museum (Proostenhuis), II-1-189; II-4-325.
 —, gevels, II-10-244; III-9-159.
 —, poortje Rooden Steen, II-12-179.
 —, gevel Achterom 81, II-12-179.
 —, Doelenkade 19, III-7-163; III-9-159.
 —, gevel Groote Noord 40, III-1-164.
 —, molens, II-11-257.
 Hoornaar, toren Ned. Herv. kerk, III-6-220.
 Horn, schutterijzilver, I-1-236.
 Horsen, voorm. R. K. kerk, III-11-30.
 Huizen (N. H.), molen, II-9-59.
 Monumenten van geschiedenis en kunst te Hulst en Kloosterzande, door F. Vermeulen, III-10-65.
 Hulst, wallen, II-13-88.
 —, kerk, II-13-88; III-11-30.
 —, Refuge van de Abdij van Duinen, III-1-56.
 IJpendam, Ned. Herv. kerk, I-2-175, 217; I-3-40; I-4-225; I-7-18.
 Ingen, Commanderie, II-2-98.
 Jelsum, Ned. Herv. kerk, II-8-223.
 Het dorp Jisp en het raadhuis aldaar, door G. J. Honing, I-2-243.
 Jisp, raadhuis, I-2-217, 241; I-4-180; I-5-124, 194; I-6-136.
 Kadzand, Ned. Herv. kerk, III-5-229.
 Bezienswaardigheden te Kampen, door F. A. Hoefer, I-8-80.
 Kampen, walmuur, II-8-223.
 Kampen, raadhuis, I-2-55, 99.
 Gebeeldhouwde balkdragers te Kampen, door F. A. Hoefer, I-8-174.
 De St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, door F. Vermeulen, III-4-1.
 Kampen, Bethlehemsvergadering, III-11-30.
 —, Renaissancegevels, III-10-179.
 —, Gothisch huis, II-8-75.
 —, Burgwalstraat 6, III-5-229.
 De kerkgebouwen der N. H. gemeenten te Nisse en te Kapelle, door H. van der Kloot Meyburg, III-10-60.
 Kapelle, Ned. Herv. kerk, II-13-88; III-2-160; III-6-220.
 Katwijk, Ned. Herv. kerk, III-1-164; III-6-31.
 Katwijk, hoeve „Callo” (Het Konijnenhol), III-1-56, 164; III-11-30.
 Kessel, kasteel, II-8-75.

- Kesteren, kerk, II-7-200.
 Kimsward, Ned. Herv. kerk, II-12-91.
 De triptiek te Klimmen, III-2-100.
 Monumenten van geschiedenis en kunst te Hulst en Kloosterzande, door F. Vermeulen, III-10-65.
 Koevorden, Ned. Herv. kerk, III-11-30.
 Koog a/d Zaan, Ned. Herv. kerk, II-13-88, 173.
 —, huis met de ijzeren brug, III-7-33.
 —, molen, III-1-164.
 Kootwijk, Ned. Herv. kerk, II-13-212; III-9-159.
 Kortenhoef, kerk en toren, II-13-88, 251; III-1-164; III-4-61.
 Kortenhoef, stijlen choorhek Ned. Herv. kerk, II-9-282.
 De Ned. Herv. kerk te Koudekerk, door H. J. Jesse, I-6-136.
 Kouderkerk, geveltje, II-9-227.
 Koudekerke, Plompetoren, III-10-179.
 —, slot Ter Hooge, III-6-32; III-9-159.
 Krommenie, gevel, III-10-179.
 Kruiningen, Ned. Herv. kerk, II-12-218; III-4-61, 143, 301.
 —, kerkklok, II-7-200.
 Kuik, R. K. kerk, II-6-52; II-8-285.
 Aanteekeningen omtrent Culemborg [Kuilenburg], door F. A. Hofer, II-1-105.
 Kuilenburg, Markt, II-8-223.
 —, raadhuis, III-9-159.
 De muurschildering in het Drostenhuis te Culemborg, door W. A. Beelaerts, II-1-187.
 Een onbekend portret te Culemborg, door W. A. Beelaerts, II-1-170.
- Lage Mierde, opgraving in pastoriëtuin, II-2-65.
 Laren, Ned. Herv. kerk, II-9-282; III-6-221.
 —, gebouw „Het Klooster”, III-6-32, 221.
 Leende, kerktoren, I-6-141.
 Iets over Leeuwardens verleden, door R. Visscher, II-5-61.
 Beschrijving der Leeuwarder monumenten, door P. C. J. A. Boeles, II-5-72.
 Leeuwarden, demping „Tuinen”, III-1-56.
 Het Auckamahuis, eertijds te Leeuwarden, door S. A. Waller Zeper, III-4-258.
 Leeuwarden, Oldenhove, I-5-220; II-1-189; II-2-191.
 Leeuwarden, Oud-Princessehof, II-9-126, 227, 282; II-12-180.
 —, Popta- of Struyvingspoortje, II-8-285.
 —, St Jacobsstraat 15, III-8-298.
 Leiden, monumentenverordening, III-6-159, 218, 221.
 —, demping Levendaal en Mare, III-4-62.
 —, demping Mare, II-1-51.
 —, het Rapenburg, I-8-134.
 —, De burg van Leiden in Engeland, door S. Muller Fzn., II-1-166.
 De verbouwing van het Leidsche raadhuis in 1595-1597, door J. C. Overvoorde, II-1-11.
 Leiden, brand van het Raadhuis, III-9-159.
 —, raadhuis (plan Dudok herbouw), III-11-30.
 Accijnshuisjes te Leiden, door J. C. Overvoorde, II-2-29.
 Leiden, Hooglandsche kerk, I-4-153.
 Iets over de Leidsche St. Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur, door A. Mulder, I-5-54.
 Sint Pieterskerk te Leiden, door J. C. Overvoorde, II-1-228.
 Een tweede inscriptie op het koorhek van de St. Pieterskerk te Leiden, door A. H. L. Hensen, II-8-136.
 Leiden, St. Pieterskerk, I-7-64; I-8-66; III-4-143.
 —, Marekerk, I-8-66; III-4-62; III-9-160.
 Altaar en schilderijen uit de kerk der Oud-Katholieken te Leiden, door J. C. Overvoorde, III-7-12.
 Leiden, Academie, gedenksteen Dr. Coster, II-7-201.
- Leiden, Groot-auditorium, II-7-268; II-8-286.
 —, St. Agnieten bagijnhofskapel, zerken, II-8-223.
 —, St. Annahofje, III-7-33.
 —, opgegraven grafzerk Brandewijnsteeg, III-5-229.
 —, Breestraat 79, III-11-31.
 Vandalisme [Leiden, Huis Breestraat no. 84], door V. de Stuers, I-2-174.
 Leiden, Heerengracht 82, III-9-160; III-10-179.
 —, gevelsteen Kaiserstraat, III-3-101.
 —, huis Rapenburg-hoek Groenhazengracht, I-4-31.
 —, woning van den directeur der Manege, III-11-31.
 —, molen „De Stier”, II-9-127, 282.
 Leur, beschildering kerk, II-5-57.
 Lichtenvoorde, „Los Huis”, III-2-102.
 —, kapel te Vragender, II-13-212.
 Lochem, stadhuis, I-1-89.
 Loevestein, zie Poederooien.
 Loppersum, Ned. Herv. kerk, II-5-174.
 Lossen, toren, III-6-228.
- St. Maartensdijk, schilderijen en zilveren bekers, III-1-164; III-2-232; III-4-62.
 De Ned. Herv. kerk te Maasland, door E. Haslinghuis, II-7-64.
 Korte beschrijving der voornaamste gebouwen te Maastricht, door A. J. A. Flament, I-6-99.
 Maastricht, monumenten, II-12-46.
 —, Maasbrug, III-1-51; III-6-221; III-7-163; III-8-299.
 XIIIde eeuwse vestingwal te Maastricht, I-6-32.
 Maastricht, raadhuis, II-13-213.
 —, Spaansch gouvernement, II-6-256.
 —, Wachthuisje aan de voorm. O. L. Vrouwepoort, II-7-154.
 —, O. L. Vrouwekerk, I-4-56, 153; I-5-137; I-7-64; II-2-191; II-13-88.
 De restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht, door P. H. J. Cuypers, I-5-19, (verbetering 119), 124; I-6-76.
 Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht, door J. Kalf, II-9-17.
 De St. Servatiusbuste in de Sint Servaaskerk te Maastricht, door J. C. Overvoorde, II-2-129, 170.
 Maastricht, St. Servaaskerk, grafsteen, II-8-224.
 Maastricht, voorm. Augustijnenkerk, I-2-142; II-8-286; II-11-98, 224.
 Muurbeschildering in de Kruisheerenkerk te Maastricht, door J. Por, III-4-39.
 Het Kruisheerenklooster te Maastricht, door V. de Stuers, I-7-19.
 Maastricht, vaandels en zwaard, III-2-160.
 —, oude brug te Wijk, II-8-286.
 Marquette, zie Heemstede.
 Marssum, Heringa-state, I-7-125.
 Heringa-state en het Popta-gasthuis te Marssum, door P. C. J. A. Boeles, II-5-91.
 Maurik, Ned. Herv. kerk, II-13-252.
 Memdblik, muurschilderingen Ned. Herv. kerk, I-3-181.
 —, huis „de vier noorder cogge”, II-7-90.
 —, Vooreiland 74a, III-11-31.
 Het huis Menkema, door J. A. Feith, I-4-146.
 Middelburg, monumentenlijst, III-6-32.
 Belangrijke gebouwen te Middelburg, I-7-72.
 Middelburg, raadhuis, I-1-45; I-2-100; I-3-181; I-5-25; II-2-143; II-4-46; II-7-201, 283; III-2-232; III-5-55; III-6-221; III-8-299; III-11-31.
 —, gobelins Arrondissementsrechtbank, II-1-190, 232; II-2-142.
 —, Abdij, III-4-47.
 —, Kloosterkerk, I-4-109.
 —, Koorkerk, I-5-134; II-2-180, 232.
 —, Nieuwe kerk, II-4-46.

- Middelburg, Oostkerk, orgel, III-11-31.
 —, poortje Gasthuiskerk, III-5-229.
 —, schilderijen Gasthuis, III-5-56.
 —, militair hospitaal, II-10-244.
 —, Kuiperspoort, III-5-56.
 —, woonhuizen, III-9-160, 161; III-10-179.
 —, huis „de Steenrotse”, I-1-238; II-10-244; II-12-218; II-13-252.
 —, huis „de Gouden Zon”, II-1-190.
 —, gevel „de Vrijman”, II-13-89.
 —, pakhuisjes Kuiperstraat, I-5-134.
 —, huis in de St. Pieterstraat, II-8-136.
 —, trapgeveltje, II-11-99.
 Middelharnis, raadhuis, I-6-184.
 Middelstum, slot Ewsum, II-9-227.
 Midwolde, Ned. Herv. kerk, II-2-35, 65.
 Moergestel, toren, III-11-31.
 Monnikendam, Gemeenlandshuis van Waterland, II-1-103.
 Een dreigend gevaar [de waag te Monnikendam], door W. J. Kernkamp, I-1-37.
 Monnikendam, waaggebouw, I-5-135.
 —, Speeltoren, III-8-299.
 —, Ned. Herv. kerk, I-7-21; II-9-284.
 —, pakhuisgevel, II-13-213.
 —, huis Kerkstraat, II-10-137.
 Monster, toren Ned. Herv. kerk, I-4-33.
 Montfoort, klok Ned. Herv. kerk, II-8-75.
 Muiden, Ned. Herv. kerk, III-4-62.
 De stichting van het kasteel te Muiden, door J. W. H. Berden, I-3-20.
 Muiden, Slot, II-6-93.
 Muurschilderingen in Muiden en Zwolle, door J. Por, III-8-249.
- Naaldwijk, raadhuis, II-8-75.
 Naarden, vestingwerken, II-11-99; III-6-159; III-10-179.
 —, Amsterdamsche poort, II-7-268.
 —, raadhuis, III-5-56.
 Bijdrage over het oude orgel uit de St. Vituskerk te Naarden, door W. Vogelsang, I-8-168.
 Die Gewölbmalereien in Naarden, door W. R. Valentiner, I-6-84.
 De Naarder gewelfschilderingen, door N. Beets, I-6-180.
 Naarden, Muurschildering Ned. Herv. kerk, I-6-183.
 —, Kloosterstraat II, III-6-32.
 Neede, Ned. Herv. kerk en toren, III-9-161; III-11-31.
 De beelden uit de N. H. kerk te Neede, door C. Engelen, III-11-166.
 Nederasselt, bronzen kruisdragende Jezus, III-7-163.
 Nieuwerkerk, Ned. Herv. kerk, verkoop oudheden, II-7-156.
 Nieuwkoop, dorpstoren, III-5-57; III-8-299.
 Het avondmaalzilver der Remonstrantsche gemeente te Nieuwkoop, door J. C. Overvoorde, II-8-270.
 Nieuwkoop, Huis te Nieuwkoop, II-9-228, 284.
 Nieuw-Lekkerland, Waterschapshuis te Elshout, II-11-55.
 De kerkgebouwen der N. H. gemeenten te Nisse en te Kapelle, door H. van der Kloot Meyburg, III-10-60.
 Middeleeuwsch beeldhouwwerk in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gem. te Nisse (Z.), door J. Por, III-1-22.
 Middeleeuwsche muurbeschildering in het kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Nisse (Z.), door J. Por, III-2-199.
 Nisse, Koorkerk, II-13-252.
 Noorbeek, kerk, II-4-47; III-11-31.
 Muurschilderingen in de N. H. kerk te Noordbroek, door A. Mulder, I-8-208.
- De gewelfschilderingen in de kerk der Nederduitsch Hervormde gemeente te Noordbroek, door A. Mulder, II-1-70.
 De toren der Ned. Hervormde kerk te Noordwijk binnen, door J. Kloos, I-7-183.
 Noordwijk binnen, Ned. Herv. kerk, preekstoel, I-5-87.
 Nunen, kapel te Opwetten, II-10-47.
 Nyeklooster, zie Wymbritseradeel.
 De Havezathe 't Nijenhuis, door F. A. Hoefler, III-6-110.
 Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen, door J. J. Weve, II-12-93.
 Nijmegen, Boddelpoort, I-2-99; II-2-98, 143.
 Kapel Marienberg en Boddelpoort te Nijmegen, I-1-174.
 De Marienburgsche kerk te Nijmegen, door van Schevichaven, I-5-25.
 De Mariakerk te Nijmegen, door F. A. Hoefler, II-1-249.
 Nijmegen, Mariakerk, II-1-51; II-2-98.
 —, Groote kerk, orgel, III-5-180.
 Gotische schoorsteen te Nijmegen, door J. J. Weve, I-6-86.
 Nijmegen, Groote Markt 23 en 24, III-11-31.
 Valkhof te Nijmegen, door J. J. Weve, II-3-25.
 Het Valkhof te Nijmegen, door J. J. Weve, III-1-240.
 Nijmegen, Valkhof, II-4-108.
 Opgravingen binnen het Valkhof te Nijmegen, door J. J. Weve, II-3-116.
 Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen, door J. J. Weve, I-8-15.
 Nijmegen, Karolingische kapel, I-2-100; I-5-87.
 De Barbarossa-ruïne op het Valkhof te Nijmegen, door J. J. Weve, I-4-33.
 De Karolingische kapiteelen van het voormalige Karels-paleis te Nijmegen, door J. J. Weve, II-11-70.
- Odoorn, Ned. Herv. kerk, III-2-232; III-4-62.
 Oegstgeest, Groene Kerkje, II-9-228; II-10-137.
 —, buitenplaats „Duinzicht”, II-8-225.
 Oirlo, zie Oorlo.
 Oirschot, zie Oorschot.
 Oldeberkoop, toren, III-11-31.
 Oldenzaal, door E. H. Ter Kuile, III-8-191.
 —, St. Plechelmuskerk, II-12-248; II-13-89; III-11-31.
 —, huis in de Marktstraat, II-8-225.
 Olterterp, Ned. Herv. kerk, II-7-201.
 Ommel, O. L. Vrouwebeeld, II-1-264.
 Onstwedde, N. H. kerk en toren, III-11-31.
 Oorlo, gewelfschilderingen R. K. kerk, II-13-89.
 De toren te Oorschot, door A. Mulder, I-6-33.
 Oorschot, toren, II-2-192, 232.
 Toren te Oirschot, door J. van Gils, I-7-21; I-8-66; II-1-245.
 Oosterbeek, Ned. Herv. kerk, III-5-180.
 De kraak te Oosterend en het Edo Wimken-Denkmal te Jever, door P. C. J. A. Boeles, I-4-109.
 Oosterhesselen, kerk, II-8-71.
 Oosterwierum, Ned. Herv. kerk en toren, I-4-34; III-11-31.
 Ootmarsum, door E. H. Ter Kuile, III-8-191.
 Ophemert, Ned. Herv. kerk, III-5-180.
 Opheusden, muurschildering, III-2-233.
 Opwetten, zie Nunen.
 Ottersum, verzonken klooster bij den Geestenberg, II-7-90.
 De kerk der Ned. Herv. Gemeente te Ouddorp, door J. C. Overvoorde, I-4-57.
 Oudenoorn, Ned. Herv. kerk, II-8-225; II-9-127; II-13-89.

- Ouder-Amstel, huis „De Voetangel”, II-10-137.
 Het motief van Jacob van Ruisdaels' „Jodenkerkhof” [Ouderkerk a/d Amstel], door J. Zwarts, III-8-232.
 Oudeschild (Texel), kerk, I-4-225.
 Korte beschrijving van Oudewater, door J. C. Overvoorde, II-3-119.
 Oudewater, Huis van Arminius, I-3-40.
 Herstelling gevel van het huis „De Ark” te Oudewater, door J. P. L. Petri, II-9-266.
 Oudewater, huis „De Arck”, II-7-27.
 —, gevel, II-11-224.
 Oudshoorn, wapenstein brug, II-13-213.
 De Hervormde kerk te Oudshoorn, door W. M. C. Regt, I-3-284.
 Gebrandschilderde kerkrampen te Oudshoorn, door W. M. C. Regt, I-5-87.
 Oudshoorn, gebrandsch. ramen Ned. Herv. kerk, II-1-103.
 Oud-Vossemeer, Ned. Herv. kerk, I-2-243; I-8-174; II-1-232, 264; II-3-194, 235; II-6-93, 257; II-7-90.
 Een oude gevelsteen te Oud-Zevenaar, door E. J. Haslinghuis, II-10-47.
 Benedictijner prioraat te Overasselt, I-5-26.
 Overlangbroek, grafzerk Ned. Herv. kerk, II-10-245.
 Overschie, bruggen, brugwachterswoning en tolhuis, II-9-127; III-4-62.
- Pernis, Ned. Herv. kerk, III-5-57.
 [Pieterburen] Het huis ten Dijke, door J. A. Feith, I-4-50.
 Dijksterhuis bij Pieterburen, I-4-146.
 Loevestein [Poederooien], door G. L. Labouchère, III-11-104.
 Poederooien, slot Loevestein, I-3-40; II-6-93; II-7-27; II-13-88; III-5-174, 225; III-6-162, 221; III-7-182; III-8-298; III-9-159.
 Huize torenzicht te Poeldijk, door J. C. Overvoorde, II-5-48.
 Poeldijk, huize Torenvliet, II-5-120.
 Poortugaal, Ned. Herv. kerk, II-6-52; II-8-225; III-9-161.
 Purmerend, Bierkade 9, III-10-179.
- Ransdorp, raadhuis, II-12-180; II-13-89, 213; III-2-229.
 —, toren, II-3-235; III-8-299; III-10-179.
 Rechteren, door D. P. M. Graswinckel, III-6-115.
 De kerktoren te Reden, door J. Gimberg, III-2-155.
 Reden, Ned. Herv. kerk, I-4-153; I-5-89, 138; I-7-186.
 Renen, Cuneratoren, I-3-289; I-4-153; II-1-52.
 —, oksaal, III-11-100.
 De bouwmeester van het Koningshuis te Renen, door J. S. van Veen, III-4-278.
 Het Koningshuis te Renen, door S. Muller Fzn., II-4-66.
 Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis te Renen, door H. E. van Gelder, II-4-234.
 Het slot van den winterkoning te Renen, door J. C. Overvoorde, I-4-74.
 Renesse, kasteel Moermont, II-1-103, 232.
 Renswoude, opgraving fundeering, II-7-28.
 Ressen, toren, III-4-62.
 Rheden, zie Reden.
 Rhenen, zie Renen.
 Rhoon, zie Roon.
 Ridderkerk, Ned. Herv. kerk, II-13-89.
 Rittem, toren Ned. Herv. kerk, II-7-202.
 Roden, N. H. kerk, III-11-32.
 Oud-Roermond, door L. A. J. Keuller, II-13-93.
 Roermond, Café De Stad Weerd, oude muurresten, III-8-299.
 —, Munsterplein, III-10-179.
 —, Munsterkerk, III-4-62.
- Bijschrift bij de afbeelding van het praalgraf in O. L. Vrouwe-Munsterkerk te Roermond, door P. Haverkorn v. Rijsewijk, I-2-95.
 Roermond, Munsterabdij, III-4-144.
 —, Groot Seminarie, wandschildering, III-6-32.
 Roermond, Minnebroederskloosterkerk, I-2-56.
 Rolduc, Abdijkerk, III-11-32.
 De St. Victorkerk te Xanten en de kerk en crypta van Rolduc, door N. Beets, I-8-209.
 Roon, Ned. Herv. kerk en toren, I-6-141; I-7-166.
 Rotterdam, oude gebouwen, I-3-180.
 Raadhuis te Rotterdam, door J. C. Overvoorde, II-2-47.
 Rotterdam, Beursgebouw, I-8-27, 175.
 Uit Rotterdam [Schielandshuis] door J. v. Gils, I-5-89.
 Rotterdam, Museum Boymans, II-5-57.
 De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, kamer Rotterdam, door E. Wiersum, III-8-94.
 De gebouwen der West-Indische Compagnie te Rotterdam, door E. Wiersum, III-8-167.
 Het gesloopt voormalig bieraccijnshuis te Rotterdam, door J. van Gils, I-4-225.
 Rotterdam, St. Laurenskerk, II-7-268; III-6-32; III-7-163; III-11-32 (orgel).
 Kapiteelen uit de Groote of St. Laurentiuskerk te Rotterdam, door P. Haverkorn van Rijsewijk, I-1-81.
 Kapiteelen uit de Groote of St. Laurentiuskerk te Rotterdam, door V. de Stuers, I-1-137.
 De praalgraven van Wassenaer-Obdam en Cortenaer [Rotterdam], door E. Wiersum, III-10-25.
 Rotterdam, Groote kerk, schoorsteenstuk kerkekamer, II-12-180.
 De Schotsche en Prinsenkerk te Rotterdam, door S. Muller Fzn., I-3-224.
 Rotterdam, Prinsenkerk en Schotsche kerkje, II-2-232.
 —, Prinsenkerk, grafzerken, II-4-108.
 —, Paradijkerk, II-1-51, 232; II-3-160.
 —, Fransche kerk, II-2-66.
 —, Engelsche kerk, II-8-286; II-10-245.
 —, slot Weena, I-6-142.
 De markies van Spinola [Rotterdam], door E. Wiersum, II-2-30.
 Oude gevels te Rotterdam, door J. C. Overvoorde, II-7-23.
 Rotterdam, gevel hoek Glashaven-Jodensteeg, II-10-137.
 —, gevel Leuvehaven 20, II-8-225.
 —, huis Schiekade, plafond, II-2-233.
 —, Schippershuis Sleepersvest, II-13-174.
 —, molen Coolsingel, II-13-91.
 Rottevalle, molen, II-11-55.
 Ruinen, dorpstoren, II-4-47.
 De kerk te Rijnsburg, door J. C. Overvoorde, I-3-41.
 De Rijk, raadhuis, I-3-223; I-5-224; I-8-27; II-4-48; II-9-284.
 De Rijk, Ned. Herv. kerk, I-2-142.
 Rijswijk, Ned. Herv. kerk, II-13-90, 213; III-7-164.
- Schagen, slottorens, III-8-299.
 De pastorie van Schelluinen en andere mededeelingen uit de omgeving van Gorinchem, door W. J. Dingemans, II-5-203.
 De Pastorie der Nederlandsch Hervormde Kerk te Schelluinen, door G. C. Labouchère, III-11-89.
 Schelluinen, pastorie, II-10-138; II-12-180; II-13-91; III-1-164.
 De pijpaarden Margaretha van Schelluinen, door W. J. Dingemans, III-2-82.
 Schiedam, monumentenlijst, III-8-299.

- Het nieuwe kantongerecht te Schiedam, door J. C. Overvoorde, II-1-92.
- Schiedam, Kantongerecht, II-1-52, 190.
- , toren Janskerk, III-11-32.
- Ruïne van Matenesse te Schiedam, door P. J. van Harderwijk, II-2-46.
- Schiedam, vondst bij ruïne van Mathenesse, II-2-35.
- Schillaard, toren Ned. Herv. kerk, II-6-218.
- Schinnen, R. K. kerk, II-8-286; II-9-127.
- Schipluiden, inrijhek Keenenburg, II-11-190.
- Schoonhoven, Veerpoort, II-10-287; II-13-91.
- , raadhuis, III-4-63; III-5-229; III-7-164; III-8-300.
- Het voormalig stedelijk graanpakhuis te Schoonhoven, door A. Mulder, I-6-185.
- Schoonhoven, Ned. Herv. kerk, II-4-221; III-5-180, 229; III-6-159, 222; III-8-300.
- Schoorl, raadhuis, III-10-179; III-11-32.
- Schore, kerk, II-6-52.
- Schoten, huis te Zaanen, III-5-57.
- Sellingen, Ned. Herv. kerk, III-4-63.
- Sibculo, klooster, III-6-222.
- Sittard, wallen, II-13-91, 174.
- Sleen, toren, II-2-143; II-13-91.
- Slochteren, Ned. Herv. kerk, II-9-59.
- Sloten, waterpoorten, II-9-228; II-10-47.
- Sloten, Ned. Herv. pastorie, III-7-164.
- Het stadhuis van Sluis, door G. C. A. Juten, I-6-37.
- Sluis, stadhuis, I-4-227.
- Sluis, zerken voorm. St. Janskerk, III-1-165.
- Sneek, door H. A. Poelman, III-2-105.
- , stadhuis, III-5-180.
- , Ned. Herv. kerk, III-4-301.
- , oude gevel, II-6-257.
- Oude klokken te Sneek, door M. C. Nyland, II-9-217; Ter aanvulling door A. Loosjes, II-9-269.
- Soest, kerktoren, I-3-134, 181; I-5-90.
- Spaarnwoude, zie Haarlemmerliede.
- Spanbroek, raadhuis, III-5-180.
- De toren aan de kerk der Ned. Herv. gemeente te Sprang, door A. Mulder, I-3-98.
- Sprang, toren, I-6-47.
- Spijkenisse, Ned. Herv. kerk, I-6-142; III-9-161.
- Stad aan 't Haringvliet, Ned. Herv. kerk, II-13-91.
- Stavenisse, Ned. Herv. Kerk, II-3-194.
- , grafombe, II-4-221.
- Steenwijk, N. H. kerk, III-11-32.
- , toren St. Clemenskerk, II-8-226.
- Streefkerk, Ned. Herv. kerk, II-7-154, 156.
- Suawoude, zie Tietjerksteradeel.
- Swolgen, muurschilderingen R. K. kerk, II-13-91.
- Tolen, Groote kerk, II-10-245; III-6-32; III-10-179.
- , huis Hoogstraat 9, II-9-284.
- Tubbergen, havezathe Herinckhave, II-9-228.
- Twello, Ned. Herv. kerk, I-4-227.
- Twickel, zie Delden.
- Uitgeest, Ned. Herv. kerk, III-5-181; III-6-160.
- Uithuizen, Menkemaborgh, II-13-213.
- Ulrum, beschildering Ned. Herv. kerk, II-4-222.
- Utrecht, monumentenlijst, III-11-32.
- , opgravingen op het Domplein, III-11-32.
- , de stad en haar oude monumenten, door D. Jansen, III-7-35.
- De Buurkerk te Utrecht en hare bouwgeschiedenis, door E. J. Haslinghuis, III-6-122.
- De Domtoren te Utrecht, door F. J. Nieuwenhuis, I-7-65.
- Utrecht, Domtoren, I-2-55, 242; (I-3-43); I-5-224; II-10-245; II-13-252; III-8-300.
- , restauratie Domtoren, II-1-233; II-7-269; II-9-127; II-11-258; III-5-57; III-6-160; III-7-33.
- , restauratie Dom, III-1-165; III-2-161; III-5-181.
- Contract met den Dombouwmeester Godijn van Dormael, door S. Muller Fzn., I-6-147.
- Eenige vondsten in de Utrechtsche Domkerk, door D. F. Slothouwer en C. H. de Jonge, II-12-219, 223.
- Utrecht, Grafombe van George van Egmond in den Dom, II-1-233.
- , Dom, grafkapel Rudolf van Diepholt, II-9-59.
- De grafombe van bisschop Frederik van Blankenheim, door S. Muller Fzn., I-5-90.
- Utrecht, Dom, grafzerk-Slacheck, II-8-227.
- Het Heilig Graf in de Domkerk te Utrecht, door P. Haverkorn v. Rijsewijk, I-2-39.
- Het koperen hek voor het altaar van St. Maarten in den Dom te Utrecht, door H. P. Coster, II-2-196.
- [Utrecht, Dom]. Een olieverfschildering van omstreeks 1420, door J. Por, III-9-150.
- Utrecht, kloostergang, II-1-103; II-3-194; II-4-109, (173); II-6-218, 258; II-8-286; II-9-285; II-13-175.
- Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht, door E. J. Haslinghuis, III-3-6.
- De „syter” en het „piroetscruus” der St. Nicolaaskerk te Utrecht, door E. J. Haslinghuis, II-13-200.
- De syters te Woerden, Utrecht en elders door E. J. Haslinghuis, III-1-158.
- De Geertkerk te Utrecht, door W. v. d. Pluym, II-7-53.
- Utrecht, St. Janskerk, gewelfschilderingen en oude ruiten, II-10-47.
- Twee herinneringen aan de Maria-kerk te Utrecht, door P. Haverkorn van Rijsewijk, I-1-137.
- Utrecht, kloostergang van St. Marie, I-4-113; II-9-285.
- , St. Joan de Deogesticht (Kloostergang St. Marie), III-7-164.
- , Pieterskerk, grafmon., II-4-109, (173).
- , Gothische kapel bij St. Pieterskerk, II-6-258.
- , Oud-Katholieke kerk, III-5-230.
- Het St. Agnietenklooster te Utrecht, door S. Muller Fzn., I-4-180.
- Utrecht, voorm. Catharijne-convent, II-7-153.
- , Abdij van Orval, III-6-222.
- , poortgebouw „Chartroise” en hofstede, II-7-91, 269; III-11-36.
- Een bouwwerk van den Dombouwmeester Jacob van der Borch [Begijnhuis St. Nicolaasparochie te Utrecht], door S. Muller Fzn., II-4-313.
- Het huis Zoudenbalch te Utrecht, door S. Muller Fzn., I-7-67.
- Utrecht, Huis Zoudenbalch, I-4-228.
- , „Leeuwenbergh”, III-11-32.
- Jan Steen's kippenhof van 't Huis Oud-Teilingen, door W. Martin, III-2-165.
- Ter Apel, klooster, III-9-161; III-11-29.
- , Levitengestoelte Kloosterkerk, III-5-57.
- De R. K. kerk te Terheiden verbrand, door F. Vermeulen, III-2-211.
- Texel, restauratie schilderijen, II-12-47.
- Tholen, zie Tolen.
- Tiel, Kleibergsche of waterpoort, III-6-222.
- , Groote kerk, III-5-229.
- , St. Maartenskerk, doopkapel, II-6-258.
- , Latijnsche school, II-5-58.
- , gothische gevel, I-7-66.
- Tietjerksteradeel, grondslagen kerk van Sauwoude, II-9-127.
- Korte beschrijving van Tolen, door J. C. Overvoorde, III-4-229.
- Tolen, raadhuis, I-3-289; II-8-226.

- Een middeleeuwsch gasthuis [Utrecht], door S. Muller Fzn., III-1-47.
- Utrecht, Hofpoort Runnebaan, I-6-47.
- , Achter St. Pieter 14, III-11-32.
- , Drakenbosch Drakenburgersteeg, III-7-165.
- , Jansdam 5, III-9-161.
- , Janskerkhof 12 en 13, III-11-32.
- Vaassen, kasteel „De Cannenburgh”, III-4-63.
- De monumenten van Valkenburg (L.) en omgeving, door E. van Nispen tot Sevenaer, III-9-57.
- Valkenburg, schutterrijzilver, I-1-181.
- Valkenburg, ruïne kasteel, II-12-248; II-13-175; III-4-297.
- De Schierstins te Veerwouden, I-6-196.
- Veere, zie Vere.
- Velsen, N. H. kerk, II-2-180; II-3-160.
- Venlo, raadhuis, III-11-36.
- , arsenaal, II-7-202.
- , St. Martinuskerk, III-8-228; III-6-22.
- Venlo, Minderbroederskerk, II-10-287.
- , huis Schreurs, II-13-175.
- , huis Jodenstraat, III-6-32.
- Vere, fontein, I-2-242.
- , Campveersche toren, I-2-54; II-12-248.
- , raadhuis, III-4-63, 144; III-5-181; III-6-160; III-9-161; III-10-179; III-11-36.
- , Groote kerk, III-6-32; III-9-161.
- , geveltje, III-11-36.
- Vianen, raadhuis, III-5-230.
- , raadhuis, schilderijen, I-1-236.
- , kerktoren, I-1-187; I-5-135.
- Vierhuizen, N. H. kerk, III-9-161.
- Geschilderde kerkraden in de N. H. kerk te Vierpolders, door J. C. Overvoorde, I-7-168.
- Vlaardingen, stadhuis, II-5-174.
- , waag, III-6-33.
- , Ned. Herv. kerk, III-6-33.
- , Westhavenkade 16 en 24, III-8-300.
- Vledder, toren, II-4-222.
- Vlissingen, Gevangentoren, diefstal tegels, II-8-75.
- , Beurs, II-9-60; III-3-101; III-4-144; III-6-160; III-7-165.
- , St. Jacobskerk, II-12-249.
- Herbouw van monumenten [Kerk te Vlissingen], II-4-213.
- Vlissingen, gevelsteen, II-13-175.
- , Huis met de Beelden, II-13-91; III-10-180.
- Voorburg, „Arentsburgh”, II-8-229.
- , graven familie Halewijn Ned. Herv. kerk, II-2-66.
- , Hofwijck, II-6-218; II-7-153; II-11-55, 95; III-5-181.
- , Huis Swaensteyn, II-9-128.
- Nederlandsch hervormde kerk te Voorhout, door J. C. Overvoorde, II-6-210.
- Voorhout, doodkist en grafkelder kerk, II-6-259.
- Voorst, kerk en toren, I-3-289; I-6-142; II-2-180.
- De ontdekte muurschildering in de Ned. Herv. kerk te Voorst, door A. Mulder, I-3-43.
- Voorst en de Nijenbeek, door F. A. Hofer, II-4-171.
- Voorst, Huis de —, zie Gorsel.
- Vossemeer (Oud), hoeve „De Hoogkamer”, III-6-222.
- Vragender, zie Lichtenvoorde.
- Waalre, voorm. R. K. kerk, III-11-36.
- Wadenoyen, kerk, I-1-178; I-3-181; I-4-62, 113.
- Wanneperveen, Schultehuis, II-7-91, 152; II-9-129; II-12-47; II-13-214.
- De aan Jan van Scorel toegeschreven Warmenhuiser gewelfschilderingen, door N. Beets, II-1-62.
- Jan Steen te Warmond, door W. C. H. Machen, III-4-279.
- Warnsveld, N. H. kerk, III-9-161.
- Wassenaar, Burcht, II-10-246.
- Wassenaar, N. H. kerk, III-11-36.
- Wedde, Het Zwarte huis, III-6-223.
- Beglaasde pandramen bij de Observanten te Weert tegen het einde der Middeneeuwen, door D. van Adrichem, II-10-232.
- Weerselo, door E. H. Ter Kuile, III-8-191.
- , Hunenborg, II-9-228.
- Weerselo, Ned. Herv. kerk, grafzerken, II-7-202.
- Weesp, stadhuis, II-1-192, II-6-52.
- Het bisschopsbeeld in de kerk te Westbroek, door S. Muller Fzn., II-10-34.
- Westbroek, graftombe bisschop Boudewijn, II-9-285.
- Westeremden, muurschilderingen kerk, III-5-57.
- Westkapelle, vuurtoren, III-9-161.
- Westzaan, N. H. kerk, III-9-161.
- Wichen, kasteel, I-2-143; II-2-36; III-6-223; III-8-301.
- Het kasteel te Wichem, door A. Mulder, I-4-228; I-5-93.
- , door J. Craandijk, I-5-26.
- Kerkje te Wilsom, door F. A. Hofer, I-3-121.
- Wilsom, kerk en toren, I-1-179; I-3-227.
- Windesheim, N. H. kerk, III-11-37.
- Winschoten, toren, III-9-161.
- , Ned. Herv. kerk, I-4-150; I-6-197.
- Winterswijk, gemeentetoren, III-11-37.
- , muurschildering Ned. Herv. kerk, II-9-229.
- , kasteel Waliën, II-1-52.
- De syters te Woerden, Utrecht en elders, door E. J. Haslinghuis, III-1-158.
- De groote zaal te Woerden, door S. Muller Fzn., II-2-50.
- De Nederl. Hervormde kerk te Woubrugge, door O. C. van Hemessen, II-2-35.
- Woudrichem, door G. L. Labouchère, III-11-91.
- , toren, III-10-180.
- Een stukje beeldhouwwerk afkomstig van het voormalige Karmelietenklooster te Woudsend, door H. Martin, II-11-203.
- Wouw, door G. C. A. Juten, III-4-218.
- Wijchen, zie Wichem.
- Wijk, zie Maastricht.
- Wijk-aan-Zee, Ned. Herv. kerk en toren, III-6-160; III-11-37.
- Wijk bij Duurstede, tentoonstelling op het raadhuis, II-9-285.
- Wymbritseradeel, vondst op Nyeklooster, II-9-285.
- IJlst, stadsgracht, II-12-180.
- , huis De messingklopper, I-7-170.
- IJselmuiden, kerk, II-4-109, (173).
- De toren der N. H. St. Nicolaaskerk te IJselstein, door G. C. Labouchère, III-2-37.
- IJselstein, kerktoren, II-1-103; II-7-202.
- Over de kerk der Ned. Herv. gemeente te IJselstein, door A. Mulder, II-4-196.
- IJselstein, Ned. Herv. kerk, II-8-285.
- IJzendijke, Ned. Herv. kerk, III-5-58.
- Zaandam, Bullekerk, II-3-235; II-4-326.
- Zalk, Ned. Herv. kerk, III-11-37.
- Zalt-Bommel, door G. L. Labouchère, III-11-106.
- Opsomming der bezienswaardigheden te Zalt-Bommel, door F. A. Hofer, II-1-147.
- Zalt-Bommel, pomp, I-3-290.
- , huis van Maarten van Rossem, I-8-67, 210; II-2-36.
- Zalt-Bommel met zijn St. Maartenstoren, door A. Mulder, I-7-104.

- Episoden uit de bouwgeschiedenis van de St. Martenskerk binnen de stad Saltboemel, door J. Beckering Vinckers, III-11-127.
- Zalt Bommel, Ned. Herv. St. Maartenskerk en toren, I-7-22; I-8-27, 67; II-1-264; II-2-36, 192; II-7-202; II-8-75; III-11-37.
- , Boschstraat D 84, II-10-247.
- Zandweer, N. H. kerk, III-11-37.
- Zeddum, votiefsteen, I-8-138.
- N. H. kerk te Zegwaard, door J. C. Overvoorde, I-8-134.
- Gevelsteen van de R. K. kerk te Zenderen, door G. J. Ter Kuile, II-1-164.
- Zevenaar, R. K. kerk, I-5-31.
- Zierikzee, monumentencommissie, II-12-52.
- , monumenten, II-10-57.
- Een blik op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Zierikzee, door P. D. de Vos, III-1-57.
- Korte beschrijving van de monumenten te Zierikzee, door J. C. Overvoorde, III-1-83.
- Zierikzee, klokken raadhuis, III-7-165.
- , Nieuwe kerk, II-12-249.
- , vrijmetselaarsloge „de Ster in het Oosten”, II-3-236; II-4-110, (174).
- , poortje Groenendaal D 471, II-10-138.
- Zoelen, kasteel, II-3-74.
- Zoeterwoude, Huis te Zwielen, I-7-18.
- Zoutelande, kerk en toren, III-6-223; III-9-161.
- Zuidbroek, Ned. Herv. kerk, II-8-229.
- Zuidland, Ned. Herv. kerk, II-13-91.
- Zuidlaren, havezathe Laarwoud, II-9-60.
- Zundert, gemeentetoren, III-11-37.
- Zutphen, monumentenverordening, III-6-33.
- , kruittoren, III-10-180.
- , Nieuwstadspoor, I-4-237; I-6-142; I-7-23.
- , raadhuis, II-13-175.
- Zutphen, Wijnhuis, I-4-189; I-5-29; II-7-202; II-13-91; III-2-161, 233; III-4-63; III-5-181.
- Zutphen, Wijnhuistorenfonds, III-7-165; III-9-161.
- De brand van den Wijnhuistoren te Zutphen, door C. Engelen, II-13-80.
- Zutphen, St. Walburgskerk, I-1-44; I-3-44, 227, 290; I-4-35, 62, 153, 187, 188, 236; I-5-30, 97, 138; I-6-198; I-8-175; II-1-103, 234; II-2-192; II-3-161; II-4-48; II-5-90; II-8-288; II-9-60; III-5-58.
- , St. Walburgskerk, krypt, I-7-126.
- , grafmonumenten St. Walburgskerk, I-4-151.
- Gewelfschilderingen in de St. Walburgskerk te Zutphen, door H. E. van Gelder, II-5-180.
- De muurschilderingen in de St. Walburgskerk te Zutphen, door C. L. van Balen, I-2-138.
- Zutphen, St. Walburgskerk, gewelf- en muurschilderingen, I-3-44; I-4-187; I-5-97; II-9-128, 229.
- , Nieuwstadskerk en -toren, II-7-270; II-9-229, 286.
- , R. K. kerk, II-11-258; III-8-301; III-9-162.
- , gevels, III-10-180.
- , huis hoek Dierenstraat-Rijkenhage, II-12-180.
- , 's Gravenhof 6, III-9-162; III-10-180.
- Zutphen, Huis in de Hofstraat, III-4-109, (173).
- Een mooi schoorsteenstuk [in huis Lange Hofstraat 11 te Zutphen], door J. Gimberg, II-7-169.
- Zutphen, Laarstraat 24, III-9-162.
- , huis Zaadmarkt, I-7-22.
- , koepel Bourgonjetoren, III-6-223.
- , portretten door D. v. Loonen, door C. Engelen, III-2-154.
- Zwalmen, kerk te Asselt, II-9-61, 128; III-8-297.
- Zweeloo, N. H. kerk, III-10-180.
- Aanteekeningen omtrent Zwolle, door F. A. Hoefler, III-6-35.
- Zwolle, halfronde stadsmuur, overblijfsel Dierpoort, II-5-58.
- De trouwzaal in het raadhuis te Zwolle, door F. A. Hoefler, II-1-251.
- Zwolle, trouwzaal, II-2-181.
- Het reventer te Zwolle, door F. A. Hoefler, II-2-155.
- Zwolle, reventer v. h. Bethlehemsche klooster, I-1-88; II-3-161; II-7-270; II-8-288; II-9-61.
- De liberie van het voorm. Dominicanerklooster te Zwolle, door F. A. Hoefler, I-3-121.
- Muurschilderingen in Muiden en Zwolle, door J. Por, III-8-249.
- Zwolle, Lombard (fraterhuis), muurschilderingen, III-4-301.
- , voorm. R. K. Ziekenhuis Melkmarkt, I-4-151.
- , huis Ossenmarkt, muurschildering, II-12-48.
- Monumenten (Nederlandsche kunst in den vreemde), zie ook Nederl. O. Indië.
- Hollandsche monumenten buiten Europa, II-5-144.
- Catalogiseering van Nederlandsche kunstwerken in Italië (teekeningen), door G. J. Hoogewerff, II-9-231.
- Verlag over 1916 van het onderzoek in Italië betreff. de Nederl. kunst- en geleerdengeschiedenis door G. J. Hoogewerff, II-11-53.
- Een Nederlandsch „monument” te Rome (Villa Borghese) en zijn bouwmeester, Jan van Santen, door G. J. Hoogewerff, II-7-205.
- De werkzaamheid van Jan van Santen te Rome, door G. J. Hoogewerff, II-9-213.
- Herinneringen aan Holland in Spanje, I-1-237.
- Hollandsche kunst in oorlogsgevaar [venster uit St. Margarets' Westminster], II-8-288.
- Een Hollandsche stad in Sleeswijk-Holstein, door J. C. Overvoorde, I-4-189.
- Een Friesche torenklok te Mannheim, II-4-221.
- Een Nederlandsche klok in Tsjecho-Slowakije, door E. J. Haslinghuis, III-3-102.
- Nederlandsche klokken in Noorwegen, door E. J. Haslinghuis, III-1-165.
- Groot Constantia, door J. C. Overvoorde, III-6-7.
- Kaapstad en Groot Constantia, III-10-180.
- Monumenten te Smyrna, I-3-76.
- Restauratie kerk te Colombo, I-4-40.
- Colombo (Ceylon), Ned. Geref. kerk, III-6-30.
- Hollandsche monumenten in Britsch-Indië, door J. C. Overvoorde, II-4-105.
- Chinsura (Br. ind.), III-7-34.
- Hollandsche herinneringen te Malakka, door J. C. Overvoorde, III-3-166.
- Monumentenzorg, zie ook Nederl. O. Indië.
- Bescherming van monumenten, door J. C. Overvoorde, I-2-60, 106, 226.
- De rijksmiddelen en de monumenten in de negentiende eeuw, door E. J. Haslinghuis, III-4-114.
- Bescherming van monumenten, I-6-159.
- Monumentenzorg, museumbeheer, enz. in voorloopig verslag, memorie van antwoord en handelingen, door T. v. B., II-6-17.
- [Commissie v. wettel. maatr. v. Nederland geschikt i. h. belang v. behoud v. monumenten], I-8-153.
- Monumentenzorg in Noord-Brabant, III-2-100.
- Hoe zorgt Gelderland voor zijne bouwkundige monumenten en voorwerpen van oude kunst en kunstnijverheid?, door J. Gimberg, I-2-255.
- Zorg voor oudheidkundige voorwerpen in Gelderland, I-3-308.
- Zorg voor monumenten in Gelderland, I-4-35.
- Het lot der Limburgsche monumenten, door E. J. Haslinghuis, II-9-275.

- Monumentenzorg in Zeeland, II-12-249; II-13-214, 251.
De Rijksadviseurs voor de monumenten, door V. de Stuers, I-2-175.
Rijkscommissie voor de monumentenzorg, II-1-48; II-11-97.
Rijkscommissie voor de monumentenzorg, jaarverslagen, I-6-127; I-7-155; I-8-135; II-2-64; II-5-167; II-6-191; II-7-161, 261; II-8-231; II-10-241; II-12-87; III-1-162; III-3-93, 226; III-4-208; III-5-176; III-8-288; III-9-157.
Beschouwing over het „Derde jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst”, door A. Mulder, I-7-155.
Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten, I-5-168.
Beschrijving der monumenten, I-3-1, 78; I-4-8.
Een viertal punten van algemeen oudheidkundig belang [3. inventarisatie van monumenten en kunstvoorwerpen], door C. Hofstede de Groot, I-1-192.
De schilderkunst in de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, door C. Hofstede de Groot, II-5-140; naschrift door J. Kalf, II-5-142.
Monumentenarchief, II-6-259.
De eerste monumentendag, III-8-219.
Bijeenkomst van vertegenwoordigers van bonden, tot behoud van monumenten van geschiedenis, kunst en natuurschoon, 12 November 1927, door D. P. M. Graswinckel, III-7-150.
Stedenschoon, II-9-274.
Circulaire 1927 Min. v. O. K. en W., III-7-32.
Overdracht van torens aan kerkbesturen, III-8-301.
Verkwanselen van kerkelijke oudheden, II-7-156.
Uitverkoop van oudheden in gemeentebesit, II-6-92.
Brandgevaar in kerkgebouwen, door B. van der Feen de Lille, I-5-227.
Brandgevaar bij loodgieterswerkzaamheden, I-6-10.
Die vervloekte loodgieters!, door V. de Stuers, I-8-218.
Wering van brandgevaar voor monumenten van geschiedenis en kunst, II-6-259.
Voorkoming van brandgevaar voor monumenten, II-7-202.
Loodgietersgevaar, II-7-270.
Brandgevaar bij loodgieterswerk, II-11-188.
- Wet tot behoud van monumenten, II-5-117.
Monumentenwetgeving bij de behandeling der begroting in de Eerste Kamer, II-3-34.
Wettelijke bescherming van monumenten, door H. E. van Gelder, II-3-7, 37.
De monumentenwet in de tweede kamer, [door V. de Stuers], II-6-55.
Verzoekschrift omtrent de monumentenwet, III-9-158.
Monumentenbescherming in het buitenland, II-4-202.
Monumentenwet in België, II-2-117.
Een belangrijk vonnis [verwijdering altaar te Lovendegem], door J. C. Overvoorde, I-1-146.
Deensche wet op de bescherming van monumenten van 27 Februari 1918, door J. C. Overvoorde, II-11-242.
Denkmalpflege und Kunstverwaltung im neuen Deutschland in ihren Beziehungen zum Ausland, door P. Clemen, III-1-15.
Die Sorge für die deutschen Fürstenschlösser und ihre Kunstschatze während und nach der Revolution 1918, door W. von Bode, III-1-220.
Uitvoer van kunstwerken uit Duitsland, III-1-244.
Een belangrijk vonnis betreffende bescherming van monumenten in Duitsland, door J. C. Overvoorde, II-2-22.
Dritter Tag für Denkmalpflege, Düsseldorf, 25 en 26 Sept. 1902, door J. C. Overvoorde, I-4-12.
Achtste „Tag für Denkmalpflege” te Mannheim, door J. C. Overvoorde, I-8-210.
- De negende „Denkmalpflege-tag” te Lübeck, door J. Kalf, II-1-207.
De „Denkmalpflege-tag” te Trier, door J. Kalf, II-2-159.
De elfde „Denkmalpflege-tag”, door J. Kalf, II-3-178.
De twaalfde „Denkmalpflege-tag” te Halberstadt, door J. Kalf, II-5-150.
Verslag van de handelingen van de samenkomst van de vereenigingen voor „Denkmalpflege”, en Heimatschutz” in Salzburg, door F. A. Hoefler, II-4-271.
Beknopt uittreksel uit het stenographisch verslag van de „Erweiterte Ausschuss-Sitzung des Tages für Denkmalpflege”, te Berlijn 1919, II-13-167.
Het veertiende congres voor monumentenzorg in Duitsland, door E. J. Haslinghuis, III-1-235.
De Hessische wet tot bescherming van monumenten, door J. C. Overvoorde, I-4-15.
De nieuwe Pruisische wet, door J. Kalf, I-8-212.
Ontwerp voor een wet op de opgravingen in Pruisen, II-6-91.
Wet op de opgravingen in Pruisen, door E. J. Haslinghuis, II-9-61.
De Pruisische wet op opgravingen, door J. C. Overvoorde, II-11-244.
Keulen, stedelijk conservator, II-8-71.
Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk, door E. Haslinghuis, II-7-250; II-8-51.
Monumentenwet in Frankrijk, II-7-86.
Wet tot bescherming van monumenten in Italië, II-2-181.
Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, door G. J. Hoogewerff, II-6-64.
De zorg voor de monumenten en kunstschaten in Italië, door G. J. Hoogewerff, II-7-171.
Het beheer der Italiaansche kunstschaten, door C. F. L. de Wild, I-7-33.
Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten in Oostenrijk, door F. A. Hoefler, II-4-281.
„Denkmalpflege” in Oostenrijk, door J. C. Overvoorde, III-7-122.
Oostenrijksche wet tot bescherming van monumenten, door J. C. Overvoorde, II-1-168.
Verbod van uitvoer in Duitsch-Oostenrijk, door J. C. Overvoorde, II-12-92.
Pauselijke bepalingen in zake gewijde kunst, door J. C. Overvoorde, III-7-20.
- Commissie van advies betreffende de bescherming van monumenten in oorlogstijd, II-11-225.
Zorg voor monumenten en kunstschaten in oorlogstijd, door G. J. Hoogewerff, II-11-12.
Monumentenbescherming in oorlogstijd, door J. C. Overvoorde, II-11-58, 101.
Bescherming van monumenten in tijd van oorlog, door E. J. Haslinghuis, II-12-181.
Monumentenbescherming in oorlogstijd, III-4-45.
Internationale conferentie tot vrijwaring van monumenten tegen oorlogsgevaar, II-11-230; II-12-9, 50.
Kunstschutz im Kriege, door J. C. Overvoorde, II-12-207.
De monumenten-commissie in België tijdens den oorlog, door J. C. Overvoorde, II-13-165.
Lezing van den heer L. van der Swaelmen [wederopbouw der door den oorlog verwoeste bouwwerken in België en Noord-Frankrijk], II-11-229.
- Restauratie in Frankrijk, II-10-288.
Restauratiecommissie, II-3-163.
Restauratiën in historischen en in zoogenaamden nieuwen stijl, door A. Mulder, II-10-9, 112.
Gevraagd antwoord [restauraties], door J. Kalf, II-10-15.
Het restaureren van oude gebouwen, door J. Kalf, III-4-88.

- Restaureeren van oude bouwwerken. I. Praeadvies van den heer Jos. Th. Cuypers. 2. Praeadvies van Prof. Dr. W. Vogelsang, II-3-132, 137.
 Adres van den Bond aan de 2e Kamer betreffende Commissie van advies inzake restauratie van oude bouwwerken, II-10-250.
 [Stellingen Restauratie-commissie], II-8-139.
 Herbouw van monumenten, II-4-213.
 L. H. E. van Hylckama Vlieg, Het raadhuis te Vlaardingen, door E. J. Haslinghuis, II-8-68.
 Herstelling van zwaar geroest oud ijzerwerk, door S. Muller Fzn., I-3-202.
 Rapport der commissie van advies betreffende het opstellen van grafzerken, II-8-233.
 Overeind gezette grafzerken, II-6-218; II-7-91.
 Oude grafzerken te Franeker, door G. van Kalcken, II-9-61.
 Oude klokken [restauratie], II-3-36.
 Schoonmaken van gipsafgietsels, II-11-55.
 Olieverf en vernis, door N. G. van Huffel, II-3-207.
 Techniek Vermeer, zie rubriek schilders.
 Iets over copaiwabalsem als schilderijvernis, door C. F. L. de Wild, II-2-42.
 Afnemen van muurschilderingen, door E. Haslinghuis, II-8-70.
 Droogmaken van muren, II-7-271.
 Korte mededeelingen, I-1-44, 96; I-2-180, 181, 253, 254; I-3-78, 227, 228; I-4-101, 113, 207; I-5-115; I-7-34; II-2-182; II-3-36 (klimop), 233; II-4-327; II-7-86; II-9-122; II-12-90, 250; III-4-144.
- Munten, penningen en zegels**
 Jaarboek v. h. Kon. Ned. Gen. v. Munt- en Penningkunde, II-11-51; III-3-101.
 Munt- en penningveiling Wigtersma, door A. O. van Kerkwijk, II-6-239.
 Munt- en penningverzameling P. J. van Dijk van Matenese, door A. O. van Kerkwijk, II-10-233.
 Diefstal in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage, door A. O. van Kerkwijk, II-8-64.
 Muntvondsten in 1903, door A. O. van Kerkwijk, I-7-170.
 Muntvondsten in Noord-Brabant, door A. O. van Kerkwijk, I-3-71.
 Gouden Romeinsche munten in de Betuwe gevonden, door A. O. van Kerkwijk, II-12-48.
 Muntvondst te Alblasserdam, door A. O. van Kerkwijk, II-10-35.
 Muntvondst onder Ambt-Delden, door A. O. van Kerkwijk, III-3-213.
 Muntvondst te Amsterdam, door A. O. van Kerkwijk, II-8-215.
 Muntvondst te Boekel, door A. O. van Kerkwijk, III-2-150.
 Muntvondst te Deventer, door A. O. van Kerkwijk, I-7-16.
 Muntvondst nabij Ede, II-9-125.
 Muntvondst te Eten-Leur, II-13-86.
 Muntvondst te Grouw, door J. A. Kymmel, I-3-251.
 Muntvondst te Haaksbergen, door A. O. van Kerkwijk, III-1-243.
 Muntvondst te Reden en nabij Leiden, door A. O. van Kerkwijk, I-2-130.
 Muntvondst te Linschoten, door W. G. Feith, II-13-212.
 Muntvondst nabij Lochem, II-12-169.
 Muntvondst te Midlaren, I-7-64.
 Muntvondst te Milligen, door W. Janssen, I-3-204.
 Muntvondst te Nietap (Dr.), door G. J. Landweer Jz., I-2-75.
- De muntvondst van Nietap (Dr.), door A. O. van Kerkwijk, I-2-155, 218.
 Muntvondst te Noordwijkerhout, door J. C. Overvoorde, I-4-113.
 Muntvondst te Noordwijkerhout, II-7-27.
 Muntvondst in den Hoogeveenschen polder [Noordwijkerhout], door A. O. van Kerkwijk, II-7-75.
 Muntvondst te OIst, door A. O. van Kerkwijk, II-9-242.
 Muntvondst te Opheusden, door R. Jesse, II-4-326.
 Muntvondst te Reden (Gld.), en nabij Leiden, door A. O. van Kerkwijk, I-2-130.
 Muntvondst te Stamproy, door A. O. van Kerkwijk, I-4-196.
 Muntvondst te Steenwijk, II-11-100.
 Muntvondst te Stompwijk, II-7-269.
 Muntvondst te Uchelen, door A. O. van Kerkwijk, III-2-151.
 Muntvondst te Wagenborgen (Gron.), door A. O. van Kerkwijk, I-1-33.
 Muntvondst te Wapserveen, II-11-224.
 Muntvondst te Zoeterwoude, huis te Zwieten, I-7-18.
 De op het Valkhof gevonden loodjes, door van Schevichaven, II-3-188.
 De op het Valkhof gevonden loodjes, door A. O. van Kerkwijk, II-3-145.
 Rotterdam's vroedschapspenningen, door P. Haverkorn van Rijsewijk, I-4-22.
 Eerepenningen van der Zaen, door M. G. Wildeman, I-8-181.
 IJzeren muntstempel te Weert (Limb.) gevonden, door A. O. van Kerkwijk, I-2-159.
 Nederlandsche zegelstempels, door A. O. van Kerkwijk, II-9-45.
 Aesthetische middeleeuwsche zegels, door van Schevichaven, II-4-212.
 Middeleeuwsche zegels, door J. Six, II-4-327.
 [Middeleeuwsch zegel], door S. Muller Fzn., II-5-122, 176.
- Musea buitenland, zie ook Nederl. O. Indië**
 Gand — Société des amis du Musée, door P. Bergmans, I-6-95.
 Kaapstad, Nationaal museum Groot-Constantia, III-8-296.
 De musea in Rusland, II-12-49.
 Museum te Stockholm, door E. W. Moes, I-5-39.
- Musea Nederland**
 Overijsel, verslag der archieven, III-3-228.
 Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst, II-2-133; II-4-41, 205; II-8-267; II-9-272; II-11-95, 253; II-12-242; II-13-253; III-3-92; III-4-54.
- Aalten, Oudheidkamer, III-9-164; III-10-181.
 Alkmaar, Sted. Museum, arch. en bibl., I-1-173, 236; I-2-199; I-3-208; I-4-138; II-2-34; II-4-42; II-12-216; III-6-167; III-7-165, 173; III-9-164; III-10-181.
 Amersfoort, Museum Flehite, III-9-164.
 Het Rijksmuseum leerschool voor ambachtsbeoefenaars, door J. L. van Ishoven, II-3-27.
 [Amsterdam, Rijksmuseum] Naar aanleiding van een catalogus van pleisterafgietsels, door W. Vogelsang, II-8-190.
 Legaat A. A. des Tombe aan het Rijksmuseum te Amsterdam, door W. Steenhoff, I-4-120.
 Amsterdam, Rijksmuseum, I-1-7, 115, 154, 197, 201, 212; I-2-18, 19; I-3-80, 135; I-4-120; I-5-50, 120, 174; I-7-174; I-8-124, 195; II-1-195; II-2-94, 132, 232; II-4-206; II-5-170; II-8-267; II-9-273; II-11-95, 253; II-12-242; III-3-92; III-4-46, 55; III-5-52, 171, 224; III-6-165; III-7-170; III-8-294; III-9-164; III-10-181.

- Amsterdam, Nederl. Mus. v. Gesch. en Kunst, I-1-3, 29, 48, 49, 57, 119, 148, 200; I-2-6, 68, 121, 126, 147, 185, 234; I-3-10, 88, 136, 262; I-4-19, 43, 123, 208; I-5-47, 178, 215; I-6-12, 122, 163; I-7-12, 101; I-8-43; II-1-158, 197; II-2-39, 103; II-3-141; II-4-20, 41, 207, 243; II-5-16, 132; II-6-169; II-7-157, 240; II-8-60, 268; II-9-62, 206, 273; II-10-116; II-11-95, 253; II-12-27, 194, 242; II-13-203, 253; III-1-147, 160, 238; III-3-83, 92, 213; III-4-55; III-6-166; III-7-171; III-10-181.
- Een marmeren reliëf in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door M. Hudig-Frey, III-2-167.
- Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst en het rapport der museumcommissie, door E. Neurenburg, III-1-126.
- De rangschikking der teekeningenverzameling in het Amsterdamsch prentenkabinet, door N. Beets, I-8-149.
- Amsterdam, 's Rijks Prentenkabinet, I-6-61; II-4-41, 207; II-8-267; II-9-273; II-11-95, 253; II-12-242; III-3-92; III-7-172.
- , Ethnografisch Museum, I-2-187.
- 's Rijks Historisch Museum, door H. E. van Gelder, II-6-155.
- [Amsterdam], 's Rijks Architectuurmuseum, door H. Teding van Berkhout, II-10-252.
- [Amsterdam], Rijks-Architectuurmuseum, II-11-225.
- Amsterdam, Stedelijk Museum, I-1-163; I-2-20 (Suasso); II-2-97 (Mus. en arch. v. Tijdmeetkunde); III-5-224. (Hist. Mus.); III-8-297 (Bouwfragmenten).
- Het geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum in het Stedelijk Museum te Amsterdam, door C. E. Daniëls, I-4-89.
- Amsterdam, Vondelmuseum, I-7-128; II-1-262.
- , Hist. Mus. Waaggebouw, III-4-59; III-6-27.
- , Schutterijmuseum, II-2-132.
- , Museum Amstelkring, II-12-178; III-8-294.
- , Rembrandthuis, II-1-49, 229; III-5-171.
- , Museum Dentz van Schaick, II-13-84.
- , Collectie Six, I-1-205; I-2-22, 31, 103; I-8-187; II-13-253.
- 's Rijks aankoop uit de Six collectie, door W. Martin, II-1-5.
- Museumplannen te Arnhem, II-7-28.
- Versl. d. Com. t. verz. eener goede bewaring van denkst. v. gesch. en kunst te Arnhem, I-4-138; II-4-285.
- Arnhem, Gemeentemuseum, I-1-211; I-6-128; I-8-67; II-1-100; II-2-177; III-3-97, 215, 229; III-5-52, 227; III-6-226; III-7-173; III-9-166; III-10-181.
- Het Nederlandsch Openlucht-museum, door A. van Erven Dorens, II-12-68.
- Het Nederlandsch Openluchtmuseum, door F. A. Hoefler, II-5-224.
- Arnhem, Openluchtmuseum, II-5-54, 118; II-9-124, 276; II-11-224; II-12-91; III-3-97, 229; III-4-291, 293; III-5-174, 224; III-6-27, 167; III-7-174; III-8-296; III-9-166; III-10-181.
- Assen, Prov. Mus. v. Oudheden, I-1-17, 125, 230; I-2-200; I-3-13, 141; I-4-138; I-5-122, 183; I-6-74; I-7-13; II-1-49; II-2-34; II-6-49; II-8-72; II-12-89, 246; II-13-84; III-1-55.
- Barneveld, Oudheidkamer, III-1-53; III-6-160; III-8-294.
- Bergen, Oudheidkamer, I-5-12.
- , Gemeentemuseum, III-9-166.
- Breda, Stedelijk Museum, I-4-175; II-3-156; II-13-84; III-11-28.
- Delft, Prinsenhof, II-4-210; II-11-254; II-12-243; III-6-160.
- Delft, Gemeentemuseum, I-4-213; I-5-43, 216; II-4-48, 210; II-5-168; II-6-192; III-2-227; III-3-93, 229; III-4-293; III-5-224; III-6-166; III-7-174; III-8-291; III-9-167; III-10-182.
- , Museum Huis Lambert van Meerten, I-6-170; II-8-269; II-11-254; II-12-243; II-13-196, 254; III-1-242; III-4-291; III-7-172.
- , Museum Paul Tétar van Elven, III-5-171; III-7-165.
- Delfzijl, museumplannen, III-9-167.
- Deventer, Museum, II-5-54; II-6-90; III-6-27, 167; III-7-175; III-9-167; III-10-177, 182.
- Dokkum, Oudheidkamer, II-12-45.
- Dordrecht, Museum, I-1-164, I-3-138, 270; I-6-16; II-1-193; II-3-35, 189; II-7-262; II-8-230; II-10-240; II-11-190; III-3-229; III-4-46, 293; III-6-167; III-7-176; III-8-294; III-9-167; III-10-182.
- , Museum Oud-Dordrecht, I-1-130; I-2-192; III-10-182.
- Vereeniging „Oud-Dordrecht”, I-2-38; I-3-18, 270; I-4-215; I-6-172; I-7-128; I-8-163; II-1-193; II-2-136; II-3-157; II-5-168; II-6-192; II-13-171.
- Oud-Dordrecht en de verzameling van Gijn, door A. Staring, III-2-207.
- Dordrecht, Museum Mr. S. van Gijn, III-5-172; III-7-166, 176; III-9-167.
- , Museum van Bilderbeek, II-12-178.
- [Dorenwerd], Nederlandsch Legermuseum, III-8-296.
- Edam, Museum, I-3-270; I-4-47, 216; I-5-183; I-7-154; I-8-220; II-2-178; II-6-49.
- Emmen, Archeologisch Openluchtmuseum, III-11-37.
- Enkhuizen, Waaggebouw-Museum, II-3-156; II-9-226; III-6-27.
- , Gemeentemuseum, III-7-166.
- Enschede, „Oudheidkamer Twente”, I-7-13.
- , Rijksmuseum Twenthe, III-7-166; III-8-295; III-10-182.
- Franeker, Oudheidkamer, III-1-164.
- , Sted. Museum, III-6-167.
- Gorinchem, Museum Oud-Gorcum, III-9-168.
- , Museum (huis „Dit is in Bethlehem”), II-5-90.
- 's-Gravenhage, commissie „Museumvraagstuk”, II-4-45.
- De schilderijenverzameling van het Mauritshuis tijdens het stadhoudelijk bestuur, door C. Hofstede de Groot, III-2-1.
- Het Mauritshuis 1822 — Januari — 1922, door W. Martin, III-2-5.
- De nieuwe catalogus van het Mauritshuis, door C. Hofstede de Groot, II-7-77.
- Repliek, door W. Martin, II-7-144.
- De werkzaamheid van dr. A. Bredius aan het Mauritshuis, door W. Martin, II-2-109.
- Mauritshuis, door W. Martin, II-6-78.
- 's-Gravenhage, Mauritshuis, I-1-13, 34, 70, 120, 157, 159; I-2-32, 53, 73, 127, 154, 187, 236; I-3-12, 95, 137, 138, 207, 263; I-4-127; I-5-50; I-6-14; I-8-127, 162; II-1-235; II-2-183; II-3-173; II-4-185, 209; II-5-20; II-6-78; II-6-225; II-7-244; II-8-268; II-9-254; II-10-134, 214; II-11-96, 214, 253; II-12-243, 247; II-13-253; III-3-93; III-4-55; III-6-27, 166; III-7-172; III-8-295; III-9-168; III-10-183.
- , museumbouw, III-7-167.
- Versl. Comm. v. beheer o. d. verz. v. geschied- en oudheidk. voorw. te 's-Gravenhage, I-2-246; I-4-47.
- 's-Gravenhage, Dienst v. K. en W. der gemeente, II-11-224; II-12-176; III-3-229; — Mededeelingen II-12-175, 244; III-4-284; III-5-227; III-6-172.

- Het gereorganiseerde Haagsche [Gemeente] museum, door C. Engelen, II-12-228.
- Catalogus van de verzameling Haagsch porcelein in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, door Dr. H. E. van Gelder, door E. Neurdenburg, II-9-106.
- 's-Gravenhage, Gemeente Museum, I-1-229; I-6-172; I-7-128; II-1-194; II-2-134; II-3-191; II-4-286; II-5-57, 168; II-6-30, 253; II-7-38, 263; II-9-57; II-10-239; II-12-218; III-5-174; III-6-161, 168; III-7-29, 176; III-9-168; III-10-183.
- Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage, door H. E. van Gelder, II-4-218.
- Een Haagsche museumquestie [Museum v. Kunstnijverheid], door H. E. v. Gelder, II-4-247.
- Een Haagsche museumquaestie II, II-5-109.
- Over twee medaillons in het Haagsche Kunstnijverheid-Museum, door D. F. Lunsingh-Scheurleer, III-11-171.
- 's-Gravenhage, Mus. v. Kunstnijverheid, III-1-53.
- , Kon. Penning-Kabinet, I-1-7, 159; I-2-32, 128, 237, 265; I-5-122; II-4-209; II-8-64, 70, 268; II-9-273; II-11-51, 96, 253; II-12-243; II-13-254; II-3-93; III-4-55; III-7-172.
- , Museum Gevangenpoort, II-4-210.
- , Museum-Bredius, III-2-219; III-6-168, 223; III-7-166; III-9-168.
- Een Oranje-Nassau museum, door A. Staring, III-2-92.
- 's Gravenhage, Oranje-Nassau Museum, III-4-47, 304; III-5-52; III-6-27, 161, 168; III-7-177; III-9-168; III-10-183; III-11-37.
- , Museum Meermann Westreenianum, II-4-210.
- , Museum Scheurleer, door M. P. Rooseboom, II-7-271.
- De oude Nederlandsche muziekinstrumenten in het Museum Scheurleer, door D. J. Balfort, III-10-157.
- 's Gravenhage, Museum voor Egyptische en Grieksche Kunst, III-2-219.
- Het Museum van reproducties van beeldhouwkunst te 's Gravenhage, door A. W. Byvanck, II-13-240.
- 's Gravenhage, Academie van Beeldende Kunsten, II-12-247; II-13-214; III-2-227; III-3-215, 230; III-4-54, 295.
- , Museum ten dienste van de Grenadiers en Jagers, III-8-295.
- , Historisch Museum, III-4-47.
- , Postmuseum, III-4-302.
- De nieuwe inrichting van het Groningsch Museum, door T. J. de Boer, I-4-130.
- Groningen, Museum v. d. provincie en de stad, I-1-49, 123, 164, 173; I-2-36, 191, 201, 209; II-1-100; II-3-71.
- , Museum van Oudheden, I-4-141; I-5-123; I-6-128; I-7-90; I-8-68; II-4-317; II-7-165; III-1-55; III-2-228; III-3-215; III-5-175, 224; III-6-28, 29, 224; III-7-29, 177; III-9-169; III-10-183; III-11-37.
- Frans Halsmuseum der gemeente Haarlem, door G. D. Gratama, II-6-82.
- Haarlem, Frans Halsmuseum, II-4-326; II-6-194; II-7-263; II-8-230; II-10-240; II-11-190, 222, 224; II-12-45, 216; II-13-170; III-1-54; III-3-230; III-5-172; III-6-161, 168, 224; III-7-167, 178; III-8-295; III-9-169; III-10-183; III-11-37.
- Vereeniging t. uitbreiding d. verz. v. kunst en oudheden i. h. F. Halsmuseum, III-11-37.
- Haarlem, Vereeniging t. uitbreiding d. verz. van kunst en oudheden i. h. Sted. Mus., I-1-237; II-2-234.
- Het stedelijk museum te Haarlem, door C. J. Gonnet, I-3-266; I-7-47.
- Stedelijk Museum te Haarlem, door W. Martin, II-3-146.
- Stedelijk Museum te Haarlem, door H. E. van Gelder, II-5-176.
- Haarlem, Stedelijk Museum, I-1-164; I-2-35; I-7-129; I-8-164; II-1-262; II-2-18, 178; II-3-72; II-5-168.
- , Museum v. Kunstnijverheid, I-1-229; I-3-19, 269; I-6-173; II-3-72; II-7-162; III-6-161.
- , Bisschoppelijk Museum, I-2-75; III-9-169.
- , Museum Teyler, I-8-162.
- , Museum Prinsenhof, I-2-237.
- , Koloniaal Museum, II-3-71.
- Haarzuilen, Kasteel de Haar, III-5-172.
- Haastrecht, Stichting-Bisdom van Vliet, III-4-292.
- Heemstede, de kunstverzameling Catalina von Pannwitz, III-3-216.
- Museumplannen te 's Hertogenbosch, II-7-153.
- 's Hertogenbosch, Archief en Museum, II-12-89, 217.
- , Centraal Noord-Brabantsch Museum, III-4-292; III-7-167.
- , Museum v. h. Prov. Gen. v. K. en W., III-6-162; III-9-169.
- Hoorn, West-Friesch Museum, I-1-227; I-2-247; I-4-24; II-1-194; II-10-241; II-11-255; III-1-55; III-3-97; III-4-293; III-5-175; III-6-169; III-7-178; III-9-169; III-10-183.
- Hulst, Oudheidkamer, III-9-169.
- Koog a/d Zaan, Molenmuseum, III-7-167; III-8-295.
- Kuilenburg, Oudheidkamer, III-9-169.
- Leeuwarden, Friesch Museum, I-1-71, 212; I-2-36, 188; I-3-17; I-4-140; I-8-131; II-4-211; II-7-163; II-10-285; III-1-162; III-4-292; III-5-172; III-6-28; III-9-169; III-10-183.
- De verzameling Bisschop in het Friesch Museum, door J. C. Overvoorde, I-7-151; II-8-66.
- Leeuwarden, Princessehof, III-7-167; III-9-169.
- Leiden, Musea, II-13-250.
- , Stedel. Museum de Lakenhal, I-1-74, 131, 228; I-3-95, 139, 207, 209; I-4-137, 216; I-5-12, 51, 184; I-6-17, 130; I-7-91; I-8-164; II-1-9, 241; II-2-38, 63, 108, 135; II-3-193; II-6-194; II-7-163; II-8-230; II-9-109, 271; II-10-238; II-11-190, 255; II-12-176; III-1-53, 54, 163; III-2-153, 220; III-3-97; III-4-47, 56, 294; III-5-175, 225; III-6-169; III-7-167, 179; III-9-170; III-11-31.
- , gebouw ter uitbreiding Lakenhal, III-1-242.
- De Nederlandsche afdeling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, door P. C. J. A. Boeles, I-8-128.
- De nieuwe Nederlandsche afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, door A. W. Byvanck, II-11-118.
- De opleiding van ambtenaren voor het Museum van Oudheden te Leiden en de Universiteit, door A. W. Byvanck, III-10-139.
- Opgravingen in Nederland, 1. De galerij van opgravingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, door A. W. Byvanck, II-8-252.
- Leiden, Museum van Oudheden, I-3-137; I-5-161; I-6-126; II-4-210; II-8-269; II-9-274; II-11-97, 254; II-12-143; III-3-93; III-4-55, 292; III-6-166, 224; III-7-172; III-8-220, 295; III-9-170; III-11-37.
- De aanslag op 's Rijks Ethnografisch Museum [te Leiden], door J. P. B. de Josselin de Jong, III-1-133.
- Leiden, Rijks Ethnografisch Museum, I-1-70, 71; II-8-269; II-9-274; II-11-97, 254; II-12-243; III-2-220; III-3-93; III-6-166.
- Leidsch Universiteitsmuseum, III-1-53.
- Leiden, Academisch Historisch Museum, III-10-146.
- Het Nederlandsch Historisch Natuurwetenschappelijk Museum [te Leiden], door C. A. Crommelin, III-10-10.
- Leiden, Prentenkabinet der Universiteit, III-11-38.

- Loosdrecht, Verzameling kasteel Sypesteyn, III-3-216; III-6-170; III-7-168.
- Maastricht, Museum, III-2-228; III-4-47; III-6-225; III-7-29; III-8-292.
- Middelburg, Oudheidkamer, II-9-127; II-10-285; II-12-91; III-3-216; III-6-29.
- , Museum Zeeuwsch Genootschap, III-4-296; III-6-28; III-8-295; III-10-183.
- Naaldwijk, Gemeentelijk Museum, II-1-194.
- Naarden, Comenius Museum, III-5-52.
- De gildekannen in het Stedelijk Museum te Nijmegen, door K. Azijnman, III-5-48.
- Versl. d. Com. t. verz. eener goede bewaring van gedenkst. v. gesch. en kunst te Nijmegen, I-2-247; I-3-270; I-4-217; I-5-184; I-6-173; I-7-130; II-4-42; II-6-195; II-12-217; III-3-97; III-4-56, 294; III-6-227; III-8-293; III-9-171; III-10-184.
- Nijmegen, Gemeentemuseum, I-1-229; I-2-237; I-3-208; I-7-149; I-8-195; II-2-233; II-5-169; II-7-164; II-8-230; II-9-272; II-11-52; III-9-172; III-10-184.
- , Rijksmuseum G. M. Kam, III-2-153; III-6-166; III-7-173; III-9-171; III-10-183; III-11-39.
- Aanwinsten der verzameling-Kam te Nijmegen [legioenteekens], door A. W. Byvanck, II-10-219.
- Antieke helmen in het Museum Kam, door G. M. Kam, II-8-258.
- Oldenzaal, Oudheidkamer, II-9-127; III-9-172.
- Renen, Oudheidkamer, II-2-64; II-3-194.
- Roermond, Museum, III-11-39.
- Rotterdam, Museum Boymans, I-1-74, 131; I-2-128, 180; I-3-139; I-4-23, 176; I-6-174; I-7-91; II-1-205; II-2-132; II-5-169; II-6-254; II-7-264; II-8-231; II-9-272; II-10-240; II-13-170; III-2-103; III-3-216; III-4-48, 57, 293, 294; III-5-172, 225, 228; III-6-162, 226; III-7-30, 168, 180; III-8-221, 296; III-9-172; III-10-184.
- [Rectificatie voor uittreksel verslag 1904 Museum Boymans], door E. Wiersum, I-7-33.
- Rotterdam, Museum van Land- en Volkenkunde en Maritiem Museum, II-1-100; II-12-216; III-1-162; III-2-157; III-4-57.
- Stedelijk Museum te Rotterdam, door J. C. Overvoorde, II-7-151.
- Rotterdam, Museum v. Oudheden, II-4-289; II-6-196; II-7-92; II-10-285; II-12-217; II-13-85; III-4-48; III-5-175; III-6-170; III-7-180; III-8-296; III-9-172.
- Schiedam, Stedelijk Museum, III-7-168; III-9-173.
- Tiel, Oudheidkamer, I-2-219; I-3-140; III-5-225.
- De verplaatsing der schilderijenverzameling der gemeente Utrecht, door I. H. Gallée, I-6-168.
- Utrecht, Stedelijk Museum, I-1-15, 226; I-3-97, 141; II-7-265; III-7-180.
- , nieuw Gemeentemuseum, II-8-227; III-2-103.
- , Centraalmuseum, II-8-60; III-1-161; III-3-98, 217; III-4-57, 294; III-7-169; III-9-173; III-10-184; III-11-39.
- Het nieuwe centrale museum te Utrecht, door S. Muller Fzn., II-9-94.
- Rapport betreffende den bouw en de inrichting van het Centraal Museum te Utrecht, door J. C. Overvoorde, III-3-81.
- De beide 16e eeuwse Jodenreliëfs in het Centraalmuseum te Utrecht, door J. Zwarts, III-5-39.
- Utrecht, Museum Kunstliefde, I-1-163.
- Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, I-2-180; II-11-222; III-6-227; III-8-292, 296; III-9-173; III-10-184.
- , Gemeenteverzamelingen, I-4-48; I-5-184; I-6-130; I-7-92; I-8-166; II-2-139; II-4-44; II-5-169; II-6-196; II-12-90, 213; III-1-55.
- , Oud-Katholiek Museum, III-10-185.
- Venlo, Museum, III-5-52.
- Vlaardingen, Oudheidkamer en Visscherij-museum, II-13-85, 214.
- Vlissingen, Stedelijk museum, II-7-153; II-8-228; III-3-217; III-5-172; III-6-170, 226; III-7-181; III-9-174; III-10-185.
- Voorburg, Hofwijck, III-6-223; III-8-295; III-10-185.
- Wijk bij Duurstede, Kantonnaal- en Stedelijk Museum, III-6-226.
- Zaanlandsche Oudheidk. Ver. J. Honig Jz. Jr. te Zaan- d i j k, I-1-227; I-5-123; I-6-131; II-2-179; II-3-158; II-7-164; II-11-222; III-8-293.
- Zalt-Bommel, Oudheidkamer, II-2-182.
- Zutphen, Museum, I-2-218, 237; I-3-76; I-4-49, 175, 213; II-3-72; II-5-119; II-6-91; II-7-165; II-8-231; II-11-256; II-12-90; III-1-162; III-2-158; III-4-57, 295; III-5-176; III-6-170; III-7-181; III-8-296; III-9-174; III-10-185.
- Stedelijk Museum te Zutphen [fragment beeldhouw- werk], door C. Engelen, III-3-77.
- Zwolle, Museum, I-4-176; III-5-173.

Museum- en archiefwezen

- Over museum-catalogussen, door S. Muller Fzn. en A. Pit, I-1-98.
- Museum-gidsen, door H. E. van Gelder, II-6-221.
- Over museumcatalogi, door C. Hofstede de Groot, II-7-255. Naschrift, door W. Martin, II-7-260.
- [Opnemen van artistiek waardelooze portretten van beroemde tijdgenooten in musea], I-5-49.
- De stichting van den Directeurendag, door M. A. Evelein, III-6-25.
- Bijeenkomsten van museumdirecteuren, door J. C. Overvoorde, III-3-35.
- Vereeniging „Directeurendag”, III-7-73, 169; III-8-285; III-9-95; III-10-145; III-11-180.
- Internationale museumraad, III-11-26.
- Internationaal museumbureau van den Volkenbond, III-7-30.
- Monumentenzorg, museumbeheer, enz. in voorloopig verslag, memorie van antwoord en handelingen, door T. v. B., II-6-17.
- Dr. C. Hofstede de Groot's stellingen op de Bondsvergadering te Utrecht, II-3-195.
- Stellingen betreffende museumbeheer, II-10-249.
- Antwoord aan den heer Buschmann [hervorming en be- heer musea], door C. Hofstede de Groot, II-12-42, 86.
- [Naar aanleiding van de Museum-brochure], door Busch- mann, II-12-85.
- Rapport der Rijksc commissie voor het museumwezen, door W. Vogelsang, III-1-108.
- Een buitenlander over het Museumrapport, III-4-46.
- De Museumraad, III-2-99.
- Rijksc commissie voor het museumwezen, II-12-44.
- Rijksc commissie van advies in zake de musea, III-2-233; III-7-29.
- Plaatselijke historische en kunstmusea, door J. C. Over- voorde, III-1-138.
- Plaatselijke musea, II-5-7, 177; II-6-7; II-7-29.
- Particuliere musea, III-6-163.

- Het redderen van den nationalen kunstboedel, door F. Lugt. Boekbespreking door W. Vogelsang, II-12-33.
- De eerste phase der hervorming onzer musea, door P. C. J. A. Boeles, III-2-132.
- Het rapport der Rijkscommissie tot reorganisatie van het museumwezen (1921) en de tegenwoordige oeconomische crisis, door C. H. de Jonge, III-4-131.
- Archieven en musea, naar aanleiding van het verslag van het Drentsche Rijks-archief, door J. C. Overvoorde, II-11-45.
- Het levende in een modern kunstmuseum, door D. Hanema, III-4-135.
- Legaten en schenkingen aan openbare musea, II-6-212.
- Een viertal punten van algemeen oudheidkundig belang (1. beperkende stipulaties in erfelingen aan den staat, 2. in bruikleen geven van kunstvoorw. d. d. staat aan prov. of sted. musea, 4. de bij de staatsbegrooting toegestane credieten voor aankopen voor de musea), door C. Hofstede de Groot, I-1-192.
- Rapport (I. In bruikleen geving van dubletten of voorwerpen van meer plaatselijk belang aan locale museums; II. Wijziging van verouderde bepalingen van legaten ten behoeve van openbare verzamelingen), I-8-10.
- Onuitvoerbare bepalingen in testamentaire beschikkingen, I-8-159.
- Een gevaar voor de kunst [wijziging wet op de personeele belasting], door H. Teding van Berkhout, II-9-9; Adres van den Bond aan de Tweede Kamer over deze kwestie, II-9-63.
- Wijziging vermogensbelasting, II-11-188.
- Herziening in het algemeen belang van bij erfstelling of legaat gemaakte bedingen, III-5-53.
- Request inzake weeldebelasting, III-5-162.
- Wijziging successiewet, III-6-173.
- Opleiding van kunsthistorici en museum-ambtenaren, II-8-8.
- [Opleiding van kunsthistorici en museum-ambtenaren], II-8-118; II-11-57.
- De opleiding van aanstaande museum-ambtenaren, kunsthistorici en archeologen, door A. W. Byvanck, III-1-144.
- De opleiding van ambtenaren voor het Museum van Oudheden te Leiden en de Universiteit, door A. W. Byvanck, III-10-139.
- De klassieke oudheid in het rapport der Museumcommissie, door A. W. Bijvanck, III-1-130.
- Musea door N. Beets, I-8-160.
- Inrichting van musea, I-6-120.
- Stellingen betreffende de inrichting van een historisch museum, II-6-88.
- De inrichting der kleine musea van oude kunst in Italië, door G. J. Hoogewerff, III-9-97.
- Een museum voor bouwkunst, III-3-214.
- Een algemeen museum voor vaderlandsche volkskunst, door P. C. J. A. Boeles, II-12-237.
- Catalogiseering van Nederlandsche kunstwerken in Italië (teekeningen), door G. J. Hoogewerff, II-9-231.
- Regels voor het catalogiseeren van teekeningen (n. aanl. v. art Hoogew.), door H. Teding van Berkhout, II-9-238.
- Het etiketteeren van schilderijen in musea door W. Martin, II-9-70.
- 's Rijks aanwinsten uit de verzameling Steengracht, door W. Martin, II-7-8. Naschrift, door H. Teding van Berkhout, II-7-92.
- Collectie Loudon, II-9-62.
- Kunstschaten uit Frankrijk, II-12-48.
- Platenarchief, door F. Hudig, III-1-232.
- Platenarchief, door F. Hudig en A. W. Byvanck, III-2-152, 153.
- Een centrale catalogus van platen en zinco's, door E. J. Haslinghuis, III-2-91.
- Archaeologisch congres te Utrecht, I-7-10, 41.
- Verlichting van een binnenplaats, door J. Six, II-9-110.
- Muziekinstrumenten
- De oude Nederlandsche muziekinstrumenten in het Museum Scheurleer, door D. J. Balffoort, III-10-157.
- Aanwinsten Nederl. Museum te Amsterdam [muziekinstrumenten], I-1-48.
- Nederlandsch Oost Indië. Monumenten van Indische kunst
- Indische tempels, II-10-288.
- Java, Koeto Renon, Randoe Agoeng en Bondogebied, III-5-230.
- Java, Tjandi Kalansan, opgraving stoepa's, III-9-163.
- Magelang, Hindoe-Javaansche monumenten, III-9-163.
- Tampoeng en Dandar, praehistorisch onderzoek, III-8-302.
- Banda, III-10-180.
- Bangil, Hindoetempel, III-9-163.
- Tjandi Sari, klooster, III-9-163.
- Palembang, oude beelden, III-8-302.
- Singosari, steenen beeld, III-9-163.
- Tjandi Agoeng, Ganeshabeeld, III-5-181.
- Djokja, Buddhabeeld, III-5-230.
- Bali, vondsten in de dessa Pedjeng, III-5-230.
- „Boedha antiquiteiten”, II-7-270.
- Djenggrong, gouden sieraden, III-5-181.
- Loemadjang, koperen plaat, III-5-181.
- Nederlandsch Oost Indië. Monumenten van Nederlandsche kunst
- Nederlandsche monumenten in Oost-Indië, II-5-174.
- Fort Rotterdam, III-5-181.
- Batavia, citadel Prins Hendrik, III-9-163.
- Batavia, Portugeesche Buitenkerk, III-7-33.
- Batavia's landhuizen, door V. I. van de Wall, III-9-119.
- Het Lands-archief te Batavia, door V. I. van de Wall, III-7-127.
- De Compagnieskamer te Batavia, I-6-170.
- De Compagnieskamer van het Museum van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen, I-7-79.
- Soerabaja, fort Prins Hendrik, III-9-163.
- De Nederlandsche oudheden in Celebes, door V. I. van de Wall, III-9-121.
- Oudheidkundig onderzoek op Celebes, III-9-162.
- Celebes, III-8-301; III-10-180.
- Molukken, III-7-34.
- Makassar, fort Rotterdam, kerkgebouw, III-9-163.
- De doopschotel van de Ned. Herv. Kerk te Makassar, door J. C. Overvoorde, II-11-218.
- Boana (West-Celebes), twee beschreven steenen, III-9-163.
- De Nederlandsche oudheden in de Molukken, door N. J. Krom, III-2-60, 104.
- Nederlandsche oudheden in de Molukken, III-4-302.
- Molukken, Hollandsche oudheden, III-9-163.
- Banda, fort Belgica, III-9-162.

- Nederlandsch Oost Indië Monumentenzorg
- Monumentenzorg Indië, I-3-75; II-6-219; II-11-225; II-12-250; III-2-102; III-4-304; III-5-58, 59; III-6-223.
- Oudheidkundige dienst in Nederlandsch-Indië, verslagen, II-11-255; II-12-43, 92; II-13-92; III-1-162; III-3-98; III-4-58, 302; III-5-58; III-7-165, 170.
- Het werk der commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, door M. Tonnet, II-1-21, 77.
- Indisch oudheidkundig werk 1901—1926, door N. J. Krom, III-6-203.
- Indische monumenten, door J. C. Overvoorde, I-2-175.
- Restaureeren van oude gebouwen in Ned. Indië, door P. J. Perquin, III-3-78.
- Restauratie van Hindoe-Javaansche monumenten, III-3-218; III-6-30.
- De zorg voor de Indische oudheden, II-7-203.
- Nederlandsch Oost Indië. Musea
- Ned. Indië, III-5-173, 225.
- Indische museumplannen, III-6-28.
- Batavia, museum, II-3-35.
- , Openlucht Museum, III-9-163.
- Djokja [museumplannen], III-4-48; III-8-302.
- Raja, Bataksch Museum, III-5-173.
- Personalialia
- Adama van Scheltema, zie Scheltema.
- Aken de Waard, J. van, II-6-94.
- Arkel, G. van, II-11-226.
- Aspermont, C. H. C. Flugi van, I-1-141.
- Baard, I-6-96.
- Beelaerts van Blokland, J., II-7-92.
- Bernards, J. W., I-1-238.
- Bosch, F. D. K., II-7-204.
- Mr. L. G. N. Bouricius † 21 Februari 1929, door H. E. van Gelder, III-9-120.
- De werkzaamheid van dr. A. Bredius aan het Maurits-huis, door W. Martin, II-2-109.
- Bredius, A., I-1-51; II-2-144.
- Brenkman, G. J., III-2-104.
- In memoriam Dr. Gisbert Brom, door W. Vogelsang, II-8-219.
- Buisman, H., II-6-93.
- Coert, A., III-10-192.
- Comte, A. le, II-1-52.
- Dr. P. J. H. Cuypers, door J. C. Overvoorde, III-1-1.
- Cuypers, P. J., II-11-226.
- Deinse, J. J. van, III-10-156.
- Dr. H. J. Dompierre de Chaufepié, in memoriam, door D. F. Scheurleer, II-4-7.
- In memoriam Mr. M. I. Duparc, door W. Vogelsang, III-5-107.
- Duparc, M. J., II-9-128.
- Eden, F. W. van, I-1-51; I-2-220.
- Evelein, M. A., II-1-52.
- In memoriam Jhr. Mr. J. A. Feith, door J. Huizinga, II-6-41.
- In memoriam Jhr. Mr. W. G. Feith, III-4-142.
- Flugi van Aspermont, zie Aspermont.
- Gils, J. van, II-12-180.
- In memoriam Mr. A. E. H. Goekoop, door H. E. van Gelder, II-7-272.
- Greshoff, M., II-2-234.
- Huldiging Dr. C. Hofstede de Groot, III-4-64.
- In memoriam Cornelis Hofstede de Groot, door W. Vogelsang, III-10-4.
- Groot, C. Hofstede de, III-6-228.
- Hannema, D., III-1-243.
- Haverkorn van Rijsewijk, zie Rijsewijk.
- Heek, J. H. van, III-10-156.
- Heek-Burr Ewing, E., III-10-156.
- Heeswijk, van, II-2-144.
- Heukelum, G. W. van, II-2-143.
- Hoefler, F. A., II-7-92.
- Hofstede de Groot, zie Groot.
- In memoriam Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, door A. W. Byvanck, III-2-163.
- Holwerda, J. H., II-3-36, 74; III-9-120.
- Hoog Hzn., G. de, II-10-248.
- Hudig, F. W., II-11-56; III-4-64.
- Hulk, J. F., I-8-182.
- Juynboll, H. H., II-2-182.
- Kalcken, G. van, II-13-92.
- In memoriam G. M. Kam, door M. A. Evelein, III-3-37.
- Krom, N. J., II-12-180.
- Kronig, J. O., II-3-193; II-4-327.
- Ligtenberg, R., II-10-248; II-13-176.
- Martin, W., I-2-146; I-8-182; II-2-144.
- In memoriam E. W. Moes, door N. Beets, II-6-35.
- Moes, E. W., II-5-226.
- In memoriam Mr. S. Muller Fzn., door W. Vogelsang, III-3-1.
- Neurdenburg, E., II-5-122; II-11-226.
- A. von Oechelhaeuser †, door E. J. Haslinghuis, III-3-205.
- In memoriam Mr. J. C. Overvoorde door E. J. Haslinghuis, III-10-1.
- Overvoorde, J. C., I-2-220; I-5-199.
- Ozinga, M. D., III-10-156.
- Peelen, I. C. E., II-5-122; III-8-306.
- Penaat, W., III-5-230.
- Pit, A. II-11-226.
- Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, door J. Six, III-2-94.
- Royen, A. J. Servaas van, II-4-327.
- Royer, J. A., I-3-76; II-9-128.
- Rijsewijk, P. Haverkorn van, II-12-218.
- Saher, von, I-1-51; II-11-56.
- F. Adama van Scheltema †, door R. W. P. de Vries, I-1-95.
- Schmidt Degener, F., II-1-194; III-1-166.
- Servaas van Royen, zie Royen.
- In memoriam Prof. Jhr. Dr. J. Six, door G. van Hoorn, III-6-175.
- Steenhoff, J., I-6-96; III-8-306.
- Jhr. Mr. V. E. L. De Stuers †, door J. C. Overvoorde, II-9-113.
- Stuers, V. E. L. de, I-1-237; II-6-220.
- Visser, M. W. de, II-2-234.
- Vogelsang, W., I-8-78; III-10-156.
- Waller, F. G., I-2-146.
- Weissman, A. W., III-3-211.
- Weve, J. J., II-2-144.
- Wild, C. F. L. de, II-4-327.
- Personalialia, II-9-286; II-11-226; II-12-50; II-13-254; III-1-56; III-3-234; III-4-64, 303; III-5-59, 181; III-6-33.
- Prae- en protohistorische oudheden
- Een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche oudheidkunde, door P. C. J. A. Boeles, I-5-202.
- Aan Mr. P. C. J. A. Boeles, door R. Jesse, I-5-214.
- Een stichting voor archaeologie, II-3-74.
- Archaeologie tegenover historie, noodeloze geschillen, door I. H. Gosses, III-1-167.
- De archaeologie in Nederland 1899—1924, door A. W. Byvanck, III-4-119.

- De klassieke oudheid in het rapport der Museumcommissie, door A. W. Byvanck, III-1-130.
- Commissie voor de carteerling van de vóór- en vroeghistorische monumenten in Nederland, verslagen, III-9-118; III-10-145; III-11-180.
- J. H. Holwerda, Nederland's vroegste beschaving en — Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, door C. W. Vollgraff, II-1-175.
- Dr. J. H. Holwerda, Nederlands' vroegste geschiedenis, door A. W. Byvanck, II-12-82.
- Oudheidkundige wandplaat voor Nederland, door C. W. Vollgraff, II-2-131.
- Praehistorische aanwinsten, III-2-100.
- De beschaving in het Merovingische tijdperk, door P. C. J. A. Boeles, II-8-130, 220.
- „Das Rheinische Germanien“, II-6-252.
- Romeinsche toiletartikelen, door G. M. Kam, I-6-52.
- Voorhistorische en Romeinsche oudheden, door A. W. Byvanck, III-3-38; III-5-112.
- Romeinsche oudheden, door A. W. Byvanck, III-2-95.
- Friesch Museum [schaven], door P. C. J. A. Boeles Jr., I-2-188.
- Opgavingen in Nederland, door A. W. Byvanck. I. De galerij van opgravingen van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, II-8-252; II. Hunnebedden, II-9-80; III. Grafheuvels en koepelgraven, II-9-85; IV. Aardewerk, II-9-88; V. Ned. en de voorgesch. v. Europa, II-9-90.
- Voorhistorische en Romeinsche oudheden. Opgavingen en onderzoekingen in 1920, door A. W. Byvanck, III-1-29.
- De nieuwe Nederlandsche afdeeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, door A. W. Byvanck, II-11-118.
- Bijlage [Reorganisatie Mus. v. Oudh. Leiden], I-5-161.
- Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche kunstnijverheid in Rotterdam, door H. Neys, II-4-318.
- Antieke helmen in het museum Kam, door G. M. Kam, II-8-258.
- Aanwinsten der verzameling-Kam te Nijmegen [legioenteekens], door A. W. Byvanck, II-10-219, 280.
- De legioenteekens in de verzameling Kam, door P. C. J. A. Boeles, II-10-278.
- Drentsche oudheden, II-4-48.
- Onderzoek van hunnebedden in Drente, II-7-88.
- Urnenvondsten in Drente, door S. Gratama, I-3-234. I-125.
- Urnenvondsten in Drente, door S. Gratama, I-3-234.
- De baron Alfred de Loë over de Friesche terpen, door P. J. C. A. Boeles, I-3-68.
- De ouderdom der Friesche terpen, door P. C. J. A. Boeles, I-6-64.
- P. C. J. A. Boeles, De Friesche terpen,, bespreking door Holwerda, I-7-130. Replik door Boeles, I-7-132.
- P. C. J. A. Boeles, Catalogus Friesch Museum Leeuwarden, bespreking door C. W. Vollgraff, II-2-58.
- Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland, III-10-146.
- Romeinsche oudheden in de Tielerwaard en Neder-Betuwe, door J. A. Heuff Az., I-7-166.
- Opgavingen in den Tielerwaard, II-8-226.
- Praehistorische graven op de Doorwertsche heide, door J. Goekoop-de Jongh, II-3-164.
- De grafheuvels op de Doorwertsche heide, door W. A. Beelaerts, II-4-240.
- Praehistorische grafheuvels op de Renkumsche heide, door J. Goekoop-de Jongh, II-5-23.
- Monferland, opgravingen, II-11-257.
- Limburgsche urnenvelden, II-6-253.
- Bandceramiek in Limburg, door F. Adama van Scheltema, III-6-16.
- Romeinsche oudheden in Limburg, II-12-227.
- Appingedam, terp Wierhuizen bij Jukwerd, II-9-230; II-9-277.
- Baarle Nassau, voorhistorisch kerkhof te Tommel, I-5-198.
- Bakel, urnenvondst, II-5-90.
- Terp te Blij a, II-2-97.
- Bocholtz, Romeinsche villa, II-9-278.
- Borger, hunebed, I-4-222.
- De terp te Britsum en de runeninscriptie, door P. C. J. A. Boeles, I-7-52.
- Opgavingen te Broeksittard, I-6-133.
- Romeinsche brug te Buinerveen, II-4-217.
- Veenwegen te Buinerveen, II-5-119.
- Burgh (Schouwen), nederzettingen in de duinen en aan het strand, II-9-278.
- Domburg, Karolingische begraafplaatsen, III-1-56.
- Drouwen, hunnebedden, II-11-256.
- De opgravingen te Emmen (Dr.), II-6-215.
- Het houten voetpad in het Emmercompasuum, door G. J. Landweer Jzn., I-1-220.
- De Valtherbrug te Emmer-Compasuum, I-1-140.
- De terpsector te Ezinge, door A. E. van Giffen, III-11-182.
- Faan, zie Oldekerk.
- De terp te Ferwerd, door P. C. J. A. Boeles, II-5-89.
- Ferwerderadeel, terp, II-7-89, 200.
- Finkum, Juckematerp, I-3-17.
- Romeinsche oudheden te Geldermalsen, door Heuff, I-6-178; I-7-181.
- Romeinsche oudheden te Geldermalsen en in Overijssel, I-7-17.
- Geldermalsen, Romeinsche oudheden op Bottestein, II-9-125, 280.
- Praehistorische vondsten [St. Geertruid en Rijkholt], III-1-165.
- Een gesneden steen bij Groesbeek gevonden, door H. J. de Dompierre de Chaufepié, I-2-159.
- Mariëngaarde-terp te Hallum, I-8-14.
- Romeinsche pottenbakkersovens te Heerlen, door H. Martin, II-8-32.
- Heerlen, opgravingen, II-1-104; II-13-172.
- Helmond [bronzen lanspunt], door A. Sassen, I-6-179.
- De terp te Hoogebeintum, I-6-183.
- Ingen, opgraving van vier eikenhouten putten, I-3-284.
- Opgavingen te Katwijk, I-7-165.
- Kesteren, opgravingen, II-3-160.
- Oude gevonden voorwerpen te Leeuwarden, I-1-165.
- Luijkgestel, vóór-historisch kerkhof, I-5-19.
- Romeinsche bouwresten te Maastricht, I-5-220.
- Een hoogst merkwaardige gemme te Maastricht, door H. J. Dompierre de Chaufepié, I-8-45.
- Maurik, opgravingen, II-9-283.
- Millingen, Romeinsche oudheden, II-10-244.
- Vondsten bij Mook, II-2-224.
- Urnenvondsten te Naaldwijk, I-7-166.
- Nederhemert, vondst in kasteelgracht, II-2-35.
- Nieuwenhagen, pottenbakkersoven, II-9-227.
- Nijmegen in Romeinschen tijd, door A. W. Byvanck, II-11-76, 101.
- Vondst te Nijmegen, I-7-64.
- Gevonden oudheden te Nijmegen, I-7-21.
- Vondsten bij Nijmegen, door R. Jesse, I-6-184.
- Opgavingen binnen het Valkhof te Nijmegen, door J. J. Weve, II-3-116.
- De Romeinsche begraafplaats aan den Berg-en-Dalschen weg bij Nijmegen, door J. J. Weve, I-4-196. Naschrift door J. C. Overvoorde, I-4-198.

- Opgravingen in de terp te Faan, gem. Oldekerk, I-1-42.
- Oldenzaal [Germaansche heuvels], I-6-184.
- Oude hoefijzers te Oldenzaal, II-6-257.
- Een kringgrepuurnveld te Oosterwolde, door A. E. van Giffen, III-5-152.
- Poortugaal, opgegraven urn en boomstammen, I-1-50.
- Vondst te Renen, door R. Jesse, II-3-73.
- Renen, steenen hamer, II-3-194.
- Opgravingen van grafheuvel boven Renkum, door A. Verleur, II-11-99.
- Praehistorische oudheden [St. Geertruid en Rijckholt], III-1-165.
- Bewerkte vuurstenen van Rijckholt (L.), door J. H. F. Umbgrove, III-2-203.
- Een „Frankisch” grafveld te Rijnsburg, II-7-201.
- De houten „veenweg” in de gemeente Smilde, door G. J. Landweer Jz., I-4-59.
- Smilde, veenbrug, I-3-289.
- Een Romeinsche koopacte uit de terp te Tolsum, door P. C. J. A. Boeles, II-10-275.
- Opgravingen bij Ubbergen, II-8-226; II-9-285; II-10-47, 287.
- De Hunneschans aan het Uddelermeer, II-1-191.
- Utrecht, opgravingen op het Domplein, III-11-32.
- [Utrecht] Het vinden van een oud vaartuig aan de van Hoornekade, III-11-35.
- Opgravingen te Vaassen, II-2-143.
- Opgravingen bij Valkenburg (L.), II-8-227.
- Valkenswaard, opgravingen, II-1-191.
- Vechten, Romeinsche nederzetting, II-7-269; II-8-287.
- Een Romeinsche ring bij Velzen gevonden, door H. J. de Dompierre de Chaufepié, I-2-128.
- Vlagtwedde, ontgraving urnenveld bij de Pottenborg, II-13-214.
- Voerendaal, Romeinsche oudheden, II-10-246.
- Voorburg, opgravingen Arentsburgh, II-1-234; II-2-98; II-5-120; II-7-90; II-9-224.
- Praehistorische bronsvondst te Voorhout, I-8-134.
- Twee oud-Germaansche lijken gevonden in het Weerdingerveen, door G. J. Landweer Jz., I-5-197.
- De Hunnenborg te Weerselo, door J. J. van Deinse, II-3-161.
- Winterswijk, urnenveld, II-8-228.
- Wychem, opgravingen, III-4-63.
- Friesch Museum te Leeuwarden, belangrijk skelet en armband [uit IJslumburen], door P. B., I-2-36.
- Een Mithras-reliëf te Zutphen, door J. Gimberg, III-11-190.
- Tentoonstelling van familieportretten, nagelaten door Jhr. Mr. C. H. Backer, door W. Martin, II-2-218.
- Portretten uit de nalatenschap van Mevrouw Gans-Tromp, overleden den 7 Januari 1717 op het Huis te Binderen onder Helmond, door M. G. Wildeman, I-6-198.
- Du portrait des trois Coligny conservé au musée de La Haye, door L. Dimier, I-4-20.
- Schilderijen der Brederode's te Vianen, I-1-236.
- De thans bekende portretten van Jan van Wassenaer, door H. G. A. Obreen, I-2-177.
- Een historische schilderij, door J. Eysten, II-6-214.
- Een onbekend portret te Culemborg, door W. A. Beelaerts, II-1-170.
- De man met de Simson-medalje, door W. Martin, II-10-214.
- Dordrecht's Museum [schilderij: optocht Dordtsche redrijkerskamer], door J. C. Overvoorde, I-6-16.
- Legaat A. A. des Tombe aan het Rijksmuseum te Amsterdam, door W. Steenhoff, I-4-120; II-1-195.
- Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam, door B. W. F. van Riemsdijk, I-1-7, 197; I-3-80; I-5-174; I-7-174; I-8-124.
- Collectie Six, door W. Steenhoff, I-1-205; I-2-22, 31.
- Mauritshuis, door C. H. Flugl van Aspermont, I-1-13, 34, 120; I-2-53, 73.
- Mauritshuis, door W. Martin, I-2-154; I-3-12, 95, 207, 263; I-4-127; I-6-14; I-8-127, 162; II-1-235; II-2-183; II-3-173; II-5-20; II-6-225; II-9-254; II-11-214.
- Stedelijk Museum te Leiden [aanwinsten], door J. C. Overvoorde, II-1-9; II-2-108; II-9-109.
- Stedelijk Museum te Leiden [bruikleen-Delaroff], door J. C. Overvoorde, II-1-241; II-2-38.
- Stedelijk Museum te Leiden [middenstuk eener triptiek], door W. Martin, I-6-17.
- Museum Boymans, I-3-139; II-1-205; II-7-264.
- Nederlanders in de „Grotte”, door J. Six, II-6-232. Naschrift, door A. W. Byvanck, II-7-73.
- Hollandsche schilders (grof- en fijn-) te Londen in de 16e eeuw, door M. G. Wildeman, I-2-102; I-3-252.
- Italiaansche schilderkunst der 13e, 14e en 15e eeuw in het Centraal-Museum te Utrecht, het Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam, door R. van Marle, III-4-22.
- Korte mededeelingen aangaande eenige schilders, door M. G. Wildeman, I-1-182.
- Onbekende schilders I. Jan van Aken, Abraham Remmers, Gort, Bouman, Wittig, door G. J. Hoogewerff, II-6-234.
- Een verbetering [dateering winterlandschap d. H. Avercamp op het raadhuis te Kampen], I-5-151.
- Aanwinsten van het Mauritshuis [schilderijen van J. A. Backer en M. van Musscher], door W. Martin, II-7-244.
- D. Bailly, Portraits de Nicolas Reigersbergen, I-2-146, 182.
- Jacob Pijnas oder Jacopo Bassano?, door K. Freise, II-4-183.
- Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen, door H. E. van Gelder, II-4-234.
- Mauritshuis [stilleven door Abr. van Beyerem], I-3-138.
- Hans Coenraad Brechtel, door W. A. Beelaerts, II-4-78.
- Ornamentprentjes van Abraham de Bruyn en een schoorsteen in Charlton House Kent, door N. Beets, II-2-151.
- Ontleeningen III. Cornelis Engebrechtsz en Hans Burgkmaier, door N. Beets, II-3-203.

Schiderkunst, schilders, teekenaars enz.

- Over den stijl in de Noord-Nederlandsche schilderkunst, door W. Vogelsang, III-4-75.
- Eenige Nederlandsche schilderijen uit de tweede helft der zestiende eeuw in het museum te Gouda, door J. Vuyk en E. J. Modderman, III-8-223.
- De portretkunst in de Hollandsche samenleving der 17e eeuw, door W. Martin, III-3-75.
- De schilderkunst in de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, door C. Hofstede de Groot, II-5-140. Naschrift, door J. Kalf, II-5-142.
- Zwei Darstellungen aus Hippokrates in der holländischen Malerei, door W. Stechow, III-4-34.
- Een Hollandsche fabriek van oude schilderijen?, door W. Martin, II-3-39.
- Beschilderde plafonds, door S. Muller Fz., II-7-21.
- Doopen van portretten, door P. Haverkorn van Rijsewijk, I-6-199.

- Een Wouter Crabeth in het Museum te Antwerpen, door C. H. C. Flugé van Aspermont, I-2-101.
 Kerkinterieurs van A. Cuyp, I-2-56, 102.
 Albert Cuyp's gezicht op Dordrecht in de verzameling van der Hoop, door J. Six, I-1-154, I-2-19.
 Aelbert Cuyp's gezicht op Dordrecht in de verzameling van der Hoop, door A. Bredius, I-1-201.
 Een onbekend schilderij van Gerrit Dou, door W. Martin, II-2-6.
 Een valsche Dou, door W. Martin, II-4-18.
 Une visite chez Dou et une note sur Rembrandt, door K. Madsen, I-8-228.
 Ontleeningen IV. Cornelis Engebrechtsz. en Albrecht Dürer, door N. Beets, II-4-8.
 Ontleeningen VI. Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, door N. Beets, II-5-43.
 De Nachtwacht en een teekening van A. Dürer, door W. Vogelsang, II-2-54.
 Een weinig bekend altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz., door J. C. Overvoorde, II-4-303; II-5-47.
 Nog eens het altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz., door E. W. Moes, II-5-46, 175.
 Het altaarstuk van C. Engebrechtsz., door W. J. J. C. Bijleveld, II-5-121.
 Ontleeningen III. Cornelis Engebrechtsz. en Hans Burgkmair, door N. Beets, II-3-203.
 — IV. Cornelis Engebrechtsz. en Albrecht Dürer, II-4-8.
 De schilder Nicolaes van Galen, door B. W. F. van Riemsdijk, I-4-240; I-5-115.
 Boerhave's beeltenis door Aert de Gelder, door W. Martin, II-12-23.
 De altaarstukken van Mr. Anthonis Jansz. van der Gou in de O. L. Vrouwekerk van Vere, door J. J. Graaf, I-2-171.
 De Van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam, door Fr. Lugt, I-4-218.
 Een schilderij van Willem van Haecht in het Mauritshuis, door W. Martin, II-1-33.
 De schilderijen van Frans Hals in het Stedelijk Museum te Haarlem, II-4-27.
 De schoonmaak van de „Regenten van het St. Elisabeth's gasthuis” van Frans Hals, door G. D. Gratama, II-11-245.
 Het rapport de Wild over de schilderijen van Frans Hals te Haarlem, door W. Martin, II-3-41.
 Restauratie schilderijen Frans Hals te Haarlem, II-12-45.
 Schoonmaak van de „Maaltijd van officieren van den St. Jorisdoelen” door Frans Hals, door G. D. Gratama, II-13-71.
 De schoonmaak van den „Maaltijd van officieren van den S. Jorisdoelen”, in 1627 geschilderd door Frans Hals, door G. D. Gratama, III-2-89.
 De Frans Hals van Akersloot, door J. J. Graaf, II-9-258.
 —, door J. Z., II-10-37.
 Frans Post geschilderd door Frans Hals, I-6-57, 92, 93.
 Hobbema-Ruisdael, I-2-103.
 Holbein's portret van Jane Seymour in het Mauritshuis, door J. Six, I-1-157, I-2-32, 127.
 Het nieuw aangekochte familie-portret van den admiraal de Ruyter [door Jur. Jacobson], door S. Muller Fzn., II-5-137.
 Joost Janszn., gen. Bilhamer of Beeldsnijder, I-1-96.
 Een regentenstuk te Elshout [door Lud. de Jong], door W. Martin, II-1-171.
 Het vroege werk van Jacob Cornelis, door M. J. Schretlen, III-5-143.
 De Apostel Paulus van Lambert Jacobsz., III-2-161.
 Lastmans „Opferstreit zwischen Orest und Pylades”, door K. Freise, II-1-39.
 Lastman, zie ook Rembrandt.
 Lucas van Leyden, door Friedländer, I-2-44.
 Lucas van Leyden ornemanist, door N. Beets, I-8-74.
 Ontleeningen VI. Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, door N. Beets, II-5-43.
 Zutphen [portretten door Derk van Loonen], door C. Engelen, III-2-154.
 Nicht Rembrandt sondern Maes, door K. Erasmus, II-3-171.
 Iets over de schilders van der Maes, door E. W. Moes, I-4-171.
 Daniël Marot, de ontwerper der tombe van Hessen-Philipsthal in de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage?, door M. G. Wildeman, I-6-179.
 Versiering op tegels naar ontwerpen van Daniël Marot, door I. C. E. Peelen, III-3-163.
 Un tableau présumé de Herman van der Mast, door L. Dimier, I-5-143.
 Jan van Mieris, door M. J. Friedländer, I-1-236.
 Monogrammist A B, I-2-182.
 Monogrammist I D B, I-2-181.
 Paulus Moreelse als architect, door M. D. Ozinga, III-11-18.
 [Mostaert]. Een en ander over Moes' Iconographia Batava, no. 130, door E. W. Moes, I-4-86. Naschrift door E. W. Moes, I-4-87.
 Nog iets over Moes' Iconographia Batava no. 130 en Jan Mostaert, door J. Six, I-4-113.
 [Jan Mostaert], II-8-222.
 Een merkwaardig altaarstuk [Jan Mostaert?], door W. A. Beelaerts, II-8-273.
 Rijksmuseum [Louyse Mouillon], door W. Steenhoff, II-2-94.
 Aanwinsten van het Mauritshuis [schilderijen van J. A. Backer en M. van Musscher], door W. Martin, II-7-244.
 Aanwinsten van het Mauritshuis [Portretten door G. v. d. Mijne], door W. Martin, II-4-185.
 Beeldhouwwerken naar Chr. de Passé, door J. C. Overvoorde, I-8-39.
 Frans Post geschilderd door Frans Hals, door E. W. Moes, I-6-57.
 Frans Post geschilderd door Frans Hals, door M. G. Wildeman, I-6-92.
 Nog eens het portret van Frans Post, door E. W. Moes, I-6-93.
 Jacob Pynas oder Jacopo Bassano?, door K. Freise, II-4-183.
 Een onbekend portret van Prins Willem II door Pieter Quast, door J. Ph. v. d. Kellen Dzn., II-5-135.
 Zu Hubert van Ravesteijn, door Th. v. Frimmel, I-5-117.
 Een groot „Gezicht op Amsterdam” gegraveerd door Hans Rem, door J. Ph. v. d. Kellen Dzn., II-3-162.
 Tentoonstelling te Leiden bij gelegenheid der Rembrandt hulde, I-7-96.
 Rembrandts „Nachtwacht”, door J. Six, I-3-199.
 —, door A. Pit, I-4-45.
 De Nachtwacht en een teekening van A. Dürer, door W. Vogelsang, II-2-54.
 Rembrandt's Elisabeth Bas, door J. Six, II-4-311.
 Rembrandts portretten van Herman Doomer en Baartjen Martens, door W. Martin, II-2-126.
 Democritus en Herakliet door Rembrandt, II-13-175.
 Rembrandt en Lastman, door W. Martin, I-7-187; I-8-146.
 —, door J. Goekoop-de Jongh, I-8-40.
 —, door J. Six, I-8-141, 148.
 Nogmaals Rembrandt en Lastman, door J. Q. van Regteren Altena, III-1-149.
 Het motief van Jacob van Ruysdael's „Jodenkerkhof”, door J. Zwarts, III-8-232.

- Ruisdael-Hobbema, I-2-103.
 Pieter Saenredam, door J. Six, II-3-18.
 De autoriteit van Pieter Saenredam, door S. Muller Fzn., II-3-197.
 Zes teekeningen van Pieter Saenredam, door F. Vermeulen, II-13-177.
 De Utrechtsche kunstenaarsfamilie van Schayk, door G. J. Hoogewerff, III-3-28.
 Ein neugefundenes Gemälde Jan van Scorels, door G. Glück, III-3-183.
 De aan Jan van Scorel toegeschreven Warmenhuizer gewelfschilderingen, door N. Beets, II-1-62.
 Wie is het meisje in den hoenderhof van Steen, in het Mauritshuis?, door J. Six, I-6-93.
 Jan Steen's kippenhof van 't Huis Oud-Teilingen, door W. Martin, III-2-165.
 Jan Steen te Warmond, door W. C. H. Machen, III-4-279.
 Uit de laatste levensjaren van Jan Steen, door J. C. Overvoorde, III-6-148.
 Schilderijen van Hendrik Terbrugghen op het stadhuis te Deventer, door M. E. Houck, I-2-37.
 De techniek van Vermeer in „Een meyd die melk uyt-giet”, door J. Six, II-1-1.
 De techniek van Vermeer in „Een meyd die melk uyt-giet”, door C. F. L. de Wild, II-1-58.
 De heer C. F. L. de Wild over de techniek van Vermeer, door J. Six, II-1-156.
 Het straatje van Vermeer en de Six-stichting, door W. Martin, III-1-107.
 Reeks prenten: La profession du médecin door Jan van Vianen, II-1-96, 141.
 De schilderij van Vroom in het Rijksmuseum, no. 2604, door J. F. L. de Balbian Verster, I-6-165.
 De schilder H. Willem's, door J. O. Kronig, II-2-132.
 Een Philips Wouwerman in 's Rijksmuseum te Amsterdam?, door C. Hofstede de Groot, I-1-39.
 Voorbeelden in middeleeuwsche ateliers (Meester J. A. v. Zwott), I-7-143.
- Staatsbegrotingen**
- Monumenten I. Monumentenzorg en museumbeheer in de staatsbegroting voor 1912, II-4-262, 266.
 Monumenten II. Monumentenzorg en museumbeheer in de memorie van antwoord, II-4-300.
 Het daghet in het Oosten [begroting 1918], door J. C. Overvoorde, II-10-230.
 Staatsbegroting voor Ned. Indië, II-5-181.
 Staatsbegrotingen, I-1-27, 57; I-2-58; I-3-9, 79; I-4-8, 42; I-5-9, 44, 200; I-6-161, 203; I-7-147, 174; I-8-184, 186; II-1-244; II-2-154, 232; II-3-176; II-6-13; II-7-42; II-8-208; II-9-65; II-10-105; II-11-23, 225; II-12-14, 184; III-2-220; III-3-212; III-5-170; III-6-164; III-8-288; III-9-156; III-10-175; III-11-26.
- Tentoonstellingen**
- Alkmaar, tentoonstelling oude en nieuwe kunst, door W. Martin, I-3-130, 199.
 Tentoonstelling van familieportretten, nagelaten door Jhr. Mr. C. H. Backer [te Amsterdam], door W. Martin, II-2-218.
 De van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam, door F. Lugt, I-4-218.
 Het vroege Nederlandsche landschap tentoongesteld in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, door A. Pit, I-4-211.
 Amsterdam, tentoonst. van ambachtskunst, I-2-100.
 —, tentoonst. oud en nieuw edelsmeedwerk uit Nederland en Ned.-Indië, II-11-225.
 —, tentoonst. Vondelverz. coll. Hartkamp, I-1-180.
 Herdenking van de stichting van Batavia, tentoonst. Amsterdam, II-11-259.
 Herdenking van de stichting van Batavia [te Amsterdam en Batavia], door J. C. Overvoorde, II-12-172.
 Tentoonstelling van oud-Vlaamsche kunst te Brugge, door W. Vogelsang, I-3-291; I-4-24.
 Dordrecht, tentoonstelling teekengenootschap „Pictura”, III-4-292.
 Tentoonstelling te Dresden [foto's van oude bouwwerken in Nederland], II-2-98.
 Gent, tentoonstelling Oude Vlaamsche Kunst, II-6-93.
 Het portret in Nederland van 1730 tot 1830 [tentoonst. te 's-Gravenhage], door A. Staring en G. Knuttel Wzn., II-13-244.
 Tentoonstelling van oude portretten in den Haagschen kunstkring, door W. Martin, I-4-177.
 Tentoonstelling van oud aardewerk in de Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage. Aug. 1907, door W. Martin, I-8-175.
 's-Gravenhage, Geschiedk. tentoonst. van het Nederl. Zee-wezen, I-1-19; I-2-45, 93.
 Nederlandsche weverij-tentoonstelling te Haarlem, I-5-98.
 Tentoonstelling Nederlandsche kerkelijke kunst te 's Hertogenbosch, II-5-120; II-6-47.
 De nationale tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's Hertogenbosch, door I. C. E. Peelen, II-6-204.
 Hoorn, tentoonst. huisvljijt en West-Friesche kleederdrachten, II-9-129.
 Tentoonstelling in het stadhuis te Hulst, III-10-183.
 Leeuwarden, tentoonst. van antieke goud- en zilversmidswerken, door A. Pit, I-2-50.
 Tentoonst. v. teekeningen van oude meesters te Leiden, door W. Martin, I-3-195.
 Tentoonstelling te Leiden bij gelegenheid der Rembrandthulde, I-7-96.
 — van oude koperwerken te Middelburg, I-5-153.
 — van Gooische oudheden te Naarden, door J. C. Overvoorde, I-8-176.
 Nieuw Loosdrecht, tentoonst. van oudheden, I-4-175.
 Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche Kunstnijverheid in Rotterdam, door H. Neys, II-4-318.
 — van stillevens in den Rotterdamschen kunstkring, door W. Martin, II-2-145.
 — van portretminiaturen in den Rotterdamschen Kunstkring, II-3-156.
 Die Utrechter Ausstellung frühholändischer Kunst, door F. Dülberg, II-6-243.
 Tentoonstelling van Middeleeuwsche kunstwerken [te Utrecht], door W. Vogelsang, I-7-35.
 — van Noord-Nederlandsche schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575, gehouden te Utrecht, door C. H. de Jonge, II-6-197.
 — van kunstvoorwerpen uit edele metalen te Utrecht, I-2-178.
 De zilvertentoonstelling in het Sted. Museum van Zutphen en de Graafschap, door C. Engelen, III-8-253; III-9-146.
 Tentoonstelling van Daguerreotypen in het Sted. Museum van Zutphen en de Graafschap, door C. Engelen, III-6-197.
- Varia**
- Middeleeuwsche glasvensters, door S. Muller Fzn., II-10-118.
 Beglaasde pandramen bij de observanten te Weert tegen het einde der middeleeuwen, door D. van Adrichem, II-10-232.
 Bourgondische deviezen, door S. Muller Fzn., II-4-12.
 Pyroen, door S. Muller Fzn., II-13-246.

De „syter” en het „piroetscruus” der St. Nicolaaskerk te Utrecht, door E. J. Haslinghuis, II-13-200.
 Nog eens de „syter”, door Dr. E. J. Haslinghuis, III-1-50.
 Nogmaals de „syter”, door S. Muller Fzn., III-1-56.
 De syters te Woerden, Utrecht en elders, door E. J. Haslinghuis, III-1-158.
 De Noordelijke mond van den Rijn, door S. Muller Fz., III-2-150.
 Afbeeldingen van huizen op schepen, II-8-72.
 Afbeeldingen in oude journalen van zeereizen, door J. C. Overvoorde, III-6-22.
 Nonnengang, door J. W. Enschede en E. J. Haslinghuis, II-9-275, 276.
 Principael, door J. Six, II-11-252.
 [„Schartenspuren”], door H. L. Boersma, I-5-118.

Veilingen

(Verz. kasteel Heeswijk), I-1-18, 29, 182, 233, I-2-37, I-3-10, I-4-37; (verz. Schubart München), I-1-90; (schilder. teekenacad. Middelb. en verz. Pret de Rose de C. Antwerpen), I-4-96; (prenten bij Fred. Muller), I-6-145; (munten en penningen verz. Wigtersma), II-6-239.

Vereenigingen

Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, II-6-48; II-10-248.
 Oostersch Genootschap in Nederland, III-1-166.
 Vereeniging „Topographisch repertorium van Nederland”, III-5-97; III-8-219; 288; III-9-117; III-10-145; III-11-181.
 — voor Terpenonderzoek, II-11-52; II-12-88; III-1-162.
 — tot behoud van gevelsteenen, III-7-30.
 — „Crabeth”, II-1-192; II-5-117.
 — voor Penningkunst, III-5-225.
 Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, III-4-56; III-6-30.
 Drentsche praehistorische vereeniging, II-13-169.
 Oud-Drente, III-9-156.
 Vereeniging Gelre, I-1-228.
 — De Graafschap, III-5-174, 225; III-6-172; III-7-169.
 Geschied- en Oudheidkundig Genootschap „Limburg”, III-7-32.
 Overijsel [Ver. tot beoefening van Over, Regt en Gesch.], door F. A. Hoefler, I-6-161.
 Het Oversticht, III-5-225.
 Sint-Bernulphusgilde, II-7-163.
 Nehalennia, jaarversl., II-5-169; III-3-228; III-4-296.
 Vereeniging de Bevelander, III-8-297.
 Oudheidkundige kring voor Oost-Zeeuwsch Vlaanderen, III-8-297.
 Stichting Menno van Coehoorn, III-8-297.
 Vereeniging Oud-Alkmaar, III-6-28.
 — Fléhite te Amersfoort, I-1-170; I-2-199; I-3-208; I-4-139; I-5-183; I-8-219; II-2-177; II-4-316; III-9-164.
 De lichtbeeldenvereeniging te Amsterdam, door J. Hintzen, III-9-153.
 Vereeniging Amsteldamum, III-5-173.
 — „De Hollandsche Molen”, III-4-142.

— Rembrandt, I-1-94, 230; I-4-218; I-6-171; I-7-154; I-8-140, 220; II-2-138; II-5-167; II-9-123; II-11-221; II-13-171; III-5-173; III-6-171; III-7-183; III-8-297.
 Kon. Oudheidk. Genootschap, I-1-132; I-6-74; I-7-187; II-2-34, 230.
 Heemschut, III-3-227.
 Heemschutconferentie, II-7-25.
 Vereeniging Hendrick de Keyser, II-11-93; II-13-214; III-3-227; III-4-297; III-5-54, 173; III-6-171; III-7-182; III-8-296; III-10-175.
 Arnhemsch Genootschap voor Oudheidkunde, II-3-236.
 Assen, Drentsche praehistorische vereeniging, II-6-253.
 Vereeniging „Huis van Meerden”, te Delft, I-4-40.
 — tot instandhouding van oude gebouwen te Dordrecht, I-2-201; I-3-18.
 — „Oud Gorcum”, II-2-141, 230; II-4-316.
 Die Haghe [’s Gravenhage], I-1-172; I-2-203; I-4-216; I-5-123; II-2-135; II-5-118.
 ’s Gravenhage, Vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving, III-4-292.
 ’s Gravenhage, Vereeniging van vrienden der Aziatische kunst, II-11-225; III-1-162; III-3-227.
 Vereeniging „Haerlem”, I-3-210; I-6-173; I-7-154; II-4-42; II-5-168; II-6-194; II-11-254; II-13-171; III-2-228; III-7-181.
 — Oud-Hoorn, II-10-137; II-11-55; III-2-228; III-4-56, 296; III-6-226; III-8-293; III-11-30.
 — „Campen”, II-11-55.
 Friesch Gen. v. gesch.-oud.-en taalk. te Leeuwarden, I-1-172, 238; I-2-200; I-3-141; I-4-140; I-5-123; I-6-129; I-8-139; II-2-96; III-5-227; III-8-293.
 Leiden, Vereeniging „Oud-Leiden”, I-4-49; III-8-296.
 Meppel, Vereeniging „het Schultehuis”, II-7-152; II-9-129; II-12-47.
 Middelburg [Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te —], door R. Fruin, I-8-162.
 Middelburg, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen, III-4-62; III-6-172.
 Nijmegen, geschiedkundige vereeniging, I-4-24.
 Vereeniging „Oudheidkamer voor Rhenen en omstreken te Rhenen”, II-1-49.
 — voor oude kunst te Utrecht, I-3-268.

Vragen

Reeks prenten door Jan van Vianen: La profession du médecin, I-1-96, 141.
 Joost Janszn. gen. Bilhamer of Beeldsnijder, I-1-96.
 A. Cuyp, kerkinterieur Mus. Rouaan en 17e eeuwsch schilderij op kasteel te Azay le Rideau, I-2-56, 102.
 D. Bailly, Portraits de Nicolas Reigersbergen, I-2-146, 182.
 Monogrammisten I D B en A B, I-2-181, 182.
 Kinschot, Pyll, Sweerts de Weert, I-8-181.
 Afbeeldingen betr. postwezen tijdens de republiek, I-3-204.
 Familieportretten De Mauregnault, door M. G. Wildeman, I-8-231.
 Zalt-Bommel en Bommelerwaard, door D. W. v. Dam, II-2-38.